

ESULI U POLITIKAMA POVIJESTI TALIJANSKE REPUBLIKE

Selimović, Šenol

Doctoral thesis / Disertacija

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:992348>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-27**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet političkih znanosti

Šenol Selimović

ESULI U POLITIKAMA POVIJESTI TALIJANSKE REPUBLIKE

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof.dr.sc. Tihomir Cipek

Zagreb, 2019.

University of Zagreb

Faculty of Political Sciences

Šenol Selimović

***ESULI* IN THE POLITICS OF HISTORY
OF THE ITALIAN REPUBLIC**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Tihomir Cipek, Ph.D.

Zagreb, 2019

O mentoru

Prof. dr. sc. Tihomir Cipek, politolog, redoviti je profesor u trajnom zvanju Sveučilišta u Zagrebu. Dobitnik je Državne nagrade za znanost Republike Hrvatske za 2006. godinu. U dva je navrata obavljao dužnost predsjednika Hrvatskog politološkog društva. Obnašao je i dužnost pročelnika Odsjeka za hrvatsku politiku Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Osim na Fakultetu političkih znanosti, drži predavanja i na Hrvatskim studijima te na Ratnoj školi Hrvatske vojske. Bio je gostujući profesor i istraživač na Sveučilištima u Beču, Göttingenu, Marburgu an der Lahn, Ljubljani, Bonnu, Bratislavi, Londonu i Tübingenu. U ljetnom semestru 2012. godine, kao stipendist zaklade "Robert Bosch", boravio je na Institutu za znanost o čovjeku u Beču.

Član je međunarodnog uredništva *The International Encyclopedia of Political Science*, u izdanju Američkog udruženja za politologiju. Također je član znanstvenog savjeta časopisa *Godišnjak Fakulteta političkih nauka Sveučilišta u Sarajevu*, kao i *Godišnjaka Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu*, te vrlo uglednog poljskog politološkog časopisa *Przegląd Sejmowy*, i poljskog interdisciplinarnog časopisa *Annales Balcaniensis et Charpatienis*. Član je uredništva *Anala Hrvatskog politološkog društva*, te *Časopisa za suvremenu povijest*, u izdanju Hrvatskog instituta za povijest.

Bio je voditelj projekta Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske "Politike nacionalnog identiteta i 'povijesni lomovi'". Danas surađuje na FP7 projektu Europske komisije "*The Social Performance, Cultural Trauma and the Reestablishing of Solid Sovereignties*" (SPECTRESS). Recenzent je znanstvenih projekata iz područja politologije za *Institute naprednih studija* Europske unije.

Autor je knjiga: *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića i Nacija, diktature, Europa*, te sveučilišnog priručnika *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.–1914*. Urednik je i suurednik sedam knjiga u kojima se tematiziraju kultura sjećanja te hrvatski nacionalni identitet i nacionalno-integracijski procesi, te autor pedesetak znanstvenih članaka. Predmet njegova znanstvenog interesa su političke ideologije, hrvatska i komparativna politika te europske studije. Osim na hrvatskom, tekstove objavljuje na njemačkom, engleskom i poljskom jeziku.

Zahvale

Zahvaljujem uvaženom i dragom profesoru dr.sc. Tihomiru Cipeku koji me je strpljivo i s uvažavanjem pratio, savjetovao i ohrabrivao na zahtjevnom putu od izbora teme disertacije, istraživanja i izrade pa do njezine finalizacije.

Ovoga rada vjerojatno ne bi bilo ni bez razumijevanja i podrške moje obitelji koja je strpljivo tolerirala moja česta izbivanja iz „prozaičnosti“ životne svakodnevice zbog obveza koje proizlaze iz doktorskoga studija. Supruzi Nelli, kćerima Enei i Zari, veliko hvala na tome.

Osjećam nepresušnu zahvalnost prema svojim pokojnim roditeljima, Anni i Musi, koje život nije podario sretnom mogućnošću da se posvete vlastitom visokom obrazovanju, a koji su za mene nesebično osvajali i sačuvali taj životni put.

Sažetak

Disertacija se bavi pitanjem esula u politikama povijesti u Italiji, odnosno političkom uporabom te povijesne teme u legitimiranju određene političke pozicije, bilo da se radi o poziciji državne politike Talijanske Republike ili pak određenih političkih stranaka (poglavito desnice) te esulskih asocijacija.

U okviru kulturalnog pristupa koji ističe važnost politike simbola, nacionalnih mitova i javnih rituala posredovanih kulturno-povijesnim nasljeđem, u radu se polazi od postavke da Talijanska Republika, glede poslijeratne sudbine istočnoga Jadrana, uz uporabu političkih mitova *esuli*, *egzodus*, *foibe*, u posljednjih dvadesetak godina – i kao dio politike identiteta i kao policy - reafirmira takvu politiku povijesti koja konvergira s onom iz neposrednoga poraća. Rekonstrukcijom odnosa političke moći i uporabe povijesti u kontekstu esulskog pitanja, u radu se pokušava dokazati da je u razdoblju od početka 90-ih godina prošloga stoljeća naovamo, upravo to pitanje u bitnome odredilo vanjsku politiku Italije spram Hrvatske od njezina osamostaljenja do ostvarenja punopravnog članstva u Europskoj uniji, a ono ostaje otvorenim neriješenim bilateralnim pitanjem i u budućim odnosima dviju država.

Ključne riječi: *esuli*, *egzodus*, *foibe*, istočna granica, politike povijesti, Italija, Hrvatska, (neo)fašizam, vanjska politika

Summary

The dissertation analyses which political actors in Italy, how and with what purpose pursue politics by using the historical topic of exiles (*esuli*) and discusses that, by using such politics, they strive to legitimize their own political positions and, eventually, domineer the collective memory of the nation.

The position of the state politics of the Italian Republic, of certain political parties (particularly right-wing parties) and of the associations of *esuli* is analysed. In the framework of the cultural approach, the dissertation takes as its starting point the premise that, in the last twenty years, the Italian Republic, with respect to the post-WW II fate of the eastern Adriatic coast, by using the political myths of *esuli*, exodus, *foibe* (caves) – both as part of the politics of identity and as a policy – has been reaffirming the politics of history that is convergent with the one of the immediate post-war period. As of the beginning of the 1990s, through the new politics of history, *esuli* have become an important determinant of the foreign policy of Italy which, in its relations with Croatia, does not regard this issue as a financial matter (compensation) only, but also as an open ethical and political question in the interstate relations.

Key words: *esuli*, exodus, *foibe*, eastern border, politics of history, Italy, Croatia, (neo)fascism, foreign policy

SADRŽAJ

UVOD	1
I. DIO: TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	16
1.1. Nestabilan istraživački model: <i>Esuli</i> , Italija i Hrvatska u 1990-ima	16
1.2. Nemoć teorija racionalnog izbora: Zašto kulturalni pristup?	22
1.3. <i>Esuli</i> : od komunikacijskog ka kulturalnom pamćenju	28
1.4. Wolfgramov interpretacijski model: kulturalna matrica i vanjske sile	34
1.5. <i>Esuli</i> : jezik prošlih govornika vs. aktualni jezik kulturne stvarnosti	38
1.5.1. Koselleck: <i>Esuli</i> kao „pojam ubrzanja“	38
1.5.2. Czerwiński: <i>Esuli</i> kao komunikacijski sindrom talijanske kulture	45
1.6. Hermeneutički krug: „Prošla povijest ne postoji“	51
1.7. Krićka analiza diskursa: Dijalektika diskurs- <i>esuli</i> -društvo	55
1.8. Teorija komunikacije Thomasa Meyera: <i>esuli</i> u konstrukciji medijske zbilje	59
II. DIO: TRANSFORMACIJA POLITIKA POVIJESTI: OD PORAĆA PREKO HLADNOG RATA DO NOVOG PORETKA	71
2.1. Od kapitulacije (1943.) do Mirovne konferencije (1947.): Kulturna trauma i <i>esulsko</i> „nesretno“ pamćenje	71
2.2. Hladni rat (1950.-1990.): <i>Esulsko</i> doba „plutajuće praznine“	85
2.3. Veliki povratak desnice i renoviranje „herojske slike“ <i>esulske</i> prošlosti	90
2.4. <i>Esuli</i> i hrvatske lokalne politike: „welcoming culture“ vs. „culture of exclusion“	104

III. DIO: PRAVNA DIMENZIJA POLITIKA POVIJESTI: <i>ESULI</i> vs. <i>FOIBE</i> ...	112
3.1. <i>Esuli</i> u zakonskoj regulativi nacionalnog sjećanja	112
3.2. <i>Foibe</i> : administrativno-politička regulacija sjećanja	140
3.3. „Izvlačenje povijesti pred sud“	154
3.4. Urbana naracija vladajuće ideologije: spomenici i odonimi	160
IV. DIO: <i>ESULI</i> U (NEO)FAŠISTIČKOM NARATIVU	170
4.1. „Toplo sjećanje“ na fašizam ili fašizam kao „duh vremena“	170
4.2. Diskurzivni potencijal suvremenog talijanskog (neo)fašizma	184
4.3. <i>Esuli</i> : „Fašisti“ ili „samo Talijani“	198
V. DIO: ITALIJA-HRVATSKA: VANJSKA POLITIKA KAO POLITIKA POVIJESTI	206
5.1. Međunarodni ugovori kao traumatska mjesta esulskoga pamćenja	206
5.2. <i>Esuli</i> vs. <i>rimasti</i> u vanjskoj politici Italije ranih 1990-ih godina	214
5.3. Hrvatsko-talijanski spor vs. esulsko-srpsko „savezništvo“	218
5.4. Ulazak <i>esula</i> u vanjsku politiku Talijanske Republike	224
5.5. Hegemonija prošlosti u vanjskoj politici: slučaj Zlatne medalje 'talijanskome Zadru'...240	
ZAKLJUČAK	248
Popis literature	259
Prilozi	279
Popis tablica	298
Životopis autora	299

UVOD

Budućnost je ravnodušna praznina koja nikome nije zanimljiva. Prošlost je puna života, spremna da nas razljuti, izazove i uvrijedi, da nas iskuša
(Kundera, 1981)

Od pada komunizma i raspada bivše SFR Jugoslavije, tijekom 90-ih godina 20. stoljeća *esuli*¹ i *foibe*² sve više poprimaju obilježja političkog mita u Italiji, a legitimacijski narativi vladajuće politike simbolički se vezuju na 'povijesne lomove' obilježene trima poslijeratnim događajima od epohalne važnosti za talijansku državu: prvo, gubitkom teritorija na istočnoj obali Jadrana, drugo, egzodusom talijanskog stanovništva i, treće, partizanskim ratnim zločinima (*foibe*). Ti se povijesni događaji ispostavljaju kao važne simboličke forme političkog iskaza i imaju formativnu snagu za oblikovanje političke volje na unutarnjem planu kao i za vanjskopolitičko djelovanje države. Preko tih legitimacijskih mitova, čiji su primarni nositelji *esuli* kao „političke i etičke zajednice pamćenja“ (Pavićević, 2009: 100), događa se tijekom 90-ih godina prošlog stoljeća 'veliki povratak' prošlosti u aktualni politički diskurs. U disertaciji se stoga nastoji identificirati koji politički akteri u Italiji, na koji način i s kojim ciljem vode politiku uporabom povijesne teme *esula* nastojeći na taj način legitimirati vlastite političke pozicije i, u konačnici, ovladati kolektivnim sjećanjem nacije. Analiza u tom smislu obuhvaća kako državnu politiku Talijanske Republike, tako i politike određenih političkih stranaka te *esulskih* asocijacija. U prvoj polovici 90-ih godina s talijanske političke pozornice nestale su dvije najveće masovne poslijeratne stranke, Demokršćanska i Komunistička, te je stvoren prostor u koji su mogli ući novi politički akteri (Kasapović, 2014: 138), poglavito stranke desnoga centra i desnice čija je stranačka politika povijesti inače tradicionalno vezana za teme talijanske 'istočne granice' (*confine orientale*). Nestankom Komunističke partije

¹ *Esuli* (tal. *prognanici*) u najširem smislu kao pojam obuhvaća sve pripadnike talijanske etničke, kulturne i jezične zajednice koji su u razdoblju kraja Drugog svjetskog rata i u prvim godinama poraća, uslijed korjenitih vojno-političkih, državno-teritorijalnih i kulturnih promjena, napustili područja bivših talijanskih istočnih provincija koje su došle pod suverenitet Jugoslavije. Pojam je u takvom izvornom talijanskom obliku udomaćen i u hrvatskoj političkoj i medijskoj uporabi. Uz pojam *esuli*, u talijanskom se političkom diskursu vezuje i pojam *esodo* (tal. *egzodus*).

² *Foibe*, talijanska riječ koja označava duboke kraške jame, poglavito na istarskom području, koristi se kao simbolički izraz za partizanske zločine nad Talijanima na samom kraju i u prvim godinama iza Drugog svjetskog rata. Pojam po svome opsegu, u političkoj, medijskoj, ali i u historiografskoj uporabi, obuhvaća ne samo žrtve koje su po likvidaciji bacane u jame (*infoibati*), nego i sve ostale talijanske žrtve jugoslavenskih oružanih snaga koje su ubijene strijeljanjem, mučenjem, utapanjem i na druge načine, kao i osobe nestale u tim prijelomnim povijesnim okolnostima

Italije koja se 3. veljače 1991. na svom 20. kongresu u Riminiju transformirala u Demokratsku stranku ljevice (Dormagen, 1996: 11), talijanski će se komunisti u razdoblju od sljedećih petnaestak godina rasporediti u čak šesnaest komunističkih stranaka (www.linkiesta.it, 2016), čime je disperzirana i oslabljena ljevica olakšala uspon desničarskih ideologija na javnoj sceni.

Postfašistička stranka Alleanza nazionale (Nacionalni savez) na čelu s Gianfrancom Finijem posebno je naglašavala temu 'istočne granice' vrativši je na političku pozornicu „nakon zaborava koji je trajao barem od potpisivanja Osimskog sporazuma 1975. godine“ (Tenca Montini, 2016: 10) kojim su definitivno zatvorena granična (bivše „Zona A“ i „Zona B“) i neka druga bilateralna pitanja između Italije i socijalističke Jugoslavije.

Dakle, cilj je istraživanja da se na primjeru esulskoga pitanja objasni politika povijesti Talijanske Republike koja na unutarnjem planu utječe na nacionalni politički život, a na vanjskopolitičkome determinira njezin odnos prema Republici Hrvatskoj.

U radu se polazi od hipoteze da Talijanska Republika, glede poslijeratne sudbine istočnoga Jadrana, u zadnjih četvrt stoljeća, u institucionalnoj i javnoj sferi konstituira politiku povijesti koja u bitnome konvergira s onom iz neposrednog poraća kada je politiku povijesti službene Italije obilježio politički mit o esulima kao simbolu 'povijesne nepravde' koju su joj nanijeli Saveznici određivši nakon rata novu geopolitičku kartu Europe. Naime, od kraja Drugog svjetskog rata, preko Mirovne konferencije u Parizu 1946/47. pa sve do 50-ih godina 20. stoljeća, politiku povijesti službene Italije obilježila je, s jedne strane jasna osuda i odmak od fašizma, ali, s druge strane, i neprijepornost povijesnog prava Italije na istočne jadranske provincije. Uspostavom bipolarnog sustava međunarodnih odnosa, tijekom razdoblja Hladnoga rata, taj je narativ iščeznuo iz službene politike interpretacije prošlosti, da bi se u uvjetima novih geopolitičkih okolnosti raspada komunističkog sustava i jugoslavenske države, nanovo počeo konstruirati i praktično emanirati kako na unutarnjoj društvenoj sceni, tako i putem vanjske politike spram novonastalih država Hrvatske i Slovenije. Povratkom u javni politički diskurs tijekom 90-ih godina, taj je narativ nanovo uspostavljen i podržavan putem nove politike povijesti - i kao dio politike identiteta i kao *policy*.

S obzirom na navedenu hipotezu po kojoj se u Italiji glede esula, u posljednjih dvadesetak godina službeno reaffirmira politika povijesti iz razdoblja neposrednog poraća, u radu se traga za odgovorom na pitanje: koje se političke pozicije i interesi te koji sustav vrijednosti time želi legitimirati u Italiji? U istraživanje se krenulo s pretpostavkom da takva politika povijesti u Italiji može imati dvoznačnu ulogu i učinak: prvo, da na unutarnjem planu doprinese

smanjivanju ideoloških rascjepa u talijanskom društvu po pitanju ocjene i valorizacije posljedica Drugog svjetskog rata; drugo, da na vanjskopolitičkom planu u odnosima s Hrvatskom i Slovenijom pokuša nadići međunarodnopravno načelo *Pacta sunt servanda*, odnosno revidirati neke od ugovora i sporazuma postignutih između Italije i bivše Jugoslavije čiji su sljednici ove dvije susjedne države.³

Osim što, kao dio politike identiteta, politika povijesti formira političke subjekte i djeluje na političke procese, ona u užem smislu riječi spada u *policy* – sadržaje politike. Kao *policy*, ona preko državnih institucija donosi zakone, administrativne uredbe i političke odluke koji određuju sadržaje iz prošlosti vrijedne pamćenja (Cipek, 2007: 14).

Promatrajući politiku povijesti i kao tip javnih politika, u radu se bavimo s nekoliko njezinih bitnih dimenzija, a to su:

- političko-instrumentalna funkcija politike povijesti koja je usmjerena na široku političku javnost putem *legitimacijskog* (ovladavanje javnim diskursom) i *semiotičkog* aspekta (oblikovanje politike simbola);
- pravna, zakonska dimenzija politike povijesti koja legislativno utvrđuje i propisuje koji događaji i kako postaju „imperativ“ kolektivnog pamćenja nacije;
- političko-administrativna dimenzija kojom politika povijesti određuje, kako smatraju Claus Lagewie i Erik Meyer, mjesta „nacionalnog pamćenja“ (nastava povijesti, povijesni muzeji, memorijalni centri, javni spomenici, datumi državnih blagdana, toponimi);
- dimenzija „svladavanja prošlosti“ koja je u vezi s političko-obrazovnom funkcijom politike povijesti, također usmjerena na javnost, poglavito mlade (tema esula/egzodusa i fojbi u udžbenicima, obrazovnim programima, diplomskim radovima, organiziranje natjecanja iz poznavanja povijesnih događaja vrijednih pamćenja).

U ovome se radu, glede esula, prvi put detaljno raščlanjuje pravna dimenzija politika povijesti u Italiji koja obuhvaća upravo zakonsku regulativu nacionalnoga sjećanja - putem konkretnih zakona, uredbi, odluka i akata donesenih od strane parlamenta, vlade, predsjednika Republike i tijela lokalnih vlasti. Zakon o proglašenju Dana sjećanja na egzodus (2004.),

³ U suvremenim međunarodnim odnosima, načelo međunarodnog prava da se postignuti sporazumi ili ugovori moraju poštovati (*Pacta sunt servanda*) popušta pred suprotnim imperativom da temeljne promjene međunarodne okoline opravdavaju izmjene, čak poricanje ugovornih obveza (*Rebus sic stantibus*), što govori o tome da su pravna i moralna ograničenja u međunarodnim odnosima u konačnici podređena potrebama borbe za moć (Kolodziej, 2011: 111)

dodjela visokog državnog odličja, Zlatne medalje za ratne zasluge, posljednjoj talijanskoj (fašističkoj) administraciji Zadra iz 1943. godine (2001.), oficijelna monumentalizacija fojbi, tj. njihovo proglašenje nacionalnim spomenicima (1992. i 1993.), zatim zakoni koji reguliraju pitanje državljanstva (1992. i 2006.), pitanje verzija naziva mjesta rođenja u osobnim ispravama esula (1989.) – samo su neki od analiziranih primjera legislativne prakse prilagodbe i „dotjerivanja prošlosti“ (Kuljić, 2011:10) od strane talijanske državne politike.

Narativi o esulima i njima pripadajućim povijesnim temama u unutarnjoj i vanjskoj politici Talijanske Republike, konvergiraju s procesom *ideološke dekolonizacije* u postkomunističkim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj. Politolog Tihomir Cipek objašnjava ideološku dekolonizaciju kao proces oslobađanja dugoročno uskraćenog sjećanja ili uskraćenog prava na povijest slabijoj strani, karakterističnog za narode Istočne Europe gdje je sjećanje bilo uništeno ili kontrolirano od strane autoritarnih režima (Cipek, 2007:16).

Iako se taj fenomen prvenstveno vezuje za promjene nastale raspadom totalitarnih režima, preokret u interpretaciji prošlosti koji se, od početka 90-ih godina prošlog stoljeća naovamo, dogodio u politici povijesti Italije, možemo uvjetno protumačiti efektom *ideološke dekolonizacije*. Naime, u smislu doživljaja „uskraćene povijesti“ ovaj pojam u bitnome funkcionira i kod vladinih i esulskih aktera u Italiji posljednjih dvadesetak godina. Tranziciju pamćenja koju je doživjela Italija u 90-im godinama, tumači se i ocjenom da je riječ o zemlji koja je, poput Njemačke i Japana, dugo vremena imala „ograničenu demokraciju“, čija su ograničenja doživjela pad krajem Hladnog rata (Tenca Montini, 2016: 8). Fenomen transformacije pobjednika Drugog svjetskog rata u gubitnike Hladnoga rata, tipičan za istočnoeuropske zemlje, dobio je tako „svoj duplikat u Italiji u kojoj se povijest također počinje promatrati s nove točke gledišta“ (Tenca Montini, 2016: 9). Pad Berlinskog zida i nestanak istočnoeuropskog socijalizma kao ideološkog neprijatelja, reflektirali su se i u Zapadnoj Europi unijevši joj „nesigurnost koja je iziskivala pojačanu potragu za novim zajedničkim euroatlantskim pamćenjem“ (Kuljić, 2011: 19).

Prodor tema o partizanskim zločinima u javni politički i medijski diskurs u Hrvatskoj tijekom 90-ih godina⁴, reflektirao se i na talijanskoj strani u procesu uspostavljanja nove politike povijesti. U tome razdoblju, političke snage desnog centra i desnice odredile su politiku povijesti Talijanske Republike promovirajući u javnom političkom diskursu novi

⁴ Sulejman Bosto ističe kako «falsificiranje sjećanja, bilo kao selektivni zaborav bilo kao selektivno hipostaziranje ili 'pozlaćivanje' vlastite prošlosti [...] svoje plodno tlo nalazi u kaotičnom stanju tranzicijskog vakuuma tranzicijskih društava i/ili u uvjetima globalno uzdrmanih tradicionalnih kulturnih obrazaca (Bosto, 2007: 37). To je djelomično i odgovor na pitanje zašto se tema esula kao otvoreno bilateralno pitanje i problem između Hrvatske i Italije, svom žestinom javlja upravo u prvoj polovici 90-ih godina

master narrative o tragičnoj sudbini esula, o njihovu progonstvu i partizanskim zločinima. Pod sveobuhvatnom sintagmom „*stragi negate*“ (negirani pokolji), optužuju se za višedesetljetnu šutnju (*silenzio*) prethodne demokršćanske i lijeve vladajuće političke elite s tvrdnjom da su, od kraja rata do danas, iz ideoloških ili pragmatičnih razloga taj narativ istisnule iz javnoga diskursa. Dok je hrvatska službena politika, a i historiografija, u procesu ideološke dekolonizacije 90-ih godina zaobišla temu sudbine esula i fojbi, okrenuvši se prvenstveno «uskraćenom sjećanju» na žrtve hrvatske nacionalnosti (Bleiburg, Jazovka i dr.), u Italiji je producirana golema literatura o toj tematici, koja se izdašno eksponirala i u tiskanim medijima, televizijskim emisijama pa čak i u filmskoj produkciji⁵ (Scotti, 2008: 9).

Narativ o esulima, u okviru novog ideološko-etničkog okvira sjećanja, počinje u 90-im godinama učinkovito djelovati „na vrijednosne predodžbe, političke projekte, političke izbore, interese i akcije“ (Bosto i Cipek, 2009: 7) kako u unutarnjoj tako i u vanjskoj politici Italije. Na unutarnjoj razini politička upotreba (poslije)ratne povijesti služi za političke obračune na nacionalnoj sceni, poglavito za delegitimiranje političke ljevice, s ciljem stjecanja ili održavanja vlasti. Na međunarodnom planu, nova politika povijesti oblikuje vanjsku politiku Italije prema Hrvatskoj što se može izdašno empirijski identificirati kroz razdoblje od osamostaljenja hrvatske države do njezina članstva u Europskoj uniji. Primjerice, već u postupku diplomatskog priznanja državne samostalnosti Hrvatske i Slovenije tijekom 1991.-1992., Italija je taj čin uvjetovala jamstvom Zagreba i Ljubljane koje su se trebale obvezati da će poštovati nedjeljivost talijanske nacionalne zajednice na prostoru dviju novostvorenih država. Ovakav vanjskopolitički zahtjev Italije proizlazi iz točno određene politike povijesti kojom se talijanska autohtonost na tom prostoru ispostavlja kao superordiniran kulturno-povijesni pojam/činjenica u odnosu, kako na nastanak bivše jugoslavenske države, tako i na novonastale države Hrvatsku i Sloveniju.⁶

Nadalje, esuli su predstavljali i razlog zbog kojega je Italija posljednja među petnaest starih članica Europske unije ratificirala u svom parlamentu Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između Republike Hrvatske i Europske unije. Posredstvom nove politike povijesti, Italija pitanje esula više ne tretira samo u kontekstu financijskog obeštećenja, kao što je ono nekada bilo razmatrano u talijansko-jugoslavenskim odnosima, nego ga u svjetlu

⁵ Talijanski film *Srce u jami* (*Il cuore nel pozzo*) koji govori o poratnim partizanskim zločinima nad Talijanima u Istri, izazvao je 2005. godine žustre hrvatsko-talijanske polemike, kao i ideološke prijepore na unutarnjem planu u Italiji. Od reakcija u hrvatskim medijima, simptomatičan je naslov teksta umirovljenog admirala Davora Domazeta Loše, objavljen u tjedniku *Hrvatski list* od 17. veljače 2005. (str. 20.-22.) pod naslovom „Je li filmom 'Srce u jami' počela završna bitka Italije za istočnu obalu Jadrana?“

⁶ Za razliku od Republike Hrvatske koja je prihvatila taj uvjet potpisavši 1992. Memorandum o razumijevanju (Memorandum d'Intesa), slovenska vlada nije prihvatila i potpisala ovaj dokument

nove geopolitičke realnosti pozicionira kao otvoreno političko, povijesno i etičko pitanje u međudržavnim odnosima s Hrvatskom i Slovenijom.

Dakle, na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće, razvidno je konstituiranje nove uloge prošlosti u javnome diskursu s ciljem da se preko tumačenja povijesti legitimira određena aktualna unutarnja i vanjska politika Italije. U radu se, između ostalog, pokazuje kako politika povijesti kao jedna od javnih politika u Italiji, preko nosivih narativa o esulima i fojbama, određuje:

- * javni diskurs o nacionalnoj povijesti u medijima;
- * prostorni i estetski koncept predstavljanja i simbolizacije definiranjem karaktera i mjesta memorijalnih centara i spomenika;
- * simboličku borbu oko značenja nacionalnog pamćenja, oko interpretacije prošlosti;
- * ključne datume i događaje vrijedne nacionalnog pamćenja, državne svečanosti, blagdane;
- * forme i načine tematiziranja povijesti u političkim projektima, školskim programima i memoarima (Kaschuba, 2001, cit. prema Cipek, 2007: 23).

Od svršetka Drugog svjetskog rata do danas, ključne teme tzv. istočnog jadranskog pitanja (političko-teritorijalne promjene, egzodus talijanskog stanovništva-esula, ratni zločini, promjena kulturnog identiteta bivših talijanskih istočnih provincija, pitanje toponima i identiteta povijesnih ličnosti, pa i današnji položaj/status talijanske nacionalne manjine u Hrvatskoj), konkurirale su kroz različite politike pamćenja.

Tablica 1: Primjeri različitih i oprečnih narativa o zajedničkoj prošlosti

„TEMA RAZDORA“	Jugoslavenski i/ili hrvatski narativ	Talijanski narativ
Kulturni/povijesni identitet istočne obale Jadrana	„Mare nostrum croaticum“	'Tisućgodišnji' rimsko-mletačko-talijanski identitet
Epilog Mirovne konferencije u Parizu 1947.	Povratak teritorija matici zemlji	Povijesna nepravda, tragična nacionalna sudbina
Pitanje esula: zašto su otišli?	Odabrali su kao optanti život u Italiji, a ne u oslobođenoj zemlji	Prognanici koji su silom napustili vjekovni zavičaj pred zločinima jugoslavenskih vlasti
Učinak kraja rata	Oslobodenje od fašističke okupacije	Slavenska okupacija talijanskih istočnih provincija
Interpretacija (po)ratne prošlosti	Ignoriranje (YU razdoblje!) partizanskih zločina i jedini naglasak na fašističkim zločinima, glorificiranje NOB-a	Potpuno razdvajanje negativne naravi fašističkog režima od pozitivnog vrednovanja talijanskog suvereniteta na tom prostoru
Talijanska manjina u Hrvatskoj i Sloveniji	Manjina koja živi u dvije različite državne realnosti	Talijani su autohtona, nedjeljiva etnička zajednica na svom povijesnom prostoru bez obzira na nastanak novih dviju država
Što se ne smije zaboraviti?	Slavna partizanska borba i pobjeda nad fašizmom 1945.	Partizanski zločini (foibe) i progon Talijana

Tek 2002. godine, prvi put nakon Drugog svjetskog rata, „Talijani i Hrvati spremali su se na pružanje, barem za područje Rijeke i okolice, odgovarajućeg odgovora na teška i bolna pitanja“ odnosno prvi put je „neka hrvatska javna ustanova prihvatila kao sugovornika neku predstavničku udrugu talijanskog egzodusa“ (Ballarini i Sobolevski, 2002: 32). Riječ je o istraživačkom projektu „*Ljudski gubici talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici u razdoblju od početka Drugog svjetskog rata do Pariškog mirovnog ugovora (1939.-1947.)*“ koji su zajednički provele radne grupe Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu i Società di studi fiumani u Rimu. Projekt je realiziran pod visokim pokroviteljstvom talijanskog predsjednika Oscara Luigija Scalfara i uz pozitivno mišljenje hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana.

Imajući u vidu da „veza pamćenja i identiteta“ može biti konstitutivna (Pavićević, 2009: 97), disertacija se bavi politikama 'ovladavanja prošlošću' koje utječu na oblikovanje identitetske (samo)percepcije talijanske nacije. Povijesni događaji kao što su rat, egzodus, stvaranje novih država, teritorijalne i duboke kulturne promjene, predstavljaju doba 'zgušnjavanja povijesti' i sudbonosni su za politički život nacije (Đurašković, 2008: 202), a što potvrđuje i snažna prisutnost tog narativa u aktualnom kolektivnom sjećanju nacije i u službenoj politici Talijanske Republike od 90-ih godina naovamo.

Jedno od ključnih pitanja na koje disertacija želi odgovoriti jeste koja je funkcija i značenje tih politika povijesti u uspostavi i održanju demokratske političke kulture i legitimiranju političkih pozicija aktera, a što se ponajprije očituje u određivanju modusa suočavanja s prošlošću koje se na razini političkoga sustava oblikuje u zakonodavnoj djelatnosti i parametrima javnoga diskursa.

Krećući se na terenu politike povijesti, u radu se primarno ne propitujemo o (ne)točnosti povijesnih interpretacija, jer to nije u fokusu ove politološke discipline, nego o političkoj uporabi tih interpretacija u legitimiranju vlasti i ovladavanju kolektivnim sjećanjem. Naime, društveni utjecaj i posljedice historijskog revizionizma koji je započeo u Italiji 1990-ih godina, ne ovise nužno o istinitosti ili neistinitosti stvarne kolektivne prošlosti esula, nego o tome koliko je taj revizionizam relevantan za etičko i političko djelovanje aktera državne vlasti u sadašnjosti. Drugim riječima, za politiku povijesti je manje važna historiografska rekonstrukcija prošlosti *per se*, u odnosu na važnost rekonstrukcije političkog konteksta sadašnjosti koji određuje interpretaciju te prošlosti.

Tablica 2: Forme i načini oblikovanja kolektivnoga sjećanja esula

MJESTA PAMĆENJA I ZAJEDNICE PAMĆENJA	- godišnji skupovi esula, „slobodne općine u egzilu“ koje simbolički insceniraju sjednice gradskog vijeća, biraju „gradonačelnike u egzilu“... - izdavačka i promidžbena djelatnost potpomognuta iz državnog proračuna
REFLEKSIJE NA ZAKONODAVNU SFERU	- donošenje brojnih zakona koji se odnose na prava i interese esula - zakon o Danu sjećanja na egzodus i foibe
*SIMBOLIČKA INSCENACIJA POLITIKE *NORMIRANJE NACIONALNIH SIMBOLA *„ARHITEKTURA“ / URBANA NARACIJA	- političke odluke o proglašenju fojbi nacionalnim spomenicima (npr. foibe Basovizza i Monrupino) - otvaranje muzeja egzodusa, istraživačkih centara... - imenovanje ulica i trgova toponimima iz bivših talijanskih istočnih provincija (npr. <i>Via Zara, Piazzale Istria...</i>)
UTJECAJ ESULA NA ODLUKE DRŽAVNIH ORGANA	- npr. dodjela Zlatne medalje predsjednika Italije posljednjoj talijanskoj gradskoj upravi Zadra iz 1943./44.
REFLEKSIJE NA VANJSKU POLITIKU	- tema esula, njihova egzodusa i fojbi u fokusu otvorenih diplomatskih prijepora između Hrvatske i Italije
*OBRAZOVNA POLITIKA *POVIJEST U ŠKOLSKIM PROGRAMIMA	- porast sadržaja koji se odnose na sudbinu istočnih provincija, egzodus i foibe u školskim programima povijesti

Ovladavši političkom scenom Italije u 90-im godinama 20. stoljeća, stranke i ideologije desnice i desnog centra se u političkoj borbi sa suparnicima i u novom oblikovanju nacionalnog identiteta izdašno oslanjaju na funkciju kulture sjećanja. Vladajuća politika u Italiji toga razdoblja počinje oblikovati sjećanje nacije drugačijom interpretacijom «povijesnih lomova», odnosno prijelomnih događaja na istočnoj obali Jadrana pred kraj Drugog svjetskog rata i u neposrednome poraću. Vladajuća politika, poglavito ona nakon parlamentarnih izbora 1994. kada je dugovječnu demokršćansku eru vladavine zamijenila nova desnica predvođena strankama Forza Italia i Alleanza nazionale, tako legitimira svoje postupke i želi zadobiti podršku birača, a politička borba na unutarnjoj talijanskoj sceni poprima dobrim dijelom i značenje borbe za vladavinu nad kolektivnom memorijom.

Vladajuća talijanska politika 90-ih godina oživljava i reafirmira poslijeratnu politiku povijesti s ciljem ovladavanja javnim diskursom i oblikovanja političke volje građana, odnosno osvajanja i održavanja na vlasti. U svojoj političko-instrumentalnoj funkciji ta politika povijesti sadržava legitimacijski i semiotički aspekt (Cipek, 2007: 15.), tako da nastoji istodobno ovladati javnim diskursom i oblikuje politike simbola, nacionalnih mitova i

javnih rituala kako bi 'svladavanjem prošlosti', kroz djelovanje u sadašnjosti provodila svoju političku volju.

Nova talijanska politika potvrđuje tezu da ne postoji nacionalni identitet sam za sebe ili po sebi kao neka oduvijek važeća čvrsta činjenica, već je to socijalno-povijesni konstrukt koji se uvijek oblikuje u odnosu na neki drugi kolektivni identitet (Cipek i Milosavljević, 2007: 9). Eric Hobsbawm, štoviše, navodi kako se „nacionalna identifikacija, kao i ono što se vjeruje da ona podrazumijeva, može mijenjati [...] čak i u prilično kratkom vremenskom razdoblju“ (Hobsbawm, 1993: 13).

S novim rasporedom političke moći unutar državne vlasti u Italiji, događa se 90-ih godina ulazak desničarske interpretacije prošlosti u dnevno-politički diskurs, mijenja se i 'nacionalno sjećanje' pod utjecajem novih tumačenja i recepcije povijesnih događaja. Vladavina različitih koalicija desnice i desnoga centra, u razdoblju od prve polovice 90-ih godina pa do 2011. kada završava mandat četvrte Berlusconijske vlade (Governo Berlusconi IV), odredila je novu politiku povijesti Talijanske Republike u kojoj esuli, odnosno teritorijalno-političke posljedice koje je kraj Drugog svjetskog rata ostavio na području bivših talijanskih provincija na istočnoj obali Jadrana, funkcioniraju kao značajan simbolički kapital službene državne politike. Vladajuća politička elita u Italiji, dotad zanemarenim ili prešućivanim povijesnim događajima (egzodus, zločini, fizički gubitak zavičaja...) daje pravo na pristup javnosti s ciljem reafirmacije politike identiteta koja je bila karakteristična za talijansku državnu politiku u neposrednom poraću. Naime, za poslijeratnu demokratsku, antifašističku vladu na čelu s Alcide de Gasperijem⁷, pripadnost dijela istočnoga Jadrana (Istra, Rijeka, Kvarner, Zadar) talijanskom državnom području smatrala se i dalje 'povijesnim i prirodnim pravom' Italije.

Oblikujući u javnosti temu esula kao jedno od «najbolnijih poglavlja povijesti», talijanske vladajuće koalicije desnice na kraju 20. i početku 21. stoljeća više ne zagovaraju radikalne političke stavove prema susjednim državama Hrvatskoj i Sloveniji, kao na primjer potrebu za promjenom državnih granica, ali se u njihovu javnom diskursu gotovo u potpunosti prešućuje fašistički karakter razdoblja talijanske vladavine od 1922. do 1943. kao i njegove posljedice. To će nedvojbeno imati utjecaja na oblikovanje politike povijesti koja će na političku, medijsku i akademsku scenu postaviti, između ostalog, i nove 'slike sjećanja' na fašizam kao i protagoniste koji će tu ideologiju i to razdoblje vladavine u talijanskoj povijesti

⁷ De Gasperi je bio predsjednik talijanske vlade od 1945. do 1953. i osnivač stranke Kršćanska demokracija, jedne od najznačajnijih političkih stranaka Italije sve do 90-ih godina 20. stoljeća

interpretirati kroz drugačiju „teksturu sjećanja“ (Young, 2006: 197). Profesor engleske književnosti i judaistike James E. Young uočio je kako događaji iz Drugog svjetskog rata, što se više udaljavaju u vremenu, to se njegovi memorijali sve više ističu. Ali, pri tome, podizanje memorijala i prisjećanje prošlosti u skladu je „s različitim nacionalnim mitovima, idealima i političkim potrebama“ (Young, 2006: 199), čemu su, dakako, podložna i sjećanja na fašizam u suvremenoj politici Italije.

U vladajućoj desnoj koaliciji najznačajniju ulogu u memoriranju i političkom rehabilitiranju talijanskih kulturnih prava na Istru, Rijeku i Dalmaciju, odigrala je postfašistička stranka Alleanza nazionale na čelu s Gianfrancom Finijem koji je u Berlusconijevim vladama obnašao dužnosti potpredsjednika (2001.-2006.) i ministra vanjskih poslova (2004.-2006.). Alleanza nazionale je uporabom povijesti u politici i desničarskim nacionalno-identitetskim narativom izdašno koristila temu esula u osvajanju i legitimiranju vlasti. Odnos Forza Italije i Alleanze nazionale u toj koaliciji može se usporediti s odnosom Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) i Hrvatske stranke prava (HSP) u prvoj polovici 90-ih godina. Naime, lider HDZ-a Franjo Tuđman nije nikada podržavao ustaštvo, no njegova ideja svehrvatske pomirbe doprinijela je uvođenju ustaške mitologije u javni diskurs. HSP je pak, kao mala ali parlamentarna stranka, otvoreno rehabilitirala ustaštvo, koristila ustaške simbole te u stranačkim prostorijama držala slike poglavnika Ante Pavelića (Cipek, 2007: 20). Na talijanskoj strani, u istome razdoblju 90-ih godina, Forza Italia, kao vodeća snaga desne koalicije, nije radikalno koristila revizionističku i ekspanzionističku retoriku prema istočnome Jadranu već je 'radikalnu' ulogu prepustila svome koalicijskom partneru Alleanzi nazionale čiji je stranački program snažno obilježen političkom paradigmom o „talijanstvu Istre i Dalmacije“. Talijanski pandan slikama ustaškog poglavnika Nezavisne Države Hrvatske u sjedištu HSP-a, bile su slike fašističkog vođe Mussolinija i zemljovid 'talijanske Istre' u stranačkim prostorijama Alleanze nazionale⁸ koja je najviše doprinijela uvođenju fašističke mitologije u javni diskurs.

Politički i akademski 'sukobi' oko interpretacija posljedica Drugog svjetskog rata, karakteristični nakon sloma komunizma i za mnoge zapadnoeuropske zemlje, imali su snažan odjek i u Italiji. Prijepore glede tih pitanja Cipek vidi kao legitiman dio političkog procesa u

⁸ Zemljovide „talijanske Istre“ i slike Mussolinija, radikalni desničar Sergio Giacomelli (Alleanza nazionale) izvjesio je tijekom 90-ih godina na zidu svog ureda u sjedištu Regionalnog vijeća regije Friuli Venezia Giulia gdje je predsjedavao Odborom za zdravstvo, obrazovanje i kulturu. Fotografija Giacomellija na kojoj pozira ispred zemljovida Istre i fotografije Ducea, objavljena je uz njegov intervju u tjedniku Nedjeljna Dalmacija od 26. travnja 1996. pod naslovom „Istra se već nalazi u Italiji!“ Prije toga, Giacomelli je dao intervju i hrvatskom tjedniku Panorama koji je u broju od 3. svibnja 1995. objavljen pod naslovom „Samo neka Tuđman nastavi ovako, Istra će opet biti naša“

kojemu se povijest tumači da bi se legitimirala određena politička ili vrijednosna pozicija u sadašnjosti, a što upravo predstavlja bit politike povijesti. Politika povijesti obavlja funkciju 'obnavljanja pamćenja', a ona se sastoji od više dimenzija: moralne (utvrđivanje odgovornosti), kognitivne (utvrđivanje događaja s ciljem spoznaje pune istine), estetske (audio-vizualni prikaz prošlosti) i pedagoško-obrazovne dimenzije (utvrđivanje ciljeva podučavanja povijesti) (Cipek, 2007:23).

Koalicija desnoga centra i desnice, sa značajnim utjecajem postfašističke Alleanze nazionale u njoj, oblikovala je 90-ih godina politiku povijesti koja je trebala rekonstruirati dotadašnju službenu recepciju (poslije)ratnih događanja. S ciljem stvaranja poželjne slike prošlosti, u središte njihove političke naracije dolaze esuli. Vlade desnog centra i desnice koriste ih kao važan legitimacijski mit za postizanje vrijednosno-normativnih ciljeva svoje politike. Povezano s tim, crpe simbolički kapital iz 'povijesnih lomova' koji su bitno odredili položaj i interese talijanske države nakon Drugog svjetskog rata, pri čemu esuli kao središnja tema takve politike povijesti postaju važnom odrednicom unutarnje i vanjske politike.

Filozof i sociolog Sulejman Bosto smatra kako se upravo izvođenjem simboličkog kapitala iz reaktualiziranja vlastite povijesne prošlosti, naknadnim konstrukcijama političkih i kulturnih 'kauzaliteta' i 'kontinuiteta', položaj i pravo neke etničke zajednice (u ovom slučaju Talijana) smješta i tumači u okviru «povijesne sudbine» (češće «povijesne nepravde»), odnosno markira se vlastito mjesto u povijesti kako bi se konstruiralo mjesto u sadašnjosti, i to u figuri «povijesnog prava na...» (Bosto, 2007: 29).

Reaktualiziranje prošlosti započelo je u Italiji putem politike povijesti u svim važnim segmentima: *pravno-političkom* (podignute 90-ih godina prve optužnice pred talijanskim sudovima protiv osumnjičenih partizanskih zločinaca, *ekonomskom* (aktivna politika financijskog obeštećivanja esula) i *pedagoško-etičkom* kroz javnu osudu zločina i prilagodbu programa određenih dijelova školske nastave (Cipek, 2007:21).

Teme esula, fojbi i općenito poslijeratne sudbine Italije na istočnoj obali Jadrana, postale su tijekom 90-ih godina značajna sastavnica talijanske politike pamćenja koja isticanjem povijesti i kulture nastoji redefinirati, oblikovati i normativno uspostaviti novu dimenziju kolektivnog identiteta nacije. Politički i medijski vakuum glede javnog diskursa o esulima koji je trajao sve do početka 90-ih godina, sada se rekompozicijom odnosa politike moći u državi, pokušao kompenzirati novim/starim tipom samorazumijevanja i samointerpretacije talijanskog društva. Nakon što su kroz protekla desetljeća iščezli s političke

scene, esuli sada ponovo postaju važno „mjesto vrijednosnih i simboličkih orijentacija zajednice“ (Bosto, 2007: 28) dajući političko-kulturnu legitimaciju i aktualnoj državnoj vlasti⁹.

U Italiji, daleko više i duže nego u Hrvatskoj, brojni se istraživači već desetljećima bave temom esula i poslijeratnih događaja na istočnoj obali Jadrana. Međutim, u tim poglavito historiografskim istraživanjima, bilo znanstvenog ili publicističkog karaktera, oni uglavnom nisu uspostavljali vezu između povijesnih narativa i uporabe političke moći, a koja „čini jezgru discipline politika povijesti“ (Đurašković, 2008: 201). Od nje se očekuje odgovor na pitanje o funkciji interpretacije povijesti od strane talijanskih političkih aktera u legitimiranju njihovih vladajućih pozicija i namjeri ovladavanja kolektivnim sjećanjem.

U radu se, osim toga, pokušava odgovoriti i na sljedeća temeljna pitanja i dvojbe:

- koji se tip politike, odnosno sustava vrijednosti želi legitimirati politikom povijesti koja se u posljednjih 25 do 30 godina oblikuje u esulskoj, političkoj, medijskoj i akademskoj javnosti Italije?
- kako se i u kojem dometu i opsegu odnos političke moći i uporabe povijesti u Italiji reflektira na državnu vanjsku politiku Italije prema Hrvatskoj?
- na koji se način političko-socijalizacijska funkcija povijesti odražava na kreiranje javnog mnijenja u Italiji, a posljedično i na stav državne politike spram esula?
- tko su najznačajniji politički, gospodarski, kulturni i akademski akteri koji utječu na oblikovanje aktualne politike povijesti?
- koja su temeljna obilježja modusa suočavanja s prošlošću esula i kako se ono u političkoj sferi preoblikovalo u zakonodavnoj djelatnosti?
- ako je politička funkcija povijesti neizbježna i sasvim legitimna, je li moguće iz iskustva njezinih nepoželjnih učinaka na hrvatsko-talijanske političke, diplomatske i kulturne odnose, izgraditi obostrano prihvatljivu demokratsku politiku prošlosti?
- ako prihvatimo da ne postoji “objektivno shvaćanje prošlosti”, možemo li uopće i pod kojim pretpostavkama očekivati pozitivan utjecaj historiografije na oblikovanje demokratske političke kulture, svladavanje prošlosti i kulturu pamćenja?

⁹ Za razliku od Italije, u Hrvatskoj u istome razdoblju dominacije HDZ-ove vladavine desnoga centra i značajnog utjecaja desnice na politički život, kada su u pitanju talijanski esuli, nije došlo do nove vrijednosne orijentacije i novog samotumačenja sudbine esula kao žrtava partizanskih zločina i komunističkih progona. Raspad starog sistema u Hrvatskoj nije doveo do bitnog vrijednosnog i simboličkog odmaka javnog diskursa u odnosu na «jugoslavensko tumačenje», za razliku od interpretacija sudbine Hrvata koji su stradavali pod istim povijesno-političkim okolnostima (Bleiburg, Jazovka, itd.)

Po mišljenju nekih autora, u hrvatskoj političkoj znanosti još nije dovoljno prepoznat političko-kulturalni pristup politika povijesti, poglavito u komparativnoj perspektivi, usprkos njegovoj fundamentalnoj važnosti za strukturiranje političkog sustava (Zakošek, 2002: 4). Imajući u vidu tu činjenicu, istraživanje bi trebalo dati očekivani znanstveni doprinos daljnjoj afirmaciji ove politološke discipline, poglavito iz razloga jer disertacija, između ostalog, obrađuje jednu od najslabije proučavanih dimenzija politika povijesti – onu pravnu - koja obuhvaća zakonsku regulativu nacionalnog sjećanja u Italiji glede esula, egzodusa, fojbi i uopće istočnojadranskog pitanja. Temi disertacije dodatnu znanstvenu i društvenu opravdanost daje i činjenica da ona u sebi nosi potencijal aktualnih implikacija na suvremene hrvatsko-talijanske odnose u sveobuhvatnom razumijevanju i rješavanju problematike esula kao jedinog preostalog otvorenog pitanja između dviju država. Naime, u odnosima Talijanske Republike i Republike Hrvatske, kroz prizmu neriješenog pitanja (obeštećenja) esula u posljednja dva i pol desetljeća emaniraju, ponekad i eksplicitno izbijaju na površinu prijepori glede ocjene i valorizacije tog dijela zajedničke prošlosti na istočnoj obali Jadrana. Stoga, s društveno-praktičnog aspekta, rad može biti relevantan i za hrvatsku službu vanjskih poslova kao i za druga državna tijela vanjskog zastupanja u kontekstu sveukupnih bilateralnih odnosa s Talijanskom Republikom, a poglavito u svezi s temom esula kao još uvijek otvorenim bilateralnim pitanjem.

Iako se imperativ pisanja povijesti umnogome proširio izvan kruga profesionalnih historičara (Nora, 2006: 32), tako da nema „povjesničarskog monopola na prošlost“ (Cipek, 2006: 46), te nije moguće izbjeći političko-socijalizacijsku funkciju povijesti, rad bi mogao doprinijeti postupnoj konvergenciji još uvijek suprotstavljenih dominantnih narativa politika prošlosti u Italiji i Hrvatskoj kada je riječ o ocjeni implikacija Drugog svjetskog rata na percepciju i valorizaciju tzv. istočnojadranskog pitanja.

Rad je, uz uvod, strukturiran u pet dijelova, nakon kojih slijedi zaključno razmatranje.

U prvom dijelu, iznose se teorijske perspektive i metodološke postavke na koje se oslanja istraživanje i prezentira tema disertacije. U sklopu kulturalnog pristupa, rad se u teorijskom smislu oslanja na teorije sjećanja i teorije kulturnoga pamćenja, a u metodološkom na historiografsku analizu arhivskih izvora, na komparativni model studija kolektivnog sjećanja Marka A. Wolfgrama te poglavito na „školu“ kritičke analize diskursa koju je sa suradnicima

razvila Ruth Wodak.¹⁰ U teorijsko-metodološkom smislu, rad se u značajnoj mjeri povodi i za jezičnom/diskurzivnom analizom imajući u vidu značenje koje kritička analiza diskursa pridaje vezi između jezika/diskursa i političke moći.¹¹ Kako na oblikovanje politika pamćenja bitno utječe moć određivanja sadržaja i značenja političkih pojmova, u radu je posegnuto i za metodologijskim postavkama njemačkog filozofa i povjesničara Reinharta Kosellecka preko kojih je bilo moguće identificirati razliku između historijskog i novog, politički motivirajućeg značenja pojmova *esuli* i *egzodus* kojim se talijanska državna politika u 90-im godinama prošlog stoljeća služi u stvaranju temelja za alternativnu interpretaciju (post)ratne talijanske povijesti. Isto tako, s obzirom da se u radu tema upotrebe esula u političke svrhe razmatra i na simboličko-komunikacijskoj razini, pokazao se korisnim metodološki postulat poljskog filologa i semiotičara Macieja Czerwińskiego koji ukazuje na vezu identiteta naroda i njegove interpretacije povijesti putem povijesnog diskursa i semantičkog sustava dotičnog etničkog jezika.

Drugi dio disertacije bavi se transformacijama politika povijesti Talijanske Republike u razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata do danas, kada su u pitanju esuli i tema tzv. „istočne granice“ koja u najširem smislu podrazumijeva ukupnost teritorijalno-političkih, kulturnih i identitetskih promjena kojima su izložene bivše istočne provincije Kraljevine Italije na prostoru današnje Hrvatske i Slovenije. Pri tome, rad polazi od hipoteze da je talijanska državna politika, kada je riječ o esulima i „istočnoj granici“, u 90-im godinama prošloga stoljeća, nakon razdoblja Hladnoga rata, izvršila svojevrsni povratak na politiku povijesti iz neposrednoga poraća. Ta 'nova stara' politika povijesti, preko javnog diskursa u 90-im godinama, pretvorila je *esule*, *egzodus* i *foibe* u novi legitimacijski mit državne politike. Esuli više nemaju tek ulogu „alternativnih čuvara identiteta“ (Jović, 2007: 68) kakvu su manje-više imali kroz četiri desetljeća Hladnoga rata, već postaju aktivnom sastavnicom politike nacionalnog identiteta i niza javnih politika (*policy*).

U trećem dijelu rada izdvaja se pravna dimenzija talijanske politike povijesti od 1990-ih godina naovamo, te se analiziraju legislativne prakse reguliranja nacionalnog sjećanja upotrebom teme *esula*, *egzodusa* i *fojbi*. Identificiranjem konkretnih zakona koji su usvojeni u talijanskom parlamentu, administrativno-političkih odluka državnih tijela vlasti kojima se

¹⁰ Umjesto posebne teorije ili zasebne specifične metode, Ruth Wodak svoju kritičku analizu diskursa (Critical Discourse Analysis – CDA) radije naziva „školom“, a koja „proizlazi iz sasvim različitih teorijskih podloga, usmjerena na vrlo različite podatke i metodologije“ (Wodak, 2002: 7)

¹¹ Ruth Wodak ukazuje kako su se kritička lingvistika (Critical Linguistics – CL) i kritička analiza diskursa (Critical Discourse Analysis - CDA) dugo vremena često rabile kao sinonimi (Wodak, 2002:6). Sa stanovišta CDA, „diskurs je jezik (govorni i pisani) kao oblik društvene prakse“ (Wodak, 2009: 5)

regulira 'imperativ nacionalnog sjećanja', zatim sudskih procesuiranja ratnih zločina vezanih za određenu interpretaciju prošlosti, te na koncu pravno-političkog reguliranja urbanog prostora, odnosno odonima i spomenika – pokazuje se kako politika povijesti (kao policy), preko vladajuće ideologije utječe na prevrednovanje prošlosti i konstrukciju nove kulture sjećanja.

Četvrti dio bavi se povijesnom, diskurzivnom i ideološkom vezom između esulskoga sjećanja i fašizma, odnosno fašističkog razdoblja talijanske prošlosti, a koja se reflektira na upotrebu esula u suvremenom djelovanju političke desnice, uljučujući i neofašističke skupine koje naglašeno iskazuju senzibilitet spram „istočnojadranskog pitanja“. S jedne strane, 'normativna internalizacija' fašističkog vremena koju je tijekom desetljeća prolazila Italija s ciljem ublažavanja svoje krivnje za Drugi svjetski rat, a s druge strane percepcija fašizma od strane esula koja funkcionira primarno kao „patriotsko sjećanje“ na zavičaj, a ne na režim – dovelo je do toga da su upravo *esuli*, *foibe* i tema „*istočne granice*“ postali važan simbolički aspekt politike suvremenih radikalno desnih, neofašističkih skupina na talijanskoj političkoj sceni.

Posljednji, peti dio disertacije fokusira otvorenu talijansku intervenciju u tumačenje prošlosti preko vanjske politike koja postaje učinkovitim instrumentom oblikovanja i provođenja službene politike povijesti. Nova konfiguracija odnosa političke moći koja se uspostavila u 90-im godinama te, posljedično, uporaba povijesti od strane desničarskih koalicija, fundamentalno se odrazila na vanjsku politiku Italije spram Hrvatske, odnosno na političke i diplomatske odnose dviju država čije značajno obilježje postaje okrenutost prema prošlosti.

I. DIO

TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

[...] povijest je ona prva, poput majke svim znanostima
o čovjeku, možda stara koliko i ljudsko sjećanje.
(Foucault, 2002: 392)

1.1. Nestabilan istraživački model: *Esuli*, Italija i Hrvatska u 1990-ima

Dizajnirana u okviru kulturalnog pristupa i politološke discipline politika povijesti, disertacija se temelji na kvalitativnim istraživačkim metodama. U empirijskom dijelu istraživanja arhivska analiza obuhvaća tri vrste izvora: a) arhivski izvori s poslijeratnom građom, b) zakoni, uredbe i odluke državnih tijela Talijanske Republike od 1990-ih nadalje, i c) sadržaji u talijanskim i hrvatskim medijima u kojima se izravno ili neizravno tematizira pitanje esula. Uz historiografsku analizu arhivskih dokumenata, rad se metodološki oslanja i na kritičku analizu diskursa na temelju izjava i govora talijanskih dužnosnika u tijeku i nakon svršetka Mirovne konferencije u Parizu (1946./47), kao i javnih istupa državnih dužnosnika, oporbenih političara i utjecajnih predstavnika esulske zajednice u razdoblju od 1990. godine naovamo.

Oslanjajući se na povijesno-diskurzivni pristup Ruth Wodak, u disertaciji se analizira diskurs na razini teksta i/ili izjava i govora imajući u vidu njihov društveni, politički i povijesni kontekst, odnosno uzajamni utjecaj na relaciji diskurs-društvo. Primjenom Wodakove kritičke analize diskursa, nastoji se identificirati u tekstovima i izjavama (npr. zakonima, odlukama, govorima, medijskim sadržajima) političke ciljeve talijanskih aktera, odnosno njihove politike povijesti. Namjera je takve analize odgovoriti na pitanje kakav se tip političkog poretka i nacionalnog identiteta želi legitimirati upotrebom teme esula – kako na unutarnjem tako i vanjskopolitičkom planu, poglavito u bilateralnim odnosima s Republikom Hrvatskom. Osim kritičko-analitičkog koncepta interpretacije koji nudi Ruth Wodak, rad se metodološki oslanja i na povijesno-pojmovnu analizu njemačkog filozofa i historičara Reinharta Kosellecka te na sociolingvističku i kognitivističku analizu diskursa poljskog semiotičara Macieja Czerwińskog.

Budući da za pitanje esula u Italiji značajniji senzibilitet tradicionalno iskazuju desno orijentirane političke snage, što se posljedično reflektira i na percepciju političkog profila esulskih asocijacija, u disertaciji se analizira i odnos desnica-esuli kroz teorijski koncept '*long-distance nationalism*' kako ga definira Nina Glick Schiller, tj. kao „skup identitetskih normi i praksi“ koje povezuju ljude u dijaspori s područjima koja oni vide kao 'kuću predaka' (Glick Schiller, 570-571).

Među arhivskim izvorima, značajan dio istraživačkog materijala predstavljaju dokumenti državnih i regionalnih tijela Talijanske Republike. Historiografskom analizom poslijeratnih ugovora, diplomatske korespondencije, odluka, administrativnih akata i prvih poslijeratnih sjednica talijanskog parlamenta, u radu se identificira kulturalno i ideološko podrijetlo današnje politike povijesti Talijanske Republike glede esula.

S aspekta talijansko-hrvatskih odnosa, politika povijesti u funkciji 'obnavljanja pamćenja' iskazuje se kroz duboko različite narative na istočnoj i zapadnoj strani Jadrana, kako u dimenziji moralnog vrednovanja događaja tako i njihova kognitivnog utvrđivanja te uzročno-posljedične povezanosti. Svi ti prijevori još i danas utječu na međudržavne i međunacionalne odnose iz čega proizlazi potreba za demokratskom politikom prošlosti koja bi imala za cilj svladavanje negativnog nasljeđa.

Razdoblje stvaranja i međunarodnog priznanja samostalne hrvatske države na početku posljednjeg desetljeća 20. stoljeća, ne predstavlja stabilan istraživački model već se radi o razdoblju brzih društvenih i političkih promjena koji nameću istraživačku zadaću da se sva kompleksnost događaja integrira u istraživački dizajn. U tome je upravo jedan od razloga za metodološku primjenu kulturalne analize koja se pokazuje primjerenijom u iščitavanju dinamike stvarnosti kada nema stabilnog političkog okruženja (Cipek, 2015, 20-21).

Polazeći od činjenice da su se u Italiji i Hrvatskoj razvili različiti i oprečni narativi glede učinaka Drugog svjetskog rata na teritorijalno-političke i kulturne promjene na istočnoj obali Jadrana, u radu se ispituju politike povijesti koje su oblikovale tako različite interpretacije uzroka i posljedica tih promjena. Konkurentski, nerijetko i konfliktni narativi glede gubitka teritorija, iseljavanja Talijana te partizanskih zločina (foibe) počinjenih u neposrednom poraću - koji su se oblikovali u dvjema javnostima, političkom diskursu, ali i u historiografijama na dvije strane Jadrana (v. Dota, 2010) - proizlaze iz političke funkcije historiografije, odnosno njezine političko-socijalizacijske funkcije koju vrši u javnosti.

Kako bi se dokazala hipoteza po kojoj Italija glede esulskog pitanja u 90-im godinama reafirmira onu politiku povijesti koja je obilježila prve poslijeratne godine, u disertaciji je

korišten teorijski koncept odnosa pamćenja i historije koju zagovara francuski povjesničar Pierre Nora. Jednu od temeljnih značajki pamćenja ovaj autor naziva „pamćenje-distanca“ (Nora, 2006: 33). Naime, ljudski odnos prema prošlosti je različit od onog što se očekuje od pamćenja s obzirom da se, umjesto retrospektivnog traženja kontinuiteta, razotkrivaju i diskontinuiteti. Da bi se razvio osjećaj prošlosti (umjesto da se sadašnjost doslovce percipira kao aktualizacija prošlosti), potrebno je da se „između sadašnjosti i prošlosti odviše neki rascjep, da se pojavi 'prije' i 'poslije'“ (Nora, 2006: 34). Ali, tu se, kako upozorava Nora, manje radi o razdvajanju koje bi značilo radikalnu razliku, a više o intervalu nakon kojeg ponovo treba uspostaviti kontinuitet¹². Povratak službene talijanske politike u 90-im godinama na poslijeratne dominantne narative o esulima i svojevrsni *revival* javnog političkog diskursa iz razdoblja poraća, pokazao se primjerenim empirijskim *backgroundom* Norine teorijske odrednice „pamćenje-distanca“.

Detektiranjem i analizom transformirajućih politika povijesti Italije kroz tri vremenska razdoblja: poraće (1945.-1950.) - Hladni rat (1950.-1990.) - raspad komunizma (od 1990. nadalje), u radu se pokazuje da povijesni, politički i ideološki odnos Talijanske Republike spram tzv. 'istočnog jadranskog pitanja' predstavlja „strukturu dugoga trajanja“ u talijanskom nacionalnom kolektivnom imaginariju.

S druge strane, preko etniciziranih pristupa jugoslavenske/hrvatske historiografije istoj temi, na istočnoj obali Jadrana su desetljećima dominirale paradigme o „oslobođenju od fašističkog okupatora“, „narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji“, „slavnoj partizanskoj pobjedi“ te „pripojenju okupiranih dijelova matici zemlji“. Paralelno s time, talijanske su se interpretacije konstruirale na paradigrama „povijesne nepravde“ u kojoj su ratni pobjednici (saveznici) „kaznili“ talijanski narod zbog razdoblja fašističke vladavine. Talijanski se narativ temeljio na naglascima egzodusa Talijana s istočne obale Jadrana i (po)ratnih zločina (foibe) koje je partizanska vojska počinila nad istarskim, riječkim i dalmatinskim Talijanima, uz izdašno ili potpuno ignoriranje učinaka „spirale mržnje“, tj. fašističkog režima koji je prethodio tim zločinima.

Pri tome, političko i semiotičko značenje fašizma pokazalo se izuzetno začajnim u oblikovanju konkurentskih sjećanja. Dok je zapadnim, esulskim narativom dominirala tema partizanskih zločina i talijanskog egzodusa uz izdašno ili potpuno ignoriranje uloge fašističkoga režima u takvim posljedicama, istočni (jugoslavenski/hrvatski) narativ uglavnom je bio određen implicitnim i/ili eksplicitnim izjednačavanjem karaktera fašističkog režima s

¹² Historičar Ernst Nolte je za tu 'nužnost čekanja' osmislio adekvatnu sintagmu „prošlost koja ne želi proći“

talijanskom državom i narodom. U Jugoslaviji poslije 1945. „nastaje mit o partizanima kao pobjednicima nad fašizmom“ i o „revolucionarnoj pravdi“ (Musabegović, 2009: 37) što je imalo za posljedicu političku, medijsku i historiografsku „šutnju“ o zločinima partizana koja je trajala sve do 90-ih godina 20. stoljeća. U tijeku Domovinskog rata došlo je do „novog nacionalističkog tumačenja partizanskog pokreta prema kojem su partizani koji su činili zločine poistovječeni s pobunjenim Srbima, dakle, s agresorom na Hrvatsku 1991.“ čime je 1945. godina „prestala biti godina pobjede hrvatskih i ostalih jugoslavenskih antifašista“ (Cipek, 2009: 160). U okviru kulturalnog pristupa, u radu se nudi odgovor na pitanje: zašto je u 90-im godinama u Hrvatskoj dominantno zadržan kontinuitet starog jugoslavenskog političkog narativa kada su u pitanju talijanski esuli, iako su oni također percipirani kao žrtve partizanskih zločina i poslijeratne komunističke vlasti? Iako je *restitutio memoriae* bio dominantno povezan sa „sjećanjem na komunističko nasilje i s delegitimizacijom partizana“ (Kuljić, 2011:12), esuli i foibe nisu se našli u hrvatskom etničkom okviru sjećanja. Tome je naime prvenstveno doprinijela HDZ-ova nacionalistička politika povijesti koja je počivala na „sukobu između popularnog pamćenja i patriotske afirmacije na jednoj, te normi historijskog istraživanja i argumenata na drugoj strani“ (Boyer, 2006: 334).

Uspoređujući prilike toga razdoblja u Hrvatskoj i Srbiji, Mieczyslaw Boduszynski ocjenjuje da su lideri Tuđman¹³ i Milošević „koristili rat za opravdanje ograničene demokracije i kreiranje opsadnog mentaliteta u narodu“, a moćne vojne i sigurnosne strukture proizašle iz rata bile su izvorišna potpora režima. Do kraja 90-ih, u smislu zahvata u političke institucije i ekonomiju od strane Miloševića i njegove Socijalističke partije Srbije, srbijanski je režim bio autoritarniji od hrvatskog modela, ali je u nekim drugim područjima, poput slobode medija, Tuđmanov režim ocijenjen represivnijim (Boduszynski, 2010: 173).

U prvoj polovici 90-ih godina kada je raspoloženje hrvatske javnosti bilo retrospektivno i ideološki nabijeno, nije došlo do promišljene diskusije i želje za novim, historijski obranjivim konsenzusom, nego do „emotivne“ debate koja „se nastavlja sve dok političari u njoj vide politički kapital“ (Boyer, 2006: 334). Političko-kulturna klima u Hrvatskoj u razdoblju 1990.-1995. iznjedrila je dominantnu, službeno podržavanu interpretaciju nasljeđa Drugog svjetskog rata (i Jugoslavije) kao „tamnice hrvatskog naroda“, a umjesto etičkog diskursa o žrtvama zavladao je etnički (eticizirani) diskurs koji je u fokusu

¹³ Osim Boduszynskog, Franju Tuđmana nedvojbeno definira nacionalistom i Eric J. Hobsbawm, stavljajući ga u istu kategoriju s litvanskim političarem Vytautasom Landsbergisom, a nasuprot revolucionarno-demokratskim nacionalistima poput Gandhija, Nehrua, Mandele, Mugabea, Bhuttoa i drugih postkolonijalnih nacionalista (Hobsbawm, 1993: 180)

viktimoloških rasprava tematizirao gotovo isključivo pripadnike hrvatskoga naroda. Za razliku od ideološki favorizirane okrenutosti budućnosti koja je predstavljala odliku poslijeratnog jugoslavenskog socijalizma (Jović, 2007: 68), u Hrvatskoj je razdoblje nakon rata iz 1990-ih godina, glede rekonstrukcije kolektivnog sjećanja i renoviranja nacionalnog identiteta, obilježeno provalom političkog paseizma. U uvjetima „etnocentrične degradacije politike i političke kulture“ došlo je do „političke zloupotrebe kapaciteta kulturnog sjećanja“ (Bosto, 2007: 38). Talijani koji su skončali po fojbama (*infoibati*) nisu se uklopili u „patriotsku afirmaciju“ nove hrvatske vlasti te su u potpunosti „prepušteni“ talijanskoj politici povijesti koja ih je u 90-ima izdašno iskoristila kao svoj simbolički kapital. Činjenica da se odnos hrvatske politike prema esulima i fojbama ni nakon 1990., usprkos procesu demokratizacije, nije u bitnome odmakao od jugoslavenske komunističke perspektive, predstavlja izazovan empirijski model za promišljanje odnosa kolektivnog sjećanja i stvarne prošlosti. U Hrvatskoj je do 1990. vladao tip „nacionalno prilagođenog komunizma“ (Kitschelt, 1999, cit. prema Cipek, 2015: 22-23) koji je kontrolirao unutarnje odnose među konstitutivnim narodima države, ali je u odnosu na „vanjske sile“, poglavito u odnosu na 'kapitalističke' nacije zapadne Europe, preventivna manifestacija 'obrambenog' nacionalizma bila ne samo dopuštena, nego i poželjna i sistemski podržavana. Ta je tradicija bitno odredila novi politički poredak oblikovan u samostalnoj Hrvatskoj gdje se putem poglavito HDZ-ove politike povijesti, umjesto „mirotvoračkog“ konstruirao „konfliktni tip“ (Kuljić, 2011: 236) nacionalnog identiteta. Iako su institucionalne promjene u državi bile usmjerene razvoju demokracije, ta je tradicija već oblikovala političku kulturu (Cipek, 2015: 23) koja se pokazala perzistentnom unutar novog, formalno demokratskog, a u biti demokratski deficitarnog poretka.

Slijedom takve tradicije, na koju se 1991. još nadovezala inovacija hrvatskog ratnog nacionalizma, poratne žrtve talijanske nacionalnosti na istočnoj obali Jadrana nisu se uklapale u službeni modus kulturnog pamćenja, odnosno nisu predstavljale hrvatski „kapital prošlosti“ koji bi se mogao upotrijebiti kao „kapital sadašnjosti“ (Bosto, 2007: 39). U takvom „ideološko-etničkom okviru sjećanja“ (Kuljić, 2011: 14), kojega njemački povjesničar Holm Sundhaussen označava kao „povratak Drugog svjetskog rata i ponovno rođenje neprijatelja“ (Sundhaussen, 2006: 275), došlo je do konfliktnog razdvajanja od drugih nacija, a to je podrazumijevalo ne samo od sadašnjih „neprijatelja“ Srba nego i od prošlih „neprijatelja“ Talijana. To je u hrvatskom ophođenju s prošlošću tijekom 90-ih godina imalo za posljedicu

ignoriranje talijanskih nauštrb glorificiranju hrvatskih žrtava poraća¹⁴. Takva nedemokratska praksa sjećanja unutar formalno demokratskog poretka, empirijski podupire Cipekov stav kako treba „napustiti slijepu vjeru u svemoć institucionalnog dizajna i oblikovati politiku 'ovladavanja prošlošću' i, još važnije, politiku identiteta“ (Cipek, 2015: 23). Odgovarajući na novinarsko pitanje o odnosu suvremene hrvatske politike spram prošlosti, politolog Stevo Đurašković u intervjuu *Novom listu* od 3. veljače 2018., implicitno ukazuje na 'strukture dugoga trajanja' koje dominantno oblikuju društvenu kulturu:

...danas živimo u svojevrsnoj kopiji osamdesetih kada se cijeli jugoslavenski samoupravni projekt rušio, a SUBNOR ljudima počeo ulaziti i u krevete. Po mom sudu, opet imamo SUBNOR... Tu mi imamo problem, budući se radi o feudalnom shvaćanju društva, nasuprot građanskom društvu liberalne demokracije gdje je država zajednica jednakopravnih Hrvata i hrvatskih državljana.

Dakle, iako je Hrvatska formalno uvela demokratske institucionalne promjene u politici kao i slobodno tržište u ekonomiji, u kulturnoj sferi kolektivno sjećanje i odnos prema prošlosti nisu se temeljili na kulturno-historijskim i egzistencijalno-antropološkim razlozima, nego su „pervertirali u političko gorivo“ (Bosto, 2007: 39) visoko etnicizirane politike pamćenja.

Povjesničar britanske književnosti Steven Knapp bavio se upravo pitanjem je li revizionističko povijesno istraživanje etički i politički uopće relevantno, te je izrazio sumnju u „intrinzičnu etičku ili političku relevantnost novih otkrića o tome što se zapravo dogodilo u kolektivnoj prošlosti“ (Knapp, 2006: 106).

Nasuprot hrvatskom narativu, esulska je publicistika nerijetko obilježena mitom o „vjekovnom talijanstvu“ istočne obale Jadrana kao i mitom o civilizacijskom *gapu* između kontinentalne (slavenske) i mediteranske (talijanske) kulture¹⁵, a kojim je potenciran narativ o 'drevnoj slavenskoj mržnji' prema „razvijenijoj“, „višoj“ talijanskoj kulturi. Paradigma o „slavenskoj mržnji“, tvrdi Tenca Montini, i u dvijetisućitima „postaje glavni element desničarske verzije talijanske povijesti“ u vezi s istočnom granicom, te navodi kao primjer takvog narativa film „*Srce u jami*“, „fikciju u kojoj su Talijani bez iznimke nevine žrtve, a 'Slaveni' krvoločni zločinci“ (Tenca Montini, 2016: 16). Ovaj autor tvrdi kako „Talijani nisu poznavali povijest istočnih krajeva svoje zemlje, koji su bili percipirani kao 'nešto daleko““, a s tim u vezi su zbog ratova na području bivše Jugoslavije te iste krajeve percipirali i kao

¹⁴ Dejan Jović ističe kako su „mitovi o žrtvovanjima jedna od najznačajnijih podgrupa u nacionalnim mitovima naroda, ne samo u jugoistočnoj Europi nego i šire“ (Jović, 2007: 64)

¹⁵ Renzo de' Vidovich, dugogodišnji čelnik tršćanske delegacije esulske asocijacije *Slobodna općina Zadar u egzilu*, u svojoj knjizi „Dalmazia regione d'Europa“ (1993.) piše o 'mediteranskoj civilizaciji ulja i vina' nasuprot 'dunavskoj civilizaciji masti i piva' (De' Vidovich, 1993: 40). Iste godine (1993.) povjesničari Antonio Lenoci i Aldo Levati objavljuju knjigu *L'odio degli slavi 1873-1993 (Mržnja Slavena 1873-1993)*.

„nešto divlje“, pri čemu je „stara tradicija rasizma prema Slovencima već odavno bila prisutna i raširena“ (Tenca Montini, 2016: 13).

S ciljem da takva uvjerenja postanu dominantna, esulske asocijacije i vladajuća politika od 90-ih godina naovamo reafirmiraju adekvatne političke mitove u službi poželjne slike prošlosti. Američki politolog Murray Edelman definira političke mitove upravo kao „uvjerenja koja dijeli velika grupa ljudi, koja se ne propituju i koja događajima i djelovanju daju određeni smisao“ (Edelman, 1976: 110). Ovaj autor naglašava da su mitovi važno oružje simboličke politike koja bitno određuje političke procese. Na tome tragu Tihomir Cipek tumači politički mit kao važan instrument utemeljenja političke zajednice na nekim neupitnim zajedničkim vrijednostima, kao „zrcalo nacije i državljana“ odnosno kao „sliku njihova samorazumijevanja“ (Cipek, 2012: 8).

1.2. Nemoć teorija racionalnog izbora: Zašto kulturalni pristup?

Do 80-ih godina prošloga stoljeća u zapadnoj politologiji dominirao je 'tvrđi' materijalistički pristup koji je politiku svodio primarno na materijalne interese dok je kultura, kao niz semiotičkih praksi, imala sasvim sporednu ulogu (Cipek, 2015: 11). Napuštanjem tog pristupa događa se u društvenim i humanističkim znanostima kulturalni obrat (*cultural turn*), kao novi istraživački pristup¹⁶. *Cultural turn*, prema Cipeku, zbio se i u dvije važne politologijske discipline – u međunarodnoj politici te u komparativnoj politici. Poimajući kulturu kao semiotičku praksu¹⁷, ona može imati funkciju uzroka i posljedica političkog procesa. S jedne strane, kao uzrok, određuje način razumijevanja društvenog događaja, određuje stranačku, ideološku i vrijednosnu orijentaciju aktera, njihov odnos prema javnim politikama itd., a s druge strane, kultura je i posljedica ideoloških nazora, vrijednosnih orijentacija i interesa koji oblikuju proces formiranja značenja i utvrđivanja smisla. Temeljna je postavka kulturalnog obrata u politologiji da se bez konteksta kulture ne može razumjeti fenomen političkoga, odnosno da se suvremena politika ne može svesti isključivo na

¹⁶ Cipek navodi da su programatske teze kulturalnog obrata iznesene još 1964. u studiji američkog antropologa i etnologa Clifforda Geertza u kojoj on kritički preispituje isključivu vezanost društvenih znanosti uz empirijske metode koje istražuju samo 'tvrde' činjenice, dok zanemaruju kulturu koja oblikuje smisao i pruža osnovne vrijednosti koje ljudima služe za stvaranje određenog svjetonazora, ideologije, a time i orijentacije u svijetu života (Geertz, 1964, cit. prema Cipek, 2015: 12)

¹⁷ Poimanju kulture kao semiotičkog problema značajan je doprinos dao utemeljitelj Tartusko-moskovske škole (1964.) Jurij Mihajlovič Lotman čiji radovi iz područja semiotike umjetnosti i kulture „pokrivaju 70-te i snažno obilježavaju 80-te godine“ (Veršić, 2004: 9)

proceduralne norme i interese s obzirom da političko djelovanje pojedinca određuju i kulturni kodovi, simboli i mitovi (Cipek, 2015: 14-15.).

Isključivu metodološku vezanost za 'tvrde' materijalne činjenice i interese, više ne prakticiraju ni one društvene znanosti koje se tradicionalno smatraju egzaktnijim od ostatka ovog znanstvenog područja. Čak i ekonomija metodološku važnost sve više pridaje kulturnim i vrijednosnim varijablama u objašnjavanju egzaktnih gospodarskih pokazatelja poput, primjerice, ekonomskog rasta.

Poznati teoretičar javnog izbora Dennis C. Mueller došao je do zaključka da znanstvenik koji se bavi društvenim znanostima i koji želi objasniti ponašanje pojedinaca kao potrošača, radnika, birača, ima niz mogućnosti između dviju krajnosti. Na jednome kraju je model racionalnog izbora koji se temelji na maksimiranju cilja u materijalnom smislu, a na drugom je pak kraju, kako ga naziva ovaj autor, čisti induktivni pristup koji zahtijeva uvođenje sasvim novih varijabli, a one su determinirane kulturom koja oblikuje smisao, vrijednosti i time utječe na forme i smjerove ljudskoga ponašanja (Mueller, 2008: 610). Muellerov je nedvojbeni stav da ni u području ekonomije model racionalnog izbora, odnosno maksimiranja materijalnog cilja, ne može u potpunosti objasniti fenomen gospodarskog rasta.

Kulturalni je pristup doveo u pitanje postavke teorije racionalnog izbora „koja pojedinca i njegove interese smatra privilegiranim predmetom izučavanja“ (Cipek, 2015: 17). Prema univerzalnom modelu racionalnog izbora svi pojedinci maksimiraju funkciju cilja (O), a funkcija cilja se svodi na jednu glavnu varijablu: osobno bogatstvo (W). U takvom modelu koji se izražava formulom $O=W$ (v. Mueller, 2008), pojedinac je „određen isključivo materijalnim interesima, te ga se može shvatiti pomoću izračuna troškova i koristi za koje pretpostavlja da će ih imati od određenog tipa ponašanja“ (Cipek, 2015: 17).

Nasuprot tome je pristup s kulturno-teorijskog motrišta koji je u politologijsku analizu uveo nova područja istraživanja i nove istraživačke discipline poput analize medijskih diskursa, semiotičke raščlambe političkih govora, analize simboličke dimenzije političkih institucija i uloge politika prošlosti u formiranju nacionalnog identiteta (Cipek, 2015:18). Kulturalni pristup u politologiji, navodi Cipek, „problem legitimnosti i djelotvornosti politike nastoji propitati uzimajući u obzir 'kulturne kodove'“, pri čemu se polazi od teze da se „suvremena politika ne može svesti isključivo na proceduralne norme, interese“ s obzirom da „u politici važnu ulogu imaju nesvjesni i svjesni kulturni kodovi, simboli i mitovi koji određuju političko djelovanje pojedinca“ (Cipek, 2015: 15).

Engleski ekonomski historičar Eric L. Jones kaže kako se «naša gledanja moraju promijeniti u nadi da ćemo ikada doći do teorije o tome što je uzrok rasta» (Jones, 2003: 145) te zaključuje da za razumijevanje ekonomskog rasta nisu dovoljne isključivo kvantitativne ekonomske varijable nego i kulturološki čimbenici.¹⁸ Mjerenje isključivo kvantitativnih ekonomskih varijabli, smatra ovaj autor, nije adekvatno za razumijevanje ekonomskog rasta kao općeg fenomena jer kulturološki uvjetovane promjene i promjene koje su posljedica društvenoga razvoja nisu tek sekundarni čimbenici za njegovo razumijevanje. Zabilježen je, dakle, svojevrsni metodološki obrat: nakon „predkulturalne“ dominacije metoda ekonomije u politologiji, došlo je do proboja kulturalnog pristupa u ekonomiju. Naime, metode ekonomije, koliko god su pomogle točnosti uvida političke znanosti, „čitava područja politike ostala su nedohvatljiva“, odnosno, „manhajmovski 'iracionalni manevarski prostor' nije se mogao statistički izmjeriti ili objasniti matematičkim formulama“ (Cipek, 2015: 14).

Kulturalni pristup fenomenu ekonomskog rasta zagovaraju i Paul Hirst i Grahame Thompson smatrajući kako je „ideja da jedna zemlja može biti uspješnom u modernom svijetu bez živahne, inovativne, pluralističke i otvorene političke i estetske kulture, teško kredibilna“ (Hirst i Thompson, 2001: 140). Nadalje, autor sintagme „moralni kapitalizam“ Stephen Young, u svome konceptu mirenja privatnog interesa s javnim dobrom, također ističe da kultura svojim učinkom „ohrabruje oblikovanje društvenog kapitala i potkopava socijalni darvinizam“ (Young, 2006: 189). Ekonomski znanstvenici ne mogu se složiti ni oko stava da li, primjerice, demokratska organizacija društva ubrzava ili usporava ekonomski rast jer empirijska istraživanja pokazuju u tom smislu primjere konfliktnog i kompatibilnog odnosa demokracije i rasta (v. Brkić, 2007 i Przeworski, et al., 2000). To znači da i u pogledu ekonomskog rasta koji se mjeri egzaktnim pokazateljima, kulturni obrasci kao „strukture dugoga trajanja“ imaju prednost u odnosu na to da li iza kompetitivnih ekonomija stoji formalno demokratski ili autokratski tip vladavine.

Nedostatnost utilitarističke teorije politike u razumijevanju ponašanja i odlučivanja političkih aktera, potkrjepljuje primjerice stav talijanske vlade koja hrvatskoj strani ne želi dostaviti broj računa na koji bi Republika Hrvatska, na temelju Rimskoga sporazuma iz 1983., trebala uplatiti svoj dio duga u iznosu od 35,4 milijuna američkih dolara na ime obeštećenja

¹⁸ U pogledu kulturalnog pristupa u području ekonomije vrlo je instruktivan primjer studije koju je objavila grupa analitičara okupljenih u think tanku *European Stability Initiative* (ESI). Proučavajući model ubrzanog ekonomskog rasta u području turskoga grada Kayserija koji se nalazi u konzervativnom dijelu zemlje, došli su do zaključka da jačanje pro-bussines tendencija u ovome kraju ima jako uporište u vjerskim načelima islama koja slijede poduzetnici. Istraživanje utjecaja kulturno-religijskih čimbenika na ekonomski rast, ESI je objavio u studiji pod naslovom «*Islamic Calvinists*» (www.esiweb.org, 2005). Ova studija je potvrda značajne uloge koju vrijednosti mogu imati u poticanju društvenih aktivnosti, npr. u poslovanju.

esula za njihovu napuštenu imovinu (Selimović, 2014: 90). Republika Hrvatska bi uplatom preostalog duga naslijeđenog od bivše SFRJ, željela definitivno zatvoriti ovo poglavlje u odnosima dviju država, ali se službena talijanska politika protivi svođenju tog otvorenog bilateralnog pitanja tek na financijsku dimenziju već ga preko svoje nove politike povijesti tretira prvenstveno kao povijesno-političko, moralno i ideološko pitanje koje u odnosima s Hrvatskom želi rješavati u perspektivi „živeće prošlosti“, zagovarajući pravo esula na naturalnu restituciju svojih napuštenih dobara. Time je, naime, dovedena u pitanje dotadašnja „umirujuća prisutnost stabilizirajuće prošlosti“ (Boyer, 2006: 328) koja je vladala u odnosima Italije i bivše Jugoslavije sve do njezina raspada. Italija, dakle, Hrvatskoj nije dostavila račun za uplatu tih sredstava, a iznos od 56 milijuna američkih dolara koliko je Slovenija 2002. uplatila na ime svog dugovanja esulima, i to na fiducijarni račun otvoren u Dresdner banci u Luxembourg, Italija ni do danas nije preuzela, što potvrđuje neprimjenjivost teorije racionalnog izbora (O=W) na političko ponašanje talijanske države koje u konkretnom slučaju nije motivirano maksimiranjem materijalnog interesa već ciljevima koji su determinirani kulturom, odnosno određenim simboličkim vrijednostima. Nameće se stoga potreba za kulturalnim pristupom.

U suvremenoj politologiji, neizbježnost kulturalnog pristupa koji ističe važnost simbola i nacionalnih mitova posredovanih kulturno-povijesnim nasljeđem, može se protumačiti i krizom globalizacijske teorije koja započinje ulaskom u 21. stoljeće. Naime, teorijski optimizam koji je u 90-im godinama globalizaciju vidio kao 'ideološko pitanje budućnosti' koje dovodi u pitanje smisao nacionalnih država i kulturnih posebnosti pod nasilnim oblikom liberalizma, pokazao se poprilično neutemeljenim. Utjecaj interpretacije prošlosti i kulturno-ideoloških kodova na unutarnju politiku i međunacionalne odnose pokazao se vrlo rezistentnim na najavljeni globalizacijski dolazak 'novog društva' ili 'novog svijeta' koji briše tradicionalne političke i vrijednosne poretke. Nije se dogodila očekivana „depolitizacija nacije“ budući da „nacionalizam ima popriličnu moć preobrazbe, ovisno o trenutačnim potrebama zajednice“ (Kursar, 2008: 6). Engleski teoretičar međunarodnih odnosa Justin Rosenberg je stoga 2005., u radu *Globalization Theory: A Post Mortem*, 'proglasio' smrt globalizacije, tj. ustvrdio da je doba globalizacije završeno. Štoviše, on globalizaciju uopće nije smatrao „plauzibilnim društveno-znanstvenim pojmom“ (Rosenberg, 2005: 8), već 'duhom vremena', ideološkim konstruktom ili pak neuspjelim historiografskom interpretacijom.

Cultural turn se, osim utjecaja na teoriju spoznaje i na odabir novih predmeta empirijskih istraživanja (Cipek, 2015: 13), nametnuo i u području metodologije društvenih znanosti tako da kulturalni pristup u politologiji ima svoju teorijsku i metodološku funkciju. Kulturalni obrat je, između ostalog, društvene znanosti orijentirao prema metodama istraživanja koje su naglašavale važnost analize teksta, smatrajući da se tekstom prenose značenja i omogućuje razumijevanje simboličkih sustava u društvenom procesu. Na tome tragu, analizom tekstova zakona, uredbi i političkih odluka, kao i medijskog diskursa u tiskanim i elektroničkim medijima¹⁹ te raščlambe političkih govora koji se odnose na esule i njihovu prošlost, u radu se nastoji pouzdano identificirati načine i ciljeve aktera državne vlasti u (re)konstrukciji poželjne prošlosti. Rad se, osim na kritičku analizu diskursa Ruth Wodak, metodološki oslanja i na povijesno-pojmovnu analizu Reinherta Kosellecka, te sociolingvističku i kognitivističku analizu diskursa poljskog semiotičara Macieja Czerwińskiego koji se u okviru „semiotičkog horizonta“ (Czerwiński, 2015: 10) bavi društvenom i kulturnom dimenzijom jezične komunikacije. Naime, jezična analiza u kontekstu povijesnog jezika, javnog diskursa te njegovih podsustava – političkog i sakralnog diskursa (Kovačević i Badurina, 94-98), zatim ideologema i ideologizacije jezika, predstavlja također jedan od aspekata kulturalnog pristupa koji ističe važnost simbola, mitova i javnih rituala u sklopu kulturno-povijesnog nasljeđa. Kako upozorava Cipek, kulturalni obrat se nije zbio „nekim naprasnim, jednostavnim 'lomom' u metodologiji“ nego je on između ostalog, bio pripreman i spoznajama semiotike i interpretacijama filozofije jezika (Cipek, 2015:12), ali i rezultatima tartusko-moskovske škole semiotike kulture, poglavito Jurija Lotmana i Borisa Uspenskog, zatim koncepcije Umberta Eca te suvremene antropološki orijentirane tekstologije (Czerwiński, 2015: 11).

Kulturalni pristup politici stavlja u prvi plan semiotičku praksu, a ona je pak uvijek uvjetovana poviješću, dakle uz pretpostavku da se fenomenu politike ne može dati smisao bez nekog shvaćanja prošlosti. To je ključna premisa u kulturalnom pristupu prema kojemu je

¹⁹ U analizi medijskih sadržaja pokazao se opravdanim metodički postulat Thomasa Meyera koji navodi kako sva masovna komunikacija (podjednako u tisku i u elektroničkim medijima) prolazi sustave filtriranja u izboru i određivanju težine događaja i njihovih aspekata s time da „taj selekcijski mehanizam ne djeluje kao norma koja se svjesno formulira i potom namjerno prakticira“ nego kao svojevrsna norma profesionalnog konsenzusa [...] Njime upravljaju pripisane vrijednosti vijesti čiji se odabir poglavito regulira prema mjerilima potražnje ciljnih skupina kojima se teži (Meyer, 2003a: 23). To objašnjava zašto su teme o esulima, fojbama i „istočnoj granici“, u posljednjih tridesetak godina, daleko češće i izdašnije bile objavljivane u medijima nama susjedne talijanske regije Friuli Venezia Giulia, obuhvaćene pojmom „istočne granice“ (poglavito u trščanskom listu *Il Piccolo*) nego npr. u središnjim nacionalnim medijima ili regionalnim tiskovinama središnje i sjeverne Italije

shvaćanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, ali i 'prošlosti u sadašnjosti', neizostavan dio semiotičkih praksi kojima se oblikuju političke preferencije (Cipek 2015: 14) i utječe na političke odluke i procese. Stoga je važno analizirati funkcije interpretacije povijesti od strane političkih aktera te utvrditi kako te interpretacije služe legitimiranju njihovih političkih pozicija i, u konačnici, ovladavanju kolektivnim sjećanjem nacije. U tome se nalazi predmet politike povijesti kao politološke discipline (Đurašković, 2008: 202).

Taj pristup pokazuje se primjerenim u analizi službene politike Italije, koja od 90-ih godina naovamo, u svrhu identitetske samopercepcije nacije, (re)afirmira mitove o esulima, fojbama, uopće o 'povijesnoj sudbini' Talijana na istočnome dijelu Jadrana krajem Drugog svjetskog rata. Politika povijesti upravo teme rata, egzodusa i gubitka nacionalnog teritorija u korist stvaranja tuđe (jugoslavenske) države na istočnome Jadranu, ispostavlja kroz javni diskurs kao događaje koji su sudbonosno utjecali na politički život nacije. Uslijed toga, odnos političke moći (državnoga vrha) i uporabe povijesti, počinje se u 90-im godinama prošloga stoljeća izdašno reflektirati na unutarnju i vanjsku politiku Talijanske Republike.

Središnji problem politika povijesti (politika pamćenja) je način ophođenja s poviješću, točnije - politički način ophođenja s poviješću. To ophođenje, smatra Sulejman Bosto, generalno se udvaja u barem dvije perspektive - na kulturno difuzno i objektivno znanstveno. Kulturno difuzno je pluralno, varijabilno i u osnovi narativno, odnosno mitologizirajuće ophođenje s povijesnom prošlošću (Bosto, 2007: 36). U uvjetima političke i ideološke instrumentalizacije, ophođenje s prošlošću postaje «problematično», tj selektivno, upravljano, manipulirano ili mitologizirano sjećanje koje postaje dijelom dnevno-političkog diskursa u aktualnim političkim konfliktima i obračunima (Bosto, 2007: 37.) Međutim, i u perspektivi objektivnog ophođenja s poviješću, smatra Bosto, ostaje prisutnim „problem granica objektivističkog zahtjeva“ (Bosto, 2007: 36) s obzirom da je i historičar kao akter životno, vrijednosno i kulturno uronjen u aktualni društveni i ideološki kontekst.

Taj problem Cipek objašnjava činjenicom da historiografija nije puko nabranjanje činjenica po kronološkom redu, već je njezina bit u interpretaciji činjenica s obzirom da jedino tako ona može ostvariti funkciju političke socijalizacije i mladim generacijama prenijeti određene vrijednosti. Zadaća političke socijalizacije uvjetovana je sadašnjošću, odnosno načinom na koji povjesničari, politička elita i puk razumiju aktualnu situaciju u kojoj žive. Odatle, zaključuje Cipek, proizlazi „neprijeporno politički karakter historiografije“ (Cipek, 1995: 182). Ili, kako tvrdi Czerwiński, „historiografija je rezultat semiotizacije“ što znači da na njezin interpretacijski horizont bitno utječu svjetonazor te kulturni i ideološki

kodovi kojima raspolaže komunikator prošlih događaja²⁰ (Czerwiński, 2015: 26). Pierre Nora pak zaključuje kako historiografija „konačno zatvara razdoblje svog identiteta“ jer je „historija zgrabila pamćenje, a historičar više nije čovjek-pamćenje, već je sam, osobno, postao mjesto pamćenja“ (Nora, 2006: 36).

1.3. Esuli: od komunikacijskog ka kulturalnom pamćenju

S obzirom na neizbježnu političku funkciju historiografije, odnosno njezinu političko-socijalizacijsku funkciju u javnosti, među središnjim predmetima discipline politike povijesti izdvajaju se - *kultura sjećanja* i *odnos prema prošlosti*. Naime, u sjećanju se rekonstruira prošlost (Assmann, 2006: 49), no iz teorijsko-metodoloških razloga pri tome treba imati na umu da se „termin kultura sjećanja odnosi na memoriju kolektiva i pojedinaca, a politike povijesti na tumačenje prošlosti od strane političkih stranaka i države, odnosno vladajuće politike u državi“ (Cipek, 2011: 21). Preko politika povijesti koje služe legitimiranju određenog tipa političkog poretka ili vladajućeg sustava vrijednosti, akteri državne vlasti ili političke stranke žele, između ostalog, ovladati kolektivnim sjećanjem nacije. Disertacija, stoga, pristupa temi iz perspektive spoznaja što ih otvaraju teorije sjećanja i teorije kulture pamćenja kako bi se identificirala i objasnila veza između povijesti, pamćenja i talijanske politike u odnosu na esule (egzodus).

Jan Assmann razlikuje kulturu sjećanja od mnemotehnike koja predstavlja pamćenje pojedinca. Po njemu, kod kulture sjećanja riječ je o „društvenoj obvezi u odnosu na grupu“, kultura sjećanja je „dio planiranja i nadanja“. On navodi kako je kultura sjećanja (ili kulturalno sjećanje), stvar „afektivnog vezanja, kulturalnog oblikovanja i svjesnog odnosa prema prošlosti koji želi prevladati lom“ (Assmann, 2006: 51).

Osim jasnog razgraničenja kulture sjećanja i mnemotehnike, Assmann razlikuje i dva oblika pamćenja: *komunikacijsko* i *kulturalno*. Komunikacijsko je pamćenje ono koje čovjek dijeli sa svojim suvremenicima, a tipičan je primjer generacijsko pamćenje. Ono historijski pripada grupi, nastaje u vremenu i prolazi sa svojim nositeljima, a povijesna slika koju

²⁰ Ovakvo shvaćanje historiografije u svjetlu jezične, diskurzivne analize, ovaj je autor slikovito izrazio rečenicom: „U povijesti valjda nije bilo diktatora koji se nije borio za istinu i slobodu“ (Czerwiński, 2015: 37). Ova se tvrdnja Czerwińskog može empirijski potkrijepiti brojnim primjerima: uzmimo ovdje samo panegiričke ocjene koje su ugledni suvremenici Benita Mussolinija javno izricali o ovom fašističkom vođi - Papa Pio XI: „On je čovjek Providenja“; Sigmund Freud: „heroj civilizacije“; Thomas Alva Edison: „Najveći genij modernog doba“ (www.mussolinibenito.it, 2011). Murray Edelman pak piše: „[...]na kraju 20. stoljeća neki su vidjeli Lincolna kao rasista, a ne kao Velikog Osloboditelja“ (Edelman, 2003: 49).

konstituira takvo sjećanje prikazuje „povijest odozdo“. Za razliku od komunikacijskog, kulturalno je pamćenje „prije svega stvar institucionalizirane mnemotehnike“ i ono je odozgo „usmjereno na čvrsta uporišta u prošlosti“ (Assmann, 2006: 64). Preko veze s prošlošću, predočivanjem utemeljujućih figura sjećanja, grupa utvrđuje i osigurava svoj kolektivni identitet. Poželjnost primjene koncepta kulturalnog pamćenja u analizi političkih manipulacija temom esula, egzodusa (progona) i „istočne granice“, uvjerljivo potvrđuje sljedeći Assmannov citat:

Prošlost se tu pretače u simboličke figure [...]. Priče o očevima, egzodus...zaposjedanje zemlje, progonstvo – primjeri su takvih figura sjećanja koja se slave u liturgijskom slavlju i bacaju svjetlo na situacije sadašnjosti. I mitovi su figure sjećanja: razlika između mita i povijesti ovdje je bespredmetna. [...] u kulturalnom pamćenju činjenična se povijest transformira u upamćenu, a time i u mit. Mit je utemeljujuća povijest, povijest koja se prepričava radi osvjetljavanja sadašnjosti iz pozicije izvora. [...] Sjećanjem povijest postaje mit. Time ona ne postaje ne-stvarna, već upravo suprotno, ona postaje stvarnost u smislu trajne normativne i formativne snage (Assmann, 2006: 64-65).

Reinhart Koselleck, kao i Assmann, ukazuje na očekivani nestanak komunikacijskog pamćenja, onog koje pripada grupi i nestaje sa svojim nositeljima. U pogovoru knjizi „*Snovi pod Trećim Reichom*“ autorice Charlotte Beradt, Koselleck piše kako naraštaj onih koji su proživjeli Treći Reich polako odstupa, dok se „sa smjenom naraštaja mijenja i predmet razmatranja“ što ima za posljedicu da „iz prisutne, iskustvom zasićene prošlosti preživjelih nastaje čista prošlost koja je izbjegla iskustvo – koliko god mi i dan-danas živjeli u njegovoj sjeni“ (Beradt, 2015: 103). Ta promjena, po Kosellecku, ima metodičke posljedice jer „usporedo s izumiranjem sjećanja, distanca ne samo da postaje sve veća nego se i mijenja“.²¹ Ova Koselleckova zamjedba je metodički relevantna i za 'sudbinu' kolektivnog sjećanja esula budući je riječ o zajednici koja, sedamdesetak godina nakon svršetka rata, komunikacijski/generacijski sve više nestaje s javne scene. Nestajanjem nositelja esulskog sjećanja, kriteriji istraživanja „postaju trijezniji“ ali i „bezbojniji“, manje su „zasićeni empirijom“, njihove tehnike ovladavanja prošlošću „gube političko-egzistencijalnu svezu“ i nestaju pred „specijaliziranim znanstvenim istraživanjem i analizama koje se ravnaju prema hipotezama, premda i dalje imaju neporecive političko-odgojne nakane“ (Beradt, 2015: 103) realizirane putem politike povijesti koju preuzimaju talijanske desničarske stranke tijekom obnašanja državne vlasti.

²¹ Pesimističnu budućnost onog što Assmann naziva komunikacijskim ili generacijskim sjećanjem, Koselleck slikovito najavljuje riječima: „Uskoro će govoriti samo još spisi, obogaćeni slikama, filmovima i memoarima“ (Beradt, 2015: 103). To poglavito vrijedi za sjećanje na razarajuće posljedice Drugog svjetskog rata

Sociolog Todor Kuljić razlikuje pamćenje i sjećanje, ali ih smatra komplementarnim pojmovima jer se „ne možemo sjećati bez nataloženih upamćenih sadržaja, pamćenje je na neki način sredstvo sjećanja“ (Kuljić, 2011: 13). Kao što Assmann za kulturalno pamćenje kaže da je „odozgo“ usmjereno na prošlost, Kuljić isto tako definira kolektivno pamćenje kao ono koje se „pretežno nameće odozgo“. Za njega, „kolektivno pamćenje je proces sjećanja i zaboravljanja kojim razvrstavamo i organiziramo naše iskustvo, mišljenje i maštu u dimenzije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“ (Kuljić, 2011: 13).

Beogradski politolog Đorđe Pavićević je došao do uvida da su teorijska istraživanja kolektivnog pamćenja „zapletena“ između esencijalističkog i konstruktivističkog shvaćanja odnosa prema prošlosti. Za predstavnike esencijalističkog stava, smatra ovaj autor, „prošlost je živa i prisutna u sadašnjosti, a samo pamćenje je ugrađeno u vrijednosni i institucionalni okvir društvenog života“, ono što je upamćeno može nezavisno postojati u odnosu na to kako se pamti, tojest „prošlost nastavlja postojati nezavisno od volje onih koji nastavljaju živjeti“ (Pavićević, 2009: 95). Za konstruktiviste pak pamćenje je „skup praksi pamćenja (mnemotičkih) koje su podložne različitim i promjenjivim režimima pamćenja“, odnosno, „društva, kao i pojedinci, institucije ili strojevi pamte prema određenim promjenjivim pravilima“, a pri tome „dominantni narativi o prošlosti imaju ulogu organizacijskog principa kolektivnog pamćenja“ (Pavićević, 2009: 95).

Francuski povjesničar Pierre Nora govori o „zajednicama pamćenja“, kada je riječ o određivanju identiteta i samopercepcije grupe, pa je predmet kulture sjećanja „sjećanje koje stvara zajednicu“ (Assmann, 2006: 46-48). U socijalnoj konstrukciji prošlosti, Nora ističe bitnu ulogu mjesta pamćenja koja istodobno mogu biti materijalna, simbolička i funkcionalna, a „razlikuju se samo u stupnjevima ova tri značenja“ (Nora, 2006: 36). Kao moguća mjesta pamćenja, ovaj autor navodi arhivske depoe, školske udžbenike, oporuke ili udruge ratnih veterana, čak i minutu šutnje, naraštaj, zatim republikanski/revolucionarni kalendar, sve što proistječe iz kulta mrtvih, što se tiče baštine, ukratko „sve što uređuje prisutnost prošlosti u sadašnjosti“ (Nora, 2006: 39). No, da bi sve nabrojeno funkcioniralo kao mjesto pamćenja, nužan je uvjet – postojanje volje za pamćenjem. Nora u tom smislu navodi primjer *granice* koja, pod tim uvjetom, može biti mjesto pamćenja, ali „bilo koja granica nema isto značenje“. Primijenjeno na kolektivno sjećanje esula, nedvojbeno je npr. da granica Italije prema Francuskoj ili Švicarskoj nema istu simboličku snagu kao *istočna granica (confine orientale)*

koju bi ovaj autor označio „dominiranim mjestom pamćenja“ esulske zajednice (Nora, 2006: 41).²²

Bitno je za razumijevanje mjesta pamćenja da ona, za razliku od svih ostalih predmeta historije, nemaju referenta u stvarnosti. Naime, svi historičarski i znanstveni pristupi povijesti imaju posla s realijama koje nastoje uhvatiti u srži. Mjesta pamćenja su sama svoj vlastiti referent, nije ih moguće izraziti u kategorijama tradicionalne historije. Ona, naravno, nisu bez sadržaja, bez fizičke prisutosti i bez povijesti. Ono što ih čini mjestima pamćenja je upravo ono po čemu izmiču historiji. U prostoru i/ili vremenu, „mjesto je templum, izrezani krug unutar kojeg je sve važno, sve simbolizira, sve nešto znači“ (Nora, 2006: 42).

Pojam *mémoire collective* (kolektivno pamćenje) razvio je francuski sociolog Maurice Halbwachs zastupajući središnju tezu da je pamćenje, iako biološki i psihološki osobina pojedinca, primarno društveno uvjetovano. Prema Halbwachsu, pioniru socijalno-konstruktivističke koncepcije prošlosti, čovjek stječe pamćenje tek u procesu socijalizacije i ono je uvijek kolektivno determinirano. Društvo je okvir koji organizira pamćenje pojedinaca, smatra ovaj autor koji je postavio kolektiv kao subjekt pamćenja i sjećanja te uveo pojmove poput „grupno pamćenje“ i „pamćenje nacije“ čime je, smatra Assmann, pojam pamćenja „zašao u područje metafore“ (Assmann, 2006: 52).

Iz Halbwachsove teze da je „svaka osoba i svaka historijska činjenica pri svome ulasku u pamćenje transponirana u nauk, pojam, simbol“, Jan Assmann je izveo pojam 'figura sjećanja' koje nastaju iz opisane „igre pojmova i iskustava“ (Assmann, 2006: 54). Figure sjećanja on objašnjava kroz tri značajke kolektivnog pamćenja: prvo, vezanost za vrijeme i prostor (npr. vezanost esula za svoj zavičaj na istočnome Jadranu u vrijeme do svršetka rata); drugo, konkretna vezanost za grupu (npr. za esulsku prognaničku zajednicu); treće, mogućnost rekonstrukcije (npr. rekonstrukcija prošlosti putem organiziranih skupova i ceremonijalnih rituala esula). Tako npr., prema Assmannu, kalendar blagdana može odražavati kolektivno doživljeno vrijeme, dok prostorni okvir pamćenja (kuća, dolina, selo, grad, regija) sadržaj sjećanja i u odsutnosti zadržava kao 'domovinu'. Pamćenje nije samo vremenski i prostorno konkretno nego je i identitetski konkretno, što znači da je ono isključivo vezano uz stanje stvarne i žive grupe koja kao zajednica sjećanja „čuva svoju prošlost iz dva aspekta: posebnosti i trajnosti“ (Assmann, 2006: 55). Na koncu, pamćenje

²² Prema Nori, za razliku od „dominirajućih“ mjesta pamćenja koja su spektakularna mjesta trijumfa, uglavnom nametnuta odozgo i koja ljudi ne posjećuju nego ih se tamo saziva, „dominirana“ mjesta pamćenja su utočišta, svetišta spontane vjere i tihih hodočašća, ona su „živo srce pamćenja“ (Nora, 2006: 41)

djeluje i rekonstrukcijski, s time da ono ne rekonstruira samo prošlost već i organizira iskustvo sadašnjosti i budućnosti, odnosno djeluje unazad i unaprijed (Assmann, 2006: 57).

Talijanski politolog Michelangelo Borri, osvrćući se na Halbwachsovo djelo „*Kolektivna memorija*“ (1950.), navodi kako je ovaj autor duboko promijenio tradicionalni koncept koji je pamćenje tumačio kao psihološku funkciju pojedinca. Prema Borrijevoj interpretaciji Halbwachsa, pamćenje ne determinira ono čega se sjećamo kao što ni sjećanje nije ono što nam omogućuje rekonstrukciju prošlih događaja. Ono što čini poveznicu s prošlošću je društvo. Sjećanje se ne održava netaknutim u našoj svijesti nego se s vremena na vrijeme, po potrebi, evocira u sadašnjosti. Ono čega se sjećamo i kako se sjećamo ne ovisi toliko o našoj sposobnosti pamćenja koliko o društvenom pamćenju. Pamćenje pojedinca je uvijek potaknuto i pod utjecajem odnosa koje pojedinac uspostavlja s članovima društva u kojemu živi (www.instoria.it, 2016).

Halbwachs je zastupao tezu da grupno pamćenje ne koincidira sa zbrojem individualnih pamćenja pojedinaca koji čine tu grupu. Štoviše, on je tvrdio da „u procesu formiranja sjećanja, društveni utjecaj ima premoć u odnosu na osobno iskustvo pojedinca“ (Guzzi, 2011: 28). Prema Halbwachsu, prošlost se ne pohranjuje nego rekonstruira (Guzzi, 2011: 30). Preko interpretacije Paola Jedlowskog (v. Jedlowski, 2002), talijanski politolog Diego Guzzi izvodi Halbwachsov pojam javne sfere koja nalikuje areni u kojoj „različite grupe konkuriraju za hegemoniju plauzibilnih i relevantnih diskursa unutar društva“ (Guzzi, 2011: 33).

Sociolog Paolo Montesperelli u čiji uži znanstveni interes spadaju metodologije i tehnike društvenog istraživanja, također ističe Halbwachsovu tezu po kojoj sjećanje nikada nije samo individualne naravi jer se formira unutar društva i biva potaknuto društvenom interakcijom, odnosno, sjećanje nije netaknuta slika prošlosti nego predstavlja znak ili trag prošlosti koji mora biti interpretiran u sadašnjosti kako bi se toj istoj sadašnjosti dalo neko značenje (Montesperelli, 2011: 66). Prema Halbwachsu, navodi Montesperelli, individualno sjećanje je podržavano i organizirano unutar kolektivne memorije, odnosno društvenog konteksta kojega čine jezik, narativne strukture, društvena predočenja vremena i prostora kao i odnosi koje pojedinac održava sa sjećanjima ostalih članova istog društvenog ambijenta. Halbwachs, dakako, ne negira postojanje i značenje individualne memorije, ali je za njega društvo „vlasnik“ kolektivne memorije (Montesperelli, 2011: 70).

Ono što, prema Halbwachsu, za sjećanje predstavlja društvo, za ruskog semiotičara Jurija Lotmana to je kultura. Kulturu Lotman shvaća kao „nadindividualnu strukturu“ koja

pamti, sa semiotičkog gledišta ona je „kolektivni intelekt i kolektivno pamćenje“ (Veršić, 2004: 111-112). Poimajući kulturu kao strukturu koja pamti, Lotman naglašava ulogu simbola kao „dubinskog generatora pamćenja“. Simboli su „svi znakovi koji imaju sposobnost čuvanja i rekonstruiranja pamćenja svojih prošlih konteksta“. Ali, da bi simbol funkcionirao „on se mora nalaziti u nekom suvremenom kontekstu, čime se neizbježno transformira njegovo značenje, tj njegova transformacija se zbiva „u kontekstu igre između jezika prošlosti i sadašnjosti“ (Lotman, 2000, cit. prema Veršić, 2004: 113-114). Taj važan mehanizam pamćenja kulture po kojemu se putem simbola bez suvremenog konteksta ne može transformirati značenje prošlosti, dovodi do toga da kultura, osim što pamti, mora i zaboravljati.

Sanja Veršić ovako interpretira Lotmanov važan mehanizam pamćenja kulture:

Da bi kultura mogla 'pamtiti', tj. fiksirati određene događaje pretvarajući ih u tekstove (tekst ovdje ne znači stvarnost, već materijal pomoću kojega se rekonstruira stvarnost), ona mora neke druge događaje 'zaboraviti', proglasiti ih 'nepostojećima'. [...] Koji će tekstovi biti podvrgnuti zaboravljanju, a koji zapamćivanju, ovisi o semiotičkim pravilima određene kulture. (Veršić, 2004: 111)

Kultura se, dakle, kao prostor zajedničkog pamćenja razlikuje od pamćenja pojedinca koje Assmann naziva 'pukom mnemotehnikom', a Lotman će reći da je nasuprot mnemotehnici „sustav što ga formira struktura simbola neke kulture – 'izofunkcionalan', 'izomorfan' genetskom pamćenju individue“ (Veršić, 2004: 114). Kako nastaje individualnost kulture? Za Lotmana, svaka pojedinačna misleća struktura koja je u stanju komunicirati, čuvati informaciju i stvarati nove poruke, predstavlja „kulturnu individualnost“, a međusobnim integriranjem tih kulturnih individualnosti na sve višim razinama oblikuje se „individualnost kulture“ (Lotman, 1992, cit. prema Veršić, 2004: 110).

Važnost razumijevanja kulture kao niza semiotičkih praksi u politologiji ističe i Cipek koji promatra kulturu na dvije gnoseološke razine. Na prvoj se razini kultura promatra kao uzročna varijabla kojom se objašnjava neko političko djelovanje. Na razini svoje 'uzročne djelatnosti', kultura određuje političku reakciju građana, njihovu stranačku orijentaciju, institucionalni angažman i odnos prema javnim politikama. U obratnom procesu, stranačka pripadnost i interesi građana utjecat će na njihov proces oblikovanja smisla, dakle, tu se kultura promatra kao posljedica procesa oblikovanja smisla. „Kultura kao semiotička praksa, prema tome, može istovremeno biti uzrok i posljedica političkog procesa“ (Cipek, 2015: 13-14). To je i jedna od temeljnih postavki kritičke analize diskursa (o kojoj se detaljnije iznosi u

poglavlju 1.7.) koja definira „diskurs kao društvenu praksu“ podrazumijevajući pri tome „dijalektički odnos između određenog diskurzivnog događaja i konteksta, institucija i društvene strukture koja ga okružuje“ (Wodak, 2002: 7). Drugim riječima, diskurs je oblikovan društvenim kontekstom, ali isto tako on i oblikuje društveni kontekst. To načelo se najizravnije potvrđuje u istraživačkoj temi ovoga rada, u kojemu se dokazuje međusobna uvjetovanost diskursa o esulima i konteksta kojim je on oblikovan, ali i kojega oblikuje. U 90-im godinama društveni kontekst duboko izmijenjene političke scene u Italiji reflektirao se na visoko pozicioniranje i afirmaciju esula u javnome diskursu, ali isto tako, tema esula je u istome razdoblju utjecala na konfiguraciju talijanske vladajuće politike, obilježivši je revidiranjem (poslije)ratne nacionalne povijesti.

1.4. Wolfgramov interpretacijski model: kulturalna matrica i vanjske sile

Jan Assmann smatra da se Halbwachsovo viđenje povijesti danas više ne može održati te da se novija historiografija od njega odavno odmaknula. Za Halbwachsa historija počinje tamo gdje se prošlost više ne pamti, odnosno tamo gdje tradicija prestaje, gdje prošlost više nije „nastanjena“, gdje ona više nije u zahvatu kolektivnog pamćenja aktualnih grupa. Dakle, kolektivno pamćenje odijeljeno je od historije. Ta razlika između „pamćenja“ i „historije“, smatra Assmann, danas se ne bi održala jer se time gubi pojam „identitetske neutralnosti pisanja povijesti“, s obzirom da oduvijek postoji bavljenje prošlošću iz „teorijske znatiželje“, iz „čiste želje za spoznajom“ te „sasvim neovisno o svim vremenskim i interesnim ovisnostima“. Ono je bitno različito od pojma kulture sjećanja koja se uvijek odnosi na identitet grupe koja se prisjeća (Assmann, 2006: 58-59). No, usprkos Assmannovu pesimizmu glede održivosti Halbwachsove ideje razlikovanja pamćenja i historije, njegov se osnovni teorijsko-metodološki koncept socijalne konstrukcije prošlosti pojavljuje i u suvremenim konceptualizacijama kolektivnog pamćenja.

Politolog Mark A. Wolfgram u svom modelu komparativnih studija kolektivne memorije (2014.) istražuje proces formiranja individualne memorije: ona se oblikuje više kao društveno i kolektivno, nego kao individualno psihološko iskustvo. Po Wolfgramu, ono što društva pričaju o sebi predstavlja važan dio tog procesa jer te priče imaju funkciju socijalizacije novih članova unutar društva. Polazeći od pretpostavke da se ponekad nacije teško nose sa svojom poviješću, Wolfgram je proveo komparativno istraživanje primijenivši svoj interpretacijski okvir u potrazi za odgovorom na pitanje kako se pet različitih zemalja

(zapadna i istočna Njemačka, Japan, Turska, Jugoslavija i Španjolska) s različitim demokratskim tradicijama, odnose prema vlastitim prošlostima obilježenim nasiljem. Došao je do zaključka da demokratska društva imaju veći potencijal za potpuno suočavanje sa svojom teškom prošlošću, ali da je to daleko od jamstva da će ona tako i postupati (Wolfgram, 2014: 13). Ovu Wolfgramovu teorijsku postavku podupire komparativno iskustvo Italije i Hrvatske. Iako je Italija zemlja s dužom i bogatijom demokratskom tradicijom od Hrvatske, ona u općoj javnosti još uvijek nije postigla visoki društveni konsenzus glede interpretacije svoje (po)ratne prošlosti i njezine uloge u formiranju nacionalnog identiteta.

Polazeći u osnovi od Halbwachsove ideje o primarnoj ulozi društva u oblikovanju kolektivne memorije, Wolfgramov bazični model pokazuje kulturnu produkciju koja generira značenja i razumijevanje među članovima zajednice. U osnovi, Wolfgramov interpretacijski okvir polazi od toga da individue kao članovi zajednice (*individuals*), u međusobnoj komunikaciji iskazuju svoja razumijevanja 'kulturnih stvari' (*cultural objects*), kao što je npr. povijesni događaj, te daju tim stvarima značenje, smisao (*meaning*). Taj prostor komunikacije i procesa davanja značenja kulturnim stvarima predstavlja kulturnu matricu (*cultural matrix*) unutar granica jednoga društva/države (*state/society*). Ali, osim što proizvodnja značenja nastaje komunikacijom individua u pogledu doživljaja nekog npr. povijesnog događaja, na kulturnu matricu mogu utjecati i vanjske sile (*external forces*). Funkcioniranje ovog modela formiranja kolektivne memorije, Wolfgram opisuje ka svojevrsni zatvoreni krug, na primjeru više individua koje komuniciraju o nekom kulturnom predmetu (npr. o filmu ili muzejskoj izložbi vezanoj za prošlost) te razmjenjuju svoje razumijevanje istog. Bez obzira jesu li uspješni ili ne uspostaviti zajedničko razumijevanje glede proživljenog iskustva, dakle bez obzira na rezultat, nedvojbeno je da su oni iskreirali određeni smisao/tumačenje te kulturne stvari. Individue mogu dalje s drugima razmjenjivati svoja tumačenja povijesnog događaja, a to čine unutar zadanog kulturnog konteksta ili matrice koja je već prethodno izvršila utjecaj na oblikovanje njihove individualne interpretacije dotične kulturne stvari i njegova značenja što će ih pokušati nametnuti u komunikaciji s drugima. Tako formirana kulturna matrica, prema Wolfgramu, razlikuje se od društva do društva ovisno o stupnju općih sloboda, odnosno o tome je li riječ o autoritarnim ili demokratskim društvima. Pri tome ovaj autor uzima u obzir i varijablu otvorenosti i zatvorenosti pojedinog društva na vanjske utjecaje (Wolfgram, 2014: 14).

Za konceptualizaciju utjecaja esula, fojbi i pitanja 'istočne granice' na novu politiku povijesti Italije koja se počela oblikovati u 1990-im godinama, poslužio je u radu i ovaj

Wolfgramov 'okvir' u kojemu se „interpretacija kulturne stvari (npr. povijesnog događaja) opisuje kao rezultat interakcije u određenom kulturnom kontekstu i pod utjecajem 'vanjske sile“ (Tenca Montini, 2016: 8).

Wolfgram ukazuje kako je sve više kognitivnih psihologa u znanstvenoj zajednici koji ljudsko pamćenje sagledavaju, ne laboratorijski kao individualni fenomen, nego kao kreativni proces oblikovan društvenom interakcijom između individua. Pozivajući se na psihologe Williama Hirsta i Geralda Echterhoffa (v. Hirst i Echterhoff, 2008: 183-216), Wolfgram ističe tri ključna mehanizma koji utječu na oblikovanje kolektivne memorije: 1.) 'društvenu zarazu' (*social contagion*), 2) pojačanje (*reinforcement*) i 3. zaborav induciran ponavljanjem (*retrieval-induced forgetting*) (Wolfgram, 2014: 15). Društvena zaraza predstavlja širenje partikularnih memorija od osobe do osobe kao rezultat konverzacije među njima i potrage za značenjem. Autor daje primjer filma o holokaustu koji je prikazan u Njemačkoj 1948. pod naslovom *Lang ist der Weg* (*Long Is the Way*, 1947). Kako taj film, usprkos užasima holokausta kojima su bili izloženi tijekom rata, nije izazvao očekivani utjecaj kod Nijemaca, i nije pokrenuo raspravu o holokaustu (štoviše, nije našao ni distributera te je odmah nakon premijere u Berlinu povučen), efekt *social contagion-a* pokazao se zanemarivim. No, činjenica da taj film nije našao distributera, navodi Wolfgram, ne znači da se diskusija o holokaustu nije mogla *pojačati* (*reinforced*) iz drugih izvora informacija koji su, doduše, na tu temu u poratnoj Njemačkoj bili vrlo rijetki, za razliku od 1980-ih godina kada je zapadnonjemačka popularna kultura uvelike pomogla *pojačanju* diskusija o holokaustu. Što se pak tiče posljednjeg 'mehanizma', *retrieval-induced forgetting* (*RIF*), Wolfgram njegovo djelovanje opisuje ovako: „Kad se ljudi u konverzaciji selektivno sjećaju, oni tada ne samo da pojačavaju postojeća sjećanja nego i, ne spominjući ih, postavljaju uvjete za njihov zaborav“ (Wolfgram, 2014: 16). Međutim, tu se krije problem koji autor ilustrira na primjeru turskog genocida nad Armencima za koji turska vlada želi postići kolektivni zaborav. Prema istraživanju efekta *RIF-a*, navodi autor, ako je turska vlada željela postići da Turci kolektivno zaborave genocid nad Armencima, bilo bi bolje za njih da su javno diskutirali o povijesti Armenaca u Turskoj, nego da su izbjegavali uopće razgovarati o armenskom pitanju. Naime, problem je u tome što postoji mogućnost „prikrivene memorije“ (*covert memory*) kod onih koji već znaju za postojanje toga genocida i mogu, kao reakciju na vladin favorizirani narativ, održavati „skrivenu memoriju“ o tom pitanju. No, ako ova prikrivena memorija već nije raširena, vladina će strategija ipak rezultirati daljnjom erozijom sjećanja u vezi s genocidom.

Wolfgram je tu sasvim na tragu Jana Assmanna koji smatra kako „pamćenje živi i održava se u komunikaciji“, a ako se komunikacija prekine „tj. ako nestanu ili se promijene relacijski okviri komunicirane stvarnosti, nastupit će zaborav“ (Assmann, 2006: 53). U svakom slučaju, i Wolfgram i Assmann potvrđuju središnju Halbwachsovu tezu da je ne samo sjećanje, nego i zaborav društveni fenomen.

Američka povjesničarka Claudia Koonz koja se, između ostaloga, bavi politikama sjećanja, upozorava na psihološke učinke nametnute službene povijesti na građane. Pojmom „organiziranog zaborava“ ona objašnjava mehanizam funkcioniranja nametnutih pripovijesti koje „opravdavaju vođe i ocrnjuju njihove neprijatelje, ali prosječne građane čine ciničnim i otuđenim“ (Koonz, 2006: 287).

Wolfgramov interpretacijski model za formiranje kolektivnog sjećanja, poslužio je u radu za analizu i razumijevanje procesa implementacije mita o esulima u važan narativ vladajuće politike u Italiji tijekom 1990-ih godina. Na tome putu, od poslijeratne živuće stvarnosti, preko višedesetljetne „šutnje“ tijekom Hladnoga rata kada je tema imala marginalnu ulogu u sveukupnom kontekstu uloge Italije u Drugom svjetskom ratu, pa do ponovne „bitke za sjećanje“ u 90-im godinama prošlog stoljeća – esuli su bili jedini nosioci „skrivenih memorija“ o 'dogadajima na istočnoj granici' koju su konzervirali preko obiteljskih narativa i raznih svojih udruženja i saveza. Wolfgramovim rječnikom kazano, tema esula, egzodusa i fojbi tijekom nekoliko poslijeratnih desetljeća, preko mehanizma društvene zaraze nije dala željeni rezultat proboja u javni politički diskurs zbog snažnog utjecaja „vanjskih sila“ (*external forces*) koje su se ispostavile u obliku zadatih hladnoratovskih međunarodnih odnosa. No, budući da je „kulturna matrica“ (*cultural matrix*) poslijeratne Italije izgrađena na tipu demokratskog društva s adekvatnom razinom općih sloboda, moglo je doći do *pojačavanja* memorije kontinuiranim javnim djelovanjem brojnih esulskih asocijacija, uglednih pojedinaca iz njihovih redova, kao i ekonomski potentnih pripadnika esulske zajednice koji su financijski potpomagali kulturnu, izdavačku, a posredno i političku djelatnost i aktivnosti njihovih organizacija, a samim time i njihovo 'protusjećanje' (*counter-memory*).

Kada je 1990-ih godina, prvi put u povijesti Talijanske Republike, na vlast došla desnica, pokazala se sva efektivnost RIF-mehanizma po kojoj je „skrivena memorija“ koju su esuli kao „zajednice sjećanja“ čuvale i širile desetljećima, stekla političke pretpostavke za ovladavanje javnim diskursom i za (pre)oblikovanje kolektivnog sjećanja nacije. Kao pojedinačna empirijska potvrda tog procesa je, primjerice, zahtjev zadarskih esula da se

posljednjoj talijanskoj administraciji njihova grada (Zara) iz 1943./44. godine dodijeli visoko državno odličje *Zlatna medalja za vojne zasluge (Medaglia d'oro al valor militare – M.O.V.M.)*. Tu inicijativu, koju su esuli pokrenuli najprije unutar svoje zajednice (*social contagion*) i od 1970-ih godina nadalje (Simoncelli, 2010: 25) za nju aktivno i sustavno lobirali (*reinforcement*), državne su vlasti Italije desetljećima odbijale oslanjajući se na službenu antifašističku politiku prošlosti, da bi je na koncu ipak ostvarile odlukom predsjednika Republike Carla Azeglia Ciampija 2001. godine, upravo u mandatu vlade desne koalicije (Governo Berlusconi II) u kojoj su dominantnu ulogu imali Forza Italia i postfašistička Alleanza nazionale.

1.5. *Esuli*: jezik prošlih govornika vs. aktualni jezik kulturne stvarnosti

1.5.1. Koselleck: *Esuli* kao „pojam ubrzanja“

U kratkome razdoblju posljednjega desetljeća 20. stoljeća politički pojmovi poput *esuli*, *egzodus*, *foibe* i, uopće, poslijeratno pitanje istočne obale Jadrana («talijanske zemlje»), u kulturalnom i ideologijskom smislu transformirani su u jedan novi oblik diskursa koji nalazi podršku u institucijama, vokabularu, akademskoj i medijskoj javnosti, slikovnosti i u doktrinama.²³

Iz memoarskog pripovjednog žanra, odnosno iz obiteljskih, osobnih sjećanja i komemorativnih skupova u kojima je obitavala desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, tema *esula* se u 90-im godinama integrira u (dnevno)politički diskurs vladajuće garniture. Uz to, *esuli* će kao povijesno-politička tema zavladati golemom stručnom, znanstvenom i memoarskom literaturom koja je producirana u razdoblju kraja 20. i početka 21. stoljeća (D'Alessio, 2011/2012: 55-75). Historijsko-ideološke i vrijednosne sintagme u toj literaturi poput «oduvijek talijanske zemlje» (*terre da sempre italiane*), «tragična sudbina Nacije» (*destino tragico della Nazione*), «slavenska mržnja» (*odio degli slavi*), «bol i patnje» (*dolore e sofferenze*), iako izvorno pripadaju jednom drugom, prošlom vremenu, odnosno diskursu neposrednoga poraća, postale su nanovo legitimnim dijelom suvremenog političkog, medijskog te povijesno-pedagoškog, obrazovnog i akademskog diskursa. Pokazuje se kako stari „kulturni stereotipi drugih nacija ili etničkih grupa [...] imaju važnu ulogu u procesu

²³ Hobsbawmova teza da se “nacionalna identifikacija, kao i ono što se vjeruje da ona podrazumijeva, može mijenjati s vremenom, čak i u prilično kratkom razdoblju” (Hobsbawm, 1993:13), potvrdila se 90-ih godina 20. stoljeća i ‘upotrebom’ *esula* od strane državnih vlasti u (re)konstrukciji politike nacionalnog identiteta

konstituiranja nacionalnog identiteta“ (Fehér, 2006: 60)²⁴, pri čemu se talijanski narativ o esulima, konstruira, između ostalog, kroz negativnu sliku o slavenskim susjedima. Esuli kao pojam koji u javnom diskursu 90-ih godina nosi pozitivne moralne i političke asocijacije, u talijanskoj je politici povijesti dijelom uvjetovan potrebom drugačijeg nacionalnog samoodređenja pri čemu se motivi tragične (po)ratne prošlosti (egzodus, foibe/zločini, gubitak zavičaja...) koriste kao novi funkcionirajući nacionalni mitovi.

Politički, medijski i obrazovni (akademski) sustav pojavljuje se pri tome kao subjekt moći određivanja sadržaja povijesnog pojma esuli/esodo, s ciljem da se politička stvarnost uskladi s takvim pojmovnim određenjem. Za razotkrivanje funkcije te moći nadaje se primjerenim osnovni metodologijski stav njemačkog filozofa i povjesničara Reinharta Kosellecka koji smatra da se prošli politički i socijalni prijevori moraju razumjeti unutar njima pripadajućih pojmovnih odrednica, tj. onako kako su se prošli govornici i pisci koristili svojim jezikom. Koselleckova je nosiva teza da «iako pojmovi imaju političke i društvene sposobnosti (kao npr. pojam esuli u talijanskom političkom, akademskom i medijskom diskursu, op.a.), njihova semantička funkcija nije jednoznačno izvediva iz političkih i socijalnih okolnosti na koje se odnosi“ (Koselleck, 2004: 85). Stoga, ovaj autor postavlja metodologijski zahtjev da «pojam mora ostati neodređen da bi bio pojam» (Koselleck, 2004: 85) te da pojam nije samo pokazatelj političkih i društvenih okolnosti nego i čimbenik koji djeluje na njih. Konkretno, u našem slučaju, politička upotreba pojma esuli nije tek posljedica i pokazatelj društvenih okolnosti nego taj pojam, političkom upotrebom i djeluje na te okolnosti.²⁵

Metodologijske postavke Reinharta Kosellecka pokazuju se u radu važnim zbog ispravnog pozicioniranja i razumijevanja metapolitičkih pojmova i njihove semantičko-političke funkcije u suvremenoj uporabi. Primjerice, pojam „*talijanski grad*“ (*città italiana*) koji se koristi u službenoj odluci predsjednika Carla Azeglia Ciampija iz 2001. godine o dodjeli Zlatne medalje gradu Zadru (Zara) iz 1943. godine, identičan je pojmu koji su u vrijeme talijanske vladavine koristili prošli govornici (fašisti su za Zadar rabili termin „*città italianissima*“, („najtalijanskiji grad“), ali je u odluci iz 2001. izmijenjena njegova semantičko-politička funkcija i pojam tu „doživljava svoj intelektualno-politički vrhunac tako

²⁴ Važnost stereotipa za konstituiranje samorazumijevanja, István Fehér objašnjava ovako: „[...] ono što jesmo konstituiramo se tek u iskušavanju i ograničavanju od onoga što sami nismo – u omeđivanju od drugih, stranih. Iskustvo drugog i stranog po tome je primarni i istinski medij tvorbe identiteta, i to u tolikoj mjeri da možemo tvrditi: iskustvo tuđega iskazuje se upravo kao izvor identiteta. [...] Teza koja bi se mogla postaviti prema tome glasi: nema tvorbe identiteta bez iskustva tuđega“ (Fehér, 2006: 60)

²⁵ Ova Koselleckova postavka, kao što će se vidjeti u nastavku, komplementarna je s idejom kritičke analize diskursa Ruth Wodak koja se bavi interakcijom diskurs-društvo

što ubrzava povijest odnosno transcendirira zatečeno stanje“ (Kursar, 2008: 3). U spomenutom primjeru upotrebe pojma *città italiana*, vidimo da taj pojam nakon svog „revolucionarnog vrhunca“ nije nestao nego je promijenio značenje kako bi „pokrio“ novu stvarnost.

Pokazuje se, naime, potrebnim identificirati i jezične (re)konstrukcije tih pojmova kojima esulske organizacije, ali i vladajuća politika, u novom kontekstu međunarodnih odnosa kreiraju novu političku viziju realnosti s naglaskom na relaciju nacionalni identitet-alteritet, tj. na razliku između “poznatog”, “našeg”, “nas” s jedne, te “stranog”, “tuđeg”, “njih”, s druge strane.²⁶ U teorijsko-metodološkom smislu, pojmovna rekonstrukcija je važna jer se značenje odrednica *esuli*, *egzodus*, *istočna granica* i dr. oblikuje preko narativa vladajuće politike koja polazi od pretpostavke da „moć određivanja sadržaja pojmova, prije ili kasnije, može stvarnost uskladiti s njezinom pojmovnom shemom“ (Müller, 2003: 207-218). *Esuli* više ne funkcioniraju tek kao neutralni označitelj za poslijeratne izbjeglice, skupine talijanskih državljana koji su nekoć živjeli izvan granica današnje države, već taj pojam nosi iznimno snažan moralni i ideološki sadržaj koji vrši utjecaj na političku, socijalnu i kulturnu okolinu. Slijedeći razlikovanje između «riječ» i «pojma» u političkoj povijesti, koje je u uvodu leksikonu temeljnih pojmova politike u njemačkom jeziku 1967. razradio Reinhart Koselleck, u radu je neophodno ukazati i na suvremenu semantičko-političku funkciju pojmova *esuli*, *egzodus* i dr. u odnosu na poratno razdoblje i razdoblje Hladnoga rata. Cilj je odgovoriti na pitanje je li se sadržaj toga pojma (npr. „*città italiana*“) danas tako radikalno izmijenio da mu se značenje može dokučiti samo historijski ili pak još i danas funkcionira kao empirijski validan pojam kojem se, usprkos promijenjenoj semantičkoj funkciji može pridavati neko motivirajuće političko značenje.

Oslanjajući se prvenstveno na metodologijski postupak Reinharta Kosellecka iz kojega se razabiru tri vrste pojmova (1. pojmovi koji trajno opstoje, 2. oni čije je značenje jedva usporedivo zbog izmijenjenog sadržaja i 3. pojmovi ubrzanja), ali i na suvremenu kulturnu kritiku, moguće je pratiti transformaciju tog političkog pojma koji u novom unutarnjem i vanjskopolitičkom kontekstu talijanske države, dominantno egzistira kao jedan od utemeljujućih mitova u ideološkom i političkom diskursu. Tome su zasigurno doprinijeli i novi intelektualno-politički naglasci kojima, ‘pobjedom’ postmoderne ideologije kultura, dolazi do promjene slika i predodžbi o Drugom svjetskom ratu i njegovim posljedicama. Povezano s tim,

²⁶ U toj perspektivi, doduše u radikalnijem značenju oprečnih civilizacijskih vrijednosti, Edward Said tumači *orijentalizam* (Said, 2008: 62), tj u diferenciji poznatog (Europa, Zapad, “mi”) spram stranog (Istok, Orijent, “oni”), ili pak Marija Todorova koja tumači *balkanizam* kao “sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i barbarskom” tj. kao “drugo” u odnosu na Europu (Todorova, 2006: 47.)

uvjerljivo prestaje 'negativna' konotacija pojma esuli i egzodus²⁷, a u političkom smislu pojam dobiva novo značenje te njegova semantičko-politička funkcija više nije uklopljena samo u prošlost nego se radi o pojmu koji nastoji prodrijeti u budućnost. Koselleck takve pojmove naziva „pojmovi pokretači“, oni imaju svoju političku funkciju u modernitetu i u bitnome se razlikuju od pojmova koji se mogu misliti kao 'egzistencijalne odredbe' (Karl Marx) ili kao 'ideal-tipovi' (Max Weber).

Za Marxa (i marksizam) znanstveni pojmovi moraju biti vjeran odraz stvarnosti s obzirom na opću filozofijsku pretpostavku da se sva proizvodnja ideja, predodžbi i, u konačnici, svijesti isprepliće s materijalnom ljudskom djelatnošću („bitak ljudi je njihov stvarni životni proces“)²⁸.

Iz te temeljne postavke, Fredric Jameson, primjerice, izvodi marksističku metodu kulturološke i književne interpretacije koju vidi, ne tek kao onu koja se samo razlikuje od drugih interpretativnih metoda (npr. etičke, psihoanalitičke, teološke i dr.), nego za njega marksistička kritika predstavlja „krajnji semantički preduvjet za razumljivost kulturnih i književnih tekstova“ (Jameson, 1984: 87). Kantovski kazano, za Jamesona tekstovi nikada nisu *stvar po sebi*, nego ih primamo kroz „nataložene slojeve ranijih interpretacija“ ili interpretativnih tradicija (Jameson, 1984: 7). Ili, kako bi rekli semiotičari Lotman, Uspenskij, Czerwiński i teoretičari politika pamćenja (Bosto, 2007, Burger, 2007, Cipek, 2015) - prošlost se uvijek razumije iz perspektive naše sadašnjosti. Specifičnost Jamesona je pak u tome što on smatra da metodološki jedino marksistička perspektiva omogućuje 'dešifriranje' svakog teksta u njegovoj društvenoj/ideološkoj funkciji, i to kroz tri koncentrična okvira: 1.) pojma političke historije (u užem smislu konkretnih događanja u vremenu), 2.) pojma društva (kao unutarnje napetosti i borbe društvenih klasa) te 3.) pojma historije (u najširem smislu, kao slijed načina proizvodnje i nizanje ljudskih oblika egzistencije od prapovijesti do suvremenosti). Marxovu ključnu misao u *Njemačkoj ideologiji* da je „prva pretpostavka cijele ljudske historije egzistencija živih ljudskih individua“ (Marx i Engels, 1985: 364) koji, proizvodeći sredstva za život proizvode i način svog života (tj. društvene odnose), Jameson je u potpunosti preuzeo kao glavnu odrednicu svoje filozofije historije koja je sposobna objasniti „tajanstvenost društvene i kulturne prošlosti“ (Jameson, 1984: 17). Iz perspektive te 'prave'

²⁷ U svome djelu *Democratic Theory* (1962), Giovanni Sartori razlikuje političke pojmove koji nose povoljne emotivne karakteristike, npr. demokracija (u ovome slučaju bi to bili esuli) i riječi s negativnim asocijacijama (u ovome slučaju partizani, Tito, komunizam)

²⁸ Marx i Engels u *Njemačkoj ideologiji* najizravnije i najkonzistentnije razlikuju duhovnu proizvodnju (moral, religija, metafizika, ideologija) od života stvarnih djelatnih ljudi koji zajedno s materijalnom stvarnošću razvijaju i ideološke refleksije toga života: „Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest“ (Marx i Engels, 1985: 371)

historije filozofije nema ničeg što nije društveno i historijsko, odnosno sve je „u krajnjoj analizi političko“ (Jameson, 1984: 19)²⁹. Upravo tu, na točki gdje marksizam nudi filozofsko rješenje koje stvarnost historije vraća na površinu teksta, kako kaže Jameson, nalazi svoju funkciju i svoju nužnost 'doktrina političkog nesvjesnog' – kao interpretativnog načela za razumijevanje raskoraka između 'činjenične historije' i predodžbi o njoj, odnosno, u konačnici, za razumijevanje kulturnih proizvoda/tekstova kao društveno simboličnih činova.

Ovaj Jamesonov metodološki mehanizam pokazuje se korisnim za razumijevanje i interpretaciju upravo raskoraka između „činjenične historije“ esula, njihova egzodusa i poratnih prilika na istočnome Jadranu, s jedne, te političke konstrukcije predodžbi o istima, s druge strane. Međutim, s aspekta kulturalne analize povijesno-političke teme esula, ovaj je pristup ipak nedostatan s obzirom da ne uzima u obzir da političko djelovanje pojedinca mogu odrediti kulturni kodovi, simboli i mitovi, odnosno da njegovo djelovanje nije samo puki izraz njegove „materijalne djelatnosti“ kako to tumači marksizam. Upravo stoga, Jamesonova je marksistička metoda razumljivosti kulturne produkcije i tekstova, bila u opreci s tzv. anti-interpretativistima, primjerice Sigmundom Freudom koji bi takvu hermeneutiku smatrao 'idealističkom zabludom' jer ne uzima u obzir ljudsku prirodu (duševnu konstituciju ljudi) koja je određujuća za odnos pojedinca i društva, tj. odnos „Ja-nagona i Nad-Ja kulture“ (Freud, 1988: 74)

Max Weber nije bio apsolutni protivnik Marxa, no smatrao je da „ekonomija nije ključ kojim se mogu otvarati sva vrata“ (Đurić, 1987: 145), u idejama je vidio pokretački potencijal društvenog i povijesnog razvoja. U Weberovoj nominalističkoj koncepciji, svako je pojmovno nastojanje samo misaona konstrukcija ili slika (ideal-tip) pa tako i kapitalizam, tu historijski jedinstvenu pojavu, za razliku od Marxa treba 'pojmiti' kao idealno-tipski model. Cipek navodi da je kulturalni pristup, između ostalog, doveo do „povratka teoriji Maxa Webera“ kojega su kulturalisti „smatrali prvim znanstvenikom moderne koji je svojim studijama [...] o odnosu religijskih vrijednosti te političkih i ekonomskih struktura društva, ukazao na važnost istraživanja uloge kulture u oblikovanju vrijednosnog sustava nekog društva“ (Cipek, 2015:15).

Reinhart Koselleck izdanak je misaone tradicije koja svoje daljnje podrijetlo vuče pod imenom *Begriffsgeschichte* (pojmovna povijest) koje se prvi put spominje u Hegelovoj

²⁹ Po Jamesonovu shvaćanju historičnosti, sasvim različiti događaji u povijesti, od prapovijesnih, preko srednjovjekovnih pa do modernističkih epizoda, mogu steći svoju prvobitnu važnost jedino ako se sagledaju u okviru jedinstvene 'velike kolektivne priče', tj. ako su ujedinjene jednom temom: kolektivnom borbom ljudi da se istrgnu iz carstva Nužnosti i prijeđu u carstvo Slobode (marksovski stav o historiji kao historiji klasnih borbi).

Filozofiji povijesti. Talijanski filozof Sandro Chignola, ambiciju Begriffsgeschihte-a vidi kao „analizu različitih značenja pojmova u odnosu na promjene semantičkih struktura u kojima su se ti pojmovi kroz povijest upotrebljavali“ (www.unipd.it, 2000). Taj pristup, nastavlja Chignola, otvara pitanje interpretacije: hermeneutičko pitanje veze koju treba uspostaviti između leksika suvremenog govornika i leksika povijesnih izvora, odnosno veze između sadašnjosti tumačenja i historizirane prošlosti³⁰.

Na Koselleckovu teorijsku postavku instruktivno se nadovezuje zamjedba Karla R. Poppera koji u knjizi *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, na jednome mjestu izražava nedoumicu pri oslanjanju na grčkog povjesničara Tukidida:

[...] koliko god je uspješno provjeravao činjenice što ih je bilježio i koliko god se iskreno trudio da bude nepristran, ipak njegovi komentari i njegove moralne prosudbe predstavljaju samo jedno određeno tumačenje [...] (Popper, 2003: 158).

Ono što je za Kosellecka bitno jeste uspostava adekvatne semantičke kontrole u suvremenoj upotrebi pojmova, s ciljem izbjegavanja anakronizama i ideologizacija koje su neke odrednice doživjele na svome povijesnom putu. U Koselleckovoj teoriji važnu ulogu ima distinkcija između „riječi“ i „pojma“ jer sve riječi u političkom leksiku ne postižu i pojmovnu dimenziju (Chignola, 1990.). Za Kosellecka pojam „mora ostati neodređen da bi bio pojam“ (Koselleck, 2004: 85). Predmet Begriffsgeschihte-a, dakle, nije tek „identitet“ riječi koji je u funkciji pokazatelja transformacije pojma, nego prostor „konvergencije“ između pojma i historije. U teorijskom zahtjevu što ga postavlja Koselleck, moraju se istodobno uzeti u obzir tri aspekta: 1.) semantički (promjena značenja pojmova), 2) onomaziološki (proces sažimanja povijesnog iskustva u nekom određenom i pojedinačnom pojmu, te 3.) povijesno-strukturalne promjene koje nam omogućuju razlikovanje vrijednosti značenja pojmova u odnosu na aktualni rječnik³¹.

Iz Koselleckova metodologijskog postupka mogu se identificirati tri vrste pojmova. Prvi su oni pojmovi čije značenje ne trpi temporalizacijske posljedice, oni koji još uvijek imaju svoju empirijsku vrijednost, trajno opstojе (npr. neke Platonove ili Aristotelove kategorije). Drugi su oni pojmovi čiji se sadržaj izmijenio toliko radikalno da im je „značenje jedva usporedivo i moguće ga je dokučiti samo historijski“ (Koselleck: 2004: 83) . U trećoj su

³⁰ Na ovim je teorijskim postavkama, navodi Chignola, 1955. utemeljen *Archiv für Begriffsgeschichte*

³¹ Slijedom toga, Koselleck je predložio teoriju 'povijesnih vremena' koja bi imala za predmet transformaciju europskog političkog leksika u razdoblju između kraja 18. i početka 19. stoljeća. S tim razdobljem, smatra on, europski politički leksik doživio je ozbiljnu transformaciju historijskog značenja pojmova, i to pod utjecajem procesa demokratizacije, ideologizacije i politizacije

skupini oni pojmovi za koje Koselleck kaže da su „izraz posebnih društvenih i političkih okolnosti koje nastoje zabilježiti ili potaknuti novost tih okolnosti“. Pri tome, ovaj autor misli poglavito na neologizme (tj. na razne „izme“), na izraze koji mogu biti znanstveno definirani pojmovi, poput liberalizma, konzervativizma, socijalizma, nacionalizma, ali u suvremenoj perspektivi i globalizma, neoliberalizma, islamizma³², itd. Ovi posljednji, kao 'pojmovi ubrzanja', mogu potaknuti mase na političko djelovanje (kolektivni ili motivirajući pojmovi)³³. Naime, pojam u ovoj funkciji nije samo pokazatelj odnosa nego i čimbenik koji djeluje na te odnose jer, uostalom „svaki semantički sadržaj ima i svoj nelingvistički sadržaj“ (Koselleck, 2004: 81). Ova Koselleckova tvrdnja našla je, primjerice, empirijsko uporište i u suvremenim polemikama glede upotrebe pojma „poljski logori smrti“ koji je naveo senat ove države na usvajanje zakona (2018.) kojim se sankcionira pripisivanje zločina holokausta poljskoj naciji ili državi, polazeći od ocjene da su te zločine na teritoriju okupirane Poljske počinili nacistički okupatori, a ne poljska država (www.dnevnik.hr, 2018). Pojam „poljski logori smrti“ je kao „pojam pokretač“ potaknuo političku vlast u državi na zakonsku intervenciju upravo iz razloga što njegov nelingvistički sadržaj upućuje na vezu ili moralnu krivnju Poljske za istrjebljenje Židova u koncentracijskim logorima na okupiranom teritoriju ove države.³⁴

Primjenom „lingvističkih metoda na nelingvističke objekte“ započela je svoju djelatnost i tartusko-moskovska škola semiotike (Lotman, Uspenskij, Torop i dr.) koja će nastaviti svoj rad u smjeru semiotike kulture, „shvaćajući kulturu u širokom semiotičkom smislu kao sustav odnosa između čovjeka i svijeta“ (Veršić, 2004: 39-40).

Koselleck ukazuje, primjerice, kako je u razdoblju prije i poslije Francuske revolucije zabilježeno masovno širenje „novih značenja starih riječi i novokovanica“ što je imalo za posljedicu promjenu „lingvističkog arsenala cijelog političkog i socijalnog prostora iskustva i uspostavljalo nove horizonte očekivanja“ (Koselleck, 2004: 79). Koselleck uočava da od toga razdoblja „borba za ispravne pojmove postaje društveno i politički eksplozivnom“ te da je ta borba (semantička borba oko definiranja socijalnih i političkih pozicija) specifična za sva

³² S obzirom na aktualna događanja u vezi s napadima 'islamskog terorizma' u Europi, a slijedeći Koselleckov metodološki stav, bilo bi instruktivno, preko njegove semantičko-političke funkcije pokazati npr. je li i na koji način islamizam „pojam pokretač“ te može li mu se i pod kojim uvjetima, usprkos promijenjenoj semantičkoj funkciji, pridavati neko motivirajuće političko značenje

³³ Nije naodmet naglasiti da se kod Kosellecka ne radi o upotrebi i funkciji pojmova u njihovoj emocionalnoj valorizaciji kako to čini Giovanni Sartori koji u svojoj *Democratic Theory* (1962.) razlikuje političke pojmove koji nose povoljne emotivne karakteristike (npr. demokracija) i riječi s negativnim asocijacijama

³⁴ U intervjuu *Jutarnjem listu* od 1. ožujka 2018. veleposlanik Republike Poljske u Hrvatskoj Andrzej Jasionowski navodi, između ostalog, da je izraz 'poljski logori smrti' „ne samo pogrešan nego i nepravedan prema Poljacima, pogotovo onima koji su ubijeni tijekom rata“ (www.jutarnji.hr, 2018)

krizna vremena (Koselleck, 2004: 80). Tijekom kriza, revolucija, „interregnuma“, sporenje oko pojmova dobiva novo strukturalno obilježje – pojmovi sve manje imaju funkciju definiranja neke stvari, njima se prije svega nastoji prodrijeti u budućnost. Na primjer, pojmovi *esuli* i *foibe* u suvremenoj političkoj upotrebi funkcioniraju upravo tako – preko svog nelingvističkog sadržaja utječu na politiku kao „pokretači“ u procesu legitimiranja političkih odluka i procesa od strane esulskih organizacija, državnih vlasti i političkih stranaka, a ne kao „neodređeni“ pojmovi kojima bi se neutralno definiralo stvari na koje se oni odnose.

No, u široj filozofijskoj perspektivi (posebice filozofije jezika), Koselleckovo nastojanje da odredi 'ispravne' pojmove, može se razumjeti i kao rezultat opće epistemološke intencije za stvaranjem formalnih kategorija prema kojima spoznajemo događaje u povijesnom vremenu.

Ono što su za filozofa i povjesničara Kosellecka pojmovi, za povjesničarku Mariju Todorovu to su kategorije “konstrukcije” ili „invencije”, Frederic Charles Bartlett ih naziva “shemama”, Alfred Schultz “uputstvima”, a Maurice Merleau-Ponty “kalupima”. U svakom procesu konstituiranja povijesnih pojmova, za Todorovu je relevantna pretpostavka da primljene informacije organiziramo u već postojeće matrice za koje smo mi kao percipijenti u velikoj mjeri odgovorni. Koselleckovim rječnikom kazano, odgovorni smo da prošle političke i socijalne prijepore razumijemo unutar njima pripadajućih pojmovnih odrednica.

Koselleck je iznimno teorijski izazovan i u suvremenoj postmodernističkoj kulturi dinamičnih socijalnih i političkih promjena, koje nanovo nameću pitanje značenja pojmova („pokretača“) i njihove semantičko-političke funkcije. Uzmimo samo liberalizam koji se u kontekstu moderne shvaćao kao racionalan sustav u kojemu su ljudi pod uvjetima sloboda i jednakosti trebali ostvariti svoje životne planove (Schwarzmantel, 2005: 113), da bi danas bio izložen brojnim kritikama kao nefunkcionalni model koji u uvjetima suvremenosti nije u stanju ozbiljiti vlastita načela. Stoga je, iz Koselleckove teorijske perspektive, već danas moguće misliti (neo)liberalizam kao pojam koji će se jednom u budućnosti „dokučiti samo historijski“ te će izgubiti svoj povijesno pokretački potencijal, bez obzira na sva intelektualna i institucionalna ulaganja u taj pojam s ciljem da preživi.

1.5.2. Czerwiński: *Esuli* kao komunikacijski sindrom talijanske kulture

U komplementarnosti s Koselleckom čiji „pojmovi pokretači“ ne samo da definiraju stvarnost nego i motiviraju aktere na političko djelovanje, poljski filolog i semiotičar Maciej

Czerwiński koji se bavi analizom diskursa i kulturnom semiotikom, govori o povijesnim diskursima koji „ne samo da nešto govore, nego i djeluju“, tj. „oni su svojevrsni performativi“ (Czerwiński, 2015: 10). Na tragu Lotmana, Czerwiński smatra da „kulturni i ideološki kodovi funkcioniraju kao mreža koja stvara imaginarij kulture“, odnosno tzv. „semiosferu“ te se ti kodovi „javljaju u svim semiotičkim praksama, od svakodnevne i javne komunikacije, preko književnosti pa sve do uređenja javnog prostora“ (Czerwiński, 2013: 49-50).

Prema ovom autoru, svaki narod oblikuje svoj identitet na vlastitoj interpretaciji povijesti „kodiranoj u jeziku općenito, a u diskursu konkretno“. Slijedom tog viđenja, u radu ćemo upotrebu esula u političke svrhe, između ostalog, razmatrati i na simboličko-komunikacijskoj razini, odnosno kao „određeni komunikacijski sindrom“ (Czerwiński, 2013: 49) u okviru talijanske kulture, ili bolje rečeno, u okviru talijanskih kulturnih kodova. Naime, politika povijesti koja, preko teme esula i egzodusa, nastoji modificirati povijesnu svijest, „povlači za sobom ozbiljan utjecaj ne samo na povijesni diskurs, nego i na semantički sustav dotičnoga etničkog jezika“ (Czerwiński, 2015: 9). Semiotičko-kulturni pojam 'etničkoga jezika' posebno je značajan u komparativnom razmatranju konkurentskih i/ili konfliktnih politika povijesti - u našem slučaju talijanske i hrvatske – a Czerwiński upravo nastoji objasniti kako se naše shvaćanje sadašnjosti i prošlosti „odražava u povijesnoj sintezi te kako ono utječe na prihvaćanje naracije o prošlosti“ (Czerwiński, 2015: 10).

Polazeći od hipoteze da su postojeće povijesne predodžbe dotičnoga naroda duboko upisane u etnički jezik toga naroda, a preko jezika i u njegovu kulturu, Czerwiński se oslanja na tradiciju tartusko-moskovske semiotičke škole³⁵ čiji predstavnici, poglavito Jurij Lotman, kulturu shvaćaju kao semiotički problem (v. Veršić, 2004).

Temeljna jedinica semiotičke analize Czerwińskog jest – znak (čisti pojam, npr. jedinstvo, sloboda; u našem slučaju npr. esuli, fašizam...). Na primjeru analize povijesne svijesti Hrvata i Srba, ovaj autor ima za cilj prepoznati žanrove, dati opis njihovih tekstovnih i izvantekstovnih obilježja, razotkriti mehanizme utvrđivanja smisla te mjesta i funkcije znakova koji su najvažniji za povijesnu svijest obaju naroda. „Ovi znakovi zauzimaju funkciju ključnih riječi u njihovim kulturama i u propitivanim povijesnim naracijama“ (Czerwiński, 2015: 10).

³⁵ Sanja Veršić navodi da se „počecima škole smatraju Moskovska konferencija 1962. i Tartuska konferencija 1964.“ „Prvi, u svjetskoj znanosti, simpozij o semiotici održan je 1962. u organizaciji Instituta za slavenske znanosti“. „Temeljnim u razvoju ruske semiotike Lotman priznaje opoziciju jezika (*langue*), jezičnoga koda društva i govora (*parole*), 'teksta' te opoziciju dijakronije i sinkronije [...]“. Vjač Ivanov „definira semiotiku kao 'novu znanost', a njezin predmet „može biti bilo koji sustav znakova koji se koristi u ljudskom društvu“. Ivanov „skreće pažnju na kulturu – prenošenje kulture u vremenu jest čuvanje sustava znakova koji kontroliraju ponašanje“ (Veršić, 2004: 34-35). Detaljnije o ovoj ruskoj školi semiotike i predstavnicima vidi u: Waldstein, 2008.

U komparativnom prikazu hrvatskih i srpskih sinteza nacionalne povijesti, Czerwiński ovako opisuje svoj metodološki postupak, koji je instruktivan i za našu talijansko-hrvatsku binarnu poziciju:

Ovdje ću pokazati semiotičku prirodu mnogih tekstotvornih mehanizama i znakova koji predstavljaju semantičke centre povijesnoga diskursa. No neću jezične pojave reducirati isključivo na univerzum teksta, iako je tekst ovdje polazišna točka nego ću ih prema semiotičkom modelu korelirati s univerzumom kulture, u skladu s uvjerenjem da riječi zamjenjuju/reprezentiraju određena stanja stvari iz izvanjezične stvarnosti. Takvo zamjenjivanje nazivam, prema Peirceu, semiozom. Semioza, kao djelatnost ljudskoga subjekta, ostavlja trag na riječima, zbog čega su one fond znanja o stvarnosti, odnosno znanje „usklađeno“ u jeziku (Doroszewski, 1970:156) ili, drugim riječima, predstavljaju „zajedničko pamćenje jezičnih korisnika i nositelj su znanja sadržanoga u društvenoj svijesti“ (Gajda, 2004:21). Dakle, mene ne zanima jezik kao sustav (*langue*) nego kao njegova konkretna aktualizacija (*parole*) u višedimenzionalnoj kulturnoj i društvenoj stvarnosti (diskurs) (Czerwiński, 2015: 11).³⁶

Kao što Czerwińskog „ne zanima jezik kao *langue*“, ni Koselleck se ne oslanja isključivo na '*jezik*' nego i na „društveno-povijesne podatke zato što svaki semantički sadržaj ima nelingvistički sadržaj“ (Koselleck, 2004: 81). U analizi diskursa, u tekstu i izvan njega, Czerwiński smatra ključnim „odnos jezika, preciznije diskursa, s korelatima u izvanjezičnoj stvarnosti“ pri čemu taj „skup simbola i znakova tvori imaginarij kulture“ (Czerwiński, 2015: 11). Tu se, po njemu nalazi i odgovor na pitanje „zašto povjesničari govore o povijesti na mnogo različitih načina“. Problem „objektivne povijesne istine“ proizlazi iz same prirode jezika jer „već sam čin govorenja o prošlosti, isključuje nas iz ontološkog poretka (stanja stvari) i dovodi u semiotički (znakovni) poredak“ (Czerwiński, 2015:11-12).

Metodološki postulat Czerwińskog pokazuje se korisnim za analizu i razumijevanje suprotstavljenosti talijanske i hrvatske politike prošlosti glede interpretacije poslijeratnih prilika na istočnoj obali Jadrana. (Re)konstrukcija povijesne svijesti svakoga naroda u izravnoj je vezi s njezinom jezičnom reprezentacijom. Stoga je u analizi diskursa, na primjerima izjava, govora i tekstova, potrebno istražiti „jezične pojave koje stvaraju povijesnu svijest, a napose one diskurse koji predstavljaju aktualizaciju najživotnijih kulturnih i ideoloških kodova obiju historiografija“ (Czerwiński, 2015: 12). Ova raščlamba nas, smatra autor, dovodi „do interpretacija znakova obaju naroda s gledišta povijesne imaginacije“, a to mogu biti, u našem slučaju: oslobođenje/okupacija, komunizam/fašizam, esuli/optanti, zločinci/pobjednici, nepravda/pravda, kazna/nagrada i brojni drugi znakovi. „Zahvaljujući mjestu na kojemu se

³⁶ Ono što je za Czerwińskog onaj trag na riječima koji predstavlja znanje subjekta „usklađeno“ u jeziku, Michel Foucault naziva „nekom vrstom unutarnjeg skladišta“, odnosno „unutarnjim naličjem njihove vidljivosti“ (Foucault, 2002: 261)

znakovi nalaze u diskursima“, Czerwiński tako rekonstruira „različita značenja etnonima Hrvati i Srbi [...], obrađuje najvažnije znakove koji utjelovljuju međusobno suprotne povijesne predodžbe preko nepomirljivo suprotstavljenih jezika“ te zaključuje tezom da „zapravo nijedan od analiziranih jezika nije objektivan, što proizlazi iz subjektivnoga pogleda na prošlost, pogleda koji svoj odraz pronalazi u različitoj semiozi istih znakova. Jer, povijesni diskurs nije toliko pitanje istine, koliko pitanje značenja“ (v. Barthes, 1967, cit. prema Czerwiński, 2015:12)

Semioza je, upravo, onaj ključni mehanizam u metodologiji Czerwińskog koji nam omogućuje razumijevanje značenja „tragova na riječima“ ili „zajedničkoga pamćenja“, „fonda znanja“ i „društvene svijesti“ koja je u njima akumulirana i po kojima se, koristeći iste riječi, nositelji različitih ili oprečnih narativa u bitnome razlikuju. Tu nije riječ, smatra Czerwiński, tek o pukim jezičnim razlikama (leksičkim, morfološkim i drugim) nego je riječ o „dubokim, odnosno kulturno determiniranim značenjima riječi“. Navodeći primjere riječi „Zagreb“, „Beograd“, „Jugoslavija“, Czerwiński naglašava kako na hrvatskom i na srpskom jeziku te riječi „zvuče približno isto ili čak identično (ako zanemarimo naglasak), ali se njihov smisao značajno razlikuje“ (Czerwiński, 2015:12-13).

U članku „*Breme (post)komunizma. Hrvatski i poljski kulturni kodovi*“ iz 2013. godine, Czerwiński koncizno pojašnjava semiozu na sljedećem primjeru:

Zahvaljujući kulturnim i ideološkim kodovima, i preko njih, grade se osnovna kulturna značenja uobličena u simbolički poredak. Stoga su znakovi – najčešće riječi – nositelji veoma složenih značenja koja, iako identična ili ekvivalentna na razini forme, ne moraju biti, a najčešće i nisu, ekvivalentna na razini sadržaja u različitim kulturama. Primjerice, riječi Jugoslavija, oslobođenje ili četnici imaju identičnu formu u hrvatskom i srpskom jeziku, ali dubinska su im značenja različita, a na razini konotacije – čak oprečna (Czerwiński, 2013: 50).³⁷

Na temelju ovog primjera u objašnjenju semioze mogu se identificirati, razumjeti i brojni kulturno-jezični hrvatsko-talijanski rascjepi u konstruiranju i doživljaju „vlastitih“ priča o prošlim događajima. S tim u vezi može nam poslužiti riječ fašizam, koji je na razini forme vrlo sličan u talijanskom (*fascismo*, čita se: fašizmo) i u hrvatskom jeziku. Kada, primjerice, zadarski *esul* Ulisse Donati u intervjuu tjedniku Narodni list od 10. studenog 1995. izjavi „Svi

³⁷ U navedenom članku Czerwiński izvrsno objašnjava semiozu i na primjeru riječi postkomunizam koji je u Poljskoj po mnogočemu različit od hrvatskog postkomunizma, kao što se i riječ komunizam u poljskoj kulturi po mnogočemu razlikuje od ekvivalentne riječi na francuskom ili hrvatskom jeziku

smo mi bili fašisti!“ (tako glasi i naslov intervjua), on se pri tome ne identificira kao zločinac, ne izražava 'čin pokajanja' niti iskazuje podršku zlodjelima toga režima³⁸.

Dubinsko značenje koje za njega nosi riječ *fašisti* i *fašizam* nalazi se u dijelu spomenutog intervjua gdje kaže:

Tridesetih godina, kada sam kao veslač postigao najveće rezultate i proslavio Zadar, politika i sport bili su jedno. Mi smo se mladi bavili sportom radi sporta, ali kazati da uz to nismo bili fašisti, bilo bi neiskreno. U to je vrijeme biti fašist značilo biti Talijan.

Dr. Aldo Duro, također esul, Zadranin (Zaratin), inače jedan od najuglednijih talijanskih lingvista i leksikografa, dao je intervju tjedniku Nedjeljna Dalmacija od 16. kolovoza 1996., a koji je naslovljen: „*Mladi Zadranjci moje generacije dosta su bili vezani uz fašizam*“.

Dakle, za ovu dvojicu zadarskih esula 'znak' fašizam je ekvivalentan značenju „doba mladosti“, „iskaza talijanstva“ i nacionalnog domoljublja u prošlosti. Povijest, odnosno razdoblje fašističkog Zadra u njihovoj povijesnoj svijesti nije konstruirano kao politička povijest nego kao povijest svakodnevice. Međutim, ista riječ, fašizam, u hrvatskom jeziku, kod ovdašnjih jezičnih korisnika, u njihovoj povijesnoj svijesti, ima sasvim drugo dubinsko značenje, ona nosi zajedničko pamćenje, fond iskustva i znanja utjelovljenog u društvenoj svijesti koje ima značenje talijanskih zločina i prisilnog odnarođivanja hrvatskog stanovništva na području istočne obale Jadrana. Iz perspektive politike povijesti koja je u Italiji renovirana u 90-im godinama, upravo mehanizam semioze objašnjava jezičnu, točnije diskurzivnu podlogu na kojoj je funkcionirao „postfašistički kulturni projekt redefiniranja povijesti fašizma“ (Tenca Montini, 2016: 22).

Po navedenim primjerima citiranih izjava dvojice esula, čini se nespornom i teza Stevena Knappa da su „zajedničke etičke i političke vrijednosti povezane s pripovijestima sačuvanim u kolektivnom sjećanju“, ali pri tome se pokazuje da ovisnost kolektivnih vrijednosti o zajedničkom sjećanju ne podrazumijeva podjednako jak odnos prema stvarnim događajima kolektivne prošlosti (Knapp, 2006: 101). U kolektivnom sjećanju esula, na djelu je upravo taj mehanizam: njihove kolektivne vrijednosti ne oblikuju se u povezanosti s fašizmom

³⁸ O modusu prihvatanja totalitarnih režima od strane građana, na primjeru NDH, politolog Stevo Đurašković u intervjuu Novom listu od 3. 2. 2018. kaže: „Tuđman je bio u pravu kada je naglašavao, kako je rekao, da je veliki broj ljudi bio uz NDH, ne zato što su bili nacisti ili fašisti, nego zato što su im zbog iskustva međuratne Jugoslavije bili odurni sama Jugoslavija, a i komunizam kao režim“

kao režimom, neslobodnim društvom ili pak zločinima³⁹, nego s idealiziranim pripovijestima o životnoj svakodnevnici u izgubljenom zavičaju, a što igra ključnu ulogu u esulskoj politici povijesti.

Czerwiński ispravno primjećuje da ovaj problem „ima kapitalno značenje za sve rašireniju inicijativu stvaranja/pisanja zajedničke povijesti za različite narode, a čak i za cijelu Europu“ jer se pokazuje nemogućim stvarati takve ujednačene programe (Czerwinski, 2015: 12-13). Poput primjera riječi/znaka fašizam, semioza je metodološki funkcionalna za analizu diskrepancije značenja i konotacija riječi/znakova *esuli*, *oslobođenje*, *okupacija*, *foibe* i brojnih drugih koji u talijanskim vs. hrvatskim politikama prošlosti predstavljaju „semantičke centre povijesnoga diskursa“.

Primjerice, pojam oslobođenja Zadra 1944. godine, u jugoslavenskoj je povijesnoj svijesti simbolizirao ulazak partizana u grad i pobjedu nad fašističkom Italijom, dok se u kolektivnom pamćenju esula „oslobođenje“ vezuje uz 54 saveznička bombardiranja njihova grada koja su ga u potpunosti razorila (v. Talpo i Brcic, 2000), na partizanske zločine nad civilima te na očajne životne uvjete koji su ih naveli na trajno iseljavanje.

Različita semioza istih znakova dovodi do toga da esuli u talijanskom imaginariju kulture znače 'prognanike istjerane s talijanske zemlje', dok u hrvatskoj kulturi predstavljaju optante koji su po kapitulaciji Italije i okončanjem rata 'odлучili napustiti hrvatski teritorij'.⁴⁰ Riječi/znakovi 'pobjeda' ili 'oslobođenje od fašističkog okupatora' koji su bili nosivi element partizanske mitologije nakon rata, u talijanskoj povijesnoj svijesti pak figuriraju kao 'slavenska okupacija talijanskih zemalja'. Ti pojmovi, osim što se njima želi objasniti i definirati stanje stvari, imaju i motivirajući učinak jer pokreću društvene aktere na političko djelovanje (v. Koselleck, 2004), odnosno, riječ je o povijesnim diskursima koji „ne samo da nešto govore,

³⁹ Treba ovdje imati u vidu činjenicu da većini esula u to vrijeme nisu bili poznati zločini fašističkog režima prema ideološkim i etničkim neistomišljenicima. Oblikujući ideologiju korporativne države blagostanja utemeljene na radu, fašizam je izgradio rašireni sustav socijalnih prava stvorivši osjećaj socijalne sigurnosti kod stanovnika što je ključno utjecalo na njihovu masovnu podršku fašizmu. Razvila se „uslužna diktatura“ koju je stanovništvo prihvatilo, kao uostalom i u njemačkom nacizmu koji je isti cilj postizao oblikujući ideologiju „Volksgemeinschafta“ (narodne zajednice) i „Volkstaata“, odnosno narodne zajednice (Cipek, 2006: 54-55).

⁴⁰ Za različitu semiozu znaka *esuli*, vrlo je ilustrativan sadržaj članka koji je pod naslovom „*Esuli više nisu zabranjeni*“ objavljen u Slobodnoj Dalmaciji od 7. rujna 2011. U članku se navodi kako je jedan visoko pozicionirani dužnosnik hrvatskog Ministarstva vanjskih poslova 2002. službeno zatražio od analitičara u hrvatskoj diplomaciji da u svojim analizama umjesto termina *esuli*, koriste druge, primjerenije termine, poput npr. *profughi* (izbjeglice), *optanti* ili pak formulaciju „*Talijani koji su napustili SFRJ*“. Svoj zahtjev dužnosnik je obrazložio činjenicom što se te analize i bilješke šalju u Ured Predsjednika Republike Hrvatske i u Ured predsjednika Vlade RH, te je neprimjereno da se koristi termin *esuli* koji znači – prognanici. Ipak, devet godina kasnije (2011.), uoči susreta dvojice šefova država u Puli, iz Ureda Predsjednika RH odaslano je svim novinskim redakcijama službeno priopćenje u kojem je, između ostaloga, stajalo: „Predsjednici Napolitano i Josipović sastat će se s predstavnicima udruga esula“.

nego i djeluju (v. Czerwiński, 2015). Oni su funkcionirajući „okidači“ za politiku povijesti koja ima za cilj renoviranje nacionalnog identiteta 'menadžeriranjem' prošlosti u sadašnjosti.

1.6. Hermeneutički krug: „Prošla povijest ne postoji“

Politika povijesti kao politološka disciplina, u okviru kulturalnog pristupa polazi od teze da „vlada onaj koji dominantno formira značenja, simboličke forme kojima se posreduju i tumače prošli događaji, jer samo on može istodobno tumačiti sadašnjost i budućnost (Cipek, 2007: 15). Stoga, „shvaćanje prošlosti uvijek je razumijevanje iz perspektive naše sadašnjosti“ (Czerwiński, 2015: 18), odnosno „borba za prošlost ujedno je i borba za sadašnjost i budućnost“ (Cipek, 2007: 15). I politički filozof Rudolf Burger smatra da je „povijest uvijek modus sadašnjosti“ tj. da „prošla povijest ne postoji“, ona je „uvijek sadašnji fenomen“ (Burger, 2007: 87). Odnos povijesti i sadašnjosti ovaj autor vidi kao 'hermeneutički viciozan krug'. „Ne samo da se svaka sadašnjost poima preko svoje povijesti koja je, sa svoje strane, od nje shvaćena, već je sadašnjost rezultat povijesti samo u onoj mjeri u kojoj je povijest rezultat sadašnjosti“ (Burger, 2007: 87). Cipek navodi kako je jedna od najpoznatijih polemika u njemačkoj i svjetskoj historiografiji 80-ih godina prošlog stoljeća oko pitanja boljševičke revolucije kao uzroka/krivnje za pojavu nacističkih zločina (*Historikerstreit*), „dokazala da se prošlost piše iz razumijevanja sadašnjosti koja se ne može 'očistiti' od političkoga konteksta“, odnosno da „historiografija prošlost tumači iz određenog shvaćanja sadašnjosti i neke projekcije budućnosti“ (Cipek, 2006: 55). Među brojnim potvrdama teze o prošlosti 'zarobljenoj' u sadašnjosti, svakako je i hrvatski primjer Vladine odluke o formiranju Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima (2017.) s ciljem izrade preporuka o normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta.⁴¹

Czerwiński postavlja pitanje na koji način povjesničar konstruira svoju priču o prošlim događajima te traži odgovor preko koncepcije ruskog lingvистa i kulturologa Borisa Uspenskog. Uspenski smatra da se „proces organizacije povijesnih podataka u riječi, rečenice i poruke odvija uvijek u odnosu na sadašnjost“ (Czerwiński, 2015: 18) pa u tom smislu uvodi

⁴¹ Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, po svršetku svoga rada objavilo je 28. veljače 2018. „Dokument dijaloga: Temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta“, koji nije postigao napredak prema konsenzusu glede uspostave demokratske politike prošlosti. Socijaldemokratska partija Hrvatske je odmah po objavi tog dokumenta reagirala priopćenjem u kojemu navodi kako je Vijeće donijelo „sramotan zaključak kojim je ustaški pozdrav 'Za dom spremni' postao dopustiv u iznimnim situacijama“ čime se „u javnom prostoru interpolira službeni pozdrav nacističke i fašističke NDH“ (www.dnevnik.hr, 2018)

pojam *finala*. Naime, s obzirom da prošlost razumijemo iz perspektive sadašnjosti, tj. pomoću posljednje karike u vremenskom nizu, odnosno pomoću finala (sadašnjeg trenutka) kojim se uređuju povijesni događaji u našem fabularnom poretku, ova posljednja karika organizira sve prethodne karike. Razmatrajući odnos semiotike i povijesti, Uspenskiy „naglašava doživljaj vremena kao semiotički problem“ (Veršić, 2004: 41). Povijest interpretira dvojako: s jedne strane kao „*res gestae*, sveukupnost događaja, fabulu“, a s druge strane, povijest je „*historia rerum gestarum*, pripovijedanje o događajima, svojevrsni 'nativni tekst'“ (Veršić, 2004: 41). *Res gestae* su „sami prošli događaji“, dok *historia rerum gestarum* „predstavlja obuhvaćanje tih događaja u kategorije procesa pomoću jezičnih mehanizama, odnosno u oblik naracije“ (Czerwiński, 2015: 25)

Ulogu finala Czerwiński je pokušao protumačiti odnosom prema vlastitim sjećanjima.

Ovisno o trenutku u kojemu vršimo refleksiju nad svojom prošlošću, različito razumijemo događaje, slažemo ih u malo drugačije nizove, pridajemo im drugi ili nešto drugačiji opći smisao. Drugačije razumijemo vlastitu prošlost jer drugačije razumijemo sami sebe u novim okolnostima. (Czerwiński, 2015: 19)

Czerwiński dalje pojašnjava:

Ako je subjekt istraživanja [prošlosti] povjesničar koji piše knjigu 1950., jasno je da će ju vidjeti iz druge perspektive nego povjesničar koji piše 2010. godine. Radi se prije svega o tome da povjesničar početkom 21. stoljeća prošlost shvaća drugačije jer mora uzeti u obzir i događaje između 1950. i 2010., a u ovom slučaju to su neobično važni povijesni događaji [...] (Czerwiński, 2015: 19)

Oslanjajući se na ovaj metodološki 'naputak' Czerwińskog, postaje jasnijim zbog čega su prošli događaji vezani za kraj Drugog svjetskog rata s temama esula, egzodusa i fojbi, dobili u Italiji 90-ih godina drugačiji interpretativni horizont u odnosu na onaj iz 50-ih godina, iz vremena Hladnog rata. Po 'naputku' Czerwińskog, „moraju se uzeti u obzir događaji između 50-ih i 90-ih godina“. U tome razdoblju su, dakako, zabilježeni važni povijesni događaji za Italiju: na vanjskopolitičkome planu raspad SFR Jugoslavije u istočnome susjedstvu, duboka transformacija političkog uređenja u postjugoslavenskim državama, proces eurointegracije novonastalih država⁴², a na unutarnjem planu velike političke promjene, kraj demokršćanske ere te dolazak desnice na vlast popraćen krizom antifašizma.

⁴² Za interpretaciju beznačajne ili sporedne uloge esula i fojbi u oblikovanju politike povijesti Italije u doba Hladnog rata, od 1950-ih do 1990. godine, na što je utjecao i međunarodnopolitički kontekst u Europi, može korisno poslužiti Wolfgramov interpretacijski model za objašnjenje oblikovanja kolektivnog pamćenja koji smo detaljnije obrazložili u poglavlju 1.4. Taj je model primjenjiv na ovo razdoblje jer pokazuje utjecaj „vanjskih sila“ (*external forces*) na kulturalnu matricu. Naime, unutar kulturalne matrice povijesni događaji se opisuju kao rezultat interakcije pojedinačnih značenja i simbola, ali i pod utjecajem „vanjske sile“ (Wolfgram, 2014: 14)

„Ove spoznaje, a prije svega njihovo uključivanje u narativni oblik, značajno mijenjaju karakter viđenja i utječu na opći vidokrug smisla, što za sobom povlači različitu organizaciju prethodnih karika“ (Czerwiński, 2015: 19). Promjena *finala* (stanje u 90-im godinama) „mijenja odnos prema svim segmentima naracije, a time utječe na promjenu procesa semioze znakova koji se rabe u dotičnoj naraciji“ (Czerwiński, 2015: 19-20). Spomenuta promjena procesa semioze objašnjava, dakle, zašto su esuli u javnom diskursu 90-ih godina dobili novu konotaciju. Iz perspektive *finala* (finale = jačanje i dolazak desnice na vlast u 90-ima) esuli „nose“ narativ kojim se „spajaju nepovezani događaji i likovi u jednu cjelinu tj. u jedan [novi] interpretativni horizont“. Konstituirana cjelina dovodi događaje do određenoga cilja. „Ovaj cilj pokazuje posljednji događaj u nizu, a to je upravo *finale*“ (Czerwiński, 2015: 20). Drugim riječima, mehanizam u prikupljanju i ocjeni ispriopovijedanih događaja funkcionira tako da se prošlost (esuli, egzodus, foibe) interpretira iz perspektive 90-ih ili, ako hoćemo, dvijetisućitih, odnosno iz perspektive sadašnjosti - finala.

Czerwiński pritom upozorava kako su u tom „općem povijesnom smjeru koji mu određuje finale, neki događaji marginalizirani ili zaobiđeni“, a „ako neki događaj postane marginaliziran, izlazi iz njegova vidokruga“. Daje primjer Poljske za koju kaže da je mala šansa u pisanom povijesnom pregledu te zemlje naći bitku na Krbavi „jer je ona nebitna iz perspektive poljskoga finala“ (Czerwiński, 2015: 21). Isto tako, u tekstovima, govorima i izjavama kojima dominiraju desničarski kodovi, teško je naći spominjanje fašizma i fašističkih zločina jer oni nisu relevantni za esulsku naraciju, S hrvatske pak strane, ali i od strane talijanske političke i intelektualne ljevice, kada se govori ili piše o istoj temi, potenciran je upravo narativ o fašizmu, okupaciji i zločinima.

„Sva konotacijska obilježja koja su odabrali autori, autoriziraju finale i princip njegova postojanja. Bez njih, bez njihova odgovarajućeg izbora ne bi bilo moguće stvaranje smislenog uzročno-posljedičnog lanca“ (Czerwiński, 2015: 22), odnosno bilo bi teško obrazložiti zašto se odigrao egzodus, koji su bili njegovi uzroci i do čega je doveo. A to „očekujemo od historiografije: da nam naracija tumači logičnu vezu uzroka i posljedice. To je veza koja proizlazi iz određene interpretacije što ju nameću *finale* i kulturni/ideološki kodovi“ - historiografija je rezultat semiotizacije (Czerwiński, 2015: 22-26).

Dakle, bit povijesne svijesti je posljednja karika – *finale*, jer upravo od njega povijest počinje svoj tok, no on se odvija unatrag (Czerwiński, 2015: 25). Uspenski piše da, za razliku od samih događaja opisivane stvarnosti (povijest kao *res gestae*) koji se razvijaju od prošlosti

prema sadašnjosti, povijesna svijest pretpostavlja obrnuti tijek: od sadašnjosti prema prošlosti (Uspenski, 1998, cit. prema Czerwiński, 2015: 25).

Czerwiński zaključuje kako „svaka semiotička analiza povijesnog teksta [...] mora pretpostavljati razlikovanje dviju vremenskih razina koje u svojoj biti mijenjaju karakter svake perspektive: jedna je razina vremena u kojoj postoji i djeluje subjekt koji promatra“, a druga je „razina vremena u koju je uronjen predmet percepcije“ (Czerwiński, 2015: 25). Na tome je tragu i Sulejman Bosto koji smatra da „ako povijest u dinamičnom vremenu naše sadašnjosti stalno stoji na dispoziciji našem tumačenju, onda nas – tumače – ona dakle uvijek već ima na dispoziciji“ (Bosto, 2007: 41). „Mi koji je 'konstruiramo', kao konstruktori smo već unaprijed njome konstruirani“ (Rüsen, 11-12, cit. prema Bosto, 2007: 41). Zapravo, da se vratimo na Uspenskog, odnosno na njegov doživljaj vremena kao semiotičkog problema u povijesti: čovjekov odnos prema prošlosti i nije moguć nego iz perspektive sadašnjosti, prošlost se može razumjeti samo preko sadašnjosti - sadašnjost određuje prošlost.

U radu se, dakle, daje naglašena metodološka pozornost jeziku, prvenstveno političkom jeziku, i to sa semiotičkog aspekta, odnosno s aspekta proizvodnje simboličkih značenja kojima vladajući akteri oblikuju odnos prema prošlosti. Marina Kovačević i Lada Badurina u studiji „Raslojavanje jezične stvarnosti“, navode kako jezične strategije koje su povezane s javnim političkim djelovanjem aktera, imaju vrlo pragmatičku dimenziju, s ciljem „kako nekoga pridobiti za vlastita gledišta, kako ga uvjeriti u njihovu ispravnost, a sve u krajnju svrhu političke dominacije, vladavine“ (Kovačević i Badurina, 2001: 98). Pri tome, naglašavaju ove dvije autorice, manipulacija jezikom i njegova ideologizacija, nerijetko postaju jezičnostrategijska sredstva ne samo prenošenja političkih poruka već i političkog i društvenog opredjeljivanja i prepoznavanja.

Murray Edelman navodi kako je jezik „ključni kreator socijalnih svjetova koje ljudi doživljavaju“, pri čemu je kod političkog jezika posebno važna njegova sposobnost „reflektiranja ideologije, mistifikacije i iskrivljavanja“ (Edelman, 2003: 119). „Ljudi doživljavaju jezik o političkim događajima, a ne događaje“ – ističe Edelman. Prema njegovu shvaćanju, „kritični element“ jezika je njegova sposobnost „stvaranja značenja“, odnosno „konstrukcija vjerovanja o događajima, politikama, vođama, problemima“, kojom vladajući režim nastoji „imobilizirati opoziciju i mobilizirati podršku“ za vlastite politike (Edelman, 2003: 120).

Dolaskom političke desnice na vlast u Italiji u prvoj polovici 90-ih godina (1994.), te njezinom vladavinom uz manje prekide od 2001. do 2011. godine, došlo je, između ostalog, do

svojevrsnog „lingvističkog obrata“ u politici, do novog diskursa kojim je podržavana nova politika povijesti. Politički jezik nove koalicijske vlasti desnoga centra i desnice svojim je djelovanjem u javnosti „konstruirao alternativne stvarnosti“ u odnosu na prethodnu demokršćansku eru te je generirao nove „lance konotacija“ (Edelman, 2003: 119) koje se sada pripisuju poslijeratnim „događajima na istočnoj granici“ (esulima, egzodusu, fojbama), ali i fašizmu, odnosno razdoblju njegove vladavine. Stoga, analiza tih dubokih promjena koje su se ogledale u nastajanju nove politike povijesti talijanske države tijekom 90-ih godina, bila bi nepotpuna bez uzimanja u obzir aspekta jezika „koji najizravnije interpretira procese uklapajući ih u narativni prikaz koji daje značenje prošlosti“ u skladu s ideologijom vlasti i publike (Edelman, 2003: 121).

1.7. Kritička analiza diskursa: Dijalektika diskurs-esuli-društvo

Kao što je već naznačeno u poglavlju 1.3., iz perspektive kritičke analize diskursa (CDA) odnos diskurs-društvo je dijalektične naravi, tojest „diskurs je konstitutivan za društvo ali je i društveno uvjetovan“ (Wodak, 2002: 8). Jedna od najutjecajnijih predstavnica CDA Ruth Wodak navodi da diskurs konstituira situacije, predmete znanja te društvene identitete i odnose među ljudima i njihovim zajednicama. On je konstitutivan na način da pomaže kako održanju i reprodukciji društvenog statusa quo, tako i da doprinosi transformaciji društva (Wodak, 2002: 8)⁴³.

CDA se pokazuje korisnim metodološkim instrumentom za eksplanaciju istraživačke teme ove disertacije jer obuhvaća jezičnu, semiotičku i diskurzivnu dimenziju analize pogodne za rekonstrukciju odnosa uporabe povijesne teme esula i političke moći koja se njome uspostavlja i održava od 90-ih godina prošloga stoljeća naovamo. Rekonfiguracija političke scene sredinom 90-ih godina koju obilježava „povratak desnice“, donosi, između ostalog, nove jezične i diskurzivne strategije vladajuće politike te moduse suočavanja s prošlošću koji se oblikuju u parametrima javnoga diskursa.

Smatrajući kontekst uporabe jezika ključnim u kritičkoj analizi diskursa, Wodak vidi diskurs, odnosno upotrebu jezika u govoru i pismu, kao oblik društvene prakse. Drugim

⁴³ Wodak upozorava da se pojam diskursa vrlo različito koristi u različitim akademskim kulturama. Npr. u njemačkom i srednjoeuropskom kontekstu razlikuje se "tekst" i "diskurs", a u engleskom govornom području, "diskurs" se često koristi i za pisane i usmene tekstove (Wodak, 2002: 8). U ovome radu, diskurs se odnosi i na tekstualni i na govorni oblik komunikacije.

riječima, CDA ne istražuje jezik i njegove dijelove *per se*, nego se bavi kompleksnim društvenim fenomenima koji traže multidisciplinarni i multimetodičan pristup (Wodak, 2009: 2). Diskurzivne prakse, pri tome, mogu imati poglavito ideološki efekt, tojest mogu (re)producirati nejednake odnose moći između npr. društvenih klasa, žena i muškaraca, kao i između etničke/kulturne većine i manjine, kroz određene načine predstavljanja stvari i pozicioniranja ljudi (Wodak, 2002: 8).

Ruth Wodak temelji CDA na tri središnja konstitutivna koncepta, odnosno tri kategorije: moć (vlast), ideologija i kritika (Wodak, 2009: 1). Pojam „kritički“ u nazivu metode CDA, navodi autorica, označava „praktično povezivanje društvenog i političkog angažmana sa sociološkim poimanjem izgradnje društva“ pri čemu treba priznati da se, kada su u pitanju ljudi, „poveznice i lanci uzroka i posljedica mogu izgubiti iz vida“ (Wodak, 2002: 8). Pri tome, Wodak se oslanja na Maxa Horkheimerera prema kojemu je društvena teorija trebala biti orijentirana na kritiku i promjenu društva u cjelini, nasuprot tradicionalnoj teoriji koja je bila usmjerena samo na razumijevanje i objašnjavanje društva. Stoga su za razumijevanje kritičke teorije ključna dva aspekta: 1) kritička teorija treba biti usmjerena na društveni totalitet u njegovoj historijskoj specifičnosti, i 2) kritička teorija mora osnažiti razumijevanje društva integriranjem najvažnijih društvenih znanosti, uključujući ekonomiju, sociologiju, povijest, političku znanost, antropologiju i psihologiju (Wodak, 2009: 6).

Što se tiče ideologije, ona je u CDA pojmljena kao važno sredstvo uspostavljanja i održavanja nejednakosti u odnosima moći. Ovu metodu posebno zanimaju načini na koji jezik posreduje ideologiju u različitim institucijama društva. Wodak prihvaća Habermasovu tvrdnju o jeziku kao sredstvu dominacije i društvene sile koje služi za legitimiranje organizirane vlasti (moći). Kritička analiza diskursa razumije diskurs kao „relativno stabilnu uporabu jezika koja služi organiziranju i strukturiranju društvenog života“ (Wodak, 2009: 6). CDA zanimaju načini kojima se jezične forme koriste u različitim izrazima i manipulacijama moći (Wodak, 2002: 11). Cilj CDA je da dešifriranjem ideologija demistificira diskurs (Wodak, 2002: 10), što će, primjenom na našu istraživačku temu, pokazati da novi vladajući diskurs o esulima, egzodusu i fojbama afirmiraju/obnavljaju ideologije političke desnice, uključujući i radikalnih neofašističkih skupina na političkoj sceni Italije tijekom 90-ih godina.

CDA se kao škola ili paradigma temelji na više načela, ali je svim pristupima zajedničko da su problemski orijentirani i obvezno interdisciplinarni i eklektički. Nadalje, ovi su pristupi obilježeni zajedničkim interesom u demistificiranju ideologija i moći putem

sustavnog istraživanja semiotičkih podataka, bilo da su u pisanom, vizualnom ili govornom obliku (Wodak, 2009: 3).

„CDA naglašava potrebu interdisciplinarnog rada da bi se razumjelo kako funkcionira jezik u konstituiranju i prenošenju znanja, u organiziranju institucija društva ili obnašanju vlasti“ (Wodak, 2002: 10). Tu dolazimo do pojma moći kao treće nosive kategorije CDA. Vrlo je rijetka pojava, smatra Wodak, da neki tekst predstavlja djelo neke pojedinačne osobe. U tekstovima se natječu diskurzivne razlike, njima upravljaju razlike u moći koja je dijelom kodirana u diskursu, ali i determinirana njime. „Tekstovi su stoga često mjesta borbe jer pokazuju tragove različitih diskursa i ideologija koji se prepiru i bore za dominaciju“ (Wodak, 2002: 10). Iako ne pripada školi kritičke analize diskursa, do sličnoga je metodološkog zaključka došao teoretičar književnosti i povjesničar Steven Knapp - da je stroga primjena socijalno-historijskih metoda jedini način da se isprave iskrivljavanja u analizi povijesnih tekstova. Otuda njegov „poziv na pomicanje kritičkih napora s analize [povijesnog] teksta na rekonstrukciju društvenih uvjeta za koje se smatra da stoje iza njega“ (Knapp, 2006: 83).

Glavne značajke CDA treba promatrati u vezi s moći kao središnjim uvjetom društvenog života i u nastojanju ove 'škole' da razvije teoriju jezika koja uključuje moć kao njezinu glavnu premisu. U nju su osim pojma borbe za moć i kontrolu, uključeni i intertekstualnost i rekontekstualizacija kompetitivnih diskursa u različitim javnim područjima i žanrovima (Wodak, 2002: 10-11). CDA je temeljno zainteresirana ne samo za analizu skrivenih, nego i transparentnih strukturnih odnosa dominacije, diskriminacije, moći i kontrole koji se očituju u jeziku. Slijedom toga, CDA ima za cilj kritički istražiti društvenu nejednakost - kako se ona izražava, konstituira i legitimira pomoću uporabe jezika ili u diskursu.

Ono što Wodakovu CDA čini iznimno prikladnom kao teorijsko-metodološki okvir pozicioniranja teme ove disertacije, jeste i njezin četvrti temeljni koncept (pored moći, ideologije i kritike), a to je – koncept historije. CDA se, naime, usredotočuje na govorne i pisane tekstove kao predmete svog istraživanja, ali pri tome zahtijeva teoretizaciju i opis društvenih procesa i struktura koje dovode do stvaranja teksta ("kontekst"), kao i procesa i struktura unutar kojih pojedinci ili skupine kao "društveno-historijski subjekti" u svojoj interakciji s tekstom stvaraju njegova značenja (Wodak, 2002: 12).

Taj je metodički zahtjev komplementaran s onim Reinharta Kosellecka po kojemu tekstove, ili da se poslužimo njegovom kategorijom – pojmove - treba razumjeti u njihovu povijesnom kontekstu, onako kako su ih koristili prošli govornici. Ukoliko, naprotiv, ti isti pojmovi još i danas funkcioniraju kao empirijski validni pojmovi, njima se, usprkos

promijenjenoj semantičkoj funkciji, može pridavati neko motivirajuće političko značenje. Naime, upotreba prošlosti (esula) u politici koju je 90-ih godina karakteriziralo širenje „novih značenja starih riječi“ (esuli, egzodus, foibe, 'istočna granica'), predstavljala je „semantičku borbu“ vladajućih talijanskih aktera oko definiranja svojih društvenih i ideoloških pozicija. Ta je „borba“ imala za posljedicu promjenu „lingvističkog arsenala cijelog političkog i socijalnog prostora“ (Koselleck, 2004: 79) preko kojega su esuli počeli funkcionirati kao jedan od važnih legitimacijskih mitova državne politike.

CDA polazi od pretpostavke da je svaki diskurs oblikovan pod utjecajem neke dominacije, strukture moći, odnosno da je „svaki diskurs povijesno producirana i interpretirana, tj. smješten je u prostor i vrijeme“ (Wodak, 2002: 12). Dominantne strukture moći koje ga oblikuju, legitimiraju se preko ideologije vladajućih grupa. Zagovornici CDA smatraju da upravo ovaj kritičko-analitički pristup omogućuje analizu tog utjecaja odozgo i mogućnosti suprotstavljanja nejednakim odnosima moći koji se uspostavljaju kao društvene konvencije.

Diskurzivni zaokret (*discursive turn*) doživjela je talijanska politika u 90-im godinama prošloga stoljeća kada esuli počinju poprimati obilježja legitimacijskog mita, afirmirajući novu politiku koja se ponovo vezuje na prošle događaje s kraja Drugog svjetskog rata. Nova politika povijesti, koju na razini državne vlasti oblikuju stranke desnice i desnoga centra u 1990-ima, postupno erodira antifašizam kao utemeljujući mit nove poslijeratne talijanske države i društva, a politički diskurs zaposjedaju uspomene i povijesne slike fojbi i egzodusa Talijana s istočne obale Jadrana. Ta „sadašnjost prošloga“ u funkciji redizajniranja političkog i kulturnog identiteta – gledano iz perspektive CDA – iskazuje se kao prekid s konvencijama ranijih diskurzivnih praksi, a narativ o esulima u 90-im godinama izraz je stvaranja nove diskurzivne prakse kojom se sada tumače povijesni događaji iz neposrednog poraća. Ta nova diskurzivna praksa, stvarana 'odozgo' uporabom moći države i njezinih institucija, legitimira se ideologijom vladajućih grupa. Dominantne strukture moći od 1990-ih naovamo, uspostavile su nove društvene konvencije koje se - iako zapravo predstavljaju učinak strukture moći, vladajuće ideologije i njezinih skrivenih značenja (Wodak, 2002: 12) - nakon četvrt stoljeća trajanja percipiraju kao „prirodne“ i stabilne.

Rječnikom CDA, opisani proces implicira da konkretna analiza treba uzeti u obzir povijesni razvitak, promjenu diskurzivnih praksi, te intertekstualnost i interdiskurzivnost. Wodak navodi da analiza svakog diskurzivnog događaja treba „dekonstrukciju cjelovitog društveno-političkog i povijesnog konteksta u koji su ugrađene diskurzivne prakse“. Također, ovaj pristup objašnjava zašto je neophodna interdisciplinarnost kada se primjenjuje kritička

analiza diskursa koja, uz pomoć srodnih disciplina, treba osigurati interpretaciju konteksta i teksta (Wodak, 2002: 12-13).

S ciljem fokusiranja suvremene politike povijesti Talijanske Republike kada su u pitanju esuli, u radu su, u skladu s načelima kritičke analize diskursa, izdašno korišteni medijski izvori, tiskani i elektronički. Teoretičari CDA, naime, drže da medijski jezik zbog svoje „sveprisutnosti, intenziteta korištenja, pozornosti javnosti i političkog utjecaja, generira intrinzičan interes“ istraživača u društvenim znanostima (Mautner, 2008: 30). Pri tome, naglašava Gerlinde Mautner, tiskani mediji kao izvor podataka (njih kao izvore poglavito koristimo u 4. dijelu disertacije), osim praktičnosti njihove upotrebe, imaju bitan učinak uvjerljivosti s obzirom na široku disperziranost i sadržajnu raznolikost. Kao takvi, mediji izražavaju društveni *mainstream*, odnosno *mainstream* u dominantnom, vladajućem diskursu. Analiza medijskog jezika i sadržaja aksiomatski je komplementarna s načelom kritičke analize diskursa koja svaki diskurs vidi kao onaj koji je društveno uvjetovan, ali i uvjetuje društveni okoliš. To, dakako, vrijedi i za oblikovanje medijskih sadržaja i njihov društveni impakt.

1.8. Teorija komunikacije Thomasa Meyera: *esuli* u konstrukciji medijske zbilje

Analiza medijskih sadržaja kojima se tematiziraju *esuli*, *egzodus*, *foibe* i ‘*istočna granica*’, osim što se oslanja na temeljno načelo kritičke analize diskursa o uzajamnosti diskurs-društvo, u radu je empirijski provedena i s aspekta teorijskog koncepta Thomasa Meyera i Winfrieda Schulza o utjecaju “informativnih faktora” na konstrukciju medijske zbilje.

Temeljna je postavka te teorije da se medijska konstrukcija slike svijeta temelji ponajprije na procjeni informativne vrijednosti događaja, a tu pak vrijednost određuju interni medijski faktori. Dakle, događaji koji ne ispunjavaju kriterije vladajućih informativnih faktora, nemaju informativnu vrijednost i stoga se ne pojavljuju u slici svijeta medija (Meyer, 2003b: 139). U analizi medijskog diskursa, stoga, nastojalo se identificirati u kojem razdoblju i u kojim medijima se tema esula u užem i širem smislu medijski eksponira, odnosno koji društveni kontekst (kritička analiza diskursa) te koji informativni faktori (teorija Meyer-Schulz) određuju interes medija za esulsku temu. Drugim riječima, u radu je zadan cilj da se preko teme esula, na izabranim primjerima talijanskog i hrvatskog informativnog glasila – *Il Piccolo* i *Slobodna Dalmacija* - utvrdi i valorizira empirijska održivost Meyerove teorijske postavke

po kojoj suvremeni mediji "istjeruju" političku zbilju. Sa stanovišta CDA, nameće se potreba utvrđivanja da li i u kojoj mjeri promatrani mediji upotrebom teme esula/egzodusa podupiru nacionalne politike povijesti (hrvatsku i talijansku), odnosno kome medijski diskurs u tom smislu daje ili oduzima moć interpretacije prošlosti.

Meyer navodi da je Winfried Schulz, na temelju starijih istraživanja, identificirao petnaest informativnih faktora koji odlučuju o važnosti neke vijesti za medije. To su, primjerice: kratko trajanje događaja, njihova prostorna, politička i kulturalna blizina promatraču, faktor iznenađenja, konfliktna struktura događaja, elementi štete, uspjeha, kriminalnosti te stupanj personaliziranosti. Događaji se doživljavaju kao vrijedni izvještavanja ako zadovoljavaju barem jedan od tih faktora, a što se više tih faktora odnosi na neki događaj, to je veća vjerojatnost da će ga mediji prikazati na upadljiv način (Meyer, 2003b: 140). Spomenuti informativni faktori imaju ulogu *gatekeepera* između političkog i medijskog svijeta te u posebnim kombinacijama odlučuju o važnosti neke vijesti za medije. Ono što Meyer naziva informativnim faktorima, Norman Fairclough i Ruth Wodak povezuju s ekonomijom medija i njihovom težnjom za publikom i profitabilnošću (Fairclough i Wodak, 1997: 259-260). Te zakonitosti funkcioniranja medija svjesna je i politika pa se čitav proces političke borbe aktera za vlast oslanja na logiku međuovisnosti tržišne ekonomije i medija. Stoga, analiza medijskog diskursa u sklopu CDA podrazumijeva odgovore na pitanja koji politički akteri i na koji način utječu na izbor i obradu medijskih sadržaja, odnosno tko ima moć nad oblikovanjem medijskog diskursa (Vrtić i Car, 2016: 147-148). Putem medija političari iznose svoja stajališta s ciljem pridobivanja glasača i/ili jačanja svog političkog legitimiteta, tako da se identifikacija uloge politike u medijima, odnosno utjecaja političkog diskursa na medijski diskurs, ispostavlja kao važna zadaća kritičke diskurzivne analize. Štoviše, Teun A. Van Dijk smatra da „danas kritička analiza medijskog diskursa ima središnje mjesto u CDA“ (Van Dijk, 1997: 477).

U disertaciji se na empirijskom uzorku tiskanih izdanja dnevnih listova *Il Piccolo* i *Slobodna Dalmacija* u trogodišnjem razdoblju 2002.-2004., pokušava identificirati koji su od navedenih medijskih faktora bili odlučujući za izdašnu uporabu teme esula. Provala teme esula, egzodusa i fojbi u javni politički i medijski diskurs u prvim godinama 21. stoljeća, predstavljala je svojevrsnu „konstrukciju političkog spektakla“ (v. Edelman, 2003). „Po definiciji, spektakl ističe nametljive trenutačne vijesti koje zarobljavaju pažnju publike i čini se da imaju samoočigledno značenje“ (Edelman, 2003: 142) kojim se daje podrška

dominantnoj ideologiji. Prema Edelmanu, tri su ključna elementa koja čine politički spektakl: konstrukcija i korištenje određenog društvenog problema, konstrukcija i korištenje političkih vođa te konstrukcija i korištenje političkih neprijatelja. U konstrukciji političke uporabe esula kao novoutemeljenog društvenog problema, koriste se politički vođe koji personificiraju ideološki tekst priče (Silvio Berlusconi, Gianfranco Fini, Roberto Menia), a kako bi politički spektakl izazvao strasti izabrane publike, konstruiraju se i politički neprijatelji koji su „inherentan dio političke scene“ – to su komunisti, ljevica čijom je krivnjom društveni problem (esuli, foibe) desetljećima bio 'zavijen velom šutnje'.

Promatrano razdoblje od 2002. do 2004. godine, izabrano je iz razloga što se ono poklapa s mandatom Druge Berlusconijske vlade (Governo Berlusconi II) koja je trajala od 2001. do 2005. godine, kada je talijanska politika povijesti, s osloncem na legitimacijski mit o esulima, dosegla svoj vrhunac, kako na unutarnjopolitičkom planu Italije tako i u njezinim vanjskopolitičkim odnosima s Hrvatskom. U toj vladi - koja je najdulje trajala u povijesti Talijanske Republike, a druga je po trajnosti (nakon Mussolinijske) od ujedinjenja Italije naovamo - vrlo utjecajnu ulogu u oblikovanju politike povijesti imala je desničarska *Alleanza nazionale* kao glavni koalicijski partner Berlusconijske *Forza Italije*, a u sklopu parlamentarne većine u Senatu djelovao je i zastupnik postfašističke *Fiamma Tricolore*.

Thomas Meyer navodi kako sva masovna komunikacija (podjednako u tisku i u elektroničkim medijima) prolazi iste sustave filtriranja u izboru i određivanju težine događaja i njihovih aspekata s time da “taj selekcijski mehanizam ne djeluje kao norma koja se svjesno formulira i potom namjerno prakticira” nego kao svojevrsna norma profesionalnog konsenzusa koji se ostvaruje i onda kada ga novinar nema svjesno u vidu. Njime upravljaju pripisane *vrijednosti vijesti* čiji se odabir poglavito regulira prema mjerilima potražnje ciljnih skupina kojima se teži (Meyer, 2003a: 23).

U radu se, dakle, nastojalo empirijski utvrditi funkcioniranje i učinak medijskih faktora koji, na primjeru listova *Il Piccolo* i *Slobodna Dalmacija*, izražavaju suglasje tih dvaju medijskih aktera o onome što se medijima u realnom svijetu čini važnim i vrijednim izvještavanja.

Praksu masovnih medija da iz beskrajnog obilja događaja iz političkog života selekcioniraju ono što žele donijeti i kako to žele prikazati, Meyer objašnjava njihovom “krajnjom ograničenošću posredničkog kapaciteta” (Meyer, 2003a: 23), s time da u tom izboru, u povoljnom slučaju, određujuću ulogu imaju očekivani interes publike i posebnost

dogadaja o kojem se izvješćuje. Prema istom autoru, *medijski faktori* djeluju kao selektori u opipavanju stvarnih političkih događaja pomoću senzora medijskoga sustava što trajno utječe na medijsku sliku zbilje. U tom selekcijskom procesu koji se odvija na raznim njegovim stupnjevima, *medijski faktori* se 1.) stalno upotrebljavaju na istovrstan način u svim dijelovima medijskoga sustava; 2.) stalno se i iznova potvrđuju u cjelokupnom procesu daljnje obrade informacijske građe i 3.) oni dovode u središte pozornosti upravo one aspekte promatranih događaja koji njima odgovaraju. Meyer zaključuje da *medijski faktori* na taj način djeluju “istosmjerno, kumulativno i repetitivno tako da njihov filtrirajući utjecaj razvija gotovo hermetičnu snagu” (Meyer, 2003a: 24).

Svoj zaključak Meyer oslanja na empirijsko istraživanje *medijskih faktora* (čimbenika vijesti) koje je proveo Johan Galtung, a u njemačkoj medijskoj znanosti ga je razvio i precizirao Winfried Schulz. Na koncu, Meyer dodaje da su selekcijski kriteriji onoga što se medijima u politici čini zanimljivim i vrijednim izvještavanja u krajnje napetom odnosu prema onome što je karakteristično za samu politiku.

Prva temeljna pretpostavka obraćanja medijske pozornosti, prema Meyeru, jest događajnost stvari u političkome svijetu. Konzekventno tome, ako se misli, programi, namjere, tekstovi ili projekti ne mogu prikazati kao događaji, ili barem uvjerljivo zaoštriti u događaje, ili makar povezati s događajima – jedva da imaju izgleda da budu uzeti u obzir kao građa za medijsku konstrukciju zbilje. Iz te temeljne pretpostavke, Meyer izvodi važne čimbenike vijesti koji povećavaju vrijednost vijesti nekog događaja o kojima se izvješćuje. To su: kratkotrajnost zbivanja koje je, po mogućnosti završena epizoda, njegova prostorna, politička i kulturna blizina promatraču, vrijednost iznenađenja informacije u okviru već uvedenih poznatih tema, konfliktnost događaja, velika šteta ili posebni uspjesi i postignuća.

Za sve medije, a posebno slikovne, presudno su važne dimenzije personalizacije. Naime, medijska pozornost rado se obraća takvim događajima koje općenito pojedinačne osobe određuju ili predočavaju, a to vrijedi u daleko većoj mjeri kada su u igri ugledne osobe.

Identificiranjem ključnih čimbenika vijesti, Meyer izvodi pravilo po kojemu najsigurniji recept za stjecanje medijske pozornosti ima onaj događaj u kojem usko ograničen broj uglednih osoba koje potječu iz kulturnoga, političkoga ili promatraču bliskoga svijeta može u iznenađujućim konfliktnim postupcima prikazati postignuća ili uspjehe ili pretrpjeti znatne štete. Dakle, događaj i prominentna personifikacija najvažnija su čvorišta u koordinacijskome sustavu medijskoga uređaja za čitanje stvarnosti.

Selekcijski proces medijskog sustava odvija se uvelike neovisno o logici događaja na polju stvarnosti o kojoj se izvješćuje, jer mediji ne žele sudjelovati u tom procesu kao interni akter, niti ih znanstveno akribijski razumjeti, nego prema vlastitim profesionalnim mjerilima privući pozornost što šire publike na njih.

Iako ta pravila koja trebaju osigurati maksimalnu pozornost pretpostavljenih ciljanih skupina vrijede za sve medije, Meyer konstatira znatan nesrazmjer između oblika prikazivanja u tisku i u audiovizualnim medijima pri čemu televizija, kao medij koji obilježava epohu, djeluje na sve kao predvodnik, magnet i mjerilo. Ipak, skup pravila prikazivanja nije beskonačan, on je ograničen i kao takav on je na raspolaganju kao repertoar uobičajenoga i mogućega kada se fragmenti stvarnosti koji su se probili kroz filterske sustave selekcijskih pravila na kraju procesa medijske obrade opet sklapaju u proizvod koji prividno zrcali dio političkoga života.

Meyer iz empirijskih analiza dolazi do zaključka da su pravila prikazivanja u biti istovjetna s pravilima pomoću kojih kazalište kao kulturni model postiže svoje učinke, ali se u slučaju medijske inscenacije ne pokazuju takvima.⁴⁴ Kao drama, kao junačka priča, kao lakrdija, kao *personality story* neka se stvar može podjednako dobro inscenirati i u novinskome članku i na televiziji. Pri tome valja naglasiti tek razliku po kojoj je uspjeh televizije u masama doveo do toga da je njezin stil prikazivanja postao uzorom cjelokupnome medijskom sustavu. Svojim mogućnostima da prividno poput zrcala dokumentira slikovitost, televizija je dakako uvelike nadmoćna drugim medijima, premda i oni u svojim izvješćima i eventualno popratnim snimkama mogu prikazivati slikovite iluzije stvarnosti.

Time Meyer dolazi do drugog medijskog sustava filtriranja koji naziva pravilima prikazivanja te u vezi s tim razlikuje devet temeljnih modela koji se u izučavanju insceniranja političkih događaja u tiskanim i slikovnim medijima mogu empirijski rekonstruirati. Te modele Meyer je 1997. raščlanio analizom inscenacije političkih medijskih formata sastavivši sljedeći popis (Meyer, 2003a: 25):

⁴⁴ Meyer navodi da je izraz *inscenacija* u teatrološkom smislu analitički i vrijednosno neutralan opis za tehnike koje se primjenjuju kako bi se neki događaj prikazao publici, tj. promišljenom kombinacijom sustava znakova učinio zamjetljivim

Tablica 3: Meyerova pravila medijskog prikazivanja: devet temeljnih modela

1. Personifikacija	-insceniranje prirodnih osoba kao utjelovljenja svojstava, snaga, tendencija, vrlina (npr. Blair ili Schröder inscenirani kao volja, vrlina i snaga novoga
2. Mitski sukob junaka	- inscenira konkurenciju u političkoj areni kao sudbonosan dvoboj junaka u odlučnim bitkama između nadosobnih sudbonosnih sila
3. Drama i minidrama	- tragični sukob između osoba (ne moraju biti junaci) koji se sudbonosno zaoštrava i na koncu poznaje samo pobjednike, poražene i tragično propale
4. Arhetipska priča	- medijske priče u kojima se pojavljuju figure kao životne sile (otac, majka, prijatelj, neprijatelj, izdajica, nevin...) u liku političkih aktera
5. Verbalni okršaj	- razgovorne emisije (talk show): sukobom po svaku cijenu, maksimiranjem emocija i uzbuđenjem show postiže krajnju napetost
6. Drama sa socijalnim ulogama	- umjesto da razgovaraju, goste se uvijek vraća na njihove socijalne uloge (poduzetnik, radnik); unaprijed skicirana drama idealiziranih socijalnih uloga
7. Simbolička radnja	- djelovanjem simboličnog “djelatnog tijela” publici se predočuje društveno osmišljavajući stav (npr. W. Brandt kleči pred spomenikom Varšavskom getu); ona postaje <i>prazna prividna politika</i> kada npr. Reagan često posjećuje škole (osobito izražena briga za sudbinu školstva), a istodobno njegova vlada reže školske proračune. Simbolička “kao da politika” prividno sugestivno upućuje na stvarno događanje, ali koje se u stvarnom političkom svijetu ne zbiva.
8. Zabavna artistika	- medijsko prikazivanje politike kao bezazlene šale (dosjetka, komika, privatne priče, glazba...). Političari se pojavljuju kao privatne osobe, kao prirodne osobe
9. Socijalnointegrativni ritual vijesti	- nalazi se u gotovo svim oblicima TV vijesti; očinski strogi ili prijateljski, povjerljivi <i>anchorman</i> progovara u utvrđeni sat kao prisni dio zajedničkog dnevnog rituala okupljenome općinstvu kako bi mu dio teško shvatljivog svijeta učinio razumljivim, pa i zabavnim

Meyer upozorava da ovaj bogati repertoar šansi za medijsko insceniranje koji je gotovo posve preuzet iz fundusa scenskog teatra, dakako nije sasvim neutralan prema sadržajima koje zahvaća, ali je takav u širokim granicama i može njihov navlastiti zaplet i informativni sadržaj u svakoj pojedinoj inscenaciji potvrditi ili promašiti. A po svome formalnom jeziku koji pojačava pozornost, mediji u načelu uvijek mogu prikazati praznu inscenaciju u kojoj se njezina vlastita zabavna vrijednost osamostaljuje, a politička tema služi kao puka natuknica kako bi se prikazani sadržaj u tematskoj inscenaciji djelotvorno potvrdio za publiku. Slučaj medijske upotrebe esula kao “političke natuknice” u sklopu zabavnog sadržaja, pojavio se, primjerice, usred poznatog glazbenog festivala *Sanremo 2018*. čija je završna večer slučajnošću održana upravo na Dan sjećanja na egzodus i foibe 10. veljače 2018. Popularni voditelji glazbenog spektakla Michele Hunziker i Pierfrancesco Favino, u

jednome su trenutku nacionalnu i inozemnu publiku koja je putem televizije pratila ovaj glamurozni glazbeni događaj, podsjetili na sudbinu esula:

Danas je dan u kojem se ne zaboravljaju tisuće Talijana, žrtava fojbi, egzodusa Istrana, Riječana i Dalmatinaca s njihove zemlje, rekao je Favino. Hunziker je dodala: Sjećanje je naša dužnost jer ova tragična stranica poratnoga razdoblja predstavlja dio nacionalne povijesti u punom smislu te riječi (www.riviera24.it, 2018).

Meyer je, pozivajući se na jedan interdisciplinarni istraživački projekt (1994.-1998.), pokazao da svi različiti oblici insceniranja pokazuju različiti kapacitet za prihvaćanje logike političkoga i da je prerađuju u različitim oblicima sinteze s vlastitim konstrukcijskim pravilima. On zaključuje da su gotovo neograničeni oblici sinteze medijske estetike i politike, te da oni mogu jako olakšati ali i snažno ometati razumijevanje političkoga.

Prema načelu da na teoriju ne gledamo kao na apstraktnu činjenicu daleku od prakse, odnosno polazeći od pretpostavke da su teorijsko i praktično znanje blisko povezani (Kunczik i Zipfel, 2006: 7)⁴⁵, teorijske postavke Thomasa Meyera i Winfrieda Schulza o medijskim faktorima, u radu su aplicirane na praksu dva utjecajna regionalna dnevna lista – tršćanskog *Il Piccolo* i splitske *Slobodne Dalmacije* koji su se u promatranom razdoblju 2002.-2004., objavljivanjem vijesti i komentara o pitanju esula, više i češće od ostalih medija referirali na ovu nosivu temu talijanske politike povijesti.

Tablica 4: Učinak medijskih faktora na izbor teme esula u regionalnim dnevnim listovima „Il Piccolo“ i „Slobodna Dalmacija“ u razdoblju 2002.-2004. godine

Datum objave	<i>IL PICCOLO</i>	Datum objave	<i>SLOBODNA DALMACIJA</i>
	(razdoblje 2002.-2003.)		(razdoblje 2003.-2004.)
	<i>Naslovi članaka (prijevod)</i>		<i>Naslovi članaka</i>
13.2.2002.	Skup u Zadru? Polemika	27.9.2003.	Forza Italia koči naš put u EU
21.2.2002.	Račan: "Tražit ćemo ratnu štetu"	12.10.2003.	Reggio Emilia otjerala esule
31.5.2002.	Dobra esula, Zagreb mobilizira svoje pravnike	15.10.2003.	Ministar Giovanardi počasni građanin "talijanskog" Zadra
13.7.2002.	Fini: dobra esula, kreću pregovori	10.2.2004.	Gianfranco Fini s esulima
31.7.2002.	Dobra, ostaje samo obeštećenje	12.2.2004.	Bez ustupaka esulima nema talijanske ratifikacije SSP-a
15.10.2002.	Pregovara se o dobrima, ali ugovori se ne diraju	23.2.2004.	Picula: Neka Italija otvori conto za uplatu dijela duga
16.10.2002.	Pregovori o dobrima zabrinjavaju Sloveniju	1.3.2004.	Rim nas tiho blokira

⁴⁵ Kunczik i Zipfel navode kako se Kurtu Lewinu (1943.) pripisuje izjava da "ništa nije tako praktično kao dobra teorija"

17.10.2002.	Torpedno pregovaranje sa Zagrebom	12.3.2004.	Esuli usporili ratifikaciju
18.10.2002.	Dobra: Ministar Giovanardi demantirao Meniju	18.3.2004.	Picula je još 2002. upozoren da Italija neće ratificirati SSP bez esula
19.10.2002.	Menia inzistira: "Osimo je nadiđen"	6.4.2004.	Problem esula nije presudan
28.10.2002.	Dobra: Hrvatska isključuje pregovore o Osimu	2.5.2004.	Esuli protiv ulaska Slovenije u EU
30.10.2002.	Napuštena dobra: "Dosta riječi, neka se radi"	23.6.2004.	Gubi li Lijepa naša Osimske sporazume?
1.11.2002.	Dobra: pregovori nisu blindirani	8.7.2004.	Talijani očekuju rješavanje problema esulske imovine
4.11.2002.	Pula. Spomenik fojbama	9.7.2004.	Lucio Toth: Svim izbjeglim Talijanima treba vratiti imovinu
5.11.2002.	Menia je pogriješio, sada treba popravljati	21.7.2004.	Esuli ogorčeni ratifikacijom hrvatskog SSP-a
5.1.2003.	Esuli u mobilizaciji jer Italija se sjeća "Mučenika fojbi"	4.9.2004.	Talijanima kuće, a Hrvatima odšteta
18.1.2003.	Italija-Hrvatska: dobra esula pod ledom	6.9.2004.	Guido Brazzoduro: Hrvatski zakon treba vrijediti i za Talijane
23.1.2003.	"Neka nam Italija isplati ratnu odštetu"	3.10.2004.	Gianfranco Fini počasni građanin "Slobodne općine Zadar"
30.1.2003.	Vicenza, Provincija ubrzava zlatnu medalju Zadru	13.10.2004.	Gianfranco Fini: Dalmacija, Rijeka i Istra oduvijek su talijanske zemlje
11.2.2003.	Biblijski egzodus nakon Pariškog ugovora	15.10.2004.	Giovanardi: Fini je rekao istinu
26.2.2003.	"Spasite grobnice esula" Apel Ljubljani i Zagrebu	11.1.2005.	'Ministre Fini, riješite zauvijek problem esula!'

Gotovo svi navedeni novinski članci objavljeni u ova dva dnevna lista u promatranome razdoblju (vidi Tablicu 4.), nedvojbeno potvrđuju da ta glasila obraćanje medijske pozornosti temi esula temelje prvenstveno na kriteriju događajnosti. Čak i kada selekcijski mehanizam medijskih faktora nema u pozadini događaj u pravom smislu te riječi (kao što ga ima, primjerice, u slučaju naslova "*Pula. Spomenik fojbama*" ili "*Reggio Emilia otjerala esule*"), ovi mediji zaoštravaju u događaje ili prikazuju kao događaj i one segmentirane isječke stvarnosti kao što su tekstovi, ideje, programi i misli. Na primjeru naslova "*Račan: Tražit ćemo ratnu štetu*", riječ je o namjeri ili programu koji se zaoštrava u događaj, a naslovi "*Menia inzistira: Osimo je nadiđen*" i "*Guido Brazzoduro: Hrvatski zakon treba vrijediti i za Talijane*", predstavlja primjer misli koja se prikazuje kao događaj. Oba glasila događajnost stvari nameću kao prvu temeljnu pretpostavku uzimanja u obzir građe o esulima za medijsku konstrukciju zbilje.

U promatranom razdoblju od godinu dana (Il Piccolo 2002.-2003., a Slobodna Dalmacija 2003.-2004.), mogu se rekonstruirati svi medijski faktori koje analiziraju Schulz i Meyer. Faktor kratkotrajnosti zbivanja, primjerice, odredio je temu članka pod naslovom "*Skup u Zadru? Polemika*" koji govori o talijanskom prijedlogu da se skup zadarskih esula, nakon što se već desetljećima organizira po talijanskim gradovima, konačno održi u njihovu

rodnom gradu, a što je naišlo na otpor i odbijanje lokalnih vlasti, vladajućeg HDZ-a. Vijest kao završena epizoda predstavlja i naslov članka “*Picula je još 2002. upozoren da Italija neće ratificirati SSP bez esula*”).

Prostorna, politička i kulturna blizina promatraču kao medijski faktor imao je selekcijski učinak u izboru gotovo svih navedenih novinskih naslova u oba glasila. Naime, listovi *Il Piccolo* i *Slobodna Dalmacija*, koji se prvenstveno obraćaju svojoj publici u regijama Friuli Venezia Giulia i Dalmaciji, “pokrivaju” one dijelove dviju država u kojima je snažnije izražen senzibilitet spram posljedica Drugog svjetskog rata u svjetlu talijansko-hrvatskih (po)ratnih odnosa. Povezano s tim, pitanje esula, njihova egzodusa s istočne obale Jadrana, fojbi i ‘istočne granice’ je prostorno, politički i kulturno neusporedivo bliže javnosti ove dvije regije, nego primjerice onoj u talijanskoj Toscani ili hrvatskome Međimurju.⁴⁶

Faktor vrijednosti iznenađenja informacije, pak, utjecao je na naslov novinskog članka “*Gubi li Lijepa naša Osimske sporazume*” u kojemu se analizira učinak susreta hrvatskog i talijanskog šefa diplomacije u lipnju 2004. godine. Isti je medijski faktor odredio i novinski članak u *Il Piccolou* s naslovom “*Neka nam Italija isplati ratnu odštetu*” koji govori o protuzahjtvu hrvatske Udruge civilnih žrtava Drugog svjetskog rata koja, u obliku reakcije na obeštećenje esula, zahtijeva od talijanske države isplatu ratne štete koju je na području današnje Hrvatske počinio talijanski fašistički režim.

Konfliktnost (prijetnja) događaja je informativni faktor koji se očituje na primjerima tekstova naslovljenih “*Forza Italia koči naš put u EU*”, *Esuli ogorčeni ratifikacijom hrvatskog SSP-a* i “*Rim nas tiho blokira*”, a koji su determinirani narušenim bilateralnim odnosima Hrvatske i Italije zbog pitanja esula.

Faktor velike štete ili posebnih uspjeha i postignuća utjecao je pak na izbor novinske teme naslovljene “*Fini: dobra esula, kreću pregovori*” ili “*Esuli usporili ratifikaciju*”.

Gotovo u svim naslovima navedenih vijesti ovih dvaju listova, može se rekonstruirati istodobno više od jednog medijskog faktora koji su bili presudni za odabir njegove važnosti. Što se pak tiče dimenzije personalizacije kao posebno utjecajnog medijskog faktora (naročito u slikovnim, ali i u tiskanim medijima), ona je u oba glasila prisutna na način da su u naslovima vijesti istaknuta imena premijera, ministara, esulskih čelnika, oporbenih političara

⁴⁶ Ovaj medijski princip političke i kulturne blizine promatraču, komplementaran je s historiografskim načelom poznatog njemačkog povjesničara Andreasa Hillgrubera. On je to pitanje identifikacije postavio kao neuobičajen metodološki postulat tvrdeći da se prikaz nekog znanstvenog problema ne može obaviti bez poistovjećivanja istraživača s jednim od sudionika prošlih zbivanja (Cipek, 2006: 49)

(Račan, Fini, Menia, Giovanardi, Picula, Toth, Brazzoduro), a što Thomas Meyer upravo utvrđuje kao najsigurniji recept za stjecanje medijske pozornosti nekog događaja (određuju ih ili predočavaju pojedinačne, u pravilu ugledne osobe).

U pogledu drugog medijskog sustava filtriranja kojega Meyer naziva pravilima prikazivanja, na promatranom vremenskom uzorku dvaju tiskanih glasila, empirijski je moguće rekonstruirati svih devet modela insceniranja političkih događaja (vidi Tablicu 3.). U naslovu vijesti poput one koja govori o odlučnom pozivu ministra Picule Talijanima da “otvore conto za uplatu hrvatskog duga” esulima ili pak one koja izvješćuje o stavu desničara Menije da je “Osinski sporazum nadiden” - dekodira se model personifikacije u kojem se jedna prirodna osoba (u ovom slučaju hrvatski ministar Picula i talijanski desničar Menia) inscenira kroz utjelovljenje snage, tendencije ili odlučnosti.

Novinski naslov “*Dobra esula, Zagreb mobilizira svoje pravnike*” u *Il Piccolou*, predstavlja primjer mitskog sukoba junaka kojim se konkurencija na društvenoj sceni, u ovom slučaju između esula i hrvatskih pravnih stručnjaka, inscenira kao sudbonosni dvoboj junaka o kojemu ovisi rješenje ovog međudržavnog problema.

Dramu kao model inscenacije u medijskom prikazivanju, nalazimo u naslovima “*Esuli u mobilizaciji, Italija se sjeća ‘Mučenika fojbi’*” ili “*Biblijski egzodis nakon Pariškog ugovora*” koji govori o tragičnom sukobu ljudi koji poznaje samo pobjednike (saveznici i Titova vojska) i poražene (esuli). Naslovi tipa “*Račan: Tražit ćemo ratnu štetu*” ili “*Gianfranco Fini: Dalmacija, Rijeka i Istra oduvijek su talijanske zemlje*”, kodirani su modelom arhetipske priče o figuri prijatelj-neprijatelj u liku političkih aktera, kao inscenaciji životne sile koja štiti/ugrožava domaće interese.

Eventualna razlika između ova dva medija mogla bi se svesti tek na konstataciju da *Slobodna Dalmacija* u odnosu na *Il Piccolo* ima vidljiviju tendenciju radikalne iracionalizacije prevlašću medijskih tehnika zabave, a što se očituje poglavito u stilu i sadržaju novinskih naslova.

Analiza glavnih vijesti ovih dvaju regionalnih dnevnih listova, kako sa stanovišta konstrukcije medijske zbilje koju ostvaruju putem selekcijskog mehanizma medijskih faktora, tako i sa stanovišta društveno-kulturne interpretacije učinaka tih dvaju medija, ukazuje na visoki stupanj održivosti teorijskog modela Schulz-Meyer prilikom njegove aplikacije na odabrani uzorak medijske komunikacije u Italiji i Hrvatskoj.

Medijski faktori nisu proizvoljni niti su rezultat spleta pukih okolnosti. Oni su oruđe internih i eksternih medijskih aktera, u jednakoj mjeri novinara i političara. Meyer to objašnjava činjenicom što se u njima “pretpostavljeni antropološki interes za jedan određeni tip informacija poklapa s ekonomskim interesom medija, radnim etosom novinara i interesom političara za prikazivanjem” (Meyer, 2003b: 151).

U radu je, na uzorku dvaju dnevnih listova (*Il Piccolo* i *Slobodna Dalmacija*), odnosno, prikazom i analizom vijesti koje se odnose na temu esula, potvrđena metodološka postavka Thomasa Meyera po kojoj interni medijski faktori odlučuju o informativnoj vrijednosti događaja. Informativni faktori djeluju kao filter kroz koji realnost mora proći da bi postala realnošću o kojoj se izvještava u medijima. Oni su vezivo kojim medij sklapa fragmentirane elemente zbiljskog svijeta u svoj posebni svijet (Meyer, 2003b: 139).

Prema W. Schulzu, primjenom tih informativnih faktora u svim medijima upravlja jedan “informativno-novinarski konsenzus”, a mehanizam selekcije tih faktora postao je nešto poput logike masovne komunikacije. Posljedica toga je, zaključuje Meyer, što “slika svijeta masovnih medija počiva na sistematskom i uniformirajućem iskrivljavanju realnih događaja” (Meyer, 2003b: 141).

Čitav taj kompaktni mehanizam selekcije i interpretacije u unaprijed zacrtanom smjeru, ima za posljedicu da slika masovnih medija o politici (posebice u obliku televizije) – sistematski depolitizira politiku i ondje gdje se ona izričito tematizira.

Meyer u svome radu *Transformacija političkog*, rekonstruira kako to npr. čini televizija:

Televizija [politiku] prikazuje upravo onako kakva ona nije i kultivira mjerila za njezinu prosudbu koja realna politika ne samo da ne može nego ih ne bi ni trebala zadovoljavati slijedi li svoju vlastitu zadaću. Televizija u tom smislu depolitizira na dvostruki način. Ona kvari rasudnu snagu onih koji se njome žele politički informirati ako na njih djeluje logika njezina izvještavanja. I ona sistematski otuđuje one koji u slalomu zabave zaobilaze informativne i kulturne emisije ustrajnim otuđivanjem od političkog dijela svijeta.

Slijedom tog dvostrukog depolitizirajućeg učinka medija, W. Schulz upozorava čak i na “opasnost kolektivne zablude” o životno važnim političkim pitanjima u medijskoj javnosti.⁴⁷ No, Meyer ipak zaključuje da učinci medija ne nastaju na način mehanističke sheme *stimulus-*

⁴⁷ Mediji (poglavito televizija) prema Schulzu dopuštaju samo izbor između sistematskog *otuđivanja* onih koji bježe u depolitizirajuće zabavne programe i *depolitiziranja* rasudne snage onih koji žele ostati u tijeku upravo gledajući političke emisije.

response u kojoj podražaj u sebi već skriva cijelu reakciju koja je tada u svih ista. Recepcija političke komunikacije različita je u skladu sa stupnjem osobnog sudjelovanja, tako da “osobe s visokim stupnjem političkog sudjelovanja (*high involvement*) pažljivo provjeravaju informativni i argumentativni sadržaj medijske poruke i procjenjuju ga u svjetlu racionalnih argumenata” (Meyer, 2003b: 144).⁴⁸

Imajući u vidu tu recepcijsku razliku, Meyer navodi kako su novija istraživanja pokazala da medijske poruke uglavnom izravno dosežu svoje primatelje. Naime, interpersonalna komunikacija na neki se način priključuje na masovnu komunikaciju, tako da se izjave, vijesti i teme o kojima mediji izvještavaju dalje interpretiraju i vrednuju. To nam potvrđuje iskustvo svakodnevice gdje mnogi razgovori u svakodnevnoj komunikaciji imaju medijsku pozadinu.⁴⁹

U pogledu perspektive političkog, opasnost konstrukcije medijskih svjetova iz učinkovitosti medijskih faktora počiva s jedne strane na njihovoj ekscesivnoj primjeni, a s druge na prividu da se svijet usprkos svemu samo odražava u tehničkoj aparaturi medija. Ona počiva i na mogućnosti njihove lake instrumentalizacije za partikularne socijalne i političke interese koji su nerijetko i u interesu samog medija – uvijek kada mu pomažu da uz minimalan napor proizvede uspješnu sliku o svijetu po kriterijima njegova vlastitog uspjeha. Stoga, zbog svoga načina djelovanja, medijski sustav predstavlja “trajan socijalno-strukturalni napad na političku rasudnu snagu građana kojemu većina - voljno - podliježe” (Meyer, 2003b: 151).

Iako Thomas Meyer u „*Mediokraciji*“ i u „*Transformaciji političkog*“ svoje spoznajno-teorijske i metodološke postavke poglavito temelji na primjerima funkcioniranja njemačkog medijskog sustava, odnosno na empirijskim istraživanjima u Njemačkoj, one se s visokim stupnjem podudarnosti mogu verificirati i u talijanskom i hrvatskom medijskom sustavu, odnosno na primjeru medijske demokracije u tim dvjema zemljama, kao što je pokazala naša analiza učinaka medijskih faktora u konstrukciji medijske slike o esulima, na primjerima dnevnih listova *Il Piccolo* i *Slobodna Dalmacija* u promatranom trogodišnjem razdoblju.

⁴⁸ Inače, Meyer navodi Stuarta Halla koji razlikuje tri načina recepcije u medijskom diskursu: *dominant-hegemonic position*, *negociated code* i *oppositional code*.

⁴⁹ Meyer navodi podatak s istraživanja različitih socijalnih miljea u Njemačkoj koje je pokazalo da miljei koji su fiksirani na televiziju tvore gotovo tri četvrtine cjelokupnog njemačkog društva. “Političko izvještavanje na sve češće gledanim privatnim televizijama više je orijentirano na zabavu”....”politika se više pojavljuje u zabavnom svjetlu, jače se personalizira”....”dobiva human touch”...”politika se pojednostavljuje i depolitizira”...

II. DIO:

TRANSFORMACIJA POLITIKA POVIJESTI: OD PORAČA PREKO HLADNOG RATA DO NOVOG PORETKA

*Klasično pitanje o politici jest zašto
veliki broj ljudi podržava vlast koja
zahtijeva prihvaćanje te vrste povijesti...*
(Edelman, 2003: 140)

2.1. Od kapitulacije (1943.) do Mirovne konferencije (1947.): Kulturna trauma i „nesretno pamćenje“

Usprkos talijanskoj kapitulaciji u rujnu 1943., odnosno općoj percepciji o ratnome gubitniku i kompromitiranom fašističkom nasljeđu, koja je glede Italije prevladavala u taboru pobjedničke savezničke koalicije, nova antifašistička vlada na čelu s demokršćanskim premijerom Alcide De Gasperijem, u prvim je godinama poraća još uvijek bila vođena idejom o povijesnom pravu Italije na dijelove istočne obale Jadrana koji su od kraja Prvog svjetskog rata bili u sastavu Kraljevine. Uvjerenje da su te istočne provincije povijesni, 'prirodni' i legitimni dio talijanskog državnog teritorija, poslijeratna je vlada dijelila sa svojim fašističkim prethodnicima. Drugim riječima, iako je Drugi svjetski rat u toj zemlji „poprimio i dimenzije građanskog rata“ (François, 2006: 223) s dramatičnim srazom fašističke i demokratske Italije, u uvjerenju i želji da npr. Istra, Rijeka, Kvarner i Zadar ostanu u sastavu talijanske države, nije bilo suštinske razlike između fašista i antifašista. Pri tome je poslijeratna talijanska vlada pravila bitnu razliku između navedenih krajeva (istočnih provincija Kraljevine Italije) i onih dijelova istočne jadranske obale koje je kasnije, 1941. godine, na temelju Rimskih ugovora između Italije i Nezavisne Države Hrvatske (NDH), vojno-politički okupirao Mussolinijev režim. Pripadnost Istre, Rijeke i Zadra Italiji, ostala je, dakle, neupitnom ne samo za Pietra Badoglia koji je došao na čelo talijanske vlade uklanjanjem Mussolinija (kao i kasnije za De Gasperija), nego i za nacističku Njemačku koja je nakon kapitulacije Italije odbila zahtjev Ante Pavelića da se ti krajevi integriraju u sastav NDH. Njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche je već na dan kapitulacije Italije 8. rujna 1943. poglavniku NDH predao Hitlerovu izjavu kojom „Njemački Reich jamči neograničenu nezavisnost Hrvatske“, ali s

obrazloženjem da se „ne dopušta povratak Istre i Rijeke u granice hrvatske države, već da se njegova poruka odnosi samo na one krajeve koje je Italija priključila Rimskim ugovorima iz 1941., s obzirom da „Istra i Rijeka nisu bile oduzete hrvatskoj državi, tj. NDH“ (Matković, 2006: 404).

Vanjskopolitička orijentacija poslijeratne vlade u Rimu bila je utemeljena na talijanskom nacionalnom imaginariju u kojemu su istočne provincije kognitivno i emocionalno smatrane „starim zavičajem“ Talijana koje je, po svršetku Prvog svjetskog rata i raspadu Austrougarske monarhije, „prirodno“ prigrllila *madre patria*. S obzirom da su Istra i Rijeka za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata bile u sastavu talijanske države, antifašistički pokret u tome području razvijao se u specifičnim okolnostima koje će dovesti do diferencijacije talijanskih i hrvatskih/slovenskih antifašističkih snaga (Dukovski, 2010: 66) iz razloga što im nacionalni ciljevi nisu bili isti. Za talijanske je antifašiste neprijatelj bio Mussolinijev fašistički režim, dok se pripadnost Istre i Rijeke talijanskoj državi politički podrazumijevala. Još u drugoj polovici 1942., navodi povjesničar Darko Dukovski, u Istri je djelovalo tek pet aktivista Komunističke partije Hrvatske, dok su u Labinu, primjerice, zametke organizacije oslobodilačkog pokreta činili članovi Komunističke partije Italije. Ovdajšnji talijanski komunisti se sve do 1943. godine nisu niti povezali s vodstvom KP Hrvatske i KP Slovenije (Dukovski, 2010: 66-67). U gradu Rijeci, koji je također bio u sastavu Italije, „građani i posebno radništvo prihvaćali su antifašistički značaj Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i program socijalnog oslobođenja, ali ne i borbu za nacionalno oslobođenje koju je NOP nosio jer nisu osjećali denacionalizatorsku djelatnost fašističkoga režima“ (Dukovski, 2010: 70).

Giacomo Scotti navodi kako je cilj KP Hrvatske da ujedini Istrane s hrvatskim narodom u Hrvatskoj i Jugoslaviji, predstavljao točku sukoba s potpuno suprotnim stavovima istarskih komunista talijanske nacionalnosti, a „tih drugova nije bilo tako malo kao što je bilo Hrvata“ (Scotti, 2008: 129). Štoviše, talijanski komunisti koji su u to vrijeme djelovali u Rovinju, Puli i Labinu, „odbacivali su ciljeve hrvatskih i slovenskih drugova jer su pretpostavljali da se radi o nacionalističkom pokretu koji nema mnogo zajedničkog s komunizmom“ (Scotti, 2008: 129). „Nacionalizam“ KP Hrvatske iz perspektive talijanskih komunista tumačio se kao želja Hrvata za aneksijom talijanskog teritorija, što je u skladu s nacionalističkom, a u suprotnosti s komunističkom ideologijom.

Primicanjem kraja rata, razilaženje talijanskih i hrvatskih komunista bilo je sve očitije i dramatičnije⁵⁰, a od utemeljitelja i prvih rukovodioca antifašističke Talijanske unije osnovane u rujnu 1943. u Pazinu, skoro ni jedan nije dočekaao kraj rata, poginuvši ili u sukobima s Nijemcima ili kao žrtve zavjera samih partizanskih vrhova (Scotti, 2008: 142-143). Jedan od njih, Nicola de Simone, vrativši se iz njemačkog koncentracijskog logora u Pulu – navodi Scotti - postao je direktor dnevnika *Il nostro giornale (Naše novine)*, jugoslavenskog lista iz vremena angloameričke uprave u gradu te je bio i govornik na prvoj konferenciji Talijanske unije u lipnju 1945. godine. Ipak, kada je 1947. odlukom pariške mirovne konferencije Pula pripala Jugoslaviji, De Simone je „zajedno s gotovo čitavim stanovništvom istarske prijestolnice otišao u progonstvo“ (Scotti, 2008: 143), prešavši životni put 'od partizana do esula'.

O nacionalnoj dimenziji koja se pokazala ključnom za tragični talijansko-hrvatski raskol unutar antifašističkog pokreta otpora na istarskom i riječkom području, i koja je bila jedan od čimbenika talijanskog egzodusa, Giacomo Scotti je napisao:

Kako objasniti činjenicu da se za vrijeme narodnooslobodilačkog rata u partizanskim jedinicama borilo približno 2.000 Talijana iz Rijeke i Liburnije, 600 iz Pule, 490 iz Buja, stotinjak iz Rovinja, 980 iz ostalih krajeva Istre (Izola, Vodnjan, Galižana, Poreč, Bale, Labin, Tar, Umag, Novigrad, Motovun, Fažana, Vrsar, itd) i da je u okupiranim gradovima Istre preko 10.000 Talijana aktivno radilo u redovima AFŽ-a, Narodne omladine i SKOJ-a, pomažući partizane na razne načine? I kako objasniti da je veliki dio tih boraca i antifašista ipak na kraju bio prisiljen napustiti rodnu zemlju, Istru, Rijeku i otoke? (Scotti, 2008: 145-146).

Vodeći ljudi talijanskog antifašističkog pokreta u Istri smatrali su da KP Jugoslavije na istarskome poluotoku primjenjuje „nacionalističku liniju antifašizma“ koja je dosegla vrhunac prvim službenim strijeljanjima koje je odredio partizanski vojni sud pod predsjedanjem Ivana Motike⁵¹ te provođenjem „revolucionarne pravde“ brutalnim ubojstvima i „bacanjem u foibe nekoliko stotina ljudi, većinom Talijana, među kojima i nevinih“ (Scotti, 2008: 143-144).

Brojni su primjeri iz poratnoga razdoblja koji potvrđuju tezu o politici povijesti antifašističke republikanske Italije, koja interpretacijom prošlosti istočnih provincija želi sačuvati državni suverenitet nad njima. Marino Micich, direktor Arhiva Povijesnog muzeja

⁵⁰ Giacomo Scotti navodi, kao jednu od brojnih ilustracija toga razdora, sudbinu lokalnog rukovodioca KP Italije Lelija Zustovicha, koji je bio „jedan od najvoljenijih istarskih komunista, osobito među hrvatskim rudarima, a završio je život kao žrtva hrvatskih komunista“ (Scotti, 2008: 137)

⁵¹ Talijansko će pravosuđe u 1990-im godinama voditi postupak protiv Ivana Motike zbog optužbi za ratne zločine nad Talijanima (vidi o tome u poglavlju 3.3. „Izvlačenje povijesti pred sud“)

Rijeke sa sjedištem u Rimu, u jednom svom radu navodi brojne ilustrativne primjere među kojima i onaj *Julijskog komiteta (Comitato giuliano)* koji je osnovan još u lipnju 1944. kao jedan od prvih esulskih organa. Za prvog predsjednika toga Komiteta izabran je Antonio De Berti, rodom iz Paga, koji je obnašao dužnost senatora još u vrijeme predfašističke Italije, djelujući kao socijalist u Puli, i koji će tijekom rata izgraditi vrlo značajne veze s antifašističkim miljeom. De Berti se, međutim, kao antifašist i socijalist suprotstavio čak i prijedlogu talijanskog Nacionalnog oslobodilačkog komiteta (CLN) u Istri o provođenju referenduma, čvrsto zagovarajući neupitan talijanski suverenitet na tome području prema postojećim etničkim linijama. Kada je, nakon odluke mirovne konferencije u Parizu 1947., došlo do masovnog egzodusa Talijana iz Pule, De Berti se zalagao za izgradnju Nove Pule u blizini Rima, ali su vlasti njegov zahtjev odbile, kao i druge slične ideje, npr. one o izgradnji Nove Rijeke blizu Brindisija. Politika talijanske vlade je, zaključuje Micich, išla za tim da se esuli rasprše po cijeloj zemlji kako bi se ubrzala njihova asimilacija. Jedina prostorna koncentracija od oko 2.000 esula ostvarena je 1948. u jednom predjelu Rima koji će tek 1966. biti službeno imenovan *Julijsko-dalmatinskom četvrti (Quartiere Giuliano-dalmata)* (v. Micich, 2015).

Osim u Rimu, Comitato giuliano Alta Italia je osnovan 1945. i u Milanu, a na čelu mu je bio bivši partizanski komandant Lino Drabeni, rođeni Zadrani. Prema svjedočenju Marija de' Vidovicha, koje prenosi Micich, Drabeni je zajedno s još nekolicinom zadarskih esula u Milanu osnovao ovaj Komitet, s time da je on jedini među njima djelovao u javnosti s obzirom da je pripadao Oslobodilačkom pokretu, dok „su nas još uvijek smatrali fašističkom stranom“, kako svjedoči De' Vidovich (v. Micich, 2015). List *Il Piccolo* od 8. veljače 2005., uoči Dana sjećanja, objavio je tekst o Linu Drabeniju pod naslovom „*Zaboravljen jer je esul antifašist*“ (*Dimenticato perché esule antifascista*). U članku se provlači stav autora da je u desničarskom ozračju esulske Asocijacije 'Venezia Giulia e Dalmazia' i aktualne vlasti (2005.) koju čine Forza Italia i Alleanza nazionale, ovaj prvi inicijator stvaranja esulskih udruga namjerno zaboravljen samo zbog „krivice“ što je bio antifašist (www.ilpiccolo.it, 2005).

Nakon definitivnog vojnog osvajanja bivših talijanskih istočnih provincija od strane jugoslavenskih partizanskih jedinica te uspostave nove komunističke vladavine, došlo je do radikalne izmjene kulturnog identiteta toga prostora, a autohtono talijansko stanovništvo suočilo se s kulturnom traumom. Slijedeći definiciju kulturne traume koju je dao Jeffrey C. Alexander, može se reći da su se Talijani kao članovi svoje nacionalne, kulturne i jezične zajednice osjećali „izloženima stravičnom događaju koji ostavlja neizbrisive tragove na

njihovoj svijesti“, a egzil (*esilio*) u Italiju obilježiti će im „sjećanja zauvijek, mijenjajući njihov budući identitet korjenito i nepovratno“ (Alexander et al., 1).

Ogoljeli odnosi moći između Talijana i Hrvata unutar antifašističkog pokreta koji su na kraju rata doveli najprije do marginalizacije, a potom i iseljavanja velikog broja Talijana s istarsko-kvarnerskog područja, stvorili su ambivalentan potencijal kolektivnog pamćenja esula: s jedne strane oblikovano je homogenizirajuće i konstruktivno pamćenje kroz ideju stvaranja zajednice koja čuva talijanski identitet, ali s druge strane, ono je očuvalo i 'stare mržnje' te pothranjivalo konfliktan stav prema slavenskim susjedima, oblikujući se kao „nesretno pamćenje“ (Pavićević, 2009: 93).

Državno vodstvo poslijeratne antifašističke Italije pokušalo je vlastitu sliku poželjne prošlosti (s pokretom otpora kao središtem te slike) nametnuti međunarodnoj zajednici, odnosno silama savezničke pobjedničke koalicije, što je naročito došlo do izražaja tijekom trajanja Mirovne konferencije u Parizu 1946./47. godine. Takva slika prošlosti nije bila tek rezultat neke socijalne imaginacije nove vlasti nego je podupirana uvjerljivim povijesnim činjenicama: talijanski antifašistički pokret nije bio zanemariv, uostalom Benito Mussolinija likvidirali su sami talijanski antifašisti, a *Resistenza* je stvarala i herojske slike rata s junacima kao identifikacijskim figurama te sa sakraliziranim mjestima patnji i mučeništva kao što je npr. Marzabotto.⁵² Nadalje, jedan od karizmatičkih likova nacionalnog antifašističkog pokreta otpora bio je rođeni Riječanin Leo Valiani (1909.-1999.) koji je u vrijeme fašističke vladavine, kao mladi socijalist, više puta bio uhićen i zatvaran. Kraj rata dočekao je kao lider *Stranke akcije (Partito d'Azione)* i član najužeg vodstva *Komiteta za nacionalno oslobođenje (Comitato di Liberazione Nazionale – CLN)*, talijanske političke i vojne organizacije sastavljene od predstavnika vodećih stranaka i pokreta, osnovanog 9. rujna 1943. s ciljem borbe protiv fašizma i njemačke okupacije. Valiani u (neo)fašističkoj kulturi pamćenja još i danas predstavlja figuru antijunaka zato što je u svojstvu člana CLN-a bio supotpisnik odluke o fizičkoj likvidaciji Benito Mussolinija (www.cronologia.leonardo.it, 2018), koju je, među ostalim poznatim antifašistima, potpisao i Sandro Pertini (1896.-1990.), koji će kasnije obnašati dužnost predsjednika Talijanske Republike u razdoblju od 1978. do 1985. godine⁵³.

⁵² Mjesto Marzabotto u Italiji postalo je simbol, po okrutnosti i razmjerama najvećeg zločina koji su njemački nacisti počinili nad civilima (29. rujna 1944.) u tijeku Drugog svjetskog rata, sravnivši sa zemljom sve kuće, pretvorivši mjesto u minsko polje i pobivši 1830 mještana od čega je njih preko 200 bilo mlađe od 15 godina. Uz mjesto se od tada veže sintagma „pokolj u Marzabotto“ (strage di Marzabotto), a glavni egzekutor bio je njemački SS-ovac Walter Reder (www.larepubblica.it, 2007)

⁵³ Za razliku od Pertinija, Valiani nije podržavao akciju dovođenja tijela ubijenog Mussolinija, Clare Petacci i Duceovih suradnika na milanski Trg Loreto gdje su obješeni naglavačke i izloženi javnom promatranju. Tu je scenu 1945. talijanski antifašist i tadašnji predsjednik Komiteta nacionalnog oslobođenja (CLN) Ferruccio Parri

No, usprkos svojoj ključnoj ulozi u obračunu s fašizmom i Mussolinijem, Valiani će, pedesetak godina kasnije, u jednoj svojoj izjavi od 21. kolovoza 1996., između ostaloga reći:

Nema razlike između istrijebljenja koje su počinili nacisti i komunisti. Odati nam je počast svim žrtvama komunističkog masakra. Komunisti su šutjeli zato što su jugoslavenski nacionalisti, odgovorni za zločine počinjene u fojbama, također bili komunisti. Nikad nisam prestao oplakivati krvoproliće nad Talijanima u fojbama. Koliko je samo mojih sugrađana bilo među žrtvama toga horora. Kako bi iskorijenili talijanstvo gradova Julijske Venecije, ubijali su i fašiste i antifašiste, a i mnoge koji su bili apolitični i kojima je jedina krivica bila u tome što su Talijani (cit. prema Rocchi, 1998: 685).

Apelirajući na odgovorni odnos prema sjećanju koje Italiju ne bi smjelo percipirati isključivo kroz fašističku paradigmu prošlosti, De Gasperi je u svome govoru na Mirovnoj konferenciji u Parizu 10. kolovoza 1946., između ostaloga, rekao⁵⁴:

Gospodo, [...] dužnost mi je pred savješću moje zemlje i radi obrane životnosti moga naroda, govoriti kao Talijan; ali osjećam odgovornost i pravo govoriti kao demokratski antifašist, kao predstavnik nove Republike koja je, harmonizirajući u sebi humana nadahnuća Giuseppea Mazzinija, univerzalne ideje kršćanstva i internacionalističke težnje radništva, posve okrenuta trajnome miru [...]

De Gasperi je temeljio svoju diskurzivnu taktiku na uvjeravanju međunarodne političke javnosti kako među ratne pobjednike treba ubrojiti i „antifašističku Italiju“ koja je dala značajan doprinos pobjedi nad fašizmom i da ta demokratska Italija ne bi trebala biti kažnjena zbog politike vlastitih protivnika u ratu. Na pariškoj Mirovnoj konferenciji, diplomatski naponi Italije išli su, dakle, u pravcu dokazivanja da prošli događaji (fašistička vladavina i zločini) nisu intrinzično relevantni za sadašnje djelovanje demokratske talijanske države. Takvu argumentaciju, primjerice, podržava teorijski stav književnog teoretičara i povjesničara Stevena Knappa po kojemu je “teško shvatiti zašto reakcije prema akteru koje bi bile opravdane dok je on činio loše djelo, ostaju opravdane i nakon što ga je on počinio“, odnosno ima li smisla tretirati aktera „koji postoji u sadašnjosti [demokratska Italija] kao još uvijek prikladan objekt stavova vezanih uz djelo [fašizam] koje je počinio u prošlosti“ (Knapp, 2006: 96). No, pokazalo se i u ovom slučaju ono što tvrdi Knapp: da je stvarna prošlost ipak ugrađena u društvenu praksu kažnjavanja, a što Italija, zbog svoje fašističke prošlosti, ipak nije mogla izbjeći. De Gasperi ne samo da nije uspio u naumu da sačuva

nazvao „meksičkom klaonicom“ (*macelleria messicana*). Povijesna fotografija toga prizora na kojoj se među promatračima vidi i Sandro Pertini, služila je talijanskim postfašističkim krugovima kao simbol zločinačkog karaktera ratnih pobjednika

⁵⁴ Cjeloviti tekst govora De Gasperija na pariškoj Mirovnoj konferenciji vidi u: Atti del seminario su Istria oggi: Diritti dell'uomo e tutela unitaria della comunità italiana, str. 122.-128.

Slobodnu državu Rijeka, makar u nekom redizajniranom obliku, nego mu je odbijen i apel za očuvanjem barem dijela Istre prema staroj Wilsonovoj liniji s kraja Prvog svjetskog rata.

Talijanski filozof Benedetto Croce (1866.-1952.) također se protivio „kažnjavanju“ Italije oduzimanjem njezinih istočnih provincija zbog fašističke prošlosti. Croce je razdoblje fašizma koje je trajalo dvadesetak godina (*Ventennio fascista*) smatrao proizvodom neke „vrste moralnog zagađenja, epidemije moralne korupcije“ koja nije imanentna osobina talijanskog društva i naroda nego tek jedna „zagrada u zdravoj povijesti Italije i njezinih nastojanja za slobodom i jednakosti“ (Gregor, 2017: 30-32). U svakom slučaju, „kažnjavanje“ Italije oduzimanjem dijela državnog teritorija na istočnoj obali Jadrana te posljedično egzodus talijanskog stanovništva s tih prostora, koje je imalo za cilj navesti Talijane da se identificiraju s kolektivnom budućnošću, imalo je za posljedicu paralelni proces identifikacije esula s njihovom kolektivnom prošlošću.

U talijanskoj literaturi koja govori o epilogu poslijeratne Mirovne konferencije u Parizu, govor Benedetta Crocea u parlamentu, prilikom rasprave o ratifikaciji Ugovora o miru kojim Italija gubi istočne provincije, često se prezentira kao obrazac „nesretnog pamćenja“ koje je rezultat „iskustva boli i poniženja“ (Pavićević, 2009: 93)⁵⁵.

Croce je u svome govoru u talijanskom parlamentu 24. srpnja 1947., o Ugovoru o miru, između ostaloga, kazao⁵⁶:

Nisam očekivao da će mi sudbina, u mojim posljednjim godinama života, prirediti tako razdiruću bol kakvu osjećam stojeći ovdje pred dokumentom za koji smo pozvani da ga raspravimo[...] Mi Talijani izgubili smo rat, a izgubili smo ga svi, i oni među nama koji su ga kudili svom snagom, oni koji su bili proganjani od strane režima koji ga je objavio, kao i oni koji su dali život u borbi protiv toga režima, svjesni, kao svi mi, da je nesretan rat koji je zadesio našu domovinu, zadesio i sve nas, bez izuzetka, nas koji se ne smijemo distancirati ni od dobra ni od zla naše domovine, ni od pobjeda ni od njezinih poraza.

Gubitak istočnih provincija, dakle, predstavljao je za Talijane političku i kulturnu traumu koja je u prvim poratnim godinama dovela do mobilizacije političke javnosti u kojoj su, glede sudbine esula, privremeno zanemarene ideološke razlike u talijanskom državnom vrhu. Ta međunarodna konferencija i posljedično potpisivanje Ugovora o miru s Italijom, kao

⁵⁵ U esulskom imaginariju, iskustvo boli kao obrazac kolektivnog pamćenja vrlo dobro ilustrira tekst „Molitve zaderskih Dalmatinaca“ čiji je autor zaderski esul Sereno Detoni, a koja glasi: „*Mi Dalmatinci iz Zadra koji smo upoznali dar boli i patnje zbog gorkog iskustva odvojenosti od naše rodne grude, koji umjesto da nas je svladao, osnažio nas je u vjeri, molimo te Gospodine, po zagovoru Gospe od Zdravlja, koju su zazivali naši oci, da možemo uživati zajedno s našim sugrađanima, koji su ostali u toj mučeničkoj zemlji i s našom braćom Hrvatima, velik dar bratstva*“.

⁵⁶ Tekst govora Benedetta Crocea na sjednici talijanskog parlamenta vidi u: Atti del seminario su Istria oggi: Diritti dell'uomo e tutela unitaria della comunità italiana, str. 131.-134.

epohalni događaj, povijesni lom, odredili su „politički, moralni i/ili duhovni lik“ (Bosto, 2009: 16) poslijeratne talijanske države.

O reakcijama na taj prijelomni povijesni događaj, talijanska povjesničarka Sara Lorenzini piše:

Dok je Soragna potpisivao⁵⁷, zemlja je bila u žalosti. I u Italiji je nebo bilo sivo i tužno. Zastave spuštene na pola koplja[...] Bio je proglašen opći desetminutni štrajk svih radnika baš u vrijeme potpisivanja. U jedanaest se začula sirena: sve se zaustavilo i spustila se tišina. Neslaganje naroda popratilo su mise i procesije. Ratna udruženja i borci diljem Italije, defilirali su prema mjestima simbolima nacionalnog osjećaja... Sjednica Konstituante bila je prekinuta na 30 minuta. Kao i Njemačka 1919., Italija je proživljavala tragičan dan nacionalne žalosti. (Lorenzini, 2007: 107).

List *Corriere d'informazione*, u svom prvom (noćnom) izdanju nakon što je 10. veljače 1947. u Parizu potpisan Ugovor o miru, na naslovnoj stranici objavljuje vijest s naslovom: „*Pala je sjena na oltar domovine. U 11.35 potpisana u Parizu naša teška osuda*“, a na istoj je stranici i tekst pod naslovom „*Gorka tišina u cijeloj Italiji*“. Ljevičarske novine, poput socijalističkog lista *Avanti* (s naslovom „Sve se vraća, ništa se ne zaboravlja“) ili komunističkog *Unità* (koji u Ugovoru o miru vidi epilog „kriminalnog rata nacifašista“), kritički se referiraju na fašizam, ali ne podupiru odluku Mirovne konferencije o oduzimanju Italiji dijela državnog teritorija. Štoviše, u listu *Avanti*, povijesni lider talijanske Socijalističke stranke Pietro Nenni kaže: „Mi snosimo posljedice djela kojih nismo autori. Naime, plaćamo rat fašista i njihov poraz“. Demokršćanski „Il Popolo“ ocjenjuje mirovni ugovor prisilno nametnutim, nazivajući ga „ugovor koji to nije“ i „mirovni koji takav nije“ (Lorenzini, 2007: 109).

Vodeći talijanski mediji toga vremena oblikuju kulturno pamćenje u kojemu „istočna granica“ postaje njegova središnja figura, a esuli će, kao zajednice pamćenja, svoje povijesno iskustvo gubitka zavičaja desetljećima nakon rata pretvarati u društvenu praksu – sve do 90-ih godina 20. stoljeća kada, povratkom desnice na vlast, politika povijesti Talijanske Republike službeno uspostavlja vezu između njihova pamćenja i nacionalnog identiteta.

Jedno od glavnih obilježja unutarnje i vanjske politike poslijeratne Italije, bilo je dakle suštinsko razlikovanje i odvajanje fašističkog karaktera bivšega režima od 'povijesnog prava' države na svoje istočne provincije.

⁵⁷ U ime talijanske države, Ugovor o miru 1947. potpisao je profesionalni diplomat Antonio Meli Lupi di Soragna. Činjenica da državni dužnosnik nije stavio potpis na taj „sudbonosni“ dokument, simbolički izražava politički i moralan stav tadašnjeg državnog vodstva prema gubitku svojih istočnih jadranskih provincija. *Corriere della Sera*, u broju od 5. veljače 2017., u povodu 70. godišnjice Ugovora o miru, objavio je tekst Dina Messine u kojemu stoji kako je tu „nezahvalnu zadaću za našu zemlju“ obavio ambasador Soragna (www.corriere.it, 2017)

U istraživanju koje je institut Doxa proveo u listopadu 1946., ispitanici su odgovarali na pitanje koja im je najbolnija promjena koju predviđa Ugovor o miru s Italijom. Rezultati su pokazali da je „najviše gorčine“ kod Talijana izazivalo pitanje Trsta i istočne granice, daleko više od sudbine mjesta Tenda i Briga koji su pripali Francuskoj ili pak od gubitka kolonija (Lorenzini, 2007: 108).

Esuli, i uopće talijansko javno mnijenje, sudeći prema dominantnom medijskom diskursu brojnih glasila iz razdoblja konca Drugog svjetskog rata, nisu vjerovali u mogućnost prelaska Istre, Rijeke, Kvarnera i Zadra pod jugoslavenski državni suverenitet⁵⁸. Primjerice, većina medija u Lombardiji, tematizirajući egzodus, foibe i pitanje istočne granice, pisala je o „antitalijanskoj kampanji“, o „slavenskom ludilu“, o „Titu koji potpomognut iz Londona želi Trst i Istru“ ili pak o „situaciji u Rijeci okupiranoj od Slavena“ (Orecchia, 2008: 29-41). Primjerice, list „La Provincia Pavese“ od 19. siječnja 1945. donosi članak pod naslovom „Slavensko ludilo“ (*Follia slava*) koji započinje sljedećom konstatacijom:

Pokojna Jugoslavija koja preko malog broja svojih satelita vjeruje da je ponovo rođena, inscenira monstruoznu farsu o traženju svojih prava zahtijevajući aneksiju Trsta, Rijeke, Gorice i Pule [...] Narod Trsta, Rijeke, Gorice i Pule je talijanski, zato što predstavlja najbolje sinove Italije i kao takav ljubi i štuje samo Italiju (Orecchia, 2008: 29).

Uoči pariške Mirovne konferencije na kojoj će se donijeti odluka o statusu istočnih talijanskih provincija, u tiskari Senata se 1946. tiskaju različite višejezične brošure među kojima, primjerice, one s naslovima „*The case for Zara*“ i „*Appel des citoyens de Zara pour la Conférence de la paix*“ (*Apel građana Zadra za Mirovnu konferenciju*), a Talijanska nacionalistička asocijacija (Associazione nazionalista italiana) izdaje priručnik naslovljen „*Prava Italije na Mirovnoj konferenciji*“ (*I diritti dell'Italia alla Conferenza della pace*).

Povijesni lom u kojem su se našle talijanska država i nacija u razdoblju neposrednog poraća, obilježio je i ambivalentan život esula koji je oblikovan „mješavinom osjećaja pripadnosti i distanciranosti“ (Nora, 2006: 29), svojevrsnog „bijega iz zavičaja u državu“, odnosno s istočne jadranske obale koja više nije „njihova“ na područje iste države, Italije,

⁵⁸ Npr. u kolektivnom sjećanju zadarskih esula značajno mjesto pamćenja predstavlja „događaj-spektakl“ (Nora, 2006: 40) koji govori o posljednjem prefektu talijanskoga Zadra, Vincenzu Serrentinu, koji je dan prije definitivnog napuštanja grada, na zvonik katedrale sv. Stošije izvjesio talijansku trobojnicu – kao čin nemirenja s gubitkom Zadra i simbolički iskaz nade da će se esuli vratiti u svoj grad. Serrentina su uhitili jugoslavenski partizani u Trstu 1945., te je na vojnome sudu osuđen na smrt i strijeljan u Šibeniku 1947. Predsjednik Italije Giorgio Napolitano, u skladu sa zakonom 92/2004 kojim je proglašen Dan sjećanja (10. veljače) na egzodus i foibe, uručio je 2007. priznanje članovima obitelji Vincenza Serrentina čime je on i službeno proglašen žrtvom

kojoj su instinktivno bili privrženi kao pripadnici toga naroda. Slijedom toga, Mirovna konferencija u Parizu (1946./47.) koja prekida tu nit, već je za trajanja postala mjesto pamćenja u kojem je ukorijenjen duh Kraljevine Italije, iako će službenim mjestom pamćenja postati tek 2004. godine kada je donesen zakon o uvođenju Dana sjećanja. Za razliku od poslijeratne aktualne stvarnosti kada su esuli za taj prijelomni događaj bili vezani preko „živog nacionalnog pamćenja“, danas je ta Mirovna konferencija u Parizu koja je završila Ugovorom o miru, odnosno gubitkom istočnih provincija, „spašena iz pamćenja“ u kojem esuli „više ne stanuju“, a koja su „napola službena i institucionalizirana, napola afektivna i sentimentalna“ (Nora, 2006: 29).

Mirovna konferencija u Parizu, na kojoj je Italija od strane pobjednika tretirana kao poražena strana bez ikakva relevantnog utjecaja na tijek i odluke Konferencije, u panorami nacionalnog sjećanja esula predstavlja ono što francuski povjesničar Pierre Nora definira „velikim događajem“, i to onom vrstom događaja koji je odmah, još za trajanja, „prožet dubokim simboličkim smislom, kao da u samom trenutku odvijanja već predstavlja anticipiranu komemoraciju“ (Nora, 2006: 40). To se i potvrdilo jer je 57 godina nakon toga povijesnog „događaja-spektakla“⁵⁹, zakonom o proglašenju Dana sjećanja (2004.), uspostavljena obveza kolektivnog memoriranja ove, za sudbinu Italije, „dramatične“ međunarodne konferencije. Međutim, i prije službene institucionalizacije pamćenja Ugovora o miru od 10. veljače 1947., esuli su taj „veliki događaj“ sačuvali kroz vlastitu komemorativnu praksu. Tako je, primjerice, 10. veljače 2003. – dakle, prije nego što je službeno uveden Dan sjećanja – Federacija esula u Rimu organizirala središnju svečanost obilježavanja 56. godišnjice „zloglasnog“ Ugovora o miru. Polaganjem vijenaca na Oltar domovine, u nazočnosti predstavnika državne i lokalne vlasti, ratnih postrojbi, škola i brojnih udruga, uz crkveni obred, svečanost uručivanja srebrnih plaketa zaslužnim esulima te uz prisjećanje na esule koji su preminuli „daleko od svoje zemlje podrijetla“ – simboliziran je sudbonosni povijesni trenutak sačuvan u kolektivnom sjećanju. U službenom priopćenju organizatora navodi se kako su esuli izabrali „slobodu, vjeru, ljubav prema Italiji i životu“, ali ih je taj izbor „odveo daleko od njihove rodne zemlje“. Mobiliziranje političke snage koju za esule ima pariška Mirovna konferencija iz 1947., pokazat će se jednom od važnih pretpostavki za uspjeh nove, desničarske politike povijesti.

⁵⁹ Kao primjere „događaja-spektakla“, Nora navodi kapitulaciju Njemačke u vagonu kod Rethondesa, stisak ruke Pétaina i Hitlera u Montoireu ili pak De Gaulleov silazak niz Champs-Élysées prilikom Oslobođenja (Nora, 2006: 40)

Dok je za poslijeratnu Italiju pariška Mirovna konferencija značila priznanje definitivnog vojno-političkog i moralnog poraza, jugoslavenska je strana, iako je dobila Istru, Rijeku, Kvarner i Zadar, ipak međunarodnu zajednicu diplomatski željela uvjeriti kako je potpisivanjem Ugovora o miru pristala na određene političke i teritorijalne ustupke Italiji. Zato je ministar vanjskih poslova Jugoslavije Stanoje Simić, u povodu potpisivanja toga Ugovora u Parizu, u ime Vlade FNRJ predao izjavu sa zahtjevom da ona uđe u protokol potpisivanja toga ugovora, a koju donosi list *Slobodna Dalmacija* od 13. veljače 1947. godine.

Pod naslovom „Deklaracija vlade FNRJ povodom potpisivanja mirovnog ugovora s Italijom“, objavljen je u Slobodnoj Dalmaciji sadržaj te izjave u kojoj, između ostaloga, stoji:

Vlada FNRJ sa žaljenjem konstatira da pri izrađivanju konačnog teksta mirovnog ugovora s Italijom [...] ipak zahtjevi i prijedlozi FNRJ nisu u zadovoljavajućoj mjeri uzeti u obzir. To se tiče političkih, vojničkih i ekonomskih klauzula toga mirovnog ugovora, a naročito njegovih teritorijalnih odredaba koje FNRJ oduzimlju takve jugoslavenske etničke teritorije kao što su Kanalska dolina, Beneška Slovenija, područje Gorice, Tržiča i mjesta Trsta i sjeverozapadne Istre.

Potpisivanjem Ugovora o miru u Parizu 10. veljače 1947. i ratifikacijom toga Ugovora u nacionalnom parlamentu 15. rujna iste godine, Italija je politički i međunarodnopravno prihvatila definitivni teritorijalni opseg države u čijem sastavu, prvi put nakon Rapallskog ugovora (1920.)⁶⁰ više nije bilo Istre, Rijeke, Kvarnerskog otočja i Zadra. Time je završila i međunarodna diplomatska borba Italije za zadržavanjem svojih istočnih provincija.

Dakle, glavno obilježje esulskoga sjećanja u prvim godinama iza rata sastoji se u tome da je ono politički i ideološki u značajnoj mjeri kongruentno s unutarnjom i vanjskom politikom države. Drugim riječima, kolektivno sjećanje esula se konstituira istodobno s procesom nacionalnog suočavanja s fašističkom prošalošću, pri čemu osuda propaloga režima ne dovodi u pitanje 'prirodno i povijesno' pravo talijanskog naroda i države na svoje „istočne zemlje“. To je razdoblje „živoga sjećanja“ koje je, s jedne strane, posljedica još uvijek aktualnih povijesnih događanja, a s druge strane, ono i snažno utječe na stav i odnos države spram tih događanja, odnosno oblikuje njezinu politiku povijesti.

Tek će tijekom narednih desetljeća to pamćenje sve više prerastati u historizirano pamćenje koje dolazi 'izvana' te će ga esuli interiorizirati kao pojedinačnu i kolektivnu

⁶⁰ O ulasku Italije u Prvi svjetski rat i o njegovim posljedicama za politički i teritorijalni status dijela istočnoga Jadrana, vidi u: Kardum, 2003 i 2006; Krizman, 1975a i 1975b; Mammarella i Cacace, 2006; Matković, 2006; Šepić, 1970

obvezu. Pierre Nora ističe kako je „prijelaz od pamćenja do historije svaku skupinu obvezao da redefinira svoj identitet oživljavanjem vlastite povijesti“ (Nora, 2006: 32). Ta dužnost sjećanja od esula je, bilo da se radi o intelektualcima i stručnjacima ili ne, učinila vlastite povjesničare koji u potrazi za nestalom prošlošću počinju osnivati svoja udruženja, razvijaju istraživačku i publicističku djelatnost te organizirano djeluju prema državnim tijelima s ciljem zasnivanja poželjne politike povijesti.

Udruživanje i organizirano djelovanje esula započelo je već tijekom posljednje dvije godine Drugog svjetskog rata, u formi „komiteta“. U početku esulske su udruge imale za cilj organiziranje neposredne tehničke i materijalne pomoći prognanicima koji su u sve većem broju pristizali s istočne jadranske obale, da bi se tijekom godina one sve više okretale aktivnostima očuvanja talijanskog povijesnog i kulturnog identiteta. Micich smatra da bi, bez svojih asocijacija i raznih komiteta, esuli nedvojbeno „ostali jedan nedefinirani entitet prepušten sam sebi i bez vodstva za suočavanje s novim životom prepunim nepoznanicama i materijalnim poteškoćama“ (v. Micich, 2015).

Različite, čak i oprečne, ne samo političke nego i historiografske interpretacije razloga iseljavanja Talijana iz Istre, Rijeke i Zadra, traju od poslijeratnoga razdoblja sve do danas. Dok je jugoslavenska vlast još za trajanja talijanskog egzodusa nastojala međunarodnu javnost uvjeriti da je riječ o dobrovoljnoj emigraciji te populacije, poslijeratna je talijanska vlada odmah esulima i službeno priznala status prognanika, a ne „običnih emigranata“ (v. Micich, 2015). To dokazuje činjenica da je u siječnju 1947. osnovan *Nacionalni komitet talijanskih izbjeglica (Comitato Nazionale Rifugiati Italiani)* kojim je predsjedavao *Komitet časti (Comitato d'onore)* sastavljen od najviših političkih dužnosnika Talijanske Republike (De Gasperi, Orlando, Parri, Nitti, Bonomi). Prva rečenica manifesta ovog Komiteta iz siječnja 1947. glasi: „*Talijani! Egzodus braće iz Venezia Giulia-e duboko potresa najžalosniju dušu Nacije*“ (Ballarini et al., 2015: 123). Privrženost esulima poslijeratna je talijanska vlada iskazala u kolovozu 1946. i upućivanjem na parišku Mirovnu konferenciju jedne esulske delegacije koja je bila sastavljena od predstavnika Trsta, Istre, Rijeke Zadra, Gorice, Cresa i Lošinja.

Nadalje, zakonom br. 556 od 19. travnja 1948., konačno je priznat status izbjeglice svim „bivšim stanovnicima Venezia Giulia-e koji su bili prisiljeni udaljiti se ili pak nisu mogli ostvariti povratak zbog ratnih ili političkih posljedica“. Taj zakon, smatra Micich, bio je od velike važnosti za esule koji su kao „potrebiti dolazili u jednu Italiju s oslabljenim

nacionalnim osjećajima i u kojoj su, pod utjecajem domaćih komunista, imali protiv sebe jedan dio javnoga mnijenja“ (v. Micich, 2015).

Razilaženja glede interpretacija uzroka iseljavanja esula snažno su obilježila i talijansko-hrvatske historiografske prijepore. Talijanski istraživač povijesti egzodusa Marino Micich ocjenjuje kako hrvatski i slovenski povjesničari nerijetko interpretiraju veliki egzodus Talijana „uspoređujući ga s normalnim migracijskim tokom ekonomskog karaktera, djelomično obilježenim društvenim i političkim aspektima“ (v. Micich, 2015). Tvrdeći da se radi o „očigledno reduktivnoj valorizaciji jednog ozbiljnog fenomena“, Micich takav pristup uspoređuje s onim kakav su desetljećima zastupali društveni i intelektualni krugovi vezani uz Komunističku partiju Italije. Za Micicha, tu se nedvojbeno radi o „pravom egzodusu uzrokovanim strahom i odanošću vlastitom nacionalnom identitetu“, tj. o fenomenu koji je bio „posljedica ideološkog čišćenja obilježenog etničkim predznakom“ (v. Micich, 2015).

Hrvatski historiografi koji su se temom iseljavanja (progona) esula počeli baviti znatno kasnije od talijanskih, glavne uzroke njihova egzodusa u pravilu ne tumače kao posljedicu straha i gubitka kulturno-političkog identiteta, a brojne slučajeve okrutnog ponašanja partizana prema Talijanima, nerijetko objašnjavaju kao „reakciju“ na „talijansku pretfašističku i fašističku represivnu politiku tijekom međuratnog razdoblja, od trenutka okupacije u studenome 1918. pa sve do ulaska Italije u rat“ (Dukovski, 2010: 49). Uzroke talijanskog egzodusa, hrvatski povjesničar Marino Manin, „pored pomicanja državne granice i psihološko-političke težine činjenice da se prvi put u cijeloj Istri uspostavlja hrvatska i slovenska vlast“, vidi i u „postupcima jugoslavenskih vlasti i tajne policije, revolucionarnim mjerama [...]“, ali i dodaje kako je „teret fašističkog razdoblja činio položaj Talijana još složenijim jer su u Jugoslaviji, ali i kao iseljenici u lijevim krugovima u Italiji, nazivani kolaboracionistima i fašistima“ (Manin, 2010: 138).

Darko Dukovski razlikuje prvu fazu tzv. 'crnog egzodusa' Talijana koji je bio potaknut političkim razlozima, tj. strahom od osвете (od kapitulacije Italije 1943. pa do 1945.), a drugu fazu iseljavanja koja je trajala od 1945. do potpisivanja pariškog Mirovnog ugovora 1947., pripisuje gospodarsko-socijalnim razlozima (Dukovski, 2010: 133-134). Većina talijanskih autora odbacuje takvu interpretaciju s argumentacijom da socijalni motivi nisu mogli biti razlogom jer su esuli znali da ih u tadašnjoj Italiji koja je izgubila rat i ekonomski bila devastirana, očekuje tek smještaj u izbjegličkim kampovima, s potpuno neizvjesnom budućnošću za život njihovih obitelji.

Ta interpretativna diskrepancija glede iseljavanja esula koja se iskazuje u komparaciji hrvatskih i talijanskih historiografskih pristupa temi, donekle je nadiđena u interpretaciji Sanje Šakić koja proučava fenomen egzila u književnoj prozi. Ona definira egzil kao „izmještenost iz matične zemlje“, a koji „može biti prisilan ili dobrovoljan, iako se i dobrovoljni egzil često pokazuje prisilnim na suptilniji način jer egzilant u osnovi ne želi napustiti vlastitu zemlju, ali je prinuđen emigrirati zbog kojekakvih razloga: politički, društveni i kulturni pritisci, izražavanje prosvjeda, antiratni stav, nelagoda“. Ono što je posebice relevantno za razumijevanje poslijeratnog talijanskog egzodusa, Šakić je naznačila u dijelu definicije koji glasi: „Egzilom se najčešće naziva odsutnost iz vlastite zajednice, međutim do izgnanstva, posebice u smislu dobrovoljnog egzila, dolazi kad matična zemlja i sama postane stranom. Kao pojam egzil, dakle, ne označava samo puko fizičko premještanje s jednog mjesta na drugo“ (Šakić, 2013: 227).

Upravo taj fenomen 'stranog' karaktera matične zemlje s kojim su se suočili esuli dolaskom iz svog istočnojadranskog zavičaja na područje Italije (matične zemlje), jedna je od najvažnijih dimenzija njihova kolektivnog pamćenja koja to pamćenje čini „nesretnim“. Budući da „pretpostavljeni identitet [u ovom slučaju talijanski identitet esula] definira ono što je zapamćeno“ (Gillis, 2006: 171), esuli su nakon egzodusa svoju politiku pamćenja neodvojivo vezali uz politiku svog identiteta. Trauma suočavanja s novom realnošću na tlu vlastite, matične zemlje - s realnošću koja je u godinama poraća prema njima nerijetko izražavala neprihvatanje i netrpeljivost - za esule je predstavljalo svojevrsnu desakralizaciju vlastitog poimanja identiteta⁶¹. Živeći prije rata u istočnojadranskim provincijama, na rubu svoje matične države Kraljevine Italije, svoj su identitet primarno percipirali kroz naciju, poglavito u razdoblju vladavine fašističkog režima. Pred naletom desakralizacije koju je potakao ratni poraz i propast fašističkog poretka, tijekom prvih godina života po izbjegličkim kampovima i ne baš brzog i laganog integriranja u poslijeratno talijansko društvo, esuli su u potrazi za svojim novim identitetom morali 'par država-nacija zamijeniti parom država-društvo' (Nora, 2006: 27). U neposrednoj poslijeratnoj političkoj i kulturnoj klimi koju je snažno oblikovala lijeva, antifašistička paradigma, esulska legitimacija prošlošću izražena formulom „naša je povijest sveta jer je nacija sveta“ (Nora, 2006: 27), u dijelu javnosti shvaćena je kao 'žal za

⁶¹ U talijanskoj literaturi o esulima, poglavito u memoarskoj literaturi, nerijetka su referiranja na „tužne situacije“ koje svjedoče o izostanku solidarnosti državnih institucija prema sunarodnjacima koji su prognani iz istočnih provincija. Marino Micich, pozivajući se na arhivske dokumente, opisao je slučaj iz 1951. kada je Ministarstvo unutarnjih poslova zatražilo, bez odgode, iseljavanje 130 djevojčica esula iz jedne zgrade u Rimu u kojoj su bile smještene, ne nudeći im pri tom nikakvo rješenje. Djevojčice su spašene „od ulice“ zahvaljujući dobročinstvu Oscara Sinigaglie, rimskog Židova, koji je svojim novcem izgradio novi dom za smještaj djevojčica. Inače, u Rimu se u godinama iza rata naselilo oko 9.500 esula (v. Micich, 2004)

fašizmom' zbog čega su esuli posljedično preuzeli teret identifikacije s propalim režimom i ideologijom koja je Italiji nanijela nesagledivu političku, ekonomsku i moralnu štetu.

2.2. Hladni rat (1950.-1990.): Esulsko doba „plutajuće praznine“

Američki povjesničar John R. Gillis je u pravu kada tvrdi da je Hladni rat „na svoj način pridonio promjenama u obliku i lokaciji sjećanja“ (Gillis, 2006: 183). U četiri desetljeća bipolarnog sustava međunarodnih odnosa (1950.-1990.), u kojemu su europske zemlje bile ideološki i sigurnosno podijeljene u dva protivnička vojno-politička bloka, onemogućena je javna interakcija i demokratska konkurencija sjećanja na Drugi svjetski rat. Dominantne službene interpretacije prošlosti, kako u zapadnim parlamentarnim, tako i u istočnim jednostranačkim sustavima, bile su prvenstveno u funkciji „obrane“ vlastitog nacionalnog identiteta, kulture i sustava vrijednosti, bez ikakva utjecaja na javnost u protivničkom taboru. Tek će krajem Hladnog rata u Europi doći do „pojave revizionističkih interpretacija Drugog svjetskog rata, ne samo u Jugoslaviji i Istočnoj Europi, nego i na Zapadu“ (Jović, 2007: 77).

Nekoliko godina nakon svršetka rata, sigurnosno-politička stabilizacija, socijalno-ekonomski razvitak i uopće okrenutost prema budućnosti, prevladali su u svim državama bez obzira na ideološke razlike među njima. To je imalo za posljedicu „zamagljivanje stare razlike između rata i mira“, a to je značilo da je u takvom kontekstu međunarodnih odnosa „bilo vrlo teško definirati početke i krajeve koji su ranije bili žarište sjećanja“ (Gillis, 2006: 183). Primjerice, sudbina esula i foibe nisu se u Jugoslaviji uopće komemorirale jer je uslijed 'ideološke kolonizacije' prostora, taj narativ potpuno iščeznuo iz javnosti, a u Italiji ih je pak bilo teško komemorirati s obzirom na ideološki 'mainstream' antifašističke politike povijesti.

Iako je bila među poraženim zemljama Drugog svjetskog rata, Italija je u razdoblju svoga poslijeratnog razdoblja, tijekom Hladnog rata, službeno slijedila one formativne 'velike pripovijesti' koje su nastale najprije među zemljama pobjednicama. Pobjeda nad njemačkim Reichom, nacizmom i fašizmom predstavljala je središnju temu tih 'velikih pripovijesti' u svim europskim zemljama „unatoč svim političkim i ideološkim razlikama među njima koje će Hladni rat još produbiti“ (François, 2006: 223). Za razliku od 'velikih pripovijesti' koje su se nakon rata u gotovo svim zemljama, poglavito pobjedničkim, ubrzano stvarale uz potporu državnih tijela, žrtve (esuli) i njihovi potomci sa svojim vlastitim organizacijama bili su odlučujući u „kritičkom okretanju traumatičnim aspektima povijesti“ (egzodusu, ratnim

zločinima nad Talijanima) djelujući „odozdo“, što znači da u toj perspektivi sjećanja, u razdoblju Hladnog rata, „više nisu odlučujuće države i službene institucije“ (François, 2006: 229).

Prioritetno zainteresirana za suradnju sa zemljama koje su pripadale pobjedničkoj koaliciji, Jugoslavija se prema Italiji, koja je percipirana kao ratni okupator, odnosila s priličnom dozom skeptičnosti, sve do sredine sedamdesetih godina (Jović, 2007: 70), kada su Osimskim sporazumom definitivno riješena i posljednja otvorena pitanja naslijeđena iz Drugog svjetskog rata. To se, navodi Dejan Jović, također reflektiralo i na odnos prema talijanskoj manjini u Hrvatskoj i Sloveniji, a čemu razlog nije bio isključivo etničke naravi nego je uključivao i političke, ideološke pa i osobne animozitete stvorene u Drugom svjetskom ratu.⁶²

U socijalističkoj Jugoslaviji, prva, vrlo marginalna pojavljivanja esulske teme u javnosti nisu se dogodila u politici ni u medijima, pa čak ni u historiografiji, već u književnosti. Na činjenicu da su ovu temu s jugoslavenske strane detabuizirali književnici (npr. Nedjeljko Fabrio, Milan Rakovac i drugi) tek 1980-ih godina, ukazuje i hrvatski povjesničar Marino Manin napominjući kako su oni „na svoj način potegnuli pitanje uzroka, naznačili posljedice, ali nisu mogli niti je bila njihova zadaća, cjelovito istražiti uzroke, povod, tijek, opsege, posljedice...“ (Manin, 2010: 129-130).

Roman *Materada* talijanskog književnika Fulvija Tomizze, esula rodom iz Juricana u Istri, koji govori o bolnom iskustvu egzodusa Talijana suočenih s bespovratnim iskorjenjivanjem iz svoga istarskoga zavičaja, jedno je od najranijih književnih djela toga žanra objavljeno 1986. u hrvatskome prijevodu. U predgovoru hrvatskom izdanju Materade, književnik Milan Rakovac, inače sin partizanskog narodnog heroja Joakima Rakovca, o Fulviju Tomizzi je, između ostalog, napisao:

„O njemu znamo podosta još tamo unazad četvrt stoljeća, kada je upravo u povodu izlaska iz tiska romana *Materada* [talijansko izdanje objavljeno 1960, op. a.] po našim novinama svaljeno na nj drvlje i kamenje uz „obvezatno“ priljepljivanje

⁶² Kao ilustraciju navodim osobno sjećanje: prilikom jednog susreta u Rovinju 2009., Giovanni Radossi, dugogodišnji direktor rovinjskog Centra za povijesna istraživanja, prisjetio se posjeta talijanskog predsjednika Sandra Pertinija SFR Jugoslaviji, kada se susreo i s čelnicima talijanske zajednice u Istri. Oni su mu se tom prigodom, na zatvorenom sastanku, požalili na neprimjerenost uloge i položaja talijanske manjine čiji se najmlađi pripadnici socijaliziraju u duhu nedemokratskog režima, pa npr. na nekim svečanostima čak moraju uzvikivati parole „Živio drug Tito“. Prema kazivanju Radossija, Pertini im je na to odgovorio: „Neka viču 'Živio drug Tito', samo neka to viču na talijanskom“. Ovom anegdotom Radossi je zapravo ilustrirao zadani politički kontekst kojemu su, za razliku od *esula*, bili izloženi Talijani koji su nakon rata ostali živjeti u svome zavičaju (*rimasti*), te u razdoblju Hladnoga rata u teškim i kompromisnim uvjetima (o)čuvali kulturni i jezični identitet

iredentističke etikete, a da autori tih nabjeda nisu ni poznavali Tomizzu, niti su znali za njegova politička uvjerenja, pa zacijelo nisu ni pročitali knjigu (Tomizza, 1986: 5)

Roman *Egzil (Esilio)* poznatog talijanskog književnika i novinara Enza Bettize⁶³, možda najpoznatije književno djelo koje tematizira iseljavanje Talijana s istočne obale Jadrana, prevedeno je u Hrvatskoj znatno kasnije, tek 2004. godine. U prologu hrvatskome izdanju, Bettiza, inače rođeni Splitsanin, piše „Vjerojatno ne bih pisao ove retke koji slijede da nije izbio rat u bivšoj Jugoslaviji“, a Dalmaciju, u duhu Šibenčanina Niccolò Tommasea, opisuje kao „jednu malu nedokončanu naciju“ dodajući kako ona „posjeduje poseban i svojstven identitet, sasvim različit od povijesne Hrvatske“, a koju „danas [...] upravljači iz Zagreba nazivaju 'Južnom Hrvatskom'“ (Bettiza, 2004: 17).

Za razliku od visoko institucionaliziranih rituala sjećanja na egzodus, foibe i „istočnu granicu“ koji će se politički i legislativno uspostaviti u Italiji nakon povijesnog loma obilježenog padom komunizma i raspadom SFR Jugoslavije, ta su sjećanja u vrijeme Hladnog rata bila istisnuta iz javnog diskursa te su uglavnom obitavala u obiteljskim narativima i u zatvorenom društvenom ambijentu esulskih asocijacija, dakle u „alternativnim diskursima, u paralelnim i privatnim “povijestima” (Jović, 2007: 71). Hladnoratovsko razdoblje međunarodnih odnosa predstavljalo je za esulsko sjećanje ono što etnolog Jan Vansina naziva doba „plutajuće praznine“ (*the floating gap*) s obzirom da iz toga razdoblja nema značajnih događaja niti izvještaja koji bi potkrijepili relevantan esulski utjecaj na keiranje politike povijesti talijanske države (v. Vansina, 1985).

Asocijacije esula kao jedini organizirani „čuvari“ identiteta, imale su tijekom Hladnoga rata ključnu ulogu u organiziranju njihova kolektivnoga sjećanja na egzodus s istočne obale Jadrana. Tako su već u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata pa sve do 1989. godine, nastajali razni komiteti i udruge od kojih su se neke održale sve do danas razvivši se u vrlo utjecajne organizacije.

Tako su, primjerice, esuli iz Pule, Rijeke, Zadra, trajnim napuštanjem svoga zavičaja krajem i nakon rata, osnovali u „izbjeglištvu“ (tj. u Italiji) tzv. *slobodne općine u egzilu*

⁶³ Za svoj roman *Esilio (Egzil)*, Bettiza je 1996. dobio najugledniju talijansku nagradu *Campielo* za roman godine, a informaciju o njegovoj smrti 2017. list *Corriere della Sera* objavio je pod naslovom „Umro Enzo Bettiza, dugi izgon srednjoeuropskog intelektualca“ (www.corriere.it, 2017).

(*libero comue in esilio*) koje će se redovito sastajati na svojim skupovima simbolički inscenirajući sva lokalna tijela vlasti kao što su *općinsko vijeće (consiglio comunale)*, *poglavarstvo (giunta)*, *skupština (assemblea)*, pročelnici (*assessori*), itd., a na čelu slobodnih općina birani su gradonačelnici u egzilu (npr. *gradonačelnik Zadra u egzilu – sindaco di Zara in esilio*). Aplikirajući ovdje Halbwachsovu interpretaciju odnosa pamćenja i povijesti, može se reći da su 'slobodne općine u egzilu' funkcionalno služile esulskom kolektivnom pamćenju koje gleda „prema unutra“ i nastoji prikazati sliku vlastite prošlosti u kojoj se [oni] mogu raspoznati u svakom stadiju te stoga preskače duboke promjene. Primjerice, „nastavak“ političkog života 'izgubljenog' talijanskog Zadra u okviru imaginarija „slobodne općine Zadar u egzilu“, upravo osigurava sličnost i kontinuitet s prošlošću, za razliku od povijesti koja percipira samo razlike i diskontinuitete, odnosno iz svoga prikaza isključuje razdoblja bez promjena i historijskim činjenicama priznaje samo proces ili događaj koji pokazuje promjenu (Assmann, 2006: 57).

Esulske organizacije u razdoblju Hladnoga rata poglavito su orijentirane na publicističku i informativnu djelatnost, ali i na osnivanje raznih institucija koje će se baviti kulturnim projektima i stručnim istraživanjima tema koje se odnose na egzodus i krajeve njihova podrijetla. Tako se npr. 1952. ponovo pokreće kulturni časopis *Fiume* kojega je u Rijeci od 1923. izdavalo *Društvo za riječke studije (Società di Studi Fiumani)* – i ono obnovljeno u egzilu 1960. godine da bi mu se 2010., na 50. godišnjicu djelovanja, posvetila monografija „*Od egzila do povratka. Pedeset godina aktivnosti Društva za riječke studije*“ (www.arcipelagoadriatico.it, 2010). Esuli iz Pule pokrenuli su svoje glasilo *L'Arena di Pola*, Nacionalna asocijacija Venezia Giulia i Dalmacija mjesečnik *Difesa Adriatica*, a Zaratini su u egzilu obnovili *Il Dalmatu* na čijoj naslovnici u svakome broju stoji 'napomena' da je riječ o „*novinama koje su utemeljene u Zadru 1866., koje je ukinula Austrija, a ponovo ih osnovali esuli kako bi dali glas Dalmatincima raspršenima po svijetu*“.

Na samom kraju ere Hladnog rata, 1989. godine, nastala je krovna organizacija esulskih udruga pod nazivom *Federacija udruženja istarskih, riječkih i dalmatinskih esula (Federazione delle associazioni degli esuli istriani, fiumani e dalmati – Federesuli)*, koja objedinjuje pet povijesnih esulskih asocijacija. Po svome zakonski reguliranom položaju, Federacija esula raspolaže financijskim sredstvima koja distribuira po sastavnicama, a ovlaštena je u njihovo ime komunicirati i surađivati s državnim ministarstvima i vladom u cjelini.

Tablica 5: Sastavnice krovne organizacije esula u Italiji

FEDERACIJA UDRUŽENJA ISTARSKIH, RIJEČKIH I DALMATINSKIH ESULA				
(FEDERESULI)				
Nacionalna asocijacija Venezia Giulia i Dalmacija	Asocijacija istarskih zajednica	Slobodna općina Rijeka u egzilu	Slobodna općina Zadar u egzilu	Slobodna općina Pula u egzilu

Najveća predstavnička organizacija esula na cijelom talijanskom državnom teritoriju, osnovana 1947. godine je *Nacionalna asocijacija Venezia Julijska krajina i Dalmacija* (*Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia*) sa sjedištem u Rimu, koja izdaje periodični časopis *Difesa adriatica* (*Jadranska obrana*). Drugu sastavnicu Federacije esula čini *Asocijacija istarskih zajednica* (*Associazione delle comunità istriane*) sa sjedištem u Trstu, proizišla iz poslijeratnog talijanskog antifašističkog *Nacionalnog komiteta za oslobođenje Istre* (*C.N.L. dell' Istria*). Ova se asocijacija predstavlja kao „nastavak ideala predvođenih grupom istarskih esula i Komiteta za nacionalno oslobođenje Istre, prvih esulskih organa nastalih u Trstu 1945., s ciljem obrane interesa julijskih esula koji su iskorijenjeni sa svoje zemlje“ (www.associazionedellecomunitaistriane.it, 2018).

Slobodna općina Rijeka u egzilu (*Libero comune di Fiume in esilio*) sa sjedištem u Padovi, osnovana je 1966. godine u Veneciji na osnivačkom skupu koji je okupio „na tisuće osoba koje su pristigle iz cijele Italije i svijeta, gdje god je bilo Riječana koji su se tamo naseli nakon egzodusa iz svoga grada“ (www.lavocedifiume.com, 2018). Nazivom „slobodna općina u egzilu“, karakterističnog za razdoblje Hladnog rata, riječki su esuli svoje djelovanje željeli prikazati kao posljedicu kontinuirane borbe između demokracije i diktature u kojoj su oni izabrali demokraciju i slobodu (Italiju), nasuprot diktaturi i neslobodi (Jugoslavija), percipirajući Titov komunistički režim kao „krivca“ za talijanski egzodus. No, nakon pada komunizma i demokratizacije talijanskog istočnog susjedstva, doduše tek 2000-ih godina, ova je asocijacija riječkih esula doživjela ekstenziju svoga naziva: *Asocijacija talijanskih Riječana u svijetu-Slobodna općina Rijeka u egzilu* (*Associazione dei fiumani italiani nel mondo-Libero comune di Fiume in esilio*).

Slična je situacija sa *Slobodnom općinom Zadar u egzilu* (*Libero comune di Zara in esilio*) sa sjedištem u Torregli kraj Padove, koja je pod tim imenom osnovana 1963. godine, da bi ulaskom u 21. stoljeće modificirala svoj naziv u: *Asocijacija talijanski Dalmatinci u*

svijetu-Slobodna općina Zadar u egzilu (Associazione dalmati italiani nel mondo-Libero comune di Zara in esilio). Godišnja okupljanja talijanskih esula iz Dalmacije započela su još 1953.⁶⁴, tako da su do 2017. godine održana 64 susreta u različitim gradovima Italije, osiguravajući na taj način kontinuirano političko i kulturno značenje živoga sjećanja na talijanski Zadar. Značenje toga sjećanja sublimirano je u jednom priopćenju *Slobodne općine Zadar u egzilu* iz srpnja 2012. godine u kojemu, između ostalog, stoji:

Asocijacija talijanski Dalmatinci u svijetu - Slobodna općina Zadar, ponovo okuplja i predstavlja talijanske Dalmatince koji su za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata bili prisiljeni napustiti svoju rodnu zemlju kako bi spasili identitet i život pred jugoslavenskim nacionalističkim progonima koji su se provodili metodama komunističkog terorizma (www.viveresenigallia.it, 2012).

Posljednju, petu sastavnicu Federacije esula predstavlja *Slobodna općina Pula u egzilu* sa sjedištem u Milanu (osnovana 1967.), koja je 2018. najavila denominaciju, po uzoru na riječku i zadarsku asocijaciju, čime bi se trebala preimenovati u *Asocijacija talijanski Puljani u svijetu-Slobodna općina Pula u egzilu (Associazione polesani italiani nel mondo-Libero comune di Pola in esilio)*. Na portalu „L'Arena di Pola“, glasila ove esulske asocijacije, u poglavlju „Egzodus 1947.“, stoji, između ostalog, kako su građani Pule gotovo u cijelosti, njih oko 30 tisuća, napustili svoj grad „uslijed sramotnog ugovora o miru između Italije i pobjedničkih sila Drugog svjetskog rata potpisanog u Parizu 10. veljače 1947.“, a masovni se egzodus dogodio zbog „biranja slobode i ljubavi prema Majci domovini, sa željom da se iskaže talijanstvo esula i njihove rodne zemlje“ (www.arenadipola.it, 2014).

2.3. Veliki povratak desnice i renoviranje „herojske slike“ esulske prošlosti

Razdoblje 1990-ih godina obilježio je veliki povratak desnice u središte talijanskog političkog života čime je započeo proces oblikovanja nove politike povijesti koji će se nastaviti tijekom cijelog prvog desetljeća 21. stoljeća.

Iako neki autori ocjenjuju kako je dolaskom koalicije Forza Italije i Alleanze nazionale na vlast 1994. godine, staru demokršćansku desnicu na vlasti tek zamijenila nova „forcistička“ desnica (Kasapović, 2014: 163), ta je činjenica ipak donijela duboke i dalekosežne promjene za unutarnju i vanjsku politiku Italije. Za razliku od razdoblja koje je

⁶⁴ Te 1953. godine zadarski su se esuli organizirali u udruženje pod nazivom *Nostalgijna asocijacija zadarskih prijatelja (Associazione nostalgica degli amici zaratini – ANDAZ)* koja je započela s izdavanjem mjesečnog glasila „Zara“. Jedna od prvih akcija udruge bila je usmjerena na prikupljanje što većeg broja adresa *Zaratina* koji su se nakon egzodusa naselili po cijeloj Italiji, a s ciljem izrade nacionalnog registra zadarskih esula

trajalo od svršetka Drugog svjetskog rata do početka 1990-ih, a koje je obilježila vladavina demokršćana i njihovih partnera, promjena državne vlasti 1994. imat će za posljedicu duboku transformaciju etičkih i vrijednosnih aspekata državne politike, poglavito u sferi interpretacije prošlosti, što je, između ostalog, dovelo do liberalnijeg ulaska fašističkog diskursa u javni život, kako u politici tako i u dijelu medijske i akademske sfere života.⁶⁵

Kako navodi Mirjana Kasapović, od kraja Drugog svjetskog rata do 1994., u Italiji je vladala Demokršćanska stranka, bilo samostalno bilo kao stožerna članica koalicijskih vlada koja je potpuno okupirala politički prostor. Glavna opozicijska stranka bila je na ljevici Komunistička partija, a na desnici razmjerno utjecajna protusustavska postfašistička organizacija Movimento sociale italiano - MSI (Talijanski društveni pokret) (Kasapović, 2014: 126). Demokršćani koji su imali jasan kritički odmak od fašističkog nasljeđa nacionalne povijesti, bili su, dakle, okosnica svih vlada koje su formirane u tome razdoblju za koje je karakterističan *conventio ad excludendum* koji su sklopile stranke centra obvezavši se da neće surađivati ni s Komunističkom partijom ni s postfašističkom MSI, a pakt je ostao na snazi u cijeloj poslijeratnoj povijesti (Kasapović, 2014: 136).

Krizu starog političkog sustava Italije koja postaje „dramatična“ u ranim 90-im godinama, Federico Tenca Montini vidi kao rezultat triju čimbenika. Osim pojave novog političkog pokreta Lega Nord koji zagovara neovisnost sjevernog dijela države („Padanija“) optužujući središnju vlast u Rimu za „kolonijalni“ odnos prema tom ekonomski najrazvijenijem dijelu zemlje, preostala dva čimbenika su: kriza realnog socijalizma koja je talijansku Komunističku partiju (PCI) navela na traganje za novim (socijaldemokratskim) identitetom, te sudski postupak *Mani pulite* (*Čiste ruke*) koji je uspio iskorijeniti raširenu korumpiranost postojećih stranaka „do koje je došlo uslijed oslabljene političke kontrole nad pravosuđem [...] i tadašnje ekonomske krize nastale zbog toga što ekonomski sustav više nije mogao podnijeti teret korupcije“ (Tenca Montini, 2016: 8).

Godine 1994., prvi put od kada je uspostavljena republika (1946.), predstavnici postfašističkog Talijanskog socijalnog pokreta (MSI) ušli su u vladu. S pet ministara u toj vladi predstavljali su po snazi najjačeg koalicijskog partnera Forza Italije čiji je predsjednik Silvio Berlusconi postao premijer. Od 1994. do 2011. godine, na čelu talijanske države

⁶⁵ Na lokalnim izborima za općinska vijeća 1993. godine, stranka Fašizam i sloboda (*Fascismo e libertà*) sudjelovala je pod tim nazivom. Ime i stranački simbol (*fascio*) otisnuti su tako na glasačkim listićima u Cataniji, Palermu, S. Agati, Coriglianu i dr. Iako je izborna povjerenstvo donijelo zaključak da stranka pod tim imenom ne može sudjelovati na izborima, upravni sud je uvažio žalbu ove stranke i omogućio joj izlazak na izbore s imenom Fašizam i sloboda. O tome je vrlo optimistično izvješće objavljeno u prvom broju stranačkog glasila „*Seconda Repubblica*“ datiranog s 20.6.-15.7. 1994.

izmijenile su se četiri koalicijske vlade desnice i desnoga centra, sve predvođene premijerom Silvijem Berlusconiem (Governo Berlusconi I-IV), a od kojih su dvije (Governo Berlusconi II i Governo Berlusconi IV) predstavljale najdugovječnije vlade u povijesti Talijanske Republike.

Povratak desnice na scenu i njezin uspon na vrh državne vlasti 90-ih godina 20. stoljeća, dovest će u narednom razdoblju od dvadesetak godina do potiskivanja nekad dominantne antifašističke paradigme u talijanskoj politici. Paralelno s krizom antifašizma, Italija se od 1990-ih suočila i s krizom političke ljevice koja je na parlamentarnim izborima u ožujku 2018. zabilježila najlošiji rezultat u povijesti Talijanske Republike. U novinskom članku objavljenom na jednom portalu piše kako je na tim izborima „talijanska ljevica doživjela svoj najveći poraz u povijesti Republike“ te da su sve stranke koje se eksplicitno pozivaju na europski socijalizam, europsku ljevicu ili pak na komunizam, poput *Demokratske stranke* (Pd), *Liberi e Uguali* (*Slobodni i Jednaki*), *Italia Europa Insieme* (*Italija Europa Zajedno*) i *Potere al Popolo* (*Vlast narodu*), zajedno osvojile manje od 25 posto glasova (www.giornalettismo.com, 2018). Na tim izborima, najveći je uspjeh postigla koalicija desnog centra i desnice koju su činile *Legha Nord*, *Forza Italia* i desničarska *Braća Italije* (*Fratelli d'Italia*), dok je neofašistička stranka CasaPound, iako nije ušla u parlament, s preko 300 tisuća osvojenih glasova, dosegla oko jedan posto podrške biračkog tijela

Tablica 6: Koalicije desnog centra i desnice u vladama Silvija Berlusconija 1994.-2011.

1946.-1994. DEMOKRŠĆANI SAMOSTALNO ILI U KOALICIJI S PARTNERIMA		
Vlada	Razdoblje trajanja	Glavni koalicijski partneri u Vladi
Governo Berlusconi I	11. 5. 1994. 17. 1. 1995.	Forza Italia Movimento sociale italiano (Alleanza Nazionale) Legha Nord
Governo Berlusconi II	11. 6. 2001. 23. 4. 2005.	Casa delle Libertà Forza Italia Alleanza Nazionale
Governo Berlusconi III	23. 4. 2005. 17. 5. 2006.	Casa delle Libertà Forza Italia Alleanza Nazionale
Governo Berlusconi IV	8. 5. 2008. 16. 11. 2011.	Il Popolo della Libertà Legha Nord Koalicija Popolo e Territorio i dr.
IZBORI 2018: Koalicijsku vladu sastavili 'protusistemska' Pokret pet zvijezda i desničarska Legha Nord, dok je ljevica postigla najlošiji rezultat u povijesti Republike		

S obzirom da je Italija zemlja u kojoj je Drugi svjetski rat oduvijek zauzimao ključno mjesto u kulturi pamćenja, značajna promjena ideološkog profila državnog vodstva koja se dogodila 1994. nije mogla ostati bez ozbiljnih refleksija na politiku prošlosti. Alleanza nazionale, u čijoj je stranačkoj politici prošlosti pitanje istočne granice, egzodusa i fojbi, desetljećima imalo središnje političko i kulturno značenje, krenula je dolaskom na vlast i u službenu institucionalizaciju nove percepcije i sjećanja na Drugi svjetski rat i njegove posljedice za Italiju. Osnažena pozicijom državne vlasti, Alleanza nazionale je svoju stranačku ideologiju pamćenja počela implementirati u državnu politiku povijesti. Dominantna antifašistička interpretacija Drugog svjetskog rata koja je imala funkcionalno značenje za poslijeratnu društvenu i moralnu obnovu, a kasnije i za unutarnju stabilnost poretka, dovedena je u pitanje uslijed izgradnje novog sjećanja na rat. Za razliku od razdoblja Hladnog rata kada su „alternativno osvajanje prošlosti“ zagovarali odozdo sami esuli kao društvena grupa, pri čemu su država i službena tijela ostala suzdržana, u 90-im godinama došlo je do frontalne kritike naslijeđenih 'velikih pripovijesti' sve do njihova urušavanja. Funkciju temeljite prerade prošlosti preuzela je vladajuća desničarska koalicija uspostavljajući politiku povijesti prema „oporuci Drugog svjetskog rata“ (François, 2006: 222) proizašloj iz traumatičnih, prešućenih i potisnutih sjećanja ratnih gubitnika.

Iz perspektive esula i njihove kolektivne memorije, politička promjena nastala 1994. predstavljala je prekretnicu i šansu da se njihova sjećanja i uspomene, koje su se desetljećima čuvale preko obiteljskih narativa i esulskih udruga, sada sadržajno i funkcionalno „upišu“ u novu državnu politiku povijesti. Desetljećima jasno izražen stav esula za općim i javnim priznanjem patnji koje su proživjeli, imao je za cilj da se sjećanje na njihov progon i egzodus počne percipirati kao moralna paradigma cijelog društva, a ne tek kao unutarnja stvar esulskih zajednica.

S druge strane, nova je desničarska vlada u emocionalnom legitimitetu obiteljskih predaja i sačuvanih sjećanja esula, vidjela snažan simbolički kapital vlastite ideološke orijentacije. Ta je 'sinergija' dovela do svojevrsnog političkog konsenzusa između esula i vladajuće desnice, povezanih istim ciljem i zadaćom stvaranja temelja za alternativnu interpretaciju talijanske poslijeratne povijesti. Od nove politike sjećanja esuli su očekivali prije svega emocionalni i moralni legitimitet vlastite slike prošlosti, a vodećim je strankama vladajuće koalicije ona trebala kao važna sastavnica ideološkog i političkog legitimiteta te, nedvojbeno, kao poželjna biračka baza podrške.

Interpretacijski zaokret u percepciji i tumačenju (post)ratnih događanja do kojega je došlo u 1990-im godinama uslijed ideoloških promjena na čelu države, potvrdio je u kojoj mjeri živo sjećanje na Drugi svjetski rat u talijanskom društvu još uvijek posjeduje „traumatične, opsesivne i eksplozivne crte“ (François, 2006: 222), odnosno koliko je „sadašnjost prošloga“ u stanju utjecati na političke preferencije publike, ali i obratno – koliko sami politički akteri kontrolom „poplave sjećanja“ mogu utjecati na pridobivanje podrške u procesu osvajanja i/ili održavanja vlasti.

U Italiji, iako nije bila zemlja pobjednica u Drugom svjetskom ratu, vladajuća je politika u godinama iza rata institucionalno podržavala formativnu „veliku pripovijest“ u čijem je središtu stajala pobjeda nad fašizmom i uspostava demokratskog poretka, te prelazak iz kraljevine u republiku. Ta se „velika pripovijest“ temeljila na vodećoj ulozi boraca talijanskog pokreta otpora, na izgradnji jedinstva naroda koji nije samo dočekao slobodu nego je i sam podnio žrtvu za njezino stjecanje, te na dvostrukom značenju oslobođenja – od fašističkog režima i od nepravdnog socijalnog poretka. Uslijed potrebe za svekolikom obnovom moralno posrnule i ekonomski oslabljene zemlje, tu je „pripovijest“ većina stanovništva prihvatila i dugo ju smatrala vjerodostojnom, a njezina je snaga uvjeravanja javnosti bila poticana institucionalnim naporima države.⁶⁶

U toj „velikoj pripovijesti“ čiji je središnji simbolički pojam *Resistenza* postao nosivim elementom poslijeratnog utemeljujućeg mita, poražene snage fašizma i njegovi ideološki poklonici, prikazani su kao akteri nacionalnih tragedija i povijesnih promašaja. S takvom se politikom povijesti ni esuli nisu mogli identificirati s obzirom da su njihove figure sjećanja (egzodus, foibe, zavičaj na 'istočnoj granici'), kroz razdoblje Hladnoga rata, gotovo u potpunosti iščezle iz javnoga diskursa državne politike.

Tek raspadom komunističkog poretka u svijetu 1989./90., a poglavito dolaskom desnice na vlast 1994., u Italiji je započelo novo „vrijeme prisjećanja“ na rat i njegove posljedice. To „drugo sjećanje“, za razliku od neposrednog ratnog vremena koje se bavi herojskim postignućima *Resistenze*, temelji se na dotad zanemarenim ili prešućenim traumatičnim i bolnim sjećanjima vezanim uz ratni poraz. Esuli kao zajednice pamćenja pokazuju se kao najpouzdaniji i najvjerodostojniji nositelji desničarskog „patriotskog sjećanja“ kojim se osuđuje zaborav na žrtve fojbi i egzodusa tisuća Talijana koji su zauvijek izgubili svoj zavičaj na istočnoj obali Jadrana.

⁶⁶ O poslijeratnim politikama prošlosti koje su provedene u razdoblju od 1945. do 1965. u tri države - Francuskoj, Nizozemskoj i Belgiji, tj. o „patriotskom sjećanju“ na razdoblje nacističke okupacije i o nacionalnom oporavku od te prošlosti, vidi u: Lagrou, 2000

Kao što dobro primjećuje François, „u tom kritičkom okretanju traumatičnim aspektima povijesti“ odlučujuću ulogu imaju žrtve i njihovi potomci sa svojim organizacijama i ciljevima“ (François, 2006: 229). Teme talijanskog egzodusa iz Istre, Rijeke i Dalmacije, kao i same organizacije esula, desetljećima nakon rata nisu nailazile na veći interes političkih i akademskih krugova – sve do pada Berlinskog zida 1989. godine (Micich, 2015: 19-50). Godinu 1989. kao točku 'povijesnoga loma', navode i autori Kovács i Seewan videći u njoj zaokret kojim je „slomljena brana“ te je „poplava prošlošću“, kao uzrok i kao posljedica ideologije pamćenja, prodrla u politiku (v. Kovács i Seewann, 2004). Micich navodi i kako su međunarodne okolnosti 1990-ih godina, u kojima je došlo do osamostaljenja i demokratizacije novih država u istočnome susjedstvu Italije, utjecale na promjenu programskih obilježja esulskih asocijacija. Od iredentističkih stavova i teritorijalnih aspiracija kojima su se vodili sve do, za njih poražavajućih Osimskih sporazuma 1975., esuli su u novim uvjetima zagovarali kulturni dijalog s područjima svoga podrijetla u kojima još i danas živi autohtona talijanska zajednica s oko 22.000 pripadnika (Micich, 2015: 19-50).⁶⁷

Reaktualizacija sjećanja na rat koja obilježava talijansku politiku 1990-ih godina, dovela je do poplave javnih diskusija o interpretaciji rata i o tome kako ga pamtiti, a u kojima su, uz povjesničare, još izraženiju ulogu imali političari, novinari, svjedoci vremena, žrtve (esuli), čelnici esulskih udruga i drugi zainteresirani akteri. Osim polemika na televiziji, u novinama, parlamentu i brojnim skupovima, kao prostor diskusija zahvaćeno je i sudište. Naime, sustavno posezanje u područje prava, odnosno usmjeravanje rasprava o prošlosti prema pravu, kako to objašnjava François, dovelo je u Italiji i do prvih sudskih procesa optuženicima osumnjičenim za ratne zločine protiv Talijana na istočnoj jadranskoj obali.

Uvođenje novih oblika društvenog i javnog prisjećanja koji se odnose na progon esula i na talijanske žrtve (foibe) partizanskih zločina, počelo se ostvarivati i legislativnim intervencijama države tako da je 2004. godine usvojen zakon kojim je proglašen Dan sjećanja na egzodus i foibe.

Povratkom desnice na vlast 1994., odnosno djelovanjem desničarske politike povijesti u vrijeme četiri Berlusconijske vlade u razdoblju od 1994. do 2011. godine, u Italiji je

⁶⁷ Ipak, u članku 2. statuta esulske Nacionalne asocijacije Venezia Giulia Dalmazia (ANVGD), koji je usvojen na 18. kongresu u Rimu 2006., stoji da je jedan od ciljeva udruge „provoditi svaku legitimnu akciju koja bi mogla olakšati povratak talijanskih zemalja Venezia Giulia-e, Kvarnera i Dalmacije u krilo Majke domovine, djelujući na međunarodnom planu s ciljem revizije Ugovora o miru, a imajući u vidu politički okvir tih zemalja u kontekstu procesa europskog ujedinjavanja“ (www.anvgd.it, 2006)

službeno promovirana nova “herojska slika” prošlosti koja se više ne temelji samo na rezistenci i antifašizmu, nego na uspostavi kontinuiteta s onom slikom prošlosti koju predstavljaju esuli, egzodus, foibe te “povijesna nepravda” i “kazna” zbog gubitka državnog teritorija na istočnoj strani Jadrana (pitanje “istočne granice”). U tu svrhu, državna vlast 1990-ih godina pokreće niz političkih, zakonskih i financijskih mjera kako bi se nakon prekida s prošlošću “istočne granice” koji je trajao cijelo razdoblje Hladnog rata, ponovo uspostavio kontinuitet s njom.

Budući, dakle, nije postojao kontinuitet državne politike s esulskom slikom prošlosti, trebalo je uspostaviti “izmišljenu tradiciju” koja će označiti taj kontinuitet kako bi se u relativno kratkom razdoblju ‘herojska slika antifašističkog otpora’ nadomjestila ‘herojskom slikom egzodusa’. Drugim riječima, cilj je nove desničarske politike povijesti bio da se izvrši prijelaz od “sjećanja na fašistički genocid” ka “patriotskom sjećanju” (François, 2006: 228) partizanskih zločina. To je, nedvojbeno, podrazumijevalo i promjenu mape identifikacijskih figura žrtvi i junaka čime su esuli i *infoibati* postali simboli novog političkog mita u službi nacionalnog identiteta.

Prema Hobsbawmu, „izmišljena tradicija“ označava skupinu praksi ritualne ili simboličke prirode kojima u načelu upravljaju javno ili prešutno prihvaćena pravila, a čiji je cilj ponavljanjem usaditi određene vrijednosti i norme ponašanja (Hobsbawm, 2006: 139). Uvođenje Dana sjećanja koji se od 2004. naovamo svake godine 10. veljače, na dan potpisivanja „nametnutog“ Ugovora o miru iz 1947., obilježava nizom ritualnih komemorativnih aktivnosti, od najvišeg državnog vrha prema regijama i općinama, samo je jedan od važnijih primjera ponavljanja kojim se želi automatski implicirati kontinuitet s poželjnom nacionalnom prošlošću.

Osim redovitog komemoriranja egzodusa i tragedije fojbi na Dan sjećanja, koje je već postalo formaliziranom ritualnom praksom, pozivanje na prošlost odvija se i prilagođavanjem starih institucija novim uvjetima, davanje nove svrhe starim izgubljenim institucijama, novim ritualnim idiomima, itd. Najbolji primjeri korištenja stare tradicije prilagođene novim uvjetima su esulske „slobodne općine u egzilu“ koje predstavljaju imaginarij izgubljenog institucionalno-političkog okvira u kojima su oni nekoć živjeli u svojim talijanskim provincijama Istre, Rijeke, Kvarnera ili Zadra. Bivše općine u kojima su esuli stanovali prije rata, sada „funkcioniraju“ na području Italije s nominalnim kontinuitetom (*comune*), ali s izmijenjenim političkim značenjem jer im je dodijeljena odrednica „slobodne“ (*libero*) i „u egzilu“ (*in esilio*). Sintagma „slobode u egzilu“, iz perspektive esulske slike prošlosti,

označava nedvojbeno i politički, ideološki i etički stav prema „slavenskoj okupaciji“ (*occupazione slava*) njihova izvornog zavičaja na istočnoj jadranskoj obali.

Esulske slobodne općine u egzilu, prodorom nove politike povijesti, svoju kongruentnost s državnim vrhom iskazuju ugošćujući najviše političke dužnosnike na svojim skupovima (*raduni*) gdje im dodjeljuju priznanja, proglašavajući ih 'počasnim građanima' slobodnih općina u egzilu. Tako su, primjerice, simbolične titule počasnih građana Slobodne općine Zadar u egzilu uručene potpredsjedniku vlade Gianfrancu Finiju (Senigallia, 2004.) i ministru za odnose s parlamentom Carlu Giovanardiju (Parma, 2003.) koji su u tom svojstvu sudjelovali na skupovima zadarskih esula⁶⁸. Praktična potvrda značaja koji su esulima pridavali upravo politički predstavnici desnice i desnog centra, ogleda se i u činjenici da je na 54. skupu dalmatinskih esula 2007. u Pesaru, tadašnju vladu lijevog centra premijera Romana Prodiya predstavljao tek vladin podtajnik za regionalna i lokalna pitanja Pietro Colonnella, za razliku od prethodnih desnih vlada koje su među esule slale svoje najviše dužnosnike.

Tako je na 51. godišnjem skupu zadarskih esula održanom 2004. u Senigalliji, gostovao i održao govor potpredsjednik vlade i čelnik postfašističke Alleanze nazionale Gianfranco Fini. Tom mu je prigodom gradonačelnik Zadra u egzilu, slavni modni kreator Ottavio Missoni (rodom iz Dubrovnika) uručio povelju „*Niccolò Tommaseo*“, proglašivši ga time počasnim građaninom Slobodne općine Zadar zbog „senzibiliteta i ljubavi koju je uvijek iskazivao spram naroda Dalmacije“ (*Il Dalmata*, 4/2004). O njegovu nastupu na skupu *zaratina*, esulski časopis *Il Dalmata* u broju 4/2004 objavio je na prvoj stranici tekst pod naslovom „Gianfranco Fini štiti povijest Talijana čitave Dalmacije“, naglasivši kako „vicepremijer razlikuje zdravo domoljublje Dalmatinaca od nacionalističke ideologije, te pravo na sjećanje i korektnu povijesnu rekonstrukciju od političkog revanšizma“. Nakon Finijeva posjeta skupu esula 2004, sljedeće dvije godine – 2005. u Chioggi i 2006. u Bresciji – na godišnjim skupovima zadarskih esula talijansku je vladu predstavljao ministar za odnose s parlamentom Carlo Giovanardi.

Redoviti godišnji skupovi zadarskih, riječkih, pulskih i drugih esula, na kojima se osim susreta, druženja i upoznavanja s najnovijom publicistikom, simbolički insceniraju sjednice općinskih vijeća, donose odluke i biraju „gradonačelnici“ Zadra, Rijeke ili Pule u

⁶⁸ Počasnim građanima Slobodne općine Zadar u egzilu, uz dodjelu plakete *Niccolò Tommaseo*, postali su, osim Gianfranca Finija i Carla Giovanardija, dva talijanska konzula u Splitu: Marcello Apicella (obnašao dužnost od 1999. do 2003.) i Marco Nobili (2003.-2007.). Ovu su titulu prihvatili i poznati pisac Claudio Magris čiji su preci iz Šibenika, talijanski književnik Enzo Bettiza, rođen u Splitu, Paolo Mieli, poznati novinar dnevnika *Corriere della Sera*, kao i njegov kolega Dario Fertilio, zatim Guido Barilla, predstavnik obitelji Barilla, proizvođača svjetski poznate istoimene tjestenine, Staffan de'Mistura, međunarodni diplomat Ujedinjenih naroda, podrijetlom iz Šibenika, i još neki predstavnici kulturnog i političkog života Italije

egzilu - predstavljaju živo mjesto sjećanja u prostoru i vremenu, svojevrsni templum, „izrezani krug unutar kojeg je sve važno, sve simbolizira, sve nešto znači“ (Nora, 2006: 42). Taj 'templum', npr. zadarskih esula, koji je oblikovan u imaginariju „Slobodne općine Zadar u egzilu“, simbolizira mjesto pamćenja koje je „slika u slici“ (Nora, 2006: 39) – ono je nadomjestak za zavičaj koji ne postoji i istodobno posvemašnja suprotnost u odnosu na aktualnu stvarnost zemlje njihova podrijetla koja je nakon vala nasilja, duboke promjene socijalne, kulturne i etničke strukture, pomicanja granica i s time povezanim egzodusom stanovništva, postala danas 'neka sasvim nova zemlja'. Ta „nova zemlja“ je samo fizički, puki teritorijalni izraz prošlosti esula, ali ona nije u tom obliku „nastanjena“ u njihovu kolektivnom pamćenju. Njega ispunjava kulturni, društveni i politički imaginarij „talijanstva“ tih krajeva koje je iskorijenjeno i zauvijek nestalo s egzodusom talijanskog stanovništva, čija stvarna prošlost „živi“ i pamti se zahvaljujući tradiciji organiziranih oblika sjećanja: raznih asocijacija, skupova i slobodnih općina u egzilu kojima se osigurava djelovanje „prošle sadašnjosti“. Simbolički primjer funkcioniranja esulske prošlosti u sadašnjosti, iskazan je na spomenutom skupu zaratina 2004. godine i činom uručivanja titule počasne građanke Slobodne općine Zadar u egzilu gradonačelnici Senigallije, grada domaćina, senatorici Luani Angeloni iz Demokratske stranke ljevice (PDS), s obrazloženjem kako je ovaj gradić „ugostio čak osam skupova dalmatinskih Talijana“, a u prošlosti iskazao „kako toplinu gostoprimstva kada su Zadranjani 1941. napustili svoj grad radi evakuacije, tako i prijateljstvo kojim su mnogi ovdje primljeni nakon prisilnog egzodusa napustivši krajem rata zauvijek svoje kuće u rodnome gradu“ (Il Dalmata, 4/2004).⁶⁹

Doduše, kako primjećuje Marino Micich, udruge esula u 90-im godinama, raspadom Jugoslavije i uslijed demokratskih procesa u novonastalim državama Hrvatskoj i Sloveniji, zadobile su novu ulogu i značenje u odnosu na razdoblje Hladnoga rata kada su bile „čvrsto zatvorene u sebe“ da bi se 1990-ih počele otvarati zagovarajući kulturni dijalog sa službenim hrvatskim predstavnicima vlasti u gradovima koje su napustili. Taj je dijalog, smatra Micich, „postao moguć isključivo slijedom disolucije bivše socijalističke jugoslavenske federacije, države koja nikada nije pokazala spremnost da prizna julijsko-dalmatinske asocijacije i da se otvori prema njima“ (v. Micich, 2015).

⁶⁹ U povijesti održavanja esulskih skupova po talijanskim gradovima, zabilježen je i slučaj odbijanja gostoprimstva od strane gradskih vlasti. Tako je 2003. umjesto u Reggio Emiliji, 50. godišnji skup dalmatinskih esula održan u Parmi. Gradske vlasti (ljevice) Reggio Emilije koja je još u vrijeme socijalističke Jugoslavije „zbratimljena“ s gradom Zadrom, odbile su zahtjev esula da se njihov skup održi u ovome gradu jer bi to, kako je u *Slobodnoj Dalmaciji* od 12. 10. 2003. obznanio tršćanski čelnik Slobodne općine Zadar Renzo de' Vidovich, „moglo negativno utjecati na odnose s današnjim hrvatskim Zadrom“ (www.slobodnadalmacija.hr, 2003)

Naime, od kraja rata do 90-ih godina, pluralizacija sjećanja zahvatila je i samu talijansku zajednicu, oblikujući različite kulture sjećanja između esula i pripadnika iste etničke skupine (*rimasti*) koja je ostala živjeti na istome prostoru, ali sada pod suverenitetom nove, socijalističke države, dakle u politički, kulturno i ideološki radikalno izmijenjenom društvenom okolišu. Za razliku od Talijana *esula*, Talijani *rimasti* su u sklopu socijalističke države uspjeli sačuvati primarne atribute svog etničkog identiteta, tj. jezik i kulturu, ali su potomci poslijeratnih Talijana u Jugoslaviji bili podvrgnuti bitno različitoj političko-ideološkoj i institucionalnoj socijalizaciji u odnosu na esule i njihove potomke u Italiji koja nije doživjela demokratski deficit uslijed historiziranja politike.

Za nadilaženje rascjepa na liniji *esuli-rimasti*, simboličnu je prekretnicu predstavljao 52. skup zadarskih esula održan 2005. godine u Chioggi. Na tome je skupu, prvi puta nakon Drugog svjetskog rata, službeno sudjelovao politički predstavnik talijanske manjine „s druge strane Jadrana“, zastupnik u Hrvatskome saboru Furio Radin. Esulski časopis *Il Dalmata*, u broju 3/2005, u izvješću sa skupa u Chioggi, naglašeno je izdvojio njegovu izjavu: „*Esuli i rimasti jedan su te isti narod*“.

O sudjelovanju Radina na skupu esula, izvijestio je i tjednik *Hrvatski list* u broju od 22. rujna 2005., u tekstu pod naslovom „Ministar Giovanardi želi da se Kongres esula održi u Zadru!“. Prema izvješću *Hrvatskog lista*, Radin je na skupu, između ostaloga, rekao:

U predstavljanju svojih interesa, Talijani koji su napustili Istru, Dalmaciju i Rijeku, trebali bi surađivati i biti solidarni s onim Talijanima koji su ostali u ovim krajevima u Hrvatskoj. [...] često su se Talijani međusobno dijelili, prihvaćajući opće teze kako su, primjerice, ostajali samo oni koji su bili ljevičari i po uvjerenjima bliži ondašnjoj komunističkoj jugoslavenskoj vlasti, dok se one koji su odlazili, odmah etiketiralo kao fašiste. Radin smatra da je bilo i toga, ali da su mnogi u tom ratnom metežu ostali jer nisu imali snage otići, a da su, s druge strane, mnogi odlazili jer nisu imali snage ostati.

Iako je susretu *Zaratina* u Chioggi, osim predstavnika hrvatskih Talijana, prvi put u povijesti nazočio i predstavnik talijanske političke ljevice, Stelio Spadaro (*Democratici di Sinistra*), skup ipak nije postigao ozbiljniju konvergenciju na liniji *esuli-rimasti* i *esuli-ljevica*. Sudjelujući na tome skupu, jedan od najpoznatijih čelnika postfašističke *Alleanze nazionale*, Roberto Menia, potvrdio je rezolutni otklon desnice od *modusa vivendi* talijanske zajednice u Jugoslaviji/Hrvatskoj. Kako izvješćuje *Hrvatski list* od 29. rujna 2005., Menia je na skupu eksplicitno kritizirao vodstvo Talijanske unije u Hrvatskoj kazavši da ono „boluje od nedostatka demokracije“ te da ova organizacija hrvatskih Talijana „ne služi Talijanima već

samo interesima grupe ljudi na njezinu vrhu“, a za predsjednika izvršnog odbora Talijanske unije Maurizija Tremula izjavio kako je „u mladosti pisao pjesmice posvećene Titu“.

Narativna diskrepancija između Furija Radina i Roberta Menije izražena na skupu dalmatinskih esula, potvrdila je politiku povijesti desničarske Alleanze nazionale kao onu koja se temelji na simboličkom konstrukt „istočne granice“ čiji su 'povijesni i prirodni' predstavnici *esuli*, a ne *rimasti*, zato jer su ovi prvi u ime „talijanstva“ žrtvovali zavičaj, za razliku od drugih koji su u korist komunizma žrtvovali „talijanstvo“. Za desničara Meniju talijanski nacionalni identitet ima značenje koje se oslanja i na žrtveni mit, po uzoru na Ernesta Renana koji je u odgovoru na pitanje „Što je nacija?“, još 1882. ustvrdio da je to „velika solidarna zajednica, nošena osjećajem podnijete žrtve i žrtve koju smo još spremni podnijeti“ (Sundhaussen, 2006: 242). U tu „solidarnu zajednicu“, po shvaćanju postfašista Menije, ne spadaju *rimasti* koji, za razliku od *esula*, nisu nošeni osjećajem prinijete žrtve za naciju.

Možda jednu od najupadljivijih manifestacija ideološkog rascjepa na relaciji *esuli-rimasti*, predstavlja neočekivano oštra kampanja koju je protiv čelništva Talijanske unije u Hrvatskoj pokrenuo predsjednik esulske *Unije Istrana (Unione degli istriani)* Massimiliano Lacota⁷⁰. U povodu simboličnog „pomirbenog“ susreta dvojice šefova država, Ive Josipovića i Giorgia Napolitana u rujnu 2011., Lacota je, kako izvješćuje riječki *Novi list* od 4. listopada 2011., objavio priopćenje u kojemu tvrdi da se „pomirenje dva naroda ne može ostvariti preko povijesno neutemeljenih i iskrivljenih činjenica“, odnosno da „Josipović nije prava osoba koja bi se trebala ispričati za grozote fojbi“ već da su „upravo istarski Talijani glavni krivci za foibe i za egzodus“. Pri tome je, kako se navodi u novinskome izvješću, Lacota mislio na „Talijane koji su izdali vlastiti narod i stavili se u službu jugoslavenskog komunizma“.

U nastavku Lacotina priopćenja, koje prenosi *Novi list*, između ostalog piše:

Talijanska unija je do 1991. bila sastavni dio jugoslavenske Komunističke partije, ona je rođena kao kostur te partije i godinama su se u njezinim redovima krili zločinci i izdajice. Zato, oprost moraju tražiti čelnici Unije Maurizio Tremul i Furio Radin, oni moraju revidirati stavove i reći pravu istinu o istarskoj povijesti. Do sada to nisu učinili pa naša organizacija, Unija istrana, ne namjerava surađivati s organizacijom koja predstavlja talijansku manjinu.

⁷⁰ Esulska asocijacija *Unija Istrana* osnovana je 1954. u Trstu. Godine 2007. istupila je iz krovne Federacije esula. Predstavlja se kao potpuno izvanstranačka i apolitična organizacija koja zagovara načelo strogog odvajanja društvenog i političkog angažmana u borbi za prava esula (www.unioneistriani.it, 2018)

U istome članku *Novog lista*, objavljenog pod naslovom „*Lacota: Istarski Talijani najveći krivci za fojbe*“, objavljeno je i priopćenje Talijanske unije kojim ona reagira na Lacotine optužbe:

Lacota se [...] bez argumenata okomljuje na našu organizaciju koja je 1991. godine osnovana na temelju slobodnih i demokratskih izbora. Mi smo se te godine oprostili s komunističkom fazom, crvena petokraka skinuta je s naše zastave i definitivno smo raskrstili s tim razdobljem. Davno smo raskrstili sa svim oblicima totalitarizma koji su tolike nevolje svalili na sve Istrane. Talijanski jezik i talijanska kultura dio su današnjeg istarskog autohtonog miljea zahvaljujući upravo nama, našoj nacionalnoj svijesti.

U esulskom imaginariju je vrlo čvrsto ukorijenjen simbolički konstrukt o društvenom tabuu u kojemu je desetljećima iza rata egzistirala poslijeratna sudbina prognanih Talijana. Stav po kojemu je takav „status“ teme odgovarao i talijanskom i jugoslavenskom državnom vrhu, konzistentno je izrazila profesorica Maria Luisa Botteri (podrijetlom iz Zadra), u intervjuu novinskoj agenciji News Italia Press, objavljenom 11. siječnja 2007., uoči 60. godišnjice Ugovora o miru s Italijom koji je potpisan 10. veljače 1947. Na pitanje „Da li bi bilo ispravno tvrditi da je postojala vrlo jasna povijesno-politička volja da se izbriše ovo sjećanje“, Maria Luisa Botteri, inače koordinatorka esulskog internetskog foruma Mailing list Histria, odgovorila je:

Odavno smo shvatili da su sve uključene strane - talijanske i jugoslavenske vlasti, dominantne političke stranke i poznati povjesničari - imali interes da prikriju svoj dio odgovornosti u prošlosti, svoju ulogu koja zasigurno, ni za koga od njih, nije bila baš pohvalna. Samo smo mi esuli i oni koji su ostali živjeti na tom prostoru, nastavili pričati o tome na našim skupovima i u našim malim novinama tiskanim u skromnoj tiraži [...] Tek od rata 1991. [...] probudio se interes Nacije [...] (www.editfiume.com, 2007)

Interpretacijski zaokret glede valorizacije (poslije)ratnih događaja, a posljedično i razdoblja fašističke vladavine, odrazio se 1990-ih godina, ne samo u politici nego i u talijanskoj historiografiji i kulturi općenito. Obrađivanje prošlosti koje se opire tradicionalnoj „antifašističkoj“ parabolici, a čime sjećanje na Drugi svjetski rat i fašističku diktaturu prelazi u jednu novu fazu, dovodi do sve žešćih javnih rasprava i među povjesničarima koji se značajno razilaze u poimanju i valorizaciji 20-godišnje fašističke povijesti svoje zemlje.

Poznati intelektualac Renzo de Felice (1929.-1996.), povjesničar koji se smatra jednim od najboljih poznavatelja povijesti talijanskog fašizma u svijetu, taj je otklon od „ljevičarske“ historiografije objasnio potrebom „oslobađanja povijesti od ideologije i razdvajanja zahtjeva za povijesnom istinom od potreba koje ima *raison d'état*“ (De Felice, 1995: 46).

Naime, pojavom De Feliceove knjige „*Il Rosso e il Nero*“ (*Crveno i Crno*) 1995. godine, dogodio se svojevrsni „lom“ u talijanskoj historiografiji, i to iz barem dva razloga. Prvo, zato što je jedan ugledni povjesničar svjetske reputacije iznio tezu da se s datumom 8. rujna 1943., tj. s kapitulacijom fašističke Italije, dogodio kod Talijana gubitak nacionalnog identiteta, a što je „zauvijek potkopalo kolektivno nacionalno sjećanje“ (De Felice, 1995: 33). Drugi je razlog u tome što je takvu tezu iznio intelektualac koji se još kao student učlanio u Komunističku partiju (PCI), koju je doduše kasnije napustio, da bi nastavio djelovati kao član Socijalističke partije (PSI), dakle u javnosti percipiran kao 'lijevi' intelektualac.

Il Rosso e il Nero, čija je tiraža od 30 tisuća primjeraka te 1995. rasprodana u samo dva dana (www1.adnkronos.com, 1995), zapravo je knjiga-intervju što ga je s De Feliceom vodio novinar i povjesničar Pasquale Chessa, a u kojoj De Felice iznosi stav da talijanska rezistenza, za razliku od fašizma, nije bila generički izraz narodne većine, nego djelo manjine talijanskoga društva, te da su oslobodilačku retoriku naknadno kreirale poslijeratne antifašističke stranke. U prilog toj tvrdnji, De Felice iznosi brojčane pokazatelje do kojih je došao u istraživanju, a po kojima je od tadašnjih 44 milijuna stanovnika, tek njih 3,5-4 milijuna bilo na izravan ili posredan način uključeno u podršku jedne od sukobljenih strana u Italiji. Taj podatak, smatra De Felice, osporava tezu po kojoj je rezistenza uspjela kompenzirati moralni poraz nacije doživljen 8. rujna 1943., te optužuje povjesničare antifašizma za kreiranje neodrživog mita o svenarodnoj borbi protiv fašizma. Štoviše, De Felice tvrdi da dobrovoljni pristanak Talijana uz fašizam uvelike nadilazi njihov pristanak uz rezistencu, navodeći kako je „krajem 30-ih godina totalna vjernost Mussoliniju predstavljala zajednički osjećaj Talijana“ te da brojke otkrivaju kako je „dobrovoljno sudjelovanje Talijana u Drugom bilo veće nego u Prvom svjetskom ratu“ (De Felice, 1995: 35).

Sukob 'lijeve' historiografije s De Feliceom započeo je još 1965. kada se njegova teza o Mussoliniju „revolucionaru“ pokazala preinovativnom za to razdoblje, naišavši na brojne kritike i neprihvatanja od strane marksistički inspirirane historiografije koju je De Felice nazivao „antifašističkom Vulgatom“ (www.ilgiornale.it, 2015), navodeći kako cilj historiografije mora biti „da razumije, a ne da osuđuje fašizam“.

Tezu De Felicea o gubitku vjere u domovinu koju je označio trenutak „traume“ 8. rujna 1943., radikalizirao je povjesničar Ernesto Galli della Loggia (r. 1942.) s tezom koja se našla u naslovu njegove knjige „*La morte della patria*“ (*Smrt domovine*), objavljene 1996. godine. Pod tom sintagmom Della Loggia podrazumijeva sve „implikacije koje se odnose na krizu ideje nacije u Italiji kao posljedice svjetskoga rata“ (Galli della Loggia, 1996: 4). Po

njemu, „smrt domovine“ predstavlja onaj unutarnji osjećaj koji je, u razdoblju od kapitulacije 8. rujna 1943. do oslobođenja 25. travnja 1945., subjektivno iskusio svaki Talijan u svom individualnom etičko-političkom ili emocionalnom svijetu (www.eticapa.it, 2013).

Simboliku „traume“ koju u kolektivnoj memoriji Talijana nosi datum 8. rujna 1943., ocrtao je i politički filozof Norberto Bobbio u jednoj svojoj izjavi:

Kada su me pitali koji mi je od dva datuma iz povijesti Italije tragičniji – 10. lipnja 1940. [datum ulaska Italije u rat] ili 8. rujna 1943. [datum kapitulacije], odgovorio sam: 10. lipnja. Naime, 8. rujna nije ništa drugo do posljedica 10. lipnja. To proizlazi iz činjenice da si je Italija dopustila uključivanje u nacistički rat[...] Datum 8. rujna je posljedica njezina sudjelovanja u jednom prokletom ratu, ratu koji je bio predodređen da bude izgubljen“ (www.italia-liberazione.it, 2018).

Događaj od prijelomnog simboličnog značenja za komunikacijski sindrom „zida“ na relaciji esuli-ljevica, predstavlja nedvojbeno javna tribina koju su u studenome 2013. u Padovi zajednički organizirale dvije suparničke zajednice pamćenja: Asocijacija Venezia Giulia e Dalmazia (ANVGD) i Nacionalna asocijacija talijanskih partizana (ANPI), na temu egzodusa i fojbi (www.ilgiornale.it, 2013). U najavi događaja, list *Il Giornale* od 28. 11. 2013., opisuje događaj kao veliki novitet koji je „podijelio duhove“ i na kojemu će se prvi put „suprotstavljene predrasude suočiti s jednim od posljednjih tabua“. Tribina koja je naslovljena „*Zvali su nas fašisti, zvali su nas komunisti. Talijani smo i vjerujemo u ustav*“, svjedoči kako je i „nakon 70 godina brazda još vrlo duboka, ali će se u Padovi pokušati probiti led“ – piše *Il Giornale* ističući kao nesvakidašnju činjenicu da su se na istome letku koji najavljuje događaj našli grb esulske asocijacije (ANVGD) i talijanskih partizana (ANPI). U novinskom se izvješću nadalje navodi kako je najava događaja pokrenula polemike u kojima brojni esuli putem *Facebooka* „inicijativu ocjenjuju sramotnom“, a predsjednik *Unije Istrana* Massimiliano Lacota poručuje da se „s partizanima može početi razgovarati tek kada prihvate činjenicu da je egzodus predstavljao etničko čišćenje“. No, predsjednik ANVGD Antonio Ballarin, događaj je pak ocijenio kao „moralnu pobjedu“ esula zbog činjenice da ovaj put „istina dolazi od strane onih koji su nam oduvijek bili jako udaljeni“.

Od početka 1990-ih do danas, *svijet esula* (*mondo degli esuli*) označile su dvije važne prekretnice u procesu njihova samorazumijevanja nacionalnog i političkog identiteta: prvo, rekonceptualizacija odnosa sa sunarodnjacima koji su ostavši u zavičaju prihvatili jugoslavensku državu (rimasti) i komunistički režim i, drugo, uspostava javnog dijaloga s političkom ljevicom s kojom se politički i ideološki identificira relevantan dio talijanskoga

naroda – dijaloga koji nedvojbeno može doprinijeti unutarnjoj koheziji društva i u perspektivi oblikovanju obostrano prihvatljive demokratske politike prošlosti.

U tom smislu, detabuizacija prošlosti koju simbolički podupiru predstavnici političke ljevice svojom nazočnošću na esulskim skupovima (primjer ljevičara Stelija Spadara i saborskog zastupnika Furija Radina na skupu zadarskih esula u Chioggi), kao i javni razgovori esulskih i partizanskih predstavnika o povijesnim „temama razdora“ (poput spomenute tribine u Padovi), predstavlja značajan politički kapital u razvitku novog nacionalnog identiteta i nove samosvijesti koji se više ne bi legitimirali rascjepom na liniji esuli-rimasti i esuli-ljevica.

2.4. *Esuli i hrvatske lokalne politike: „welcoming culture“ vs. „culture of exclusion“*

U hrvatskoj državnoj politici početkom 90-ih godina 20. stoljeća, unatoč formalnoj uspostavi demokratskih institucija, nije došlo do bitnog odmaka od percepcije esula karakteristične za politiku povijesti socijalističke jugoslavenske države. Polustoljetno razdoblje političko-ideološke razdvojenosti dviju država s antagoniziranim sjećanjima na zajedničku (poslije)ratnu prošlost, nije se moglo prevladati u uvjetima dominantnog desničarskog populističkog diskursa hrvatske politike. Nove politike nacionalnog pamćenja koje su se oblikovale tijekom 1990-ih godina u Hrvatskoj i Italiji, pokazale su se krajnje divergentnima glede postizanja povijesnog konsenzusa o pitanjima esula, egzodusa, fojbi i uopće događaja koji su obilježili rat i poraće na području bivših istočno-jadranskih provincija Kraljevine Italije. Vladajući desničarski diskurs 1990-ih temeljio se u obje države na – kako bi se izrazila Ruth Wodak - „jeziku koji podiže zidove“ (*language of walls*)⁷¹.

Naime, pola stoljeća gotovo nije bilo nikakvih službenih kontakata čak ni između esula i predstavnika talijanske manjine u socijalističkoj Jugoslaviji čija je službena politika u djelovanju esulskih slobodnih općina u egzilu vidjela iredentističke aktivnosti usmjerene protiv 'teritorijalne cjelovitosti' SFRJ. Marino Micich navodi da su riječke udruge esula kao i *Società di Studi Fiumani* bili prvi koji su, doduše tek 1989., započeli službeni dijalog s predstavnicima Talijana u Rijeci (*rimasti*), ali i s lokalnim vlastima u tome gradu. Te je

⁷¹ Ruth Wodak održala je 15. studenog 2016. u Beogradu, u organizaciji Kulturnog centra Beograda, predavanje s naslovom „*The Language of Walls*“. Predavanje je dostupno na video linku https://www.youtube.com/watch?v=aWa3T_6FNOQ (pristupljeno 18. 4. 2018.)

godine jedno izaslanstvo riječkih esula posjetilo izdavačku kuću *Edit*, zaduženu za informativnu djelatnost talijanske manjine u tadašnjim socijalističkim republikama Hrvatskoj i Sloveniji, zatim Talijansku zajednicu kao organizaciju ove manjine u Rijeci, a primili su ih i najviši predstavnici općinskih vlasti Rijeke. U tim su esulskim izaslanstvima, navodi Micich, osim predstavnika *Società di Studi Fiumani*, bili i čelni ljudi Slobodne općine Rijeka u egzilu, ali se „u tim godinama, iz političkih razloga, nisu mogli u tom svojstvu predstavljati lokalnim vlastima Rijeke“ (v. Micich, 2015).

Nakon pada Berlinskog zida i raspada socijalističke Jugoslavije, od 1990-ih godina do danas, proces uspostave dijaloga između esulskih zajednica u Italiji i predstavnika hrvatskih lokalnih vlasti u gradovima iz kojih oni potječu, iznjedrio je vrlo različite, štoviše oprečne prakse. Formama stilom i opsegom ophođenja s esulima kao 'svojim' prognanim sugrađanima, gradske vlasti Rijeke, Pule i Zadra, potvrdile su izravnu vezu između političke moći (vladajuće gradske ideologije), kolektivnoga sjećanja i povijesti. Ideologija gradskih vlasti i pripadajuća joj politika povijesti, oblikovala je taj odnos „oficijelnog zavičaja“ prema esulima koji se – da se poslužimo sintagmama Ruth Wodak – kretao od izgradnje „kulture dobrodošlice“ (*welcoming culture*) do „kulture isključivanja“ (*culture of exclusion*). Dok su, primjerice, Rijeka (SDP) i Pula (IDS) već 1990-ih godina uspostavile politiku prihvaćanja i uvažavanja esulskog *protusjećanja*, 'premostivši' višedesetljetni jaz koji Pierre Nora definira kao odnos „pamćenje-distanca, vladajuća politika u Zadru (HDZ) oblikovala je konfliktnu perspektivu odnosa sa 'svojom' esulskom zajednicom.

Susreti *esuli-rimasti* u Rijeci, sa službenim prijamom dobrodošlice od strane gradskih vlasti, od 90-ih godina naovamo, postali su uobičajeni dio komemorativne prakse *Fiumana* (Riječana) koji zajedno s aktualnim građanstvom Rijeke svake godine u svome rodnom kraju nazoče svečanostima obilježavanja Dana zaštitnika grada Sv. Vida (tal. San Vito). Uz političku potporu gradskih vlasti, riječki su esuli već postali integralnim dijelom ove službene ceremonijalne prakse koja simbolički objedinjuje sve Riječane/Fiumane diljem svijeta. Tako, primjerice, talijanski manjinski list *La voce del popolo* od 20. lipnja 2009. u opširnom izvješću s obilježavanja Dana Sv. Vida u Rijeci navodi kako gradonačelnik Slobodne općine Rijeka u egzilu Guido Brazzoduro sa svojim suradnicima „već dugi niz godina službeno posjećuje Rijeku“, a među gostima svečanosti te 2009. godine, u istome se novinskom članku ističe Franco Gaspardis, autor knjige „*Un raggio di sole sulla foiba e altri racconti sull'esodo da Fiume*“ (*Zraka sunca na fojbi i druge pripovijesti o egzodusu iz Rijeke*).

„Jezik zidova“ karakterističan za odnose esula s rodnim zavičajem tijekom desetljeća Hladnog rata, u Rijeci je srušen uspostavom uspješnoga dijaloga u kojemu se, od strane SDP-ove gradske vlasti, talijanski narativi o fojbama, simbolične titule „gradonačelnika u egzilu“ i tzv. „slobodne općine“, više ne percipiraju kao simboli 'neprijateljske' nego drugačije politike pamćenja. K tome, lokalne gradske vlasti političkom podrškom ponovnoj uspostavi veze „uskraćene povijesti“ esula s njihovim fizičkim zavičajem, daju poticaj snažnijem zamahu 'fiumanskog imaginarija'. Naime, za vrijeme sada već tradicionalnog 'povratka' esula u Rijeku u povodu blagdana Sv. Vida, njima se fizički ili putem pisanih i elektronskih poruka pridružuju i oni *Fiumani* koji nakon rata nisu završili u Italiji, nego u drugim dijelovima svijeta, od Amerike i Kanade do Australije⁷². Posljedica takve politike gradskih vlasti Rijeke koje su izgradile *welcome* kulturu dijaloga sa 'svojim' esulima, značajno se odrazila ne samo na ublažavanje i nadilaženje poslijeratnog rascjepa koji je ideološki i etički podijelio riječku talijansku zajednicu po liniji *esuli-rimasti*, nego i na reafirmaciju odnosa povjerenja i suradnje između aktualne talijanske manjine i hrvatske većine u gradu Rijeci, koji su kroz povijest bili obilježeni mnogim prijeporima, animozitetima i sukobima.

Prvi službeni susret esula iz Pule sa svojim rodnim gradom i tamošnjom talijanskom manjinom (*rimasti*), dogodio se 2. studenoga 1992. godine u prostorijama Talijanske zajednice, gdje su se predsjednica ove zajednice Olga Milotti i saborski zastupnik Furio Radin sastali s predstavnicima Slobodne općine Pula u egzilu koje je predvodio gradonačelnik u egzilu Lino Vivoda. Sastanku su nazočili i senator Lucio Toth u svojstvu predsjednika *Nacionalne asocijacije Venezia Giulia e Dalmazia*, talijanski konzul u Kopru Luigi Solari te predsjednik Narodnog sveučilišta u Trstu Luciano Sattler (www.arenadipola.it, 2014).

Tom prigodom, gradonačelnika Pule u egzilu Lina Vivodu i savjetnika „Slobodne općine Pula“, esula Teodora Ronzittija, primili su čelnici Istarskog demokratskog sabora (IDS) Ivan Jakovčić i Elio Martinčić, što je, prema ocjeni glasila *L'Arena di Pola*, rezultiralo uspostavom dugoročnog prijateljskog odnosa koji će doprinijeti uvođenju hrvatsko-talijanskog bilingvizma u statut Istarske županije.

U odnosima sa svojim napuštenim zavičajem, asocijacija pulskih esula smatra povijesnom 2011. godinu kada je, prvi put, njihov tradicionalni godišnji skup održan u rodnoj Puli. Glasilo pulske asocijacije esula *L'Arena di Pola*, ovako je ocijenilo taj događaj:

⁷² List *La voce del popolo* u broju od 20. 6. 2009. na stranici 24. koja je rubricirana pod naslovom „Esuli&Rimasti“, u sklopu izvještaja s proslave blagdana Sv. Vida u Rijeci, između ostaloga piše kako su „oni koji si nisu mogli priuštiti povratak u Rijeku, bili blizu svoga rodnog grada srcem i mislima“, a što se odnosi na *Fiumane* iz Australije koji svoje sugrađane esule pozdravljaju, čestitajući im zajednički blagdan sveca zaštitnika

U lipnju 2011. u Puli je započela nova faza u životu asocijacije pulskih esula koji prvi put održavaju svoj nacionalni skup u gradu napuštenom one davne i bolne veljače-ožujka 1947. Tisak ovim povodom govori o „jedinstvenom događaju“, kao da se radi o prvom susretu esuli-rimasti. U stvari, radi se o jednoj etapi, doduše iznimno važnoj, u odnosima esula sa svojim gradom... (www.arenadipola.it, 2014).

Ulaskom u 21. stoljeće, komemorativna praksa pulskih esula sve je više počela poprimati obilježja *pomirenja (riconciliazione)* sa suparničkom antifašističkom kulturom sjećanja. U lipnju 2013. godine, 57. susret esula u Puli započeo je odavanjem počasti u znak sjećanja na 26 talijanskih žrtava bačenih u istarsku fojbu Surani, ali isto tako i na trojicu talijanskih partizana koje su u Rovinju ubili nacifašisti 8. rujna 1944. Komemorativnoj ceremoniji nazočili su predstavnici Slobodne općine Pula koje je predvodio gradonačelnik u egzilu Argeo Benco, hrvatski dogradonačelnici Pule i Rovinja te brojni esuli i predstavnici istarskoga ratnog antifašizma (www.editfiume.info, 2013).⁷³

Politički „tretman“ esula u Istri koji svjedoči o pomirbi dvaju sjećanja, vuče svoje podrijetlo još iz 1991. godine kada je objavljena Programska deklaracija Istarskog demokratskog sabora (IDS) u kojoj se navodi da se stranka „zalaže da se svakom iseljeniku zajamči, bez obzira na njegov prošli ili sadašnji političko-idejni izbor, pravo da može povremeno dolaziti ili se zauvijek vratiti u svoju Istru“. Nadalje, ovim temeljnim dokumentom, IDS se zalaže „za održavanje neprekidnih intenzivnih kontakata s klubovima, udruženjima i drugim oblicima organiziranog okupljanja istarskih iseljenika“ (www.ids-ddi.com, 2018).⁷⁴

Za razliku od Rijeke i Pule (Istre), odnos „službenoga Zadra“ i zadarskih esula (*Zaratina*) predstavlja standardni obrazac „kulture isključivanja“. S kontinuiranom dominacijom Hrvatske demokratske zajednice - poglavito tijekom 1990-ih godina i početkom dvijetisućitih – gradske vlasti oblikuju javni diskurs u skladu s vlastitim sustavom uvjerenja i emocija obilježenih, između ostalog, *antitalijanskim* sindromom. Za razliku od istarskog i riječkog područja, u vrijeme jugoslavenske države u Zadru nije postojala relevantna i organizirana talijanska zajednica, iako su Talijani do konca Drugog svjetskog rata imali značajan udio u etničkoj strukturi gradskoga stanovništva. Najveći dio talijanskog pučanstva zauvijek je napustio Zadar, počevši od kapitulacije Italije 1943. pa sve do pedesetih godina

⁷³ Prapočeci organiziranih susreta pulskih esula sežu u 1959. godinu kada je profesor Bruno Artusi, esul koji se napustivši Pulu nastanio u Novari, u tome gradu organizirao prvo okupljanje *Polesana*. Taj susret u Novari predstavlja prvi nukleus iz kojega će se razviti klasični skupovi, koji se nakon desetljeća po talijanskim gradovima, od 2011. održavaju u Puli (www.arenadipola.it, 2014)

⁷⁴ Tekst Programske deklaracije Istarskog demokratskog sabora objavljen je dvojezično. Zanimljivo je da u hrvatskoj verziji, poglavlje dokumenta iz koje su navedeni gornji citati nosi naslov „O iseljenicima“ dok je u talijanskoj verziji isto poglavlje naslovljeno s „*Degli esuli*“ (*O prognanicima*)

prošloga stoljeća, kada je (1953.) ugašena i jedina osnovna škola za talijansku manjinu (v. Bambara i Cepich, 1990). Dakle, u pedesetak godina poslijeratne povijesti, u Zadru nije postojalo iskustvo suživota s pripadnicima talijanske kulture i jezika, što je jugoslavenskoj politici omogućilo sustavnu izgradnju društvene svijesti kojom se sjećanje na „talijansko doba“ reflektiralo gotovo isključivo kao slika 'okupacije', 'zločina' i 'odnarođivanja' hrvatskog pučanstva. Tu sliku prošlosti, nekritički je naslijedio i prihvatio lokalni HDZ sa svojim partnerima, iako se ona logički nije uklapala u njihovu politiku povijesti koja je istovremeno odbacivala komunističko-antifašističku interpretaciju „partizanskog oslobođenja Zadra od fašističkog okupatora“.

Legitimirajući svoju vlast nacionalističko-identitetskim narativima i upotrebom povijesti u politici, zadarski je HDZ selektivnim isticanjem i/ili obezvrjeđivanjem povijesnih ličnosti i događaja, izgradio jedan politički nekonzistentan sustav vrijednosti u kojemu su negativno značenje imali i partizani i fašisti, i Tito i Mussolini, i u konačnici – i Srbi i Talijani kao etničke simbolizacije neprijateljskih ideologija. Takva interpretacijska shema („ni Talijani, ni partizani“) nije međutim mogla ideološki afirmirati ni hrvatsku povijesnu komponentu s identifikacijskom figurom junaka u liku Ante Pavelića, s obzirom da je Zadar u vrijeme poglavnikove vladavine bio u sastavu 'prijateljske' Mussolinijeve Italije - od koje je Nezavisna Država Hrvatska, štoviše, očekivala imenovanje hrvatskoga kralja (v. Vignoli, 2006).

Prvi (i posljednji) pokušaj uspostave dijaloga s predstavnicima gradskih vlasti Zadra, esuli su izveli 2001. godine kada je u gradu sa suradnicima boravio gradonačelnik Zadra u egzilu Ottavio Missoni. Iako nije stigao u Zadar s tim ciljem, već u sklopu snimanja jedne TV emisije u produkciji lokalne riječke televizije, organizatori su pokušali dogovoriti njegov susret s tadašnjim HDZ-ovim gradonačelnikom Božidarom Kalmetom. Susret je, kao posljedica političkog stava HDZ-a, odbijen, a cijeli se događaj pretvorio u prvorazrednu političko-medijsku „ aferu“ o kojoj su pisali gotovo svi nacionalni i lokalni zadarski mediji. Prema medijskim izvješćima, predstavnici lokalnoga HDZ-a svoje su odbijanje obrazlagali neprihvatanjem Missonijeve titule „gradonačelnika“ kao i naziva esulske asocijacije „slobodna općina“ što je, iz perspektive ove stranke, tumačeno kao njihovo „još uvijek neprihvatanje činjenice da Zadar nije talijanski“. Jedini predstavnik zadarske politike koji je službeno u stranačkim prostorijama primio Ottavija Missonija i njegove suradnike, bio je predsjednik lokalnoga SDP-a Romano Meštrović.

Proces simboličkog 'pomirenja' sa svojim zavičajem koji su esuli Rijeke, Pule i drugih istarskih gradova u posljednjih dvadesetak godina razvili do funkcionirajuće „kulture dobrodošlice“, u Zadru praktički nije ni započeo. Giorgio Varisco, današnji dužnosnik Federacije esula, rođeni Zadrani (posljednje talijansko dijete koje je kršteno u zadarskoj crkvi prije egzodusa), u intervjuu tjedniku *Zadarski regional* od 8. studenog 2001., odnos 'službenog' Zadra i esula simbolički je ocrtao rečenicom: „Zadar je jedini grad u Hrvatskoj koji u svojim esulima vidi neprijatelje“.

Na pozitivan odjek nisu naišli ni kasniji apeli zadarskih esula i talijanskih državnih dužnosnika da se *zaratinima*, po uzoru na Pulu, omogući održavanje njihova susreta u rodnome gradu. Sa skupova zadarskih esula u Chioggi (2005.) i Bresciji (2006.) tu je poruku odaslao Carlo Giovanardi, ministar za odnose s parlamentom u Berlusconijevoj vladi. Izvještavajući s esulskog skupa u Bresciji, tjednik *Hrvatski list* objavio je u broju od 22. rujna 2005. članak pod naslovom „Ministar Giovanardi želi da se kongres esula održi u Zadru!“ „To bi značilo“, citira *Hrvatski list* Giovanardija, „da Hrvatska priznaje da esuli u Zadar dolaze kao u svoju kuću i da Hrvatska te ljude ne doživljava kao strance“.

Međutim, takva je mogućnost javno i eksplicitno odbačena od strane zadarske vladajuće politike još 2002. kada je esulski časopis *Il Dalmata* najavio mogućnost susreta *Zaratina* u Zadru. Tršćanski *Il Piccolo* je u broju od 13. veljače 2002. tome događaju posvetio tekst naslovljen „Skup u Zadru? Polemika“ (*Raduno a Zara? È polemica*). U tekstu se citira predsjednik Gradskog vijeća Davor Aras, predstavljen kao „eksponent HDZ-a, nacionalističke stranke bivšeg predsjednika Tuđmana“, koji je „inicijativu ocijenio provokacijom“ uz obrazloženje da esuli „nisu hrvatski državljani te nemaju pravo organizirati svoje skupove kod nas“.

Za razliku od predsjednika Gradskog vijeća, čelnik oporbenog lokalnog SDP-a Romano Meštrović, u istome je novinskom tekstu iznio stav, potpuno oprečan HDZ-ovu:

Nisu potrebne sve te polemike oko eventualnog skupa esula u Zadru, to su sve rođeni Zadrani koji su emocionalno vezani za svoj grad. Dolaze s osjećajem povratka u svoj zavičaj, prisjećajući se Zadra svoje mladosti.

Konfliktni hrvatsko-talijanski narativi glede sjećanja na zadarsku prošlost, medijski su se manifestirali i u povodu smjene na čelu Slobodne općine Zadar u egzilu kada je 2006. Ottavija Missonija na dužnosti gradonačelnika Zadra u egzilu naslijedio Franco Luxardo, potomak zadarske obitelji industrijalaca koja je u gradu utemeljila proizvodnju poznatog likera maraschino. Te je godine lokalna Zajednica Talijana u Zadru priredila izložbu o

povijesti Luxardova maraschina, a na novinarski upit da komentira smjenu na čelu Libero comune di Zara, predsjednica Zajednice Talijana Rina Villani izjavila je kako „izbor Luxarda za novog ex gradonačelnika Zadra, u Zajednici ne drže političkim činom“ te je dodala: „Naš je gradonačelnik Kolega. To je samo tradicija u kojoj sudjeluju stari i jako dragi ljudi“ (www.jutarnji.hr, 2006). U novinskom članku *Jutarnjeg lista* od 9. listopada 2006., pod naslovom „*Franco Luxardo zamijenio Missonija 'na čelu' Zadra*“, navode se politički komplementarne ocjene predstavnika dvaju ideološki suprotstavljenih političkih stranaka - SDP-ove gradske vijećnice Ingrid Antičević-Marinović i HDZ-ova gradonačelnika Zadra Živka Kolege. Na talijanski narativ oboje reagiraju „konfliktnim“ diskursom: Kolega izjavljuje „za mene oni ne postoje“, a Antičević-Marinović zagovara potrebu oštrog prosvjeda „jer je neshvatljivo da jedna europska zemlja na latentan način ne priznaje hrvatski Zadar“ te najavljuje kako će tražiti „na idućoj sjednici Gradskoga vijeća reakciju aktualne vlasti koja se na takve provokacije oglašuje“ (www.jutarnji.hr, 2006).

Jednu od karakterističnih manifestacija politike identiteta koju je provodila Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) u Zadru, slikovito je iskazao u svibnju 1995. gradonačelnik Božidar Kalmeta (HDZ) odbivši molbu kinematografske kuće „Zora film“ za sufinanciranje dokumentarnog filma o zajednici zadarskih Arbanasa (iz koje potječe i sam Kalmeta). O događaju je 16. svibnja 1995. izvijestio i tršćanski *Il Piccolo* u tekstu pod naslovom „*Zadar, povijest plaši*“ (*Zara, la storia fa paura*), prenoseći iz lokalnih zadarskih medija obrazloženje HDZ-ova gradonačelnika Kalmete o razlogu odbijanja. Naime, on je ustvrdio da su „svi Arbanasi, osim malog broja iznimaka, hrvatske nacionalnosti, a ova filmska kuća ih želi prikazati kao zasebnu etničku zajednicu“. Nadalje, osvrnuo se, ne odobravajući, i na namjeru redatelja i producenta Edija Mudronje da film prikaže u Veneciji, Bologni pa i u Vatikanu gdje živi značajan broj zadarskih esula, među kojima su neki podrijetlom upravo Arbanasi (tal. *borgherizzani*).⁷⁵ Javna tvrdnja političkog čelnika grada da su svi njegovi sugrađani

⁷⁵ Riječ je o staroj zajednici čiji su preci doselili u Zadar još u 18. stoljeću, ali su se do danas u potpunosti asimilirali u hrvatski etnički korpus tako da je njihov arbanaški (albanski) jezik u fazi konačnog nestajanja. Kada je 1992. u Zadru osnovana Talijanska zajednica, dobar dio članstva ove udruge pripadnika malobrojne talijanske manjine u gradu (uključujući i prvog njezina predsjednika Bruna Ducu) bili su upravo Arbanasi starije generacije kojima talijansko razdoblje prošlosti grada, u kulturnom i jezičnom smislu, predstavlja impostiranu sliku kolektivnog sjećanja. Znakovita je i činjenica da je ulaskom partizana u Zadar, od studenog 1944. nadalje, među likvidiranim i nestalim Zadranima bio značajan broj upravo Arbanasa koje je nova vlast tretirala kao lojalne pobornike talijanske/fašističke vladavine. Arbanasi su se našli u središtu hrvatsko-talijanskih identitetskih prijepora i 1997. u povodu knjige povjesničara Gaetana La Perne „*Pola, Istria, Fiume 1943-1945*“, u kojoj on donosi popis od 6335 talijanskih žrtava partizanskog terora među kojima je bilo i Zadranima (i Arbanasa) - Bailo, Calmetta, Marsan, Aras i dr. Tjednik *Nedjeljna Dalmacija* u broju od 21. veljače 1997., pod naslovom „*Hrvati Bajlo, Kalmeta, Aras, Maršan – žrtve partizanskog terora i talijanskog prisvajanja*“, donosi reakciju Božidara Kalmete koji tvrdi: „samo neupućeni 'povjesničari' mogu Arbanase dijeliti od Hrvata“

Arbanasi Hrvati, „osim malog broja izuzetaka“, standardni je primjer arbitrarne politike identiteta koja proizlazi iz vladajuće, stranačke politike povijesti, a koja asimilaciju pretpostavlja kao poželjan, štoviše 'pobjednički' model oblikovanja novog, hrvatskog identiteta zadarskih Arbanasa. Ta se politika identiteta, isto tako, pokazuje i jednim od ključnih razloga zbog kojega u odnosu na esule zadarska službena vlast na čelu s HDZ-om nije bila u stanju uspostaviti *welcoming* kulturu interakcije jer se radi o zajednici čije je kolektivno sjećanje temeljno definirano jednom drugom (talijanskom) etničkom, kulturnom i jezičnom dimenzijom koja se ne uklapa u visoko etniciziranu stranačku politiku povijesti HDZ-a i u njegov legitimacijski narativ o 'hrvatskome Zadru'.

Politički oblikovana praksa *kulture isključivanja* kada su u pitanju zadarski esuli (Zaratini), podupire zaključak do kojega je došla Tea Sindbæk Andersen u svome radu «*Zaratini: Memories and Absence of the Italian Community of Zadar*». Proučavajući sjećanja i odsutnost talijanske zajednice Zadra, ova autorica, primjerice, kulturalno pamćenje Zaratina opisuje kao «sivu zonu između, s jedne strane, priznanja i suočavanja s prošlim zločinima i teškom poviješću, te, s druge strane, šutnjom, indiferentnošću i namjernim ignoriranjem» njihove sudbine (Sindbæk Andersen, 2016: 165).

Komparativni prikaz (ne)uspješnosti procesa obnove dijaloga između esula Rijeke, Pule i Zadra, s jedne, te lokalnih administracija gradova njihova podrijetla, s druge strane, nedvojbeno potvrđuje tezu o političkoj naravi „prošlosti u sadašnjosti“. Analizirani primjeri odnosa triju esulskih zajednica s tri različita grada, pokazali su ulogu i funkciju povijesti koja može postati moćno legitimacijsko oružje u vođenju ne samo nacionalne politike nego i u zadovoljavanju lokalnih političkih potreba i sustava vrijednosti. Dok je HDZ-ova nacionalistička politika povijesti u Zadru rezultirala potpunim demokratskim deficitom glede eventualne koegzistencije dviju različitih kultura sjećanja iz konkurirajuće perspektive „talijanskog“ i „hrvatskog“ Zadra, gradovi poput Pule i Rijeke s liberalnijim politikama povijesti, uspjeli su prevladati negativno nasljeđe rata, u korist potencijalno nove perspektive sjećanja.

III. DIO

ESULI vs. FOIBE: PRAVNA DIMENZIJA POLITIKE POVIJESTI

*Onaj tko kontrolira prošlost, kontrolira budućnost.
Onaj tko kontrolira sadašnjost, kontrolira prošlost.
George Orwell*

3.1. Esuli u zakonskoj regulativi nacionalnog sjećanja

Značajan doprinos afirmaciji pravne dimenzije politike povijesti u znanstvenoj zajednici dao je povjesničar Norbert Frei, koji je analizom zakonske regulative o amnestiji i reintegraciji bivših pripadnika nacionalsocijalističkog režima, koju je prihvatio Bundestag 50-ih godina 20. stoljeća, prikazao formiranje i legitimiranje politike nacionalnog jedinstva u Njemačkoj (Đurašković, 2008: 203).

Politika povijesti se, naime, može konstituirati u nekoliko dimenzija: pravnoj, koja obuhvaća zakonsku regulativu nacionalnog sjećanja te posredstvom regulativa vezanih za suočavanje s prošlošću kao što su npr. procesuiranje počinitelja i odštete žrtvama povijesnih zločina (Đurašković, 2008: 215).

U Italiji, poglavito od kraja 80-ih godina prošloga stoljeća naovamo, donošenjem niza zakona, administrativnih i političkih odluka državnih tijela, konstituira se pravna dimenzija politike povijesti s ciljem zakonskog legitimiranja nacionalnog sjećanja na esule, egzodus i foibe. Narativ o esulima normirao se u tome razdoblju ne samo brojnim zakonskim rješenjima i administrativnim i političkim odlukama državnih organa i regionalnih vlasti, nego i u talijanskoj sudskoj, kaznenopravnoj praksi koja se 90-ih godina suočila s prvim optužnicama protiv osumnjičenih počinitelja (po)ratnih zločina nad talijanskim žrtvama na području Istre i Kvarnera. 'Esulskim' zakonima, administrativno-političkim odlukama o proglašenju fojbi nacionalnim spomenicima kao i otvaranjem sudskog „procesa foibe“, utemeljen je novi legitimacijski povijesni diskurs viktimizacije esula, ali i cijele nacije, s naglaskom na bespovratni gubitak istočnih provincija i poslijeratne progone Talijana s tih područja.

Analizom talijanske zakonske regulative koja se izravno ili posredno odnosi na esule i druge povijesne teme izvedene iz konteksta (po)ratne prošlosti, u radu se nastoji identificirati način na koji talijanska vladajuća politika, poglavito koalicijske vlade desnog centra i desnice,

putem normiranja nacionalnih simbola i mjesta nacionalnoga pamćenja, određuju modus suočavanja s prošlošću s ciljem (pre)oblikovanja nacionalnog identiteta. Pri tome, pamćenje i identitet funkcioniraju u službi određenih društvenih interesa i ideoloških pozicija i uklopljeni su u odnose političke moći koji određuju tko i što treba pamtiti i u koju svrhu (Gillis, 2006: 171-172).

Tzv. «istočno jadransko pitanje» se u Italiji, putem formiranja kolektivnoga sjećanja 'odozgo', od 90-ih godina 20. stoljeća naovamo, sve više promiče kao važna i neodvojiva sastavnica nacionalnog identiteta, posebice kao simbol nacionalnog pomirenja (*riconciliazione*) dvaju konkurentskih sjećanja u srazu dviju ideologija i imagologija – tj. između protagonista i zagovornika prijeratne (fašističke) te one poslijeratne, demokratske Italije.

U povijesnom sjećanju Talijana, sve do 90-ih godina 20. stoljeća, kraj Drugog svjetskog rata bio je prvenstveno vezan za dva datuma-simbola. Prvi je 8. rujna 1943. kada je Italija kapitulirala, a drugi 25. travnja 1945. koji se obilježava kao dan oslobođenja (Lorenzini, 2007: 7). Sjećanje⁷⁶ na 10. veljače 1947., kada je Italija bila primorana potpisati pariški mirovni ugovor izgubivši time provincije na istočnoj obali Jadrana, njegovale su sve do 90-ih godina 20. stoljeća uglavnom samo esulske asocijacije kao „zajednice pamćenja“ kojima je taj datum, odnosno pripadajući mu povijesni događaj, predstavljao središnje, određujuće pitanje njihova identiteta i samopercepcije (Assmann, 2006: 47).

U prvoj polovici 90-ih godina, došlo je do značajnih promjena na unutarnjoj političkoj sceni Italije. Nakon višedesetljetne dominacije Demokršćanske stranke koja je samostalno ili u koalicijama vladala državom, 1994. dolazi do prve značajne smjene vlasti nakon Drugog svjetskog rata. Velikom smjenom političkih elita kojom završava duga demokršćanska era vladavine u Italiji, na vlast dolazi „forcistička desnica“ (Kasapović, 2014: 154-155) u koaliciji koju čine Naprijed Italijo (Forza Italia) Silvija Berlusconi s partnerima - autonomaškom Sjevernom ligom (Lega Nord) i desničarskim Nacionalnim savezom (Alleanza nazionale), strankom koja je proizišla iz postfašističkog Talijanskog društvenog pokreta (Movimento sociale italiano)⁷⁷. Ova vlada na čelu s premijerom Silvijom Berlusconiem (Governo Berlusconi I) bila je prva u povijesti Talijanske Republike u kojoj su sjedili politički

⁷⁶ pojedini teoretičari ukazuju na potrebu terminološkog razgraničavanja pojmova sjećanje i pamćenje. Kolektivno pamćenje podrazumijeva aktivnu praksu oblikovanja, strukturiranja i reorganiziranja sjećanja, dok kolektivno sjećanje predstavlja skup uspomena što ga dijeli određena zajednica, a karakterizira ju okrenutost prošlosti (Brkljačić i Prlenda, 2006: 17).

⁷⁷ Movimento sociale italiano (MSI) doživio je prekretnicu na svom 18. kongresu održanom Fiuggiju u siječnju 1995., promijenivši naziv u Alleanza nazionale (iako je taj naziv bio u upotrebi još od kraja 1993). Tada je stranka na čelu s Gianfrancom Finijem svoj (neo)fašistički ideološki profil zamijenila atributima europske konzervativne desnice

predstavnicima Talijanskog društvenog pokreta. Uz to, ona je bila i prva koalicijska vlada u talijanskoj povijesti „koja je stvorena prije, a ne poslije izbora“ (Bardi, 1999, cit. prema Kasapović, 2014: 153). Početkom 90-ih godina (1992./93.), Italija se suočila s velikom političkom krizom uzrokovanom otkrićem i procesuiranjem čelnika nekih dominantnih političkih stranaka zbog korupcije. Velika pravosudno-politička afera poznata po nazivu „Čiste ruke“ (*Mani pulite*) označila je kraj Prve Republike kao i značajan pad povjerenja u tradicionalne stranke (demokršćane, socijaliste i dr.) koje su desetljećima dominantno oblikovale političku scenu Italije.

S druge strane, Italija se početkom 90-ih godina suočila i s dubokim geopolitičkim promjenama u svom neposrednom međunarodnom okruženju koje su obilježile raspad socijalističke Jugoslavije kao države i kao političkog sustava. Splet unutarnjih i vanjskopolitičkih čimbenika u Italiji toga vremena odrazio se i na konstituiranje nove politike povijesti koja je pridavala daleko veći značaj komemoriranju 10. veljače 1947., čime se u javni, službeni politički diskurs vraća narativ o „povijesnoj nepravdi“ i nametnutom „diktatu ratnih pobjednika“ kojemu je bila podvrgnuta poslijeratna Italija na štetu svojih povijesnih prava i nacionalnih interesa. Ugovor o miru od 10. veljače 1947. koji je u Parizu odredio sudbinu esula i Italije na istočnome Jadranu, privukao je veći interes javnosti 1997. godine, na 50. obljetnicu događaja, kada je o toj temi održano nekoliko skupova te joj je posvećena jedna značajna monografija koju je priredio Romain H. Rainero (Lorenzini, 2007: 13).⁷⁸

Deseti veljače, kao datum-simbol „velike pripovijesti“ koja govori o golemoj povijesnoj šteti nanesejoj nacionalnim interesima Italije, počeo je 90-ih godina funkcionirati kao službeno, politički poželjno mjesto pamćenja na kojemu se temelji ideja nacionalnog jedinstva i pomirenja. Od afektivnog i sentimentalnog značenja koje su mu desetljećima pridavali samo esuli i poneke marginalne stranke krajnje desnice, taj je datum konačno, zakonom br. 92 iz 2004. godine, institucionaliziran kao državni blagdan/spomendan - „primarni organizacijski oblik kulturalnog pamćenja“ (Assmann, 2006: 68). Tom legislativnom odlukom parlamenta, sjećanje na Drugi svjetski rat, ali i na razdoblje fašističke prošlosti, prelazi u novu fazu, a Italija se pridružuje zemljama u kojima postoje odvojeni spomendani za sjećanje na žrtve genocida⁷⁹ i na žrtve partizana, odnosno ratnih antifašista.

⁷⁸ Riječ je o monografiji pod naslovom „Il trattato di pace delle Nazioni Unite con l'Italia“

⁷⁹ U Italiji se na dan 27. siječnja (kao i u nekim drugim europskim državama) obilježava i dan memoriranja holokausta (*Giorno della memoria*) koji je uveden 2000. godine na temelju zakona br. 211/2000. Na taj dan 1945., Crvena armija je oslobodila 7500 zatvorenika koje su za sobom ostavili nacisti u logoru Auschwitz. Prije uvođenja spomendana 27. siječnja, u Italiji su se dugo vodile polemike oko izbora datuma komemoriranja, odnosno oko izbora povijesnog događaja na kojemu bi se temeljio Dan sjećanja. Parlamentarac Furio Colombo

Riječ je o „provali brana uspomena i poplavi sjećanja“ (François, 2006: 227) koja donosi novo suočavanje s prošlošću utemeljeno na promatranju kraja Drugog svjetskog rata u „komparativnoj perspektivi povijesti percepcija i sjećanja“ (François, 2006: 221).

Zakon br. 92/2004. usvojen je u talijanskom parlamentu 30. ožujka 2004., objavljen u Službenom listu br. 86 od 13. travnja 2004., a na službenoj internetskoj stranici Zastupničkog doma parlamenta naslovljen kao: „Uvođenje 'Dana sjećanja' s ciljem memoriranja žrtava fojbi, julijsko-dalmatinskog egzodusa, događaja koji su doveli do promjena na istočnoj granici, te dodjele priznanja članovima obitelji žrtava fojbi“ (www.camera.it, 2004). Ovaj zakon predstavlja jedno od empirijski najrelevantnijih uporišta za analizu kako su nacionalne ideologije vladajućih stranaka desnoga centra i desnice u Italiji kroz konkretnu zakonodavnu dimenziju politike povijesti, „manipulacijom povijesnih trauma s kraja Drugog svjetskog rata“ (Đurašković, 2016: 217), osiguravale podršku dijela biračkoga tijela, prvenstveno esula i njihovih potomaka.

U članku 1. toga zakona stoji da „Talijanska Republika priznaje 10. veljače kao 'Dan sjećanja' s ciljem očuvanja i obnavljanja sjećanja na tragediju Talijana i svih žrtava fojbi, na egzodus Istrana, Riječana i Dalmatinaca s njihove zemlje u Drugom svjetskom ratu kao i na ona najkompleksnija događanja na istočnoj granici“. Legislativno definiran pojam „istočna granica“ koji se inače u ovome zakonu višekratno pojavljuje, nije samo puka teritorijalna odrednica već predstavlja i simboličko „mrtvo mjesto nacionalnog imaginarija“ (Ozouf, 2006: 115) čije se življe i sigurnije pamćenje podupire ovom zakonskom normom.

Veliki povijesni događaj, odnosno povijesni lom kojim se Italija suočila 10. veljače 1947., prerastao je 2004. u zakonsku normu koja funkcionira kao „simbolički resurs“ (Knapp, 2006: 89-90) kojim talijanski vladajući akteri utemeljuju u javnosti svoj etički i politički autoritet te koriste prošle događaje za afirmaciju i provođenje svoje aktualne politike.⁸⁰ Novim spomendanom *10. veljače* uvrštenim u službeni kalendar, želi se u kolektivnom nacionalnom imaginariju odražavati i održavati „kolektivno doživljeno vrijeme“, pri čemu se „doživljeni prostor“ esula na istočnome Jadranu, kao sadržaj toga sjećanja, i dalje zadržava kao 'domovina' (Assmann, 2006: 54).

predlagao je 16. listopada, datum kada je 1943. preko tisuću talijanskih državljana židovske vjeroispovijesti odvedeno iz rimskog geta u Auschwitz, a Nacionalna asocijacija bivših zatočenika nacističkih kampova tražila je da to bude 5. svibnja, dan oslobađanja Mauthausena (<https://it.m.wikipedia.org>, 2018).

⁸⁰ Iz transkripta zasjedanja talijanskog parlamenta vidljivo je da je alternativa datumu 10. veljače za obilježavanje Dana sjećanja na esule i foibe, bio datum 20. ožujka, „godišnjica odlaska posljednjeg broda punog optanata iz pulske luke“ (Tenca Montini, 2016: 14)

Zakonom su, predviđene različite praktične inicijative kojima bi se kod mladih, u školama svih razina i usmjerenja, produbljivala svijest o tim tragičnim događajima⁸¹. Potiču se institucije i javna tijela na provođenje raznih studija, organiziranje skupova, susreta i rasprava s ciljem očuvanja memorije o tim događajima. Te su inicijative, stoji u zakonu, usmjerene na vrednovanje kulturne, književne i umjetničke baštine Talijana Istre, Rijeke i dalmatinske obale, imajući u vidu njihov prošli i sadašnji doprinos društvenom i kulturnom razvitku područja sjeveroistočne jadranske obale, kao i očuvanju tradicija istarsko-dalmatinskih zajednica koje žive na teritoriju svoje nacionalne države i u inozemstvu.

Ovim je zakonom (u članku 2.), nadalje, institucionalno priznat Muzej istarsko-riječko-dalmatinske kulture sa sjedištem u Trstu, kao i Arhiv povijesnog muzeja Rijeke sa sjedištem u Rimu. U tu svrhu, odobrena su Regionalnom institutu za istarsko-riječko-dalmatinsku kulturu (IRCI) financijska sredstva u iznosu od sto tisuća eura, te isti toliki godišnji iznos Društvu za riječke studije. Kako bi se osigurala spomenuta proračunska sredstva, zakon je obvezao Ministarstvo gospodarstva i Ministarstvo financija da izvrše preraspodjelu proračunskih stavki u korist ovih institucija.

Člankom 3. istoga zakona uvedena je i praksa dodjeljivanja odličja članovima obitelji žrtava fojbi. Živuci bračni drugovi žrtava ubijenih i bačenih u foibe na području istočne granice, ili pak njihova djeca i unuci, a u slučaju njihova nepostojanja, srodnici do šestoga koljena, mogu zatražiti priznanje Talijanske Republike koje će im, u znak počasti, biti uručeno u obliku metalnoga odličja i pripadajuće diplome. Pravo na to državno odličje, prema zakonu 92/2004., pripalo je bračnim drugovima i spomenutim potomcima ubijenih žrtava koje su u razdoblju od 8. rujna 1943. (kapitulacija Italije) do 10. veljače 1947. (Ugovor o miru s Italijom) bačene u foibe. Sa žrtvama fojbi, prema ovom zakonu, izjednačene su u punom smislu i sve one žrtve koje su u istome razdoblju i na istome području nestale, ili su ubijene prisilnim utapanjem,⁸² strijeljanjem, pokoljem, atentatom ili je nad njima na bilo koji drugi način izvršen zločin. Zakon je predvidio istovrsno odličje i za potomke žrtava stradalih nakon 10. veljače 1947., odnosno do 1950. godine ukoliko je njihova smrt nastupila kao posljedica

⁸¹ Od 2005. godine, Ministarstvo obrazovanja, sveučilišta i istraživanja (MIUR) poziva sve škole da u sklopu Dana sjećanja 10. veljače svečano obilježe sjećanje na egzodus Talijana s istočne obale Jadrana kao i na žrtve u foibama

⁸² U esulskoj publicistici često se, kao amblematičan primjer zločina i okrutnosti nad Talijanima, navodi sudbina obitelji zadarskog ljekarnika Pietra Ticine kojega su zajedno s cijelom obitelji, uključujući i malodobnu djevojčicu, s privezanim kamenom oko vrata partizani žive bacili u more. Slikovna ilustracija koja prikazuje agoniju članova obitelji Ticina s privezanim kamenom oko vrata pod morem, objavljena je prvi put 1944. u „Domenica del Corriere“ (v. Rocchi, 67; Cace i Signori, 84-85; Oliva, 2002: 114), ali i u brojnim esulskim/memoarskim i historiografskim publikacijama koje tematiziraju partizanske zločine nad Talijanima Istre i Dalmacije

mučenja, deportacija i zatvaranja, isključujući pri tome one koji su stradali tijekom oružanih borbi. Iz primjene ovoga zakona izuzete su osobe (odnosno njihovi potomci) koje su ubijene na istome području, ali su dobrovoljno pripadali oružanim formacijama „koje nisu djelovale u službi Italije“.

Utvrđen je ovim zakonom (čl. 4.) i postupak za dobivanje spomenutog odličja. Po odredbi zakona, zainteresirani su svoje molbe trebali poslati Predsjedništvu Vijeća ministara, prilažući zahtjevu dodatnu izjavu kojom opisuju činjenice, navode lokalitet, precizno ili pretpostavljeno vrijeme kada je žrtva ubijena ili je pak utvrđen njezin nestanak. U tom smislu, zakon potiče da se uz zahtjev podnesu svi raspoloživi dokumenti, eventualna svjedočanstva kao i nautci o studijama, publikacijama i memoarima koji se odnose na sam događaj.

Člankom 4. određen je i rok za podnošenje zahtjeva - deset godina od dana stupanja na snagu zakona - što znači da je 2014. godine trebala završiti njegova primjena. Na internetskoj stranici talijanske vlade (www.governo.it) objavljena je 3. ožujka 2014. obavijest kojom se obavještavaju potomci esula da zakonski rok za predaju zahtjeva za dodjelu odličja istječe 28. travnja iste godine. U istoj obavijesti je najavljeno da će posljednja odličja na temelju pravodobno zaprimljenih i odobrenih zahtjeva, biti uručena na svečanim ceremonijama u povodu Dana sjećanja 2015. godine. Vlada je objavila i podatak da je, od stupanja zakona na snagu 2004. pa do 2014. godine, Talijanska Republika odobrila i dodijelila ukupno 838 odličja članovima obitelji žrtava koje su stradale na prostoru istočnoga Jadrana u razdoblju od 8. rujna 1943. do kraja 40-ih godina 20. stoljeća. Međutim, Zastupnički dom parlamenta je na temelju amandmana koje su 2015. podnijeli zastupnici *Demokratske stranke* lijevog centra (*Partito democratico*), Tino Iannuzzi i Simona Malpezzi, donio uredbu sa zakonskom snagom br. 210/2015. kojom je rok za predaju zahtjeva produljen do 2024. godine (www.vocedistrada.it, 2016). Od stupanja na snagu zakona 2004. godine do zaključno s krajem 2017. godine, 1057 talijanskih državljana, članova obitelji žrtava fojbi, podnijelo je zahtjev za dobivanje priznanja s medaljom, pozitivno je riješeno 890, a odbačen je 81 zahtjev.⁸³

Po odredbama zakona 92/2004, komisija koja je formirana s ciljem zaprimanja i evaluacije zahtjeva, bila je dužna svu prikupljenu dokumentaciju ustupiti Središnjem državnom arhivu. Komisija sastavljena od deset članova, formirana je temeljem članka 5. ovoga zakona, a predsjedavao joj je predsjednik vlade, odnosno osoba koju je on za to

⁸³ Ove podatke autor disertacije dobio je elektroničkom poštom 5. 1. 2018., od Marina Micicha, bivšeg člana vladine komisije u Italiji koja je evaluirala zaprimljene zahtjeve na temelju zakona 92/2004

ovlastio. Komisiju su sačinjavali rukovodeći predstavnici povijesnih odjela Glavnog stožera talijanske vojske, mornarice, aeronautike i Karabinjera, dva člana odbora za odličja žrtvama fojbi, jedan ekspert Regionalnog instituta istarsko-riječko-dalmatinske kulture sa sjedištem u Trstu, jedan ekspert imenovan od strane Federacije asocijacija esula Istre, Rijeke i Dalmacije, kao i predstavnik Ministarstva unutarnjih poslova. Utvrđeno je da članovi Komisije svoj rad obavljaju bez novčane naknade, te da ne smiju prihvatiti zahtjeve članova obitelji onih žrtava za koje je utvrđeno, prema pravomoćnim presudama, da su počinile okrutne zločine protiv čovječnosti. Prilikom analize pristiglih zahtjeva, Komisija se, po članku 5. zakona, u svome radu mogla oslanjati na pisana i usmena svjedočenja živućih članova obitelji, na objavljena djela i konzultativna mišljenja eksperata i istraživača predloženih od strane asocijacija istarskih, julijskih i dalmatinskih esula ili pak autora znanstvenih publikacija u kojima se obrađuje ova tematika.

Člankom 6. zakona određeno je da se metalna odličja s pripadajućom diplomom koju potpisuje Predsjednik Republike, dodjeljuju jednom godišnje na prigodnim kolektivnim svečanostima u povodu Dana sjećanja. Komisija je, prema ovom zakonu, morala biti formirana u roku od dva mjeseca od njegova stupanja na snagu i odmah započeti s postupkom određivanja oblika i sadržaja odličja izrađenog od poliranog čelika s natpisom „*Talijanska Republika se sjeća*“ („*La Repubblica italiana ricorda*“), kao i pripadajuće diplome.⁸⁴

Na koncu, posljednjim člankom 7. odobrena su za provedbu ovog zakona financijska sredstva u iznosu od 172.508 eura za 2004. godinu, i to na način da se osiguraju određenim prenamjenama proračunskih stavki iz „Specijalnog fonda“ u trogodišnjem razdoblju 2004.-2006., kako se ne bi proizvelo dodatno opterećenje javnih financija. Ministarstva gospodarstva i financija dobila su obvezu da u tu svrhu provedu potrebne proračunske preinake.

Zakonom 92/2004., talijanska je vlada legislativno osnažila politiku pamćenja kojom važna povijesna prekretnica Italije iz 1947., a posljedično s njom i sudbina esula, počinju funkcionirati kao “kapital prošlosti” (Bosto, 2007: 39) u službi aktualnog (re)definiranja nacionalnog identiteta. Taj povijesni datum, legislativno fokusiran kao mjesto pamćenja - 10. veljače 1947. kada Italija na Mirovnoj konferenciji u Parizu definitivno gubi suverenitet nad svojim provincijama na istočnome Jadranu - desetljećima nakon rata imao je za esule

⁸⁴ Na diplomi je otisnut tekst sljedećeg sadržaja: „Predsjednik Republike, na temelju zakona br. 92 od 30. ožujka 2004. kojim je proglašen 'Dan sjećanja' u spomen na žrtve fojbi, na julijsko-dalmatinski egzodus i događaje na istočnoj granici, a u znak priznanja za žrtvu koju je (ime i prezime žrtve) podnio za domovinu, dodjeljuje komemorativnu medalju (sinu, kćeri, unuku... - ime i prezime)“. Osim službenog grba Talijanske Republike, na diplomi su otisnuta i imena gradova: Gorizia, Trieste, Pola, Fiume i Zara (vidi Prilog 13)

afektivnu i sentimentalnu funkciju, da bi sada, proglašenjem Dana sjećanja 10. veljače, to mjesto pamćenja “u kojemu više ne stanujemo” (Nora, 2006: 29.) postalo institucionaliziranom sastavnicom službene politike Talijanske Republike.

Ovaj zakon kojim je uspostavljena nacionalna dužnost sjećanja putem oživljavanja povijesti, imao je prvenstveno instrumentalno-političku dimenziju koja, preko svoje zakonske, administrativne funkcije, u konkretnom slučaju nadnevkom državnog spomendana, određuje mjesta “nacionalnog pamćenja” (Leggewie/Meyer, 2005:13). Aktualna Berlusconijska koalicijska vlada desnog centra (Governo Berlusconi II) tim je zakonom, uz pripadajuću interpretaciju ‘povijesnih lomova’ nastojala legitimirati svoj ‘pokroviteljski’ status spram esulskih zajednica, te istodobno zadovoljiti ideološko-programске preferencije Alleanze nazionale za koju su esuli već desetljećima imali vrlo važnu ulogu u oblikovanju kulture sjećanja stranačke politike.⁸⁵

Zakonom 92/2004, pamćenje na poslijeratni egzodus Talijana i ratne zločine koji su nad njima počinjeni, više nije obitavalo samo u sferi živućih sudionika tih događaja, odnosno njihovih asocijacija, tj. ono više nije neposredno nego postaje neizravno pamćenje. Za takav proces Nora rabi sintagmu o “kliznuću memorijalnog u povijesno”, tj. o prelasku “iz svijeta u kojemu smo imali pretke, u svijet u kojemu je odnos prema onome što nas je oblikovalo samo kontingentan” (Nora, 2006: 29.). Naime, mjesta pamćenja, prema Nori, rađaju se i žive od osjećaja da nema spontanog sjećanja, te da ga treba stvoriti iz arhiva, organizirati proslave, ovjeravati dokumente i obilježavati obljetnice, čemu je neposredna empirijska potvrda talijansko ozakonjenje sjećanja na 10. veljače 1947. i ceremonijalni način njegove provedbe u prvih deset godina nakon izglasavanja zakona.

U Zastupničkom domu talijanskog parlamenta za zakon o uvođenju Dana sjećanja na foibe i esule 502 zastupnika je glasovalo za, protiv samo njih 15⁸⁶, dok ih je pet bilo suzdržano. Zastupnici stranaka vladine koalicije desnog centra i gotovo svi zastupnici oporbenog lijevog centra, osim komunisti, podržali su 2004. uvođenje Dana sjećanja. Time je i legislativno potvrđen visoki konsenzus službene talijanske politike kojim se podržava i

⁸⁵ Stranka Alleanza nazionale je u vrijeme donošenja toga zakona predstavljala važnu sastavnicu koalicijske vlade Berlusconi II, u kojoj je imala poziciju zamjenika predsjednika vlade i četiri ministra. Inače, u stranačkoj politici povijesti, bivše provincije na istočnoj obali Jadrana, oduvijek su imale središnje mjesto pa su tako stranačke prostorije MSI, a potom i Alleanze nazionale, nerijetko bile ‘ukrašene’ zemljopisnim kartama Italije na kojima su Istra, Rijeka i Zadar prikazane kao sastavni dio te države, s natpisima “Istra je talijanska”, kao i sloganima koji ističu talijanstvo (*italianità*) tih prostora

⁸⁶ Na facebook profilu Dokumentacijskog centra Talijanskog socijalnog pokreta objavljen je popis onih koji su glasovali protiv i to pod naslovom: „Evo liste onih koji su 2004. glasovali protiv sjećanja na Talijane koji su ubijeni u foibama“. U podnaslovu stoji: „Norma Cossetto im zahvaljuje na iskazanom talijanstvu“ (<https://m.facebook.com>, 2018)

valorizira jedan sasvim novi narativ o esulima, a time i drugačiji javni tretman povijesnih događaja u vezi s ratom i poraćem kao i njegovih posljedica za Talijansku Republiku.

Nasuprot visokom političkom konsenzusu u parlamentu koji je pratio donošenje ovoga zakona, uz protivljenje svega dvije male komunističke stranke (Tenca Montini, 2016: 13), zabilježene su i izvanparlamentarne kritičke reakcije te oštre osude od strane dijela radikalne komunističke ljevice i nekih talijanskih partizanskih asocijacija, poglavito zbog odredbe u članku 3. zakona po kojoj se od dodjele odličja izuzimaju osobe koje su poginule u tijeku oružanih borbi, a ne kao žrtve namjernih zločina.

Nacionalna asocijacija partizana Italije (ANPI) reagirala je u travnju 2015. na slučaj bersaljerskog zapovjednika „Bataljuna Mussolini“ fašističke Talijanske Socijalne Republike (RSI) Paridea Morija, za kojega su tvrdili da je poginuo u oružanj borbi, a ne u zasjedi partizana 18. veljače 1944. kako je, navodno, stajalo u zahtjevu za dodjelu priznanja njegovim potomcima (www.anpi.it, 2015). Nakon reakcija dijela javnosti i medija, komisija se ponovo sastala i razmotrila taj predmet, te zaključila kako treba povući odluku o dodjeli medalje i diplome njegovim potomcima, Brunu i Renatu Moriju iz Milana.

No, kako je po slovu zakona 92/2004. takva odluka donesena zbog toga što je Paride Mori poginuo u oružanoj borbi, a ne zato što je služio fašističkoj Talijanskoj Socijalnoj Republici (RSI), razvila se u talijanskim medijima i u politici polemika oko pitanja je li uopće prihvatljivo tvrditi da su borci Mussolinijeve Socijalne Republike bili „u službi Italije“.

Dnevni list *Corriere della Sera* od 25. travnja 2015. (upravo na Dan oslobođenja) objavio je kritički tekst o učincima ovoga zakona, ustvrdivši da su potomcima preko 300 boraca RSI, od kojih su barem njih petero bili ratni zločinci, dodijeljene medalje. Kao „odlikovani“ ratni zločinci navode se u istome tekstu karabinjer Giacomo Bergognini, financijski činovnik Luigi Cucè, policijski agent Bruno Luciani, vojnici Romeo Stefanutti i Iginio Privileggi te Vincenzo Serrentino, poznat u esulskoj populaciji kao posljednji prefekt talijanskoga Zadra kojega su, stoji u novinskome članku, zarobili te 1947. strijeljali Titovi partizani, nakon što ga je osudio jugoslavenski sud. Parlamentarni zastupnik talijanske ljevice Giovanni Paglia iz političke stranke SEL (Sinistra Ecologia Libertà) izjavio je u istome članku kako je potrebno izvršiti reviziju svih dodijeljenih odličja kako ne bi „postali sukrivci za najgori mogući revizionizam“.

U konačnici, datum 10. veljače 1947., postigao je ne samo u parlamentu nego i u široj političkoj javnosti daleko veći stupanj nacionalnog konsenzusa od prva dva spomenuta datuma koji simboliziraju «dvije Italije», onu fašističku (8. rujna) i demokratsku/antifašističku

(25. travnja). Postavši „službenim i institucionaliziranim mjestom pamćenja“, a ne više samo „afektivnim i sentimentalnim“ (Nora, 2006: 29), Dan sjećanja u obliku zakonske norme, pokazao je iznimno visoku konvergenciju politika povijesti državne vlasti i esulskih asocijacija koje su prethodno desetljećima vršile pritisak na državnu vlast da se simbolički poveže s tim „velikim događajima“ (Nora, 2006: 40) kao mjestima kolektivnoga pamćenja.

Za esule je izglasavanje ovoga zakona u parlamentu značio nedvojben političko-ideološki ustupak države njihovoj percepciji prošlosti. Pod naslovom „*Vrijednost i značenje Dana sjećanja*“, Lucio Toth, bivši talijanski senator, dužnosnik esulske asocijacije, rođeni Zadrani koji je nakon rata napustio rodni grad, napisao je u esulskom mjesečniku *Difesa Adriatica* iz travnja 2010:

Za nas esule...ovaj zakon znači: 1. nadoknadu boli za žrtve i nepravde koje smo podnijeli, 2. priznanje pripadnosti naše povijesti sjećanju Nacije, 3. poznavanje kompleksne realnosti naših krajeva iz kojih smo potekli kao i njihove tisućljetne talijanske tradicije, 4. nadilaženje političko-ideološke predrasude koja se nalazi u korijenu 'damnatio memorie' naše sudbine.

Imajući u vidu da su i poštanske marke “važno vizualno sredstvo oblikovanja historijske percepcije nacije” (Boyer, 2006: 315), Talijanska je pošta (*Poste italiane*), nakon uvođenja ovoga zakona, 10. veljače 2005., izdala prigodnu poštansku marku koja prikazuje talijansku obitelj u egzodusu s natpisom „Dan sjećanja na egzodus iz Istre, Rijeke i Dalmacije“, u vrijednosti 0,45 eura⁸⁷. Prema izvješću novinske agencije *AdnKronos* od 10. veljače 2005., marka je puštena u optjecaj u Trstu, Rimu i Torinu, u nakladi od tri i pol milijuna primjeraka, a inaugurirao ju je toga dana u Trstu, u sklopu svjetskog skupa esula, predstavnik Talijanske pošte Massimo Sarmi, poručivši da će se cijela naklada vrlo brzo rasprostraniti po Italiji i svijetu (www1.adnkronos.com, 2005). Glede poštanskih maraka kao političkih simbola, antropologinja Dunja Rihtman-Auguštin se referira na Maoza Azaryahua koji smatra da politički simboli „nisu tek neodređena ili slučajna skupina simbola nego tvore polisistem“ kojega čine dijelovi – ploče s imenima ulica, poštanske marke, novčanice, itd., koji kao dio naše svakodnevice nose određenu političku i ideološku orijentaciju (Rihtman-Auguštin, 2000: 38). Izravnu potvrdu teze da se i putem filatelije može simbolički inscenirati određena politika/ideologija, predstavlja iznenadna odluka Talijanske pošte u listopadu 2007. o odgodu promocije poštanske marke posvećene gradu Rijeci na kojoj je otisnut natpis „Rijeka – nekad talijanska istočna zemlja“ (*Fiume – terra orientale già italiana*). Ta je odluka naišla

⁸⁷ Prva poštanska marka na temu esula/egzodusa puštena je u promet 1997., na 50. godišnjicu odluka Mirovne konferencije u Parizu, a na njoj je pisalo: „Egzodus Talijana Istre, Rijeke i Dalmacije“ (v. Ivetic, 2009: 673)

na kritičku reakciju esulskog časopisa *Difesa adriatica* koji u broju od studenog 2007. objavljuje osvrt s naslovom „*I marka posvećena Rijeci postaje politički slučaj: prezentacija i emisija iznenadno obustavljene*“. U tekstu se navodi priopćenje Pošte iz kojega je razvidno da je odluku o suspenziji donijelo Ministarstvo komunikacija, nakon upozorenja Ministarstva vanjskih poslova, a što očito upućuje na moguće diplomatske reakcije s hrvatske strane zbog teksta kojim se „definira“ sporna poštanska marka. Iste godine (2007.), osim u talijanskoj filateliji, Rijeka je odlukom Poglavarstva Milana dobila i svoje mjesto u toponomastici ovog grada u kojem su, već prije ove Ulice grada Rijeke (Via della città di Fiume), već postojale Trg Istre (Piazzale Istria) i Trg mučenika fojbi (Piazza martiri delle foibe), kao i Ulica Zadra (Viale Zara). Dogradonačelnik Milana Riccardo De Corato, prigodom spomenute odluke gradskog poglavarstva izjavio je kako su „prošle mnoge godine u tišini“, a emitiranje poštanske marke i inauguraciju Ulice grada Rijeke ocijenio je kao „način kojim se komemorira naša povijest i sve ono što je zadesilo tisuće Talijana“ (www.comune.milano.it, 2007).

Iako je zakon 92/2004. imperativu nacionalnog sjećanja na esule i foibe osigurao političko uporište na državnoj razini, to nije jedini primjer legislativnog propisivanja odnosa prema prošlosti. Normativno kreiranje politike povijesti kada su u pitanju esuli, a u manjoj mjeri i aktualni pripadnici talijanske zajednice koji danas žive u Hrvatskoj, započelo je znatno prije 2004. godine. Zakonskim i političkim instrumentima, Talijanska je Republika još na samom početku 90-ih godina, kada je započeo proces osamostaljenja Hrvatske, poglavito u ratnim okolnostima 1991. godine, iskazala posebnu skrb za pripadnike talijanske nacionalne zajednice koji žive na području Hrvatske. Talijani koji su nakon rata o(p)stali na prostoru istočne obale Jadrana (*rimasti*), u okviru bivše jugoslavenske države, iz esulske su perspektive desetljećima, sve do raspada SFRJ, predstavljali posljednje žive ostatke talijanske povijesne nazočnosti na ovim prostorima.

Italija je, naime, 1991. godine jedno, prije svega (vanjsko)političko pitanje položaja svoje manjine u drugoj državi, uz podršku esulskih asocijacija, postavila u sferu nacionalnog zakonodavstva. Zakonom br. 423 iz 1991. godine ili tzv. Zakonom Boniver (*Gazzetta Ufficiale* 4/1992), nazvanim tako prema predlagateljici Margheriti Boniver⁸⁸, inače ministrici za Talijane izvan domovine i emigraciju u vladi demokršćanina Giulia Andreottija, Italija je

⁸⁸ Margherita Boniver je političku karijeru započela u redovima Socijalističke partije Italije i kao članica te stranke prvi je put izabrana u Senat 1979. godine. Bila je i u nacionalnom vodstvu talijanskih socijalista. Godine 1999. priklonila se desnom centru, tj. Forza Italiji te u drugoj i trećoj vladi Silvija Belusconija (Governo Berlusconi II i III), u razdoblju 2001.-2006., obnašala dužnost državne tajnice u Ministarstvu vanjskih poslova

pripadnicima talijanske nacionalne zajednice na ratom zahvaćenim područjima bivše Jugoslavije omogućila izvanredne boravišne dozvole kojima im se jamči nesmetani dolazak i ostanak u Italiji. Zakon je bio osmišljen i proveden po načelu etničke pripadnosti hrvatskih državljana talijanske nacionalnosti, koji su stekli izvanredno pravo legalnog boravka na području talijanske države kako bi bili zaštićeni od ratnih opasnosti u Hrvatskoj kao državci svog matičnog prebivališta.

Slijedom toga zakona, sva talijanska konzularna predstavništva u Hrvatskoj dobila su naputak da na temelju provedene procjene pripada li podnositelj zahtjeva talijanskoj etničkoj i kulturnoj zajednici, izdaju konzularnu izjavu (*dichiarazione consolare*) kojom je moguće ishoditi izvanrednu boravišnu dozvolu (*permesso di soggiorno straordinario*)⁸⁹. S tako dobivenom konzularnom izjavom, hrvatski državljani talijanske nacionalnosti stekli su pravo da na području Italije, od Ministarstva unutarnjih poslova-Ureda javne sigurnosti, odnosno Questure, ishoduju izvanrednu boravišnu dozvolu. Zakonom Boniver Italija je legislativno definirala svoj status 'majke domovine' (*madre patria*) za sve Talijane izvan zemlje pruživši im sigurnost i zaštitu od „balkanskih sukoba“.

U vrijeme početka konstituiranja samostalnih država u njezinu istočnom susjedstvu, Italija je i na vanjskopolitičkom planu odredila politiku povijesti pokretanjem jednog međunarodnopravnog zahtjeva spram Hrvatske i Slovenije. Tražila je potpisivanje međunarodnog tripartitnog sporazuma Italija-Hrvatska-Slovenija (*Memorandum d'Intesa*) kojim dvije novonastale države trebaju priznati nedjeljivost i jedinstvo talijanske autohtone nacionalne zajednice na njihovu povijesnom prostoru, a koja se sada, raspadom Jugoslavije, našla razdijeljena na teritoriju dviju različitih samostalnih država - Hrvatske i Slovenije. Italija je tim zahtjevom jasno izrazila gledište da svoje sunarodnjake na istočnoj obali Jadrana tretira kao jedinstvenu, autohtonu zajednicu koja obitava na svome povijesnom prostoru te ju se ne smije razdijeliti granicom novonastalih država Hrvatske i Slovenije. Ovim je zahtjevom službena Italija definirala novu sadašnjost (autohtoni Talijani podijeljeni novom granicom između Hrvatske i Slovenije) tražeći njezino razrješenje kroz vlastito razumijevanje prošlosti (Nora, 2006: 26-27), odnosno kroz stajalište da je talijanska povijesna nazočnost na tim prostorima („talijanstvo prostora“) daleko duža od formiranja, kako bivše Jugoslavije, tako i država nastalih njezinim raspadom. U tom smislu, zahtjev Rima je praktično značio da

⁸⁹ Tekst na takvim konzularnim izjavama glasio je: „S ciljem dobivanja izvanredne boravišne dozvole temeljem zakona 423/91, a na temelju činjeničnih spoznaja kojima raspolaže ovaj Ured, izjavljuje se da gospodin/gospođa (ime i prezime), hrvatski državljanin/državljanica, rođen(a) u (naziv grada u talijanskom obliku, npr. Zara, Fiume), dana (datum rođenja), s prebivalištem u (naziv grada), području koje je još uvijek izloženo opasnosti ratnih događanja, pripada talijanskoj manjini koja prebiva na ovom konzularnom području“.

Talijanska unija sa sjedištem u Rijeci koja je još u vrijeme SFR Jugoslavije predstavljala ovu nacionalnu manjinu u Istri i na području Kvarnera, ostane djelovati kao jedinstvena organizacija za Talijane s prostora Hrvatske i Slovenije. Taj Memorandum slovenska strana nije prihvatila⁹⁰, a Hrvatska i Italija potpisale su ga 15. siječnja 1992., na dan međunarodnog priznanja Republike Hrvatske, zbog čega ga pojedini analitičari ocjenjuju uvjetom za talijansko priznanje hrvatske državne samostalnosti.

Što se tiče esula, kao današnjih državljana Talijanske Republike, zakon 54/1989 (objavljen u Službenom listu - Gazzetta Ufficiale 44/1989) koji se odnosi na podatke o mjestu rođenja u njihovim osobnim ispravama, jedan je od najinstitivnijih za razumijevanje talijanske politike povijesti koja i legislativnim mjerama želi očuvati „tragove osjećaja kontinuiteta“ (Nora, 2006: 23) s izgubljenim zavičajem na istočnoj obali Jadrana. Prema tom zakonu, ustanove ovlaštene za izdavanje osobnih isprava talijanskim državljanima, dužne su esulima rođenim u općinama bivših istočnojadranskih provincija Kraljevine Italije, u rubrici 'mjesto rođenja', upisati naziv grada ili općine u talijanskoj inačici (dakle: Fiume umjesto Rijeka, Pola umjesto Pula, Parenzo umjesto Poreč, Zara umjesto Zadar, itd.), odnosno u obliku koji je bio u službenoj uporabi za vrijeme talijanskog suvereniteta nad tim područjima. Cilj je i smisao ove legislativne intervencije u praksu pamćenja da se esulima olakša „pristup uspomenama, slikama i fizičkim mjestima koja služe opredmećivanju njihova sjećanja“ (Gillis, 2006: 187).

Zakon 54/1989, nakon što su ga usvojili Zastupnički dom parlamenta i Senat, proglašen je 15. veljače 1989. ukazom predsjednika Republike Francesca Cossiga⁹¹. *Legge* 54/1989 sastoji se od samo dva članka. U prvom članku toga zakona nalaže se cjelokupnoj državnoj i javnoj administraciji, lokalnim ustanovama kao i bilo kojem drugom nadležnom uredu da, prilikom izdavanja potvrda, ovjerenih izjava i osobnih isprava talijanskim državljanima rođenim u općinama koje su bile pod talijanskim suverenitetom, a danas su na teritoriju drugih država, u rubrici mjesto rođenja podnositelja zahtjeva obvezno upisuju isključivo talijanski naziv općine, bez ikakvog referiranja na državu kojoj ta općina danas pripada.

⁹⁰ Potpisivanju su se suprotstavile slovenska vlada i parlament, kao i predstavnici slovenske manjine u Trstu (tekst Memoranduma vidi u: Istria oggi: Diritti dell'uomo e tutela unitaria della comunità italiana, 1993: 73-75)

⁹¹ Cossiga je od 1945. do 1992. bio istaknuti predstavnik Demokršćanske stranke (*Democrazia Cristiana*), potom je pripadao Demokratskoj uniji za Republiku (1998./99.) i Uniji za Republiku (1999.-2001.)

U drugom članku zakona navodi se da su državna administracija kao i sve druge nadležne institucije dužne na temelju, čak i usmenog, zahtjeva od strane takve osobe, prilagoditi njezine osobne isprave normama ovoga zakona.

Iako je po sadržaju vrlo kratak i sadržajno nedvosmislen, ovaj zakon koji je stupio na snagu još 1989. godine, nije se dosljedno provodio tako da su asocijacije esula više od dvadeset godina od njegova izglasavanja, upozoravale nadležne institucije na činjenicu da se u osobnim ispravama esula, u rubrici mjesto rođenja i dalje nerijetko navodi ime države Jugoslavije, odnosno grada ili općine u slavenskoj, a ne talijanskoj varijanti. Nacionalna asocijacija *Venezia Giulia Dalmazia* je 2007. godine, dakle punih osamnaest godina nakon što je zakon donesen, postavila među svojim prioritetnim ciljevima hitno rješavanje ovog anagrafskog pitanja za esule.

Na inicijativu Federacije esula, Ministarstvo unutarnjih poslova Italije, poslalo je 31. srpnja 2007. godine okružnicu (*circolare*) br. 42 kojim upozorava sve nadležne institucije i urede na obvezu dosljedne provedbe zakona br. 54 od 15. veljače 1989. U toj su okružnici i dva privitka: 1) privitak A koji sadrži popis svih općina koje su 15. rujna 1947. postale dio državnog teritorija bivše Jugoslavije na temelju Ugovora o miru iz Pariza, te 2.) privitak B koji sadrži popis svih općina koje su prešle pod jugoslavenski suverenitet na temelju Osimskog sporazuma koji je stupio na snagu 3. travnja 1977. godine. U okružnici se navodi da sve osobe koje su rođene u jednoj od općina s liste A prije 15. rujna 1947. kao i osobe rođene u općinama s liste B rođene prije 3. travnja 1977., moraju u svojim osobnim ispravama imati upisan naziv mjesta rođenja kakav je bio u službenoj uporabi u vrijeme njihova rođenja, a ne „kao da su rođene u državi kojoj je ta općina pripala“ (*Difesa adriatica*, 10/2007). Ova je okružnica objavljena i na Internet stranici talijanskog Ministarstva unutarnjih poslova, a u njoj, između ostalog, stoji da bi bilo oportuno, baš kako je navedeno i u prethodnoj okružnici br. 4 od 9. veljače 2007., senzibilizirati i ostale institucije poput državnih željeznica, nacionalnog mirovinskog fonda, ureda civilne motorizacije i zdravstvenih ustanova, na ispravnu primjenu odredbi predmetnoga zakona. U okružnici Ministarstva se navodi i obveza nadležnih anagrafskih ureda, da u slučaju netočno navedenog naziva mjesta rođenja za esule, a na temelju njihova zahtjeva, pokrene postupak izmjene podataka koristeći sistem SAIA (preko softwarea XML_SAIA v.2) u sklopu Nacionalnog anagrafskog popisa (*Indice Nazionale delle Anagrafi-INA*).

Ova okružnica iz srpnja 2007., u esulskim je medijima naišla na vrlo povoljan odjek. «Konačno rođeni u Italiji» («*Finalmente nati in Italia*») naslov je komentara u časopisu

Nacionalne asocijacije Venezia Giulia Dalmazia (ANVGD) *Difesa adriatica* iz listopada 2007. koji potpisuje Maria Ballarin. Ona se osvrće na ovu problematiku kroz primjere svojih roditelja koji su, kako navodi, po uredima doživljavali brojne «rasprave, silne ljutnje i gorčine prema službenicima koji su u potpunosti ignorirali ovaj zakon» (*Difesa adriatica*, 10/2007). Brojni komentari, reakcije i polemike koje je godinama na relaciji esuli - državna administracija izazivao ovaj zakon, verificirali su njegovu važnu ulogu u legitimaciji povijesnoga diskursa kojim se jednoj anagrafskoj činjenici (mjestu rođenja) kao materijalnom «mjestu pamćenja», dodjeljuje „simbolička aura“ i time „oživljava postupak prisjećanja“ (Nora, 2006: 34-36).

Ministarstvo unutarnjih poslova je u studenom 2007., s ciljem dostupnosti i učinkovitosti provedbe ovih zakonskih normi, objavilo e-mail adresu esuli_territoriceduti@interno.it na koju su se građani mogli javljati ukazujući na pogrešno upisane podatke u svojim osobnim ispravama, te time upozoriti na slučajeve neprovođenja zakona br. 54 iz 1989., a oni pak građani koji se ne služe elektroničkom poštom, mogli su svoje primjedbe i predstavke uputiti na adresu nacionalne središnjice *Asocijacije Venezia Giulia Dalmazia* (*Difesa adriatica*, 11/2007). Primjena ovoga zakona iz 1989. i dalje je morala biti osiguravana dodatnim političkim i administrativnim mjerama pa je tako talijanska vlada još 2012. godine, pod predsjedanjem premijera Marija Montija, izdala s istim ciljem direktivu broj 12A09813. U članku 2. direktive koja je objavljena u Službenom glasilu (*Gazzetta Ufficiale*) od 20. rujna 2012., stoji kako «mjesto rođenja osoba koje su rođene u Italiji mora biti historicizirano, tj. mora biti navedeno onako kako je glasilo u trenutku rođenja». Nadalje, u istome članku direktive navodi se kako potpuna primjena toga načela nije zaživjela, usprkos ranijim okružnicama Ministarstva unutarnjih poslova, među kojima su okružnica br. 19 od 20. studenog 2001., broj 9 od 1. veljače 2005., broj 4 od 9. veljače 2007 i broj 42 od 31. srpnja 2007. U članku 4. Montijeve direktive ponovljen je zahtjev da «svaki dokument, potvrda ili uvjerenje izdato osobi rođenoj prije stupanja na snagu spomenutih ugovora, u jednoj od općina navedenih u priloženim listama, mora sadržavati naziv općine rođenja iz toga datuma koji indicira talijanski suverenitet na tom teritoriju, bez ikakve naznake države kojoj te općine danas pripadaju» (*Difesa adriatica*, 11/2012).

U povodu Montijeve direktive, esulski mjesečnik *Difesa Adriatica* iz studenoga 2012., objavio je popis svih općina, provincija u čijem su sastavu bile kao i pripadajući im broj na temelju popisa Nacionalnog instituta za statistiku (ISTAT). Naime, taj je Institut 1999. godine objavio službeni popis bivših talijanskih općina na istočnoj obali Jadrana uz njihove brojčane

oznake (codice), tj. onako kako su oni glasili u vrijeme prije prelaska pod suverenitet bivše Jugoslavije. Primjerice, Abbazia (Opatija) je spadala pod provinciju Fiume (Rijeka), a njezin *codice* prema ISTAT-u je 701.⁹²

Jan Assmann smatra da prostor igra glavnu ulogu za kulturu sjećanja, pa u tom smislu govori o topografskim 'tekstovima' kulturalnog pamćenja, 'mnemotopima', mjestima pamćenja (Assmann, 2006: 71), zaključujući kako svaka društvena grupa svoja specifična sjećanja na sebi svojstven način lokalizira. Zakonom 54/1989. talijanski nazivi gradova u bivšim istočnim provincijama koji se moraju iskazati u današnjim osobnim ispravama esula, tvore upravo jednu takvu 'kulturalnu topografiju' u kojoj Zara, Fiume, Pola, Parenzo i drugi gradovi imaju funkciju mnemotopa.

S obzirom da je Mario Monti 2011. godine, uslijed prijetećih neravnoteža talijanske ekonomije, preuzeo vladu kao nestranački i ideološki nepristrani tehnomenadžer (njegov je dolazak na čelo vlade otvoreno poticala i Europska komisija), moglo se činiti politički paradoksalnim da premijer takvog profila donosi direktivu kojom se zahtijeva dosljedna primjena jednoga zakona sa čvrstim uporištem u prošlosti koja se kod esula „pretače u simboličke figure“ sjećanja (Assman, 2006: 64), tj. u mjesta rođenja kao ishodište njihova egzodusa. S druge pak strane, ta činjenica pokazuje da su do vremena Montijeva mandata (2011.-2012), bez obzira na političke profile vlada - esuli, egzodus i foibe već gotovo konsenzualno prihvaćeni kao jedna od nosivih tema nacionalnog identiteta, tj. kao *opinio communis* službene talijanske politike.

Sljedeći talijanski zakon koji proizlazi iz svojevrsnog ophođenja s (po)ratnom prošlošću je zakon br. 91 od 5. veljače 1992. (Gazzetta Ufficiale 38/1992) kojim pripadnici talijanske etničke zajednice na prostoru Hrvatske i Slovenije, pod određenim uvjetima, mogu ostvariti pravo na stjecanje državljanstva Republike Italije. Reaktualizacijom prošlosti i „naknadnom konstrukcijom političkih i kulturnih 'kauzaliteta' i 'kontinuiteta' (Bosto, 2007: 29), ovim se zakonom *esuli* i *rimasti*, koji su nakon Drugog svjetskog rata rascijepljeni geopolitičkim promjenama, ponovo ujedinjuju u državljanskom korpusu Talijanske Republike. Naime, od 1992. *rimasti* stječu pravo na državljanstvo Italije jer su bili, kako ih definira čl. 9. ovog zakona, „talijanski državljani po rođenju“ (*cittadini per nascita*).

⁹² Na suvremenim osobnim iskaznicama talijanskih državljana, pored naziva mjesta rođenja navodi se u zagradama i kratica provincije. Npr. državljani rođeni u mjestu Conegliano koje pripada provinciji Treviso imat će pored imena rodnoga mjesta kraticu TV. Zakon br. 54 iz 1989. kao i sve naknadne okružnice i direktive koje se na njega nadovezuju, obvezale su nadležne urede da esulima naziv rodnoga mjesta i provincije u osobnim ispravama navedu na način kao da su još uvijek sastavni dio talijanskog državnog teritorija, odnosno u obliku kakav je službeno glasilo u vrijeme talijanske vladavine na tome području.

Prema članku 17. ovog zakona, one osobe na području današnje Republike Hrvatske (i Slovenije) koje su rođene na teritoriju pripalom bivšoj SFRJ Ugovorom o miru s Italijom, a nisu slijedom tog Ugovora iz 1947. iskoristile pravo optiranja za talijansko državljanstvo, sada su dobile mogućnost da, u roku od dvije godine od stupanja na snagu ovog zakona, steknu državljanstvo Republike Italije. Uz zahtjev za talijansko državljanstvo po ovom zakonu, građani koji ispunjavaju predviđene uvjete, trebali su, između ostalog, dostaviti uvjerenje da su na dan 10. lipnja 1940. imali prebivalište na odnosnom području, te da su na dan 15. rujna 1947. (kada je Italija ratificirala Ugovor o miru) imali talijansko državljanstvo. Zakon je istu mogućnost dao i građanima talijanske nacionalnosti bivše Zone B Slobodnog teritorija Trsta koji su poslije rata morali prihvatiti jugoslavensko državljanstvo ukoliko su željeli ostati živjeti na tom području.

Članak 17. (st. 1.) ovoga zakona glasi:

Osoba koja je izgubila državljanstvo na temelju članaka 8. i 12. zakona br. 555 od 13. lipnja 1912. ili pak nije ostvarila optiranje predviđeno člankom 5. zakona br. 123 od 21. travnja 1983., ponovo ga stječe ako u roku od dvije godine od dana stupanja na snagu ovoga zakona podnese u tom smislu zahtjev.

S obzirom da se zakon odnosio na hrvatske državljane talijanske nacionalnosti, k tome u vrijeme kada je već uznapredovalo ratno stanje u Hrvatskoj (1992.), njegova recepcija u hrvatskim medijima i dijelu politike uglavnom je bila političke, a ne normativne prirode. Ocjenjujući zakon političkim sredstvom „talijanizacije“ dijelova Hrvatske (Istre, Kvarnera i Dalmacije), dobar dio hrvatskih medija 90-ih godina prikazao ga je kao svojevrsnu prijetnju nacionalnom identitetu hrvatskog državnog prostora. Tako je, primjerice, tjednik *Nedjeljna Dalmacija* od 8. prosinca 1993. objavio tekst pod naslovom „Stotine tisuća Hrvata s talijanskom putovnicom“, a u kojemu tadašnji predsjednik zadarskog ogranka Socijaldemokratske partije (SDP) Romano Meštrović izjavljuje kako će taj zakon imati za Hrvatsku „razorniju snagu od srpskih granata“. Na takve se ocjene oglasio tadašnji veleposlanik Italije u Zagrebu Paolo Pensa, koji je istome tjedniku od 30. rujna 1994. dao intervju pod naslovom „Hrvatska neće diktirati talijanske zakone“. Interes za ovu temu iskazala su i neka druga hrvatska glasila, pa je tako tjednik *Slavonski magazin* od 9. rujna 1992. objavio članak pod naslovom „Dalmaciji prijeti masovna talijanizacija“, tjednik *Danas* 30. srpnja 1992. je temu plasirao s naslovom „Potraga za korijenima“, a talijanski dnevni list *Il Piccolo* je, u izdanju od 9. kolovoza 1993., hrvatske reakcije na temu ovoga zakona prenio u članku pod naslovom „'Strah' od dvojnoga državljanstva“ („*Paura' della doppia cittadinanza*“).

Uslijed takvih medijskih i političkih reakcija u Hrvatskoj, došlo je do određenih institucionalnih reakcija države tako da su policijske uprave pred kraj 1993. prestale hrvatskim državljanima izdavati uvjerenja kojima oni dokazuju prebivalište na dan 10. 6. 1940. i (talijansko) državljanstvo na dan 15. 9. 1947.⁹³ Iako je ta činjenica usporila i otežala postupak stjecanja državljanstva Republike Italije, talijanska strana nije odustala od provedbe zakona 91/1992.

Ovim su zakonom, 45 godina nakon potpisivanja Ugovora o miru, u pravu na talijansko državljanstvo prvi put izjednačeni oni koji su iselili s istočne obale Jadrana (*esuli*) i oni koji su ostali živjeti na tom prostoru (*rimasti*) kao nacionalna manjina u SFR Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj i Sloveniji.

Dio pripadnika talijanske nacionalne zajednice u ovim dvjema državama ostvario je pravo na državljanstvo Republike Italije temeljem zakona br. 91. od 5. veljače 1992., ali je broj odobrenih zahtjeva bio daleko ispod „zastrašujućih razmjera“ koje je ovome talijanskom zakonu pridavao dio hrvatskih medija i političara.⁹⁴ Zadarski tjednik Narodni list od 24. ožujka 1995., dakle pune tri godine nakon što je talijanski parlament usvojio zakon o državljanstvu br. 91/1992, objavljuje njegov učinak na zadarskom području. U tekstu pod naslovom "Zadrane ne privlači talijansko državljanstvo" konstatirano je ipak da je broj zadarskih zahtjeva za državljanstvom čak tri puta veći od broja deklariranih Talijana na istome području prema popisu stanovništva iz 1991. godine.⁹⁵

Četnaest godina poslije, 8. ožujka 2006. godine, talijanski parlament donosi novi zakon br. 124/2006 (Gazzetta Ufficiale 73/2006) koji zapravo predstavlja dopunu zakona o državljanstvu br. 91 iz 1992. Novim zakonom 124/2006., pravo na stjecanje državljanstva

⁹³ Tekst uvjerenja koje su izdavale, a potom prestale izdavati, nadležne policijske uprave MUP-a RH u Istri, Rijeci, Zadru i drugim mjestima koja su nekad bila pod talijanskom jurisdikcijom, glasio je: „*Temeljem članka 1. Zakona o preuzimanju zakona o općem upravnom postupku u Republici Hrvatskoj (Narodne novine br. 53/91), a u svezi članka 175. Zakona o općem upravnom postupku, a na zahtjev gospodina/gospođe (ime i prezime) iz (mjesto prebivališta, adresa), izdaje se Uvjerenje da je gospodin/gospođa (ime i prezime), rođen(a) (djevojačko prezime), sin/kćer (ime oca i majke), rođen(a) (datum rođenja) u (mjesto rođenja), imao/la dana 10. 06. 1940 godine prebivalište u (npr. Rijeci, Zadru), odnosno na području pripojenom bivšoj FNRJ po Ugovoru o miru s Italijom. Dana 15. 09. 1947. godine gospodin/gospođa (ime i prezime) imao/la je talijansko državljanstvo za čije se očuvanje nije koristio/la pravom opcije te je na osnovi čl. 1. st. 1. Zakona o državljanstvu osoba na području pripojenom bivšoj FNRJ, po Ugovoru o miru s Italijom stekao/la državljanstvo bivše FNRJ. Taksa po tbr. 1. i 4. Uredbe o administrativnim taksama u iznosu od 250 HRD je naplaćena i poništena*“.

⁹⁴ Tjednik Nedjeljna Dalmacija u broju od 23. rujna 1994. potvrđuje takav epilog, objavivši tekst pod naslovom „*Putovnice ipak nisu bauk*“, a u broju od 2. veljače 1996. donosi članak pod naslovom „*Rim odustao od 'kupovine' hrvatskih Talijana državljanstvom i putovnicom*“

⁹⁵ Narodni list navodi da se na popisu stanovništva 1991. tek 77 Zadrana nacionalno izjasnilo Talijanima da bi u razdoblju do 1995. ipak njih 238 podnijelo zahtjev za stjecanje talijanskog državljanstva. No, i taj je broj daleko ispod nekih prognoza političara koji su, poput predsjednika lokalnog SDP-a Romana Meštrovića, javno tvrdili da će, zahvaljujući ovom zakonu, „preko noći 40 posto Zadrana postati Talijanima“

Talijanske Republike proširuje se i na potomke hrvatskih državljana talijanske nacionalnosti koji, na temelju Ugovora o miru s Italijom (1947.) ili Osimskog sporazuma (1975.), nisu iskoristili pravo optiranja. Zakon se sastoji od samo dva članka, a u njegovu članku 1. (stavak *b*) navodi se da pravo na državljanstvo mogu ostvariti „osobe talijanskog jezika i kulture koji su djeca ili potomci u izravnoj nasljednoj liniji“ s osobama koje su mogle, a nisu iskoristile pravo optiranja za talijansko državljanstvo.

U stavku *a* članka 1., precizno se identificira kategorija osoba čiji potomci prema ovome zakonu ostvaruju pravo na talijansko državljanstvo:

Pravo na talijansko državljanstvo je priznato: osobama koje su bile talijanski državljani, s nekadašnjim prebivalištem na teritoriju koji je pripadao talijanskoj državi, a potom ustupljen Jugoslavenskoj Republici snagom Ugovora o miru potpisanom u Parizu 10. veljače 1947. [...] ili pak snagom Osimskog sporazuma od 10. studenoga 1975...

Citirani dio zakona (čl. 1., st. *a*), uvjerljivo verificira Assmannovu tezu da se kulturni element kolektivnog pamćenja „najbolje može predočiti kroz razliku između ... pamćenja pojedinca koji baca pogled unatrag na svoj život i spomena koji potomstvo nakon njegove smrti vezuje uz njegov život“ (Assmann, 2006: 50). Zakon 124/2006 koji potomcima biološki nestajuće generacije Talijana s istočnog Jadrana nudi formaliziranje njihova kulturnog identiteta kroz talijansko državljanstvo, sa stanovišta kulture sjećanja predstavlja „čin oživljavanja“, nastojanje da se sačuva i obnovi identitet sjećanjem na mrtve „kao da se pri tom radi o gotovo prirodnom nastavku postojanja što se zbiva samo od sebe“, a ne o „tehnički implementiranom pamćenju“ (Assmann, 2006: 50), u ovom slučaju putem zakona o državljanstvu.

Zakon br. 124 iz 2006. rezultat je, između ostalog, zagovaranja esulskih asocijacija koje su isticale nedostatnost i nedosljednost bivšeg zakona 91/1992. s obzirom da je on omogućio ponovo dobivanje (*riacquisto*) talijanskog državljanstva samo osobama koje pripadaju (poslije)ratnoj generaciji, ali ne i njihovim potomcima koji su rođeni na prostoru Jugoslavije (Hrvatske). Prema čl. 9. tog zakona iz 1992., naime, potomci poslijeratne generacije Talijana u Hrvatskoj i Sloveniji, mogli su ostvariti pravo na državljanstvo Talijanske Republike tek pod uvjetom da na teritoriju te države legalno borave najmanje tri godine. Zakonom 124/2006, omogućeno im je stjecanje talijanskog državljanstva njihovih roditelja ili predaka bez obveze napuštanja Hrvatske ili Slovenije.

Dnevnik *Novi list* je 9. listopada 2007. objavio podatke dobivene iz Veleposlanstva Talijanske Republike u Zagrebu prema kojima je do toga datuma Italija hrvatskim građanima odobrila 703 talijanska državljanstva na temelju zakona 124/2006, od čega se najveći broj, čak njih 700, odnosi na zahtjeve koji su predani u Talijanskom konzulatu u Rijeci nadležnom za područje Istre i Kvarnera.⁹⁶ U članku se prenosi i izjava saborskog zastupnika talijanske nacionalne manjine Furija Radina po kojoj su pretjerane reakcije na talijanski zakon »bile samo politika i ništa drugo« te da su „dramatične brojke najavljivali samo »politički paničari«, dok je talijanska zajednica od samog početka govorila o 10-20 tisuća novih državljanstava“. *Novi list* od 24. siječnja 2007., na svojoj je naslovnoj stranici najavio kao glavnu temu broja članak novinarku Irene Frlan pod naslovom „*Pet tisuća građana želi talijansku putovnicu*“, uz napomenu kako je „novi talijanski zakon o državljanstvu izazvao u Hrvatskoj puno manji interes od očekivanog“, iako je njegovo donošenje u prethodnoj godini pokrenulo „val negodovanja u Hrvatskoj i Sloveniji gdje se govorilo o čak sto tisuća zahtjeva“. Raspravu u Hrvatskom saboru koju je izazvao ovaj talijanski zakon o državljanstvu, politolog Damir Grubiša je u svojoj kolumni u *Novom listu* od 17. ožujka 2006., ocijenio „talijanofobijom“ koja se temelji na „neshvaćanju merituma stvari“, pojašnjavajući da „u talijanskom zakonu nema ni riječi o 'hrvatskim teritorijima okupiranim od talijanske soldateske“, kako se moglo čuti od zastupnika Hrvatske stranke prava, „već o teritorijima koji su prepušteni Jugoslaviji na temelju mirovnog ugovora iz Pariza“.

Ulazak mlade generacije hrvatskih državljana talijanske nacionalnosti u državljanski korpus Talijanske Republike, sa stanovišta politike povijesti ukazuje na proces prelaska s komunikacijskog na kulturalno pamćenje. Prema Assmannu, komunikacijsko je pamćenje ono koje čovjek dijeli sa svojim suvremenicima, a tipičan je primjer generacijsko pamćenje. Generacija Talijana koji nakon rata nisu optirali nego su ostali u novoj državi Jugoslaviji, izgubivši time status talijanskih državljana, predstavljaju grupu kojoj historijski pripada pamćenje na (post)ratne događaje, a njihovim nestankom to pamćenje ustupa mjesto drugom (Assmann, 2006: 63). Zakon br. 91/1992 odnosio se upravo i isključivo na tu generaciju. Međutim, novim zakonom 124/2006. uspostavlja se kulturalno pamćenje koje je prije svega stvar institucionalizirane mnemotehnike (Assmann, 2006: 64), čiji su nositelji pripadnici

⁹⁶ U istome broju, *Novi list* objavljuje i podatke o broju predanih zahtjeva za talijanskim državljanstvom po hrvatskim gradovima: Rijeka: 4.000 zahtjeva na listi čekanja, 1.400 zahtjeva poslano u Rim, 700 pozitivnih odgovora (tu su uključeni i građani iz Istre); Zagreb: 60-70 zahtjeva u obradi, 20 zahtjeva poslano u Rim, 3 pozitivna odgovora; Split: 158 zahtjeva u konzulatu, 5 zahtjeva poslano u Rim

mlađe generacije⁹⁷ koji slike o (po)ratnim događajima na istočnoj obali Jadrana ne dijele sa suvremenicima tih događaja. Činjenična se povijest u kulturalnom pamćenju transformira u upamćenu, a time i u mit (Assmann, 2006: 65), a to i jest cilj politike povijesti: da se jedna 'velika pripovijest' sa simboličkim iskazima o esulima, egzodusu i foibama, učvrsti kao jedan od važnih utemeljujućih mitova nacionalnoga identiteta.

Budući da u Italiji, osim države, i regije imaju legislativne ovlasti, politike pamćenja usmjerene na bivše talijanske provincije ostvarivale su se i putem određenih regionalnih zakona poput onog br. 15 od 7. travnja 1994. koji je usvojila regija Veneto, ili pak zakona regije Friuli-Venezia-Giulia br. 16 od 16. kolovoza 2000. godine.

Regija Veneto je 7. travnja 1994. donijela zakon br. 15 naslovljen „Intervencije za spašavanje, konzervaciju i valorizaciju kulturne baštine venetskog podrijetla u Istri i Dalmaciji“ (Bollettino Ufficiale Regionale 30/1994). Zakon je donesen u vrijeme ratnih prilika u Hrvatskoj gdje su (npr. u Zadru i Dubrovniku) zabilježena materijalna stradanja vrijednih spomenika iz razdoblja Mletačke republike. Na unutarnjopolitičkom planu, donošenje ovog regionalnog zakona koincidira s izbornom pobjedom desne koalicije na državnoj razini koju predvode Forza Italia i Alleanza nazionale, a koja će rezultirati sastavljanjem prve Berlusconijske vlade u svibnju 1994. (Governo Berlusconi I). U regiji Veneto poglavarstvo je 1994. sastavljeno od pripadnika Demokršćanske stranke (desni centar), Stranke demokratske ljevice-PDS (lijevi centar) i Lege nord (desni centar), a na čelu regije je predsjednik Giuseppe Pupillo, član PDS-a, ali rođeni Zadrani (1940.) i pripadnik esulske zajednice.

Ovaj regionalni zakon 15/1994, sastavljen od osam članaka, već u prvome članku pretpostavlja povijesno jedinstvo Istre i Dalmacije s regijom Veneto, a time definira i politiku povijesti koja putem zakonodavne sfere određuje kulturni identitet talijanske nacije koji se proteže izvan granica državnoga teritorija. Prvi članak (st. 1.) zakona glasi:

Regija, s ciljem promicanja novih i bliskijih odnosa suradnje među narodima, u poznavanju, spašavanju i vrednovanju povijesno-kulturne baštine venetskoga podrijetla u Istri i Dalmaciji, prepoznaje sredstvo za afirmaciju vrijednosti prijateljstva i mirnog suživota što ih oduvijek dijele stanovnici Veneta, Istre i Dalmacije.

U stavku 2. istoga članka, navodi se da Regija promovira i ostvaruje inicijative temeljem ovoga zakona na izravan način ili putem natječaja koje objavljuju lokalne ustanove,

⁹⁷ Potpuno je u skladu s time činjenica da Talijanski konzulat u Splitu na svojoj službenoj internetskoj stranici 17. veljače 2006. objavljuje informativni tekst o praktičnoj provedbi zakona 124/2006. koji regulira pitanje državljanstva, a koji započinje citatom izjave predsjednika Republike Carla Azeglia Ciampija od 8. veljače 2006. izrečene u povodu Dana sjećanja: „Pravedno je da godine šutnje nadomjesti svečana afirmacija sjećanja“.

javne i privatne institucije kao i volonterske asocijacije. U preostalim člancima, zakon definira provedbu kulturnih, istraživačkih i informativnih inicijativa (čl. 2.), aktivnosti na polju međunarodne suradnje (čl. 3.), „bratimljenja“ općina u regiji Veneto s onima u Hrvatskoj i Sloveniji (čl. 4.), osnivanje Stalnog komiteta za valorizaciju kulturne baštine venetskoga podrijetla u Istri i Dalmaciji (čl. 5.), zatim funkcije Stalnog komiteta (čl. 6.), godišnji program aktivnosti (čl. 7.) kao i financijske norme (čl. 8.).

U ožujku 2015., na dvadesetu obljetnicu proglašenja ovoga zakona, Regija Veneto je organizirala seminar pod naslovom „*Dvadeset godina zakona 15/1994. Veneto, Istra, Dalmacija između sjećanja, kulture, suradnje*“. Na seminaru su eksperti i političari izlagali o ostvarenim projektima na temelju ovoga regionalnog zakona, a prikazane su i filmske projekcije o ostvarenim arhitektonskim restauracijama na spomenicima istočne obale Jadrana.

Zakon br. 16/2000 (Bollettino Ufficiale Regionale 33/2000) naslovljen “Intervencije za obnovu, konzervaciju i valorizaciju svjedočanstava te povijesne, umjetničke i kulturne baštine talijanskoga podrijetla u Istri, Kvarneru i Dalmaciji, kao i druge inicijative za transgraničnu i transnacionalnu suradnju”, donijela je 16. kolovoza 2000. godine regija Friuli-Venezia-Giulia sa sjedištem u Trstu, koja teritorijalno graniči s bivšim istočnim provincijama Kraljevine Italije (tj. s državnim teritorijem Republike Slovenije). Zakon je predvidio da se takvi projekti financiraju izravno iz fondova Regije Friuli-Venezia-Giulia ili putem natječaja za javne i privatne institucije. Pod paradigmom baštine, odnosno potrebe njezine obnove i očuvanja na istočnoj obali Jadrana, Regija Friuli-Venezia-Giulia je zakonom 16/2000., između ostalog, legitimirala politiku povijesti koja kulturno-spomeničku ostavštinu rimskog, mletačkog i talijanskog razdoblja povijesti koristi kao simbolički resurs “talijanstva” (*italianità*) ovih prostora.

U međuvremenu, donesen je 27. prosinca 2013. zakon br. 23/2013. kojim se određuje financijski plan troškova Regije za trogodišnje razdoblje 2014.-2016., a kojim su odredbe zakona iz kolovoza 2000., zbog financijskih razloga, stavljene izvan snage.

Za razliku od regionalnog zakona 16/2000 koji se općenito odnosio na svu kulturnu, umjetničku i povijesnu baštinu talijanskog podrijetla, državnim zakonom br. 72/2001 od 16. ožujka 2001. (Gazzetta Ufficiale 73/2001) predviđeno je financiranje povijesne i kulturne baštine zajednica talijanskih esula iz Istre, Rijeke i Dalmacije. Pozivajući se na obveze iz čl.

9. Ustava⁹⁸, ovaj zakon koji ima samo četiri članka, predviđa državnu skrb o njegovanju talijanske povijesne, kulturne i jezične tradicije istarskih, riječkih i dalmatinskih zajednica koje žive u Italiji. Zakonodavac se pri tome referira na običaje te na umjetničko, glazbeno i književno stvaralaštvo koje tvori kulturnu narodnu baštinu esula kao i njihove povijesne veze sa zemljama njihova podrijetla.

Zakon predviđa podršku projektima kao što su organizacija skupova, izložbi i studijskih seminara, osnivanje i jačanje dokumentacijskih centara koje bi se bavile zemljama podrijetla esula, događajima vezanim za njihov egzodus kao i daljnjem uključivanju julijsko-dalmatinskih esula u nacionalni život Italije ili pak drugih država u koje su emigrirali. Navodi se, nadalje, i podrška inicijativama usmjerenim na širenje i njegovanje povijesti, kulture, klasične i primijenjene umjetnosti, glazbe, jezičnih i dijalektalnih tradicija, kao i organizacija manifestacija i susreta kojima se potiče održanje kulturnih dodira sa zemljama podrijetla.

Ovim je zakonom bilo osigurano devet milijardi lira za razdoblje 2001.-2003., a predviđeno je da se način dodjele sredstava, kriteriji i primatelji, te postupak podnošenja zahtjeva, definira posebnim sporazumom koji bi potpisali Ministarstvo kulture i Federacija udruga istarskih, riječkih i dalmatinskih esula, uz suglasnost Predsjedništva Vijeća ministara i Ministarstva vanjskih poslova. Za provedbu inicijativa i aktivnosti koje se odnose na veze esula s područjem današnje Slovenije i Hrvatske, kao zemljama njihova podrijetla, zakon je predvidio i potrebnu suglasnost Talijanske unije, organizacije koja je službeni predstavnik talijanske nacionalne zajednice u ovim dvjema državama. Na temelju ovoga zakona 72/2001. financiran je, primjerice, hrvatski prijevod romana *Kuća u Ulici San Zorzi*, autora Lucia Totha⁹⁹, talijanskog političara i pisca, rodom iz Zadra koji je godinama bio na čelu esulske Asocijacije Venezia Giulia Dalmazia. Za razumijevanje “pisaca u egzilu” i “egzila u romanu”, poput spomenutog primjera *Kuće u Ulici San Zorzi*, Sanja Šakić upozorava na dvojbu koja prati proučavanje egzila, emigracije i bezdomništva u književnim djelima. Tu dvojbu nameće pitanje “iz koje pozicije treba prići tim tekstovima” u kojima se “ne da povući jasna granica između autobiografskog zapisa i fikcije”, odnosno, “življenog egzila empirijskog autora i svojevrsne opsjednutosti egzilom u njegovim djelima” (Šakić, 2013: 227).

⁹⁸ Članak 9., stavak 2., talijanskog Ustava glasi: Republika štiti krajolik te povijesnu i umjetničku baštinu Nacije“ (Ustav Talijanske Republike objavljen je na internetskoj stranici Senata (www.senato.it) ili vidi u: Costituzione della Repubblica Italiana (1992) Pirola Editore, Milano).

⁹⁹ U uvodu knjige, autor naznačuje da ona govori o dvije talijanske i dvije hrvatske obitelji koje žive u istoj kući, o mladim pustolovima i idealistima koji „prolaze kolektivnu sudbinu svoje zemlje...od finis Austriae do D'Annunzijeve pothvata i rađanja fašizma; od partizanskog rata u Dalmaciji i Italiji do pada Mussolinija, uništenja talijanskog Zadra i egzodusa njegovih stanovnika...” (Toth, 2017: 9)

Sljedećim zakonom br. 137/2001 od 29. ožujka 2001. godine (Gazzetta Ufficiale 93/2001), ozbiljen je, s ciljem prevladavanja prošlosti, aspekt politike povijesti koji se provodi određenim ekonomskim mjerama, kao što su odštete žrtvama (Cipek, 2007: 21). Na temelju toga zakona, bivšim vlasnicima dobara i nositeljima prava i interesa na područjima bivše Jugoslavije koja su napustili na temelju Ugovora o miru iz 1947. i Osimskog sporazuma iz 1975., priznaje se pravo na obeštećenje od strane Republike Italije, i to prema indeksima vrijednosti i koeficijentima financijske revalorizacije navedenima u tabeli A koja je sastavni dio ovoga zakona¹⁰⁰. Sastavljen od samo šest članaka, zakon predviđa da će se isplate obeštećenja odvijati u granicama godišnje raspoloživih sredstava i temeljem programiranja gospodarskih učinaka, a po redoslijedu isplata krenut će se od vlasnika dobara s najmanjom vrijednošću. Isto tako, ukoliko netko od vlasnika u međuvremenu dobije povrat dobara od država sljednica bivše Jugoslavije, smanjit će mu se, sukladno tome, vrijednost obeštećenja. Tabela prikazuje koeficijente revalorizacije tih dobara u odnosu na njihovu procijenjenu vrijednost iz 1938. godine. U cilju ostvarenja ovog zakona, predviđeno je člankom 5. izdvajanje 180 milijardi lira u 2001. godini, 170 milijardi u 2002., 90 milijardi u 2003. te 40 milijardi za razdoblje od 2004. godine do konačne isplate obeštećenja.

S ciljem institucionalne i financijske podrške njegovanju i afirmaciji sjećanja na povijesnu talijansku dimenziju identiteta Dalmacije, parlamentarni zastupnik Alleanze nazionale Roberto Menia predložio je 17. studenog 2004. Zastupničkom domu usvajanje zakona kojim bi se priznao pravni status 'Centra za dalmatinska kulturna istraživanja Split'. U obrazloženju svoga prijedloga, Menia¹⁰¹ je, između ostalog, naveo kako „ulazak Slovenije u Europsku uniju koja će se proširiti i ostalim republikama proizišlim iz rascijepljene SFRJ, dovodi do neophodnog novog promišljanja kulturne uloge Italije na Balkanu“¹⁰². Menia u

¹⁰⁰ Prema toj tabeli najveći koeficijent revalorizacije (350) utvrđen je za nekretnine esula koje su 1938. godine imale vrijednost do sto tisuća lira. Najniži koeficijent (10) određen je za nekretnine čija je procijenjena vrijednost za 1938. godinu iznosila iznad pet milijuna lira.

¹⁰¹ Na talijanskoj Wikipediji se za Roberta Meniju navodi da mu je majka jedna od istarskih esula, rodom iz Buja, koja se nakon rata preselila u Trst. Predstavljen je kao talijanski političar koji je posebno vezan za esulsku tematiku i koji je bio „prvi zagovornik zakona kojim je 10. veljače proglašen Danom sjećanja, posvećenom žrtvama fojbi“, tj. zakona 92/2004. Wikipedia donosi i Menijinu izjavu u povodu usvajanja toga zakona velikom većinom u parlamentu, kada je rekao da je to bila „najljepša bitka njegova života“. „Sretan sam što je jedna važna i tužna stranica naše povijesti vraćena i osigurana za buduće generacije, a ja sam samo izvršio svoju dužnost...“. (<https://it.m.wikipedia.org>)

¹⁰² Tekst prijedloga zakona s obrazloženjem predlagatelja Roberta Menije, objavljen je u časopisu „La rivista dalmatica“ (br. 2, vol. LXXX, 2005.) koji izdaje Nacionalna dalmatinska asocijacija (Associazione Nazionale Dalmata). Časopis izlazi u Italiji svaka tri mjeseca, a u spomenutom broju je kao urednik naveden Nicolò Luxardo de Franchi, potomak poznate obitelji Luxardo koja je do kraja Drugog svjetskog rata u Zadru bila vlasnik industrije likera. Tadašnje vlasnike Pietra i Nicolòda Luxarda likvidirale su partizanske vlasti, a ostatak obitelji je izbjegao u današnju Italiju. Dvije ulice, jedna u Rimu, a druga u Padovi, nose danas ime po obitelji

svome obrazloženju dalje ističe kako „*Italija svoju kulturnu nazočnost na tom prostoru ne može svoditi tek na održanje na životu talijanskih zajednica u Istri, Kvarneru i u Zadru, koje predstavljaju dragocjene ostatke talijanstva preživjele nakon egzodusa 350 tisuća Talijana u Drugom svjetskom ratu*“.

Prema Meniji, motiv je njegova prijedloga da se zakonom juridički prizna Centar za dalmatinska kulturna istraživanja Split koji bi djelovao s ciljem da se pravna i financijska potpora Talijanske Republike osigura i „*talijanskim zajednicama u Splitu, Zadru, Krku, Lošinju, kao i ponosnoj crnogorskoj talijanskoj zajednici koja je osnovana tek prije nekoliko mjeseci*“. Provodeći politiku povijesti koja na vremenskoj relaciji rimsko razdoblje-Mletačka Republika-Kraljevina Italija, gradi narativ o 'drevnom talijanstvu' jadranskog prostora, Menia tvrdi kako dosadašnji zakoni koji podupiru kulturno-povijesni identitet esula i područja njihova podrijetla, poput onog 72/2001, „*ne omogućuju Sveučilištu u Trstu i Talijanskoj uniji u Rijeci financiranje talijanske zajednice u Crnoj Gori... iako je Boka Kotorska stoljećima pripadala Mletačkoj Republici, čiji je stijeg zakopan u Perastu, a tamošnji mještani bili njegovi vjerni čuvari*“. Isto tako, dodaje Menia u svome obrazloženju, „*dalmatinska luka Neum i njegovo zaleđe koji pripadaju Republici Bosni i Hercegovini, također su isključeni iz bilo kakve moguće talijanske intervencije*“. Menijin diskurs jasno ukazuje na njegovo poimanje cjelokupnog istočnog Jadrana kroz ideološki konstrukt „*tisućgodšnjeg rimsko-venetsko-talijanskog*“ kulturnog prostora na kojemu su u povijesnom razdoblju „*od Isusa do Tita*“¹⁰³ bile dominantne upravo te kulturne, civilizacijske i etničke konotacije, dakle sve do 1945. kada je prevlašću 'slavenske' komponente izmijenjen njegov kulturni identitet

Menijin predloženi zakon o Centru za dalmatinska kulturna istraživanja Split sastoji se od tri članka. U prvome se navodi da „*Talijanska Republika štiti i priznaje Centar za dalmatinska kulturna istraživanja Split kao kulturnu ustanovu od nacionalne koristi koja djeluje u Talijanskoj Republici i u republikama Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori*“. Drugi članak glasi: „*S ciljem da se Centru za dalmatinska kulturna istraživanja Split omogući valorizacija ilirsko-latinske, talijanske i mediteranske kulturne, povijesne, književne i umjetničke baštine koja je zabilježila osobit razvitak u povijesnoj Dalmaciji, kao i širenje talijanskog jezika među različitim dalmatinskim stanovništvom, osigurava se Centru iznos od sto tisuća eura godišnje za razdoblje 2005.-2007.*“. I, na koncu, treći članak predloženog

Luxardo koja predvodi istoimenu industriju likera sa sjedištem u Torregli kraj Padove. Suvlasnik tvornice je Franco Luxardo, inače čelnik esulske Asocijacije Dalmatinski Talijani u svijetu (*Dalmati italiani nel mondo*).

¹⁰³ Izreka po kojoj npr. Istra, Rijeka ili Zadar „od Isusa do Tita nikada nisu bili slavenski“ nerijetko se koristi u esulskom diskursu, ali i u diskursu talijanske političke desnice, čime se naglašava paradigma o „povijesnoj nepravdi“ i „kolektivnoj kazni“ kojoj je Italija podvrgnuta nakon rata od strane međunarodne zajednice

zakona definira načine i mehanizme osiguravanja naznačenog financijskog iznosa, obvezujući ministarstva gospodarstva i financija da svojim odlukama izvrše preraspodjelu proračunskih sredstava.

U nizu zakonodavnih inicijativa koje imaju za cilj reguliranje nacionalnog sjećanja, reprezentativan su primjer dali i parlamentarni zastupnici Liberalnih demokrata Daniela Melchiorre i Italo Tanoni, uputivši 12. srpnja 2010. godine u parlamentarnu proceduru zakonski prijedlog C.3619¹⁰⁴, naslovljen: “Odredbe o zaštiti povijesne toponomastike područja Istre, Kvarnera i Dalmacije”. U članku 1. predloženog teksta zakona, stoji: s ciljem očuvanja sjećanja i povijesne toponomastike područja Istre, Kvarnera i Dalmacije, korisnici subvencija i javnih potpora u sektoru izdavaštva obvezuju se da će objavljivati zemljopisne karte, putne autokarte i turističke vodiče, na način da u njima koriste talijanske toponime spomenutih područja, oslanjajući se na kartografiju Vojnog geografskog instituta. Prema prijedlogu zakona, ukoliko se ne budu pridržavali odredbi ovoga zakona, izdavači će biti podvrgnuti oduzimanju koncesije za obavljanje poslova izrade spomenutih tiskovina.

U obrazloženju svoga prijedloga koje su iznijeli u parlamentu, predlagatelji su naznačili politiku povijesti koja podupire takav zakon tvrdnjom da se “nazivi mjesta talože kroz duga povijesna razdoblja” te da ona u sebi “predstavljaju identitetsku baštinu koja se ne smije uništavati aktivnostima usmjerenim na brisanje prošlosti” (www.camera.it, 2010). Nadalje, predstavljajući zakonski prijedlog C.3619, Melchiorre i Tanoni utvrdili su da je tiskanje denominiranih toponima “samo na slovenskom, hrvatskom ili crnogorskom” - čime se “radikalno nadomještaju povijesni talijanski nazivi” - posljedica političkog izbora takve prakse.

Parlamentarna zastupnica Daniela Melchiorre, inače kćer Riječanke koja je iza rata emigrirala u Italiju, predstavila je prijedlog ovog zakona u listopadu 2010. godine i u Orvietu, na godišnjem skupu dalmatinskih esula koji su mu dali konsenzualnu podršku. Diskurs predlagatelja koji su u parlamentu predstavili ovaj nacrt zakona, jasno je identificirao politiku pamćenja koja, preko toponomastike kao spremišta povijesne memorije, u potpunosti korespondira s esulskom percepcijom prošlosti:

Područjima istočnoga Jadrana koja su ionako već bolno obilježena egzodusom, briše se tako jedna cijela baština, a talijanskoj manjini koja je još uvijek tamo prisutna, vrši se gruba povreda njihovih manjinskih prava. Umjetnim negiranjem tradicionalne toponomastike rasipa se jedno bogatstvo, mjestima se oduzima povijest i

¹⁰⁴ Tekst prijedloga s obrazloženjem/motivacijom predlagatelja objavljen je na internetskoj stranici Zastupničkog doma talijanskog parlamenta www.camera.it 2010. godine

identitet..., nanovo se ranjavaju esuli i postavlja prepreka prevladavanju tužnih konflikata iz prošlosti.

...U budućnosti, zbog ovakvih tendencija, nove generacije riskiraju gubitak svjesnosti o jadranskoj povijesti i identitetu te njegovo kulturno osiromašenje. Mladi turist koji danas prolazi kroz Parenzo, neuko se oslanjajući na talijansku prometnu kartu, može olako pomisliti da se radi o gradu koji se oduvijek i samo zove Poreč (www.camera.it, 2010).

Konačno, 2016. godine, politika povijesti koja talijanski egzodus i foibe tretira kao dužnost nacionalnog sjećanja, dobila je i svoju kazneno-pravnu zaštitu i to zakonom br. 115/2016 koji je Zastupnički dom parlamenta usvojio 16. lipnja 2016. (*Gazzetta Ufficiale* 149/2016)¹⁰⁵. Iako se prvenstveno radi o zakonu kojim se sankcionira negiranje holokausta, u njemu su i odredbe koje 'pokrivaju' i ostale oblike negacionizma kao što su negiranje zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina definiranih člancima 6., 7., i 8. Statuta Međunarodnog kaznenog suda. Oslanjajući se upravo na te odredbe ovoga zakona, pojedini su ga mediji najavili i ocijenili kao legislativni novitet po kojemu će se i javno negiranje fojbi smatrati protuzakonitim djelom. Tako ga je, primjerice, tršćanski *Il Piccolo* od 13. listopada 2013., još dok je zakon bio u fazi nacрта pred parlamentarnim Odborom za zakonodavstvo, predstavio u tekstu naslovljenom "Od holokausta do fojbi negacionizam će biti kazneno djelo" (www.ilpiccolo.it, 2013). Spomenuti članak započinje rečenicom: "Tko bude negirao dramu fojbi, kao i holokaust, riskira kaznu od preko sedam godina zatvora". Utjecajni tjednik *Famiglia cristiana* je pripremu ovoga zakona popratio još u izdanju od 10. veljače 2015., tj. u vrijeme kada je zakon usvojen u Senatu, donjem domu talijanskog parlamenta. Neposredni povod za objavu toga članka bio je natpis "Živjeli jugoslavenski partizani" ispisan crnim sprejem na zidu Kuće sjećanja u Rimu, i to uz Dan sjećanja na esule i foibe. Pod naslovom "Negacionizam je kazneno djelo", tjednik piše kako će "konačno i u Italiji onaj tko negira genocid i zločine protiv čovječnosti kao što je holokaust ili etničkog čišćenja poput fojbi, moći biti procesuiran i kažnjen" (www.famigliacristiana.it, 2015).

U Zastupničkom domu parlamenta, zakon je usvojen s 237 glasova zastupnika, protiv je bilo pet, a suzdržanih 102. Prije Zastupničkog doma, zakon je prihvatio i Senat sa 134 glasa za, 14 protiv i 36 suzdržanih, što ukazuje na vrlo visok stupanj nacionalnog konsenzusa kojim je određena politika povijesti legitimirana i putem zakonodavne sfere.

¹⁰⁵ Ovaj zakon, inače, predstavlja modifikaciju, dopunu zakona br. 654 od 13. 10. 1975.

Od dvanaest analiziranih zakona i zakonskih prijedloga u razdoblju 1989.-2016., koji reflektiraju određenu politiku prošlosti, čak devet ih je predloženo/usvojeno u vrijeme vladavine “demokršćanske i forcističke desnice” (Kasapović, 2014: 154), a tri su zakona donesena u vrijeme vlada lijevog centra (vidi tablicu br. 7). Pri tome treba naglasiti da s koalicijskim vladama desnog centra i desnice vremenski koreliraju upravo oni “esulski zakoni” kojima država bazično regulira obvezu nacionalnog sjećanja, poput komemoriranja egzodusa i zločina fojbi (92/2004), konzerviranja povijesno-kulturnog identiteta esula (72/2001), spajanja na relaciji esuli-rimasti preko politike državljanstva ((91/1992 i 124/2006), konkretizacije povijesti preimenovanjem toponima (C3619/2010) i dr.

Osim unutarnjopolitičkog konteksta u kojima su usvajani ovi zakoni, na njihovo donošenje utjecali su nedvojbeno i međunarodnopolitički događaji, od urušavanja socijalističkog poretka u svijetu do nastanka novih demokratskih država (Hrvatska i Slovenija) u istočnome susjedstvu pred koje je Talijanska Republika postavila izvjesna bilateralna očekivanja i obveze u procesu njihova priznavanja, a potom i podrške na putu ostvarenja članstva u Europskoj uniji i NATO.

Tablica 7: “Esulski zakoni” u funkciji politike povijesti državnih i regionalnih vlasti

ZAKON (broj i god. donošenja)	Područje reguliranja	Intencija zakona	Unutarnjopol. kontekst	Vanjskopolitički kontekst
54/1989 G.U. br. 44 od 22. 2. 1989.	Osobne isprave esula	Upis talijanske verzije mjesta rođenja u osobnim ispravama esula	Koalicijska vlada predvođena demokršćanima (Governo De Mita)	Pad Berlinskog zida i početak urušavanja socijalističkog bloka
423/1991 (Objavljeno u Gazzetta Ufficiale br. 4 od 7. 1. 1992.)	Izvanredne boravišne dozvole za Talijane izvan domovine	Pružanje zaštite sunarodnjacima na područjima zahvaćenim “balkanskim sukobima”	Koalicijska vlada predvođena demokršćanima (Governo Andreotti VII)	Početak ratnih sukoba na području Hrvatske
91/1992 (G.U. br. 38 od 15. 2. 1992.)	Državljanstvo Talijanske Republike	Prvi put nakon rata mogućnost državljanstva za <i>rimaste</i> , tj. Talijane koji nisu optirali	Koalicijska vlada predvođena demokršćanima (Governo Andreotti VII)	Rat i borba Hrvatske za međunarodno priznanje
15/1994 (Regionalni zakon, Veneto, u: B.U.R. 30/1994	Financiranje kulturno- spomeničke baštine	Obnova oštećene mletačke spomeničke baštine u Istri i Dalmaciji	Vladajuća koalicija desnog i lijevog centra u poglavarstvu (predsjednik <i>esul</i> iz Zadra)	Ratne prilike u Hrvatskoj, stradanje spomeničke baštine

16/2000 (Reg. zakon, Friuli-Venezia-Giulia, u: B.U.R. br. 33, od 16. 8. 2000.)	Talijanska kultura, umjetnost, spomenici na istočnoj obali Jadrana	Zaštita i obnova kulturne i umjetničke baštine talijanskog podrijetla u Istri, Kvarneru i Dalmaciji	Vladajuća koalicija desnog centra i desnice u skupštini i poglavarstvu (Forza Italia, Alleanza nazionale i dr.)	Diplomatska kriza na relaciji Italija-Hrvatska zbog esulskog pitanja
72/2001 (G.U. br. 73 od 28. 3. 2001.)	Povijesna baština zajednica esula	Skrb o njegovanju povijesne, kulturne i jezične tradicije esula	Vlada lijevog centra (Governo Amato II)	Diplomatska kriza na relaciji Italija-Hrvatska zbog esulskog pitanja
137/2001 (G.U. br. 93 od 21. 4. 2001)	Financijska potpora esulima	Obeštećenje esula za napuštenu imovinu	Vlada lijevog centra (Governo Amato II)	Diplomatska kriza: Italija odlikovala Zlatnom medaljom posljednju (fašističku) talijansku upravu Zadra iz 1943.
92/2004 (G.U. br. 86 od 13. 4. 2004)	Proglašenje datuma 10. veljače spomendanom	Njegovanje kolektivnog sjećanja na egzodus i foibe	Koalijska vlada desni centar-desnica (Governo Berlusconi II)	Javne polemike između Napolitana i Mesića u vezi s događajima u poraću
C.5426/2004 prijedlog zakona upućen 17. 11. 2004.	Priznavanje Centra za kulturna istraživanja Dalmacije Split	Kulturna intervencija Italije na području cijele Dalmacije i Crne Gore	Koalijska vlada desni centar-desnica (Governo Berlusconi II)	Sukob hrvatsko-talijanskih službenih interpretacija poratnih događaja, odbijanje ratifikacije hrvatskog SSP-a
124/2006 (G.U. br. 73 od 28. 3. 2006.)	Državljanstvo Talijanske Republike	Pravo državljanstva i za potomke Talijana koji nisu optirali	Koalijska vlada desni centar-desnica (Governo Berlusconi III)	Polemike nakon emitiranja filma <i>Srce u bunaru</i> na RAI-u
C.3619/2010 prijedlog zakona upućen 12. 7. 2010.	Toponimi	Obveza upisivanja talijanske verzije istočnojadranskih toponima na zemljopisnim i putnim kartama	Koalijska vlada desnog centra (Governo Berlusconi IV)	Priprema susreta "pomirenja" Napolitano-Josipović u Puli 2011.
115/2016 (G.U. br. 149 od 28. 6. 2016.)	Sankcioniranje kaznenih djela	Sankcije za javno negiranje holokausta i drugih ratnih zločina (foibe)	Koalijska vlada lijevi centar-centar (Governo Renzi)	Relaksirani diplomatski odnosi RH-TR

3.2. Foibe kao državni spomenici: administrativno-politička regulacija sjećanja

Foibe su, u geološkom značenju riječi, duboke kraške jame, najrasprostranjenije na području Istre¹⁰⁶. Međutim, riječ foiba u talijanskoj se javnoj uporabi prometnula u jedan od

¹⁰⁶ Značenje i prijevod vidi u: Deanović, M., Jernej, J. (1984), Talijansko-hrvatski ili srpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb

važnih “semantičkih centara povijesnoga diskursa” (Czerwiński, 2015: 11.) koji nosi značenje zločina partizanskih snaga nad talijanskim građanima u neposrednom poraću.¹⁰⁷

U kapitalnoj monografiji *Istra kroz vrijeme*, koju su 2009. godine izdali talijanski Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Talijanska unija iz Rijeke i Narodno sveučilište u Trstu, stoji da se “na jeziku povjesničara pod terminom foibe razumijeva složen fenomen političkog nasilja počinjenog u Istri u rujnu-listopadu 1943. i općenito u Julijskoj krajini u proljeće 1945. kada je [...] tisuće vojnika i civila, pretežno Talijana, nestalo ili ih je eliminirala jugoslavenska oslobodilačka armija” (Ivetic, 2009: 617). U pogovoru monografije izdavači naglašavaju kako “korištenje povijesti za nova ideološka i nacionalistička suprotstavljanja među nacijama i narodima ne može...biti vodilja unutarnjeg i međunarodnog ponašanja država, s ciljem poticanja nekadašnje nesnošljivosti, prošlih podjela...”, te navode kako se “povijesni događaji moraju temeljiti na sigurnim i provjerenim izvorima i dokumentima” (Ivetic, 2009: 733). Iako se nesporno radi o deklaratornom opredijeljenju za “objektivnom” poviješću s ciljem postizanja neke vrste ‘historiografske pomirbe’, činjenica je da se politika povijesti kakvu zagovaraju esulske asocijacije, a od 90-ih godina naovamo i državna vlast, pokazuje nekongruentnom spram sadržaja ove monografije. Primjerice, citirana odrednica “jugoslavenska oslobodilačka armija” u posvemašnjoj je suprotnosti s esulskom percepcijom prošlosti s obzirom da ulazak partizana u te krajeve, u njihovoj kolektivnoj memoriji figurira kao - okupacija. Za esule se ‘oslobođenje’ ne pokazuje primjerenim terminom za opis sudbine njihova zavičaja 1944./45. godine. U esulskoj literaturi, za povijesnu epizodu vojnog osvajanja istočnojadranskog teritorija od strane partizanskih jedinica, najčešće se upotrebljava sintagma o “slavenskoj okupaciji” (*occupazione slava*) ili se pak termin oslobođenje u pravilu navodi u ironičnoj varijanti kao “oslobođenje”, dakle s navodnicima.¹⁰⁸

U razdoblju od pada Berlinskog zida (1989.) do prvih godina 21. stoljeća, u Italiji je došlo do nove faze kada je u pitanju sjećanje na Drugi svjetski rat. Povezano s reaktualizacijom sjećanja na rat, kako pokazuje Etienne François, došlo je i u zapadnoj Europi do “raspaljivanja strastvenih i kontroverznih diskusija o interpretaciji rata i načinu kako ga

¹⁰⁷ Ljudsku sposobnost da uslijed „zajedničkog pamćenja jezičnih korisnika“ riječima pridaje korelate u izvanjezičnoj stvarnosti, zbog čega su one fond znanja o nekoj stvarnosti (u ovom slučaju partizanskim zločinima), Czerwiński naziva *semiozom*.

¹⁰⁸ *La..., liberazione“ di Zara 1944-1948*, naslov je memoarske knjige koju je 2011. objavio zadarski esul Tullio Vallery. U knjizi se jasno navodi da je „njegov rodni grad...u listopadu 1944. bio okupiran od strane jugoslavenskih komunističkih trupa“. U svome izlaganju na godišnjem skupu dalmatinskih esula u Orvietu 10. listopada 2010., a koje je na skupu bilo dostupno i u pisanom obliku, Lucio Toth spominje „nasilje jugoslavenske okupacije/“oslobođenja“ Dalmacije 1944. i Julijske Venecije u jesen 1943. i u proljeće 1945.“, dakle, riječ oslobođenje u svome tekstu/izlaganju koristi s navodnicima, isto kao i Tullio Vallery

pamtiti” (François, 2006: 230). U slučaju Italije, u središtu takvih rasprava našle su se foibe kao pojam koji u sebi sadrži moralnu i (dnevno)političku dimenziju kojom su se vladajuće garniture desnog centra i desnice izdašno koristile u legitimaciji svoje idološke pozicije te osvajanja i održanja vlasti. Za pokretanje tih diskusija u Italiji primarnu ulogu nisu odigrali povjesničari niti su one bile rezultat znanstveno-povijesnih kontroverzi. Te diskusije, kao i u drugim europskim zemljama¹⁰⁹, kako primjećuje François, iznijele su u javnost “izravno pogođene grupe (esuli u Italiji, op.a.) koje su se borile za svoje interese i svoju kulturu sjećanja” (François, 2006: 230), a povjesničari, tek posljedično, pod utjecajem ovih rasprava, intenziviraju svoja istraživanja o kontroverznim temama prošlosti. Zanimljivo je ovdje, tek radi usporedbe, spomenuti, kako je do istog zaključka došao Todor Kuljić kada je riječ o ulozi povjesničara u oblikovanju novih politika prošlosti u Istočnoj Europi, On, kao i François, tvrdi da su se povjesničari, nakon što je “politika s prošlošću doživjela *salto mortale*, samo prilagodili” te da zaokret u percepciji SSSR-a koji je “kod bivših lagerskih saveznika preko noći postao povijesni neprijatelj [...] nije bio rezultat nepristrane naučne analize prošlosti” (Kuljić, 2011: 58).

U procesu nastajanja novog sjećanja na Drugi svjetski rat, tijekom 90-ih godina dvadesetog i prvih godina 21. stoljeća, talijansko izdavaštvo bilježi izdašnu publicističku produkciju djela koja tematiziraju foibe, a kojima je zajednički nazivnik ocjena da se radi o jednoj tragičnoj stranici nacionalne povijesti koja je do danas sustavno zanemarivana i ignorirana od strane prethodnih vladajućih garnitura u državi. Na taj zaključak upućuju naslovi velikog broja publikacija kao što su primjerice: “*Pula, Istra, Rijeka 1943-1945. Agonija na rubu Italije i tragedija fojbi*” (Gaetano La Perna, 1993), “*Egzodus. Negirana tragedija Talijana Istre, Dalmacije i Venezie Giulie*” (Arrigo Petacco, 1999.), “*Foibe. Negirani pokolji Talijana Julijske krajine i Istre*” (Gianni Oliva, 2002.), “*Izbjeglice. Od fojbi do egzodusa: tragedija Talijana Istre, Rijeke i Dalmacije*” (Gianni Oliva, 2005.), “*Preživjeli i zaboravljeni: Drama fojbi i julijsko-dalmatinski egzodus*” (novinar Marco Girardo, 2006)¹¹⁰, “*Zašto foibe: Pokolj u Julijskoj krajini i Dalmaciji 1943-1950*” (Lucio Toth, 2006.), “*Foibe: zaboravljeni mučenici*” (Carla Cace i Matteo Signori, 2007.) i mnogi drugi.

U esulskoj zajednici Italije nesumnjivo najveći autoritet pripada knjizi “*Egzodus 350 tisuća Julijaca, Riječana i Dalmatinaca*” (1998., IV. izdanje), franjevca Flaminija Rocchija,

¹⁰⁹ François daje primjere diskusija u Njemačkoj od Historikerstreita do debate Bubis-Walser, francuske diskusije o Vichyju, talijanske o rezistenci te u Austriji prijepore o Waldheimu

¹¹⁰ Zanimljivo, predgovor Girardijevoj knjizi napisao je rimski gradonačelnik Walter Veltroni, inače dugogodišnji član Komunističke partije Italije, a kasnije jedan od visokih dužnosnika lijevo orijentirane Demokratske stranke, bivši direktor lista L'Unità i ministar u vladi Romana Prodića

rodom iz Nerezina na Malom Lošinj u koji je pedesetak godina nakon rata predvodio Ured za asistenciju Asocijacije Venezia Giulia Dalmazia. Iako podatak o 350 tisuća prognanih esula nije historiografski, znanstveno verificiran, ili se barem oko toga ne slažu dvije nacionalne historiografije, oživljavanje žrtava istočnih provincija podnesenih za Italiju i “talijanstvo” postalo je tijekom 1990-ih godina značajnim elementom legitimizacije talijanske države, političkog poretka i desničarske vlasti. Nova je politika povijesti, dakako, imala “moralno nedodirljiviji status što je bio veći broj žrtava” (Sundhaussen, 2006: 247), u konkretnom slučaju - esula.

Rocchijeva knjiga koja se u esulskoj zajednici naziva “biblijom esula”, godinama je služila kao mjesto pamćenja na poslijeratnu sudbinu Talijana s istočne obale Jadrana, kao svojevrsni “instrument upisivanja pamćenja u historiju” (Nora, 2006: 39). Prema Pierreu Nori, “među historijskim knjigama status mjesta pamćenja imaju samo one knjige koje se temelje na preoblikovanju samog pamćenja ili koje predstavljaju pedagoški priručnik za njegovu reviziju” (Nora, 2006: 39). Rocchijev “Egzodus” ima upravo takav status jer je godinama prije nego što su se u Italiji afirmirale “proesulske” politike povijesti, bio osloncem očuvanja i njegovanja, ali i diktiranja kolektivne memorije esula.

U svome govoru prigodom obilježavanja Dana sjećanja 10. veljače 2007, predsjednik Giorgio Napolitano je istakao osudu zaborava kao ključnu odrednicu državne politike sjećanja na foibe:

[...] prisjećamo se neoprostivog zločina protiv čovječnosti počinjenog u foibama...a prisjećamo se i ‘zavjere šutnje’, manje dramatičnog ali s više gorčine, demoralizirajućeg zaborava. Ni o tome ne smijemo šutjeti, već prihvatiti odgovornost što smo negirali ili bili skloni ignorirati istinu radi vlastitih ideoloških predrasuda i političke zaslijepljenosti, te što smo je se odrekli zbog diplomatskih kalkulacija i međunarodnih koristi (Cace i Signori, 2008: 101).

Na obvezu ‘konzerviranja memorije’ glede fojbi, i to na sam Dan sjećanja 10. veljače 2017., javno je skrenuo pozornost lider Forza Italije Silvio Berlusconi u čijem je premijerskom mandatu 2004. donesen zakon. Dnevni list *Il Giornale* u broju od 10. 2. 2017. objavio je njegovu poruku pod naslovom “Foibe, Berlusconi: ‘Sačuvati sjećanje na jednu talijansku tragediju’” (www.ilgiornale.it, 2017). U izjavi koju je dao u povodu proslave Dana sjećanja 2017., Berlusconi je podsjetio kako su on i koalicijski partneri 2004., prilikom proglašenja Dana sjećanja, “osjećali potrebu održati živim pozornost na bolne i tragične događaje koji se tiču čitavog talijanskog naroda”, a to su “ne samo žrtve fojbi nego i egzodus Istrana, Riječana i Dalmatinaca s njihove zemlje”. *Il Giornale* prenosi i dio Berlusconijeve

poruke koja izravno oslikava politiku pamćenja koja upotrebom esula ima za cilj legitimirati političko djelovanje Forza Italije, te istodobno delegitimirati poziciju komunističke ljevice:

[...] Tragedija fojbi je dugo vremena namjerno izbrisana, nju je komunistička ljevica potpuno prekrila zastorom tišine. Sedamdeset godina poslije, želimo iskazati našu bliskost sa svim talijanskim obiteljima koje su patile te im zajamčiti da njihovo sjećanje ostaje.

Posredujući svoju politiku povijesti putem masovnih medija, Berlusconi, iako u trenutku svoje izjave u veljači 2017. nije na vlasti, djeluje kao političar kojemu je “borba za prošlost ujedno i borba za sadašnjost i budućnost” i koji se rukovodi načelom da “onaj koji dominantno formira značenja, simboličke forme kojima se posreduju i tumače prošli događaji, može istodobno tumačiti sadašnjost i budućnost” (Cipek, 2007:15).

Novu interpretaciju zločina jugoslavenske partizanske vojske nad Talijanima, taj “proces svojevrsnog ‘propagiranja’ fojbi u Italiji”, Federico Tenca Montini objašnjava kao “točku gledišta za uvid u to kako se iz čistog mira stvara povijesni mit”. On smatra da su foibe u vrlo kratkom razdoblju od samo nekoliko godina, od “polupoznate priče koja kruži u manjim grupacijama neofašista i optanata, postale jednom od glavnih točaka talijanske nacionalne mitologije i retorike” (Tenca Montini, 2016: 13).

Rijetko je koja povijesna tema u povijesti Talijanske Republike izazvala tako snažan povratak prošlosti u aktualni politički diskurs kao što su esuli, egzodus i foibe. S jedne strane, sjećanje na te povijesne događaje normirano je putem zakona i odluka državnih vlasti, ali, s druge strane, još uvijek izaziva aktiviranje protusjećanja koja javno iznose deklarirani pristaše talijanskog antifašizma i predstavnici partizanskih asocijacija.

Internetski portal “*Patria Indipendente*” (www.patriaindipendente.it) koji se predstavlja kao zagovornik antifašističke Italije, pozivajući se na “izvanredno iskustvo Otpora i Oslobođenja” objavio je 2. veljače 2017. opširan tekst pod naslovom “*Kada politika nanovo piše povijest*”, referirajući se na Dan sjećanja koji je proglašen 2004. u vrijeme desne koalicije Forza Italije i Alleanze nazionale. Autor Valerio Strinati, u svome tekstu ilustriranom fotografijom “ogladnjene slavenske djece u fašističkom koncentracijskom logoru na Rabu”, između ostalog, uspoređuje dva spomendana – jedan koji se odnosi na esule i foibe (zakon 92/2004) i drugi koji se tiče sjećanja na holokaust (zakon 211/2000). Strinati utvrđuje da se zakon 211/2000 ograničava tek na apel građanima, udrugama i institucijama da održe živim sjećanje na holokaust prihvaćanjem inicijativa koje su najprimjerenije postizanju toga cilja. Za razliku od ovoga, zakon 92/2004 utvrđuje obvezni administrativni postupak za priznavanje žrtava fojbi i

osigurava financiranje dviju muzejskih ustanova. Odatle proizlazi namjera tadašnje zakonodavne vlasti, zaključuje autor teksta, da se ne ograničava samo na apel za sjećanje nego i da striktno propiše tko, što i kako treba pamtiti – čime se ocrtava ideja po kojoj bi čitanje kompleksnih i kontroverznih događaja u prošlosti, snagom zakona trebalo učiniti vjerodostojnim kao “državnu istinu”. Takvu narav zakona 92/2004 Strinati ocjenjuje kao posvemašnju suprotnost ustavnim načelima slobode istraživanja i autonomije znanstvenih zajednica.

Foibe kao mjesta sjećanja dobile su, međutim, još 90-ih godina 20. stoljeća, svoju administrativno-političku, odnosno zakonsku legitimaciju. Na zahtjev esulske *Asocijacie Venezia Giulia e Dalmazia*, a na prijedlog Ministarstva kulture, predsjednik Talijanske Republike Oscar Luigi Scalfaro donio je 11. rujna 1992. odluku kojom se foiba Basovizza službeno proglašava nacionalnim spomenikom¹¹¹. U tekstu odluke se navodi da je još 1980. foiba Basovizza kao objekt bila proglašena “posebno značajnom u smislu zakona br. 1089 od 1. lipnja 1939. godine (Gazzetta Ufficiale 184/1939), a kojim se uređuje zaštita objekata koji su “od umjetničkog i povijesnog interesa” za Italiju. Nadalje, odluka predsjednika Scalfara iz 1992. sastoji se i od obrazloženja motiva za ‘podizanje’ statusa ovog mjesta na razinu nacionalnog spomenika:

Foiba Basovizza u Trstu - kao svjedočanstvo tragičnih događaja s kraja Drugog svjetskog rata, postavši zajedničkom grobnicom značajnog broja žrtava, kako civila tako i vojnika, većinom Talijana koji su ubijeni i bačeni u nju – sačuvana je i povjerena štovanju nacije zbog njezina relevantnog interesa u povijesno-političkom smislu (Rocchi, 1998: 684).

Ono “političko” u odluci o statusu spomenika, ovu je foibu odredilo kao jedno od obvezujućih mjesta nacionalnoga pamćenja, pretvorilo ju u “krajolik sjećanja – mnemotop” Basovizza (Assmann, 2006: 70), poduprijevši ujedno tezu da svako “kolektivno pamćenje ima potrebu za topografskim upisivanjem bez kojeg bi se ugasilo” (Ozouf, 2006: 121). Predsjedničkim aktom o njihovu proglašavanju državnim spomenikom, pokazalo se da foibe kao simboli službene državne politike, vrše funkciju “legitimacije i oblikovanja društvenih vrijednosti u političkoj zajednici” (Cipek, 2015:133).

U 90-im godinama 20. stoljeća foibe su, dakle, počele funkcionirati kao respektabilna tema političkog i sakralnog diskursa¹¹² kojim su političari i svećenici naglašavali njihovu

¹¹¹ Službeno priopćenje Ministarstva kulture o ovoj odluci Predsjednika Republike objavljeno je u Službenom listu (Gazzetta Ufficiale) br. 250 od 23. listopada 1992.

¹¹² „Politički i sakralni diskurs [...] dijele zajedničku povijesnu i društvenu dimenziju, izniču iz civilizacijskih i kulturnih zasada zajednice kojoj pripadaju“ (Kovačević i Badurina, 2001: 99)

simboličku funkciju u kolektivnome sjećanju nacije. Predsjednik Scalfaro je 11. rujna 1993. posjetio fojbu Basovizza metaforički ju nazvavši “planinom boli”, a biskup Lorenzo Bellomi je tijekom mise kazao da se “na ovom oltaru Isusova krv miješa s krvlju ovih mučenika” (Rocchi, 1998: 90). Susret ovih dvaju diskursnih tipova – političkog i sakralnog – koji se npr. odvijao nad fojbom Basovizza, neki teoretičari javne komunikacije tumače izrazom javne dimenzije sakralnoga diskursa koja proizlazi iz “potrebe pripadnika sakralne društvene zajednice da se oglase i kada je riječ o pitanjima konkretne političke prakse” i da “propovijedaju” nužnost pomirbe među suprotstavljenim stranama” (Kovačević i Badurina, 2001: 99-100).

Kao što je, prema francuskom povjesničaru Étienneu Françoisu, uslijed internacionalizacije diskusija o prošlosti, Auschwitz pretvoren u ‘svjetski potpis 20. stoljeća’, može se reći da je Basovizza uslijed nacionalizacije diskusija o prošlosti postao ‘potpisom’ esula i talijanske politike povijesti kraja 20. stoljeća.

Osim Basovizze, koja za esule predstavlja centralno, ‘panteonizirano’ mjesto sjećanja na žrtve fojbi, predsjednik države Oscar Luigi Scalfaro je 24. srpnja 1993. proglasio nacionalnim spomenikom i fojbu Monrupino koja se nalazi na području istoimene talijanske općine, desetak kilometara udaljene od Trsta¹¹³.

Tim dvjema administrativno-političkim odlukama na najvišoj državnoj razini, Talijanska je Republika početkom 90-ih godina i formalno legitimirala foibe kao važan utemeljujući mit preko kojega se (re)konstruira politika identiteta uz korištenje spomenika kao “identitetskih tvorevina preživjelih” (v. Koselleck, 1979). Prema Assmannu, svaka zajednica kroz sjećanje na svoje mrtve, utvrđuje svoj socio-politički identitet (Assmann, 2006: 73).

Taj cilj država je vlast, između ostalog, upogonila i putem umjetničke, filmske propagande. Tema o partizanskim zločinima nad Talijanima našla se 2005. u filmu *Srce u jami (Il cuore nel pozzo)* redatelja Alberta Negrina koji je nastao u produkciji talijanske javne televizije RAI, a „čija je produkcija stajala 4,5 milijuna eura“ (Tenca Montini, 2016: 15). Opis filma na talijanskoj wikipediji jasno označava funkciju koju ekranizacija povijesti može imati u politici pamćenja: pod odrednicom *Il cuore nel pozzo* navodi se na ovoj internetskoj stranici da su hrvatske vlasti zabranile njegovo snimanje na području Istre smatrajući da njegov sadržaj ne odgovara povijesnoj istini. U opisu filmske radnje stoji: „Nalazimo se u Istri 1943. nakon što je u Italiji već pao fašizam [...] U takvoj atmosferi, Titovi partizani marširaju prema Trstu

¹¹³ Službeno priopćenje Ministarstva kulture o ovoj odluci Predsjednika Republike objavljeno je u Službenom listu (*Gazzetta Ufficiale*) br. 245 od 18. listopada 1993.

kako bi osvojili teren i uzeli teritorije Julijske krajine, Dalmacije i Istre“ (www.wikipedia.it, 2018). Tenca Montini smatra da se taj film o fojbama „uključuje u širi trend propagande nacionalističke verzije talijanske prošlosti“ te navodi kako se u tim godinama Berlusconijske vlade snimaju i drugi filmovi o „svim ključnim točkama nacionalne patnje“ poput „Cefalonije“ (2005.) gdje je riječ o strijeljanju talijanskih vojnika na grčkim otocima 1943., a snimljena je čak i filmska biografija Mussolinijeve kćeri „Edda“ (2005.), zatim „*I colori della gioventù*“ (Boje mladosti), film iz 2005. koji govori o futurizmu kao službenom umjetničkom pokretu talijanskog fašizma. Ekranizirana je 2008. i knjiga „*Il sangue dei vinti*“ (*Krv poraženih*), autora Giampaola Panse, inače bivšeg člana Komunističke partije Italije (Tenca Montini, 2016: 15). Film *Il cuore nel pozzo* „jedini je iz te serije koji se svake godine emitira na Dan sjećanja na žrtve fojbi“ postavši tako svojevrsni „elektronski spomenik“ odnosno „službena filmska verzija povijesti“ (Tenca Montini, 2016: 16)¹¹⁴.

Film i televizija su inače odigrali odlučujuću ulogu u promjeni percepcije Drugog svjetskog rata u 90-im godinama, s time da je još 70-ih godina televizija preuzela vodeću ulogu. Naime, u usporedbi s ostalim medijima „ne samo da dopire do mnogo više ljudi¹¹⁵, ona prije svega stvara sasvim drugi oblik prezentacije koji svojom neposrednošću vodi novoj osobnoj i emotivnoj identifikaciji sa žrtvama“ (François, 2006: 230).

Foibe kao politički mit iznjedrile su i herojske slike junaka i žrtve, što je dovelo do implicitne „hijerarhizacije žrtava“ (François, 2006: 225), odnosno do afirmacije likova za sjećanje poput Norme Cossetto, mlade 24-godišnje Istranke koju su, prema Rocchiju, partizani mučili, silovali i nakon likvidacije bacili u foibu. Flaminio Rocchi u svome „Egzodusu“ opisuje Normu kao „divnu 24-godišnju djevojku iz Svete Nedjelje kod Vižinade, koja je bila pred diplomom iz književnosti i filozofije na Sveučilištu u Padovi“ i koja je upravo tih dana „svojim biciklom obilazila istarske općine kako bi prikupila materijal za svoj diplomski rad pod naslovom *Crvena Istra (istarska crvena zemlja za proizvodnju boksita)*“. Prema Rocchijevoj interpretaciji, 25. rujna 1943. partizani su joj upali u kuću pucajući iznad kreveta, a dan poslije su je povelili i nakon nekoliko dana zatvaranja i mučenja bacili je u fojbu (Rocchi, 1998: 43-44). Sveučilište u Padovi joj je 1949. posthumno, odlukom rektora, dodijelilo diplomu, a u odluci je navedeno, između ostalog, da je 5. listopada 1943. „pala za

¹¹⁴ Za analizu filma *Srce u jami* može biti vrlo koristan pristup Seana Homera koji je analizirao filmove sličnoga žanra makedonskog redatelja Milča Mančevskog, navodeći kako nas oni navode na razmišljanje o prošlosti, o naravi pripovijedanja i o tome na koji je način prošlost predstavljena. Filmovi Mančevskog, ocjenjuje Homer, konstruiraju mitsku, bezvremensku sliku nacije, baziranu između ostalog na 'egzodusu' kao utemeljujućoj traumi te imaju vrlo značajnu ulogu u oblikovanju novog nacionalnog imaginarija (Homer, 2017: 111-112).

¹¹⁵ Talijanski film o fojbama *Il cuore nel pozzo* gledalo je više od sedam milijuna gledatelja (Tenca Montini, 2016: 22)

obranu slobode”. Njezino ime postalo je dijelom toponomastike grada Trsta gdje je u ožujku 2002. po njoj nazvana jedna ulica. Na temelju zakona 92/2004. kojim je uveden Dan sjećanja na egzodus i foibe, predsjednik Republike Carlo Azeglio Ciampi dodijelio je 2006. sestri Norme Cossetto, Liciji Cossetto, priznanje za žrtvu koju je mlada Istranka podnijela za svoju domovinu. U trendu promjene percepcije Drugog svjetskog rata pod paradigmom zločina, u čemu su još od sedamdesetih godina odlučujuću ulogu igrali film i televizija, i priča o Normi Cossetto poslužila je kao predložak za film “Rosso Istria” (Red Land), koji je režirao Maximiliano Hernando Bruno, a koji govori o životnoj sudbini ove istarske Talijanke.¹¹⁶ Sociolog Frediano Sessi posvetio je jednu svoju knjigu životu ove Istranke, naslovivši je *Crvene foibe (Foibe rosse)*, a koja prikazuje sliku jugoslavenske okupacije tog područja i postratnog komunizma viđenu iz perspektive talijanskih žrtava (v. Sessi, 2007).

Prema shvaćanju Marie Dabowske-Partyke, “tragedije konkretnih ljudi bivaju preoblikovane u figure nacionalnih sudbina” (cit. prema Czerwiński, 2015: 20), ovisno o tome da li povijesni likovi uhvaćeni u tekst podupiru označeni povijesni smjer ili su protiv njega. Bosto pak govori o “falsificiranju sjećanja” koje se može javiti bilo kao “selektivni zaborav bilo kao selektivno hipostaziranje ili ‘pozlaćivanje’ vlastite prošlosti u kojemu ‘pozlaćivanju’ se parcijalne nacionalne ili kulturne povijesti insceniraju kao operetni prizori u kojima marširaju samo nacionalni anđeli i heroji” (Bosto, 2007:37).

Rochijev romantični prikaz mlade nevine žrtve partizanskog terora u konstrukciji “slike herojskog patosa ili patosa žrtve”, dobiva svoje naličje u prikazu njezine sudbine koju donosi talijanski publicist iz Rijeke Giacomo Scotti u svojoj knjizi *Krik iz fojbe*. Ne opravdavajući, dakako, nedvojbenu zločin, Scotti za Normu Cossetto ipak navodi da je bila “provincijska sekretarica GUF-a, tj. Fašističke sveučilišne mladeži”, da joj je otac bio “jedan od najvećih istarskih crnokošuljaša i zemljoposjednika”, da je djevojka, iako nije diplomirala, u listopadu 1941. zaposlena kao nastavnica u pazinskoj gimnaziji, da se zaručila za oficira ratne mornarice koji se pridružio jurišnim odredima, itd., uz zaključak da ju nisu ubili Titovi partizani nego “lokalni mladići” (Scotti, 2008: 178-180).

Iz ove dvije interpretacije sudbine Norme Cossetto vidimo da povijesni likovi “uvijek bivaju postavljeni u neki odnos prema označenom povijesnom smjeru: ili ga podupiru ili su protiv njega” (Czerwiński, 2015: 20). Rochijeva interpretacija je jedan lik konkretne osobe,

¹¹⁶ Film je prikazan na 73. Venecijanskom filmskom festivalu 2016. godine.

Norme Cossetto, preoblikovao u “figuru nacionalne sudbine”, dok je Scotti naglasio neka druga konotacijska obilježja istoga lika koja ga čine antijunakom. Stoga, pri čitanju esulske literature, ali i tekstova protusjećanja, uvijek treba imati u vidu taj semantički mehanizam kojim “pošiljatelj poruke u trenutku njezina nastanka odlučuje koja će konotacijska obilježja znaka eksponirati, a koja marginalizirati ili potpuno eliminirati” (Czerwiński, 2015: 21). Izbor konotacijskih obilježja, odnosno priznavanje nekoga protagonista herojem ili antiherojem, prema Czerwińskom, ovisi upravo o kulturnim/ideološkim kodovima autora.¹¹⁷ To je naročito upadljivo kada nove interpretacije prošlosti imaju za posljedicu stvaranje antagonističkih kultura sjećanja koje se često nalaze u nekoj vrsti “konkurencije skupina žrtava” (François, 2006: 233). Prema Czerwińskom, dva konkurentna skupa protagonista (izdajice i nacionalni junaci), “složena u logično grupirane nizove, čine dva tipa stavova”, odnosno, “suprotno izdajicama, likovi na nametnutoj narativnoj liniji postaju nacionalni junaci par excellence” (Czerwiński, 2015: 20). Pri tome, o autorovoj ocjeni ovisi kojeg će priznati kao junaka, a kojega kao antijunaka.

Primjerice, Talijanka Maria Pasquinelli koja je na dan potpisivanja pariškog Mirovnog ugovora 10. veljače 1947., “iz protesta” ubila u Puli zapovjednika angloameričkih snaga Roberta De Wintona, u esulskom je narativu tretirana kao simbolički junak, a ne kao ubojica ili terorist. U publicistici sklonoj esulskoj politici prošlosti, lik/tema Marie Pasquinelli predstavljena je najčešće sljedećim paradigmama: “žena koja je pucala u De Wintona”, “pravda po Mariji”, “akt nasilja počinjen u ime egzodusa”, “žena-simbol sveukupnih patnji, gorčine i bijesa istarskih, riječkih i dalmatinskih esula” koja se “nikad nije pokajala i nije tražila oprost” (v. Giuricin, 2008 i Mocavero, 2012). U povodu njezine smrti (2013.), mjesečnik *Difesa adriatica* joj je u broju iz listopada 2013., posvetio članak pod naslovom “*Napustila nas je Maria Pasquinelli, žena koja je u Puli pucala u generala De Wintona*”. U tekstu autorice Patrizie C. Hansen se, između ostalog, navodi da je Pasquinelli u tadašnjoj “klimi općega straha i apsolutnog očajja” preuzela na sebe odgovornost da “udari na predstavnika tih ‘saveznika’ koji su postali sukrivci za jednu nepodnošljivu nepravdu”.

Narativ o fojbama, u svojoj političko-instrumentalnoj funkciji, iskazuje dva aspekta: legitimacijski, koji nastoji ovladati javnim diskursom o poratnim zločinima nad Talijanima, i

¹¹⁷ Scotti je formativne godine svoga književnog i publicističkog rada proveo u Jugoslaviji objavivši tijekom socijalističkog razdoblja djela na talijanskom jeziku poput „Kragujevac, strijeljani grad“, „Tito-čovjek koji je rekao ne Staljinu“, „Tito-od seljaka do vođe Trećeg svijeta“ i dr. Ne slažući se s Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, istupio je 1967. iz Društva književnika Hrvatske i postao članom Udruženja književnika Srbije. U knjizi „Hrvatska operacija Oluja: „oslobađanje“ Krajine i etničko čišćenje Srba“ koju je objavio 1996. na talijanskom jeziku, zastupa tezu o akciji Oluja kao zločinačkom poduhvatu (<https://hr.m.wikipedia.org>, 2018)

semiotički, kojim se oblikuju politike simbola (Cipek, 2007:15). U obje funkcije politika povijesti usmjerena je na široku političku javnost, pa tako u svojoj političko-administrativnoj dimenziji i nastavom povijesti mladima ukazuje na mjesta nacionalnog pamćenja. Službena talijanska politika legitimacijski mit o fojbama promiče i među školskom omladinom tako da zakonodavnom, financijskom i organizacijskom potporom promiče i približava ovu povijesnu temu toj populaciji.

Tako, primjerice, u povodu Dana sjećanja 10. veljače 2017., Vlada je u svome sjedištu (*Montecitorio*) ugostila na stotine mladića i djevojaka svih školskih uzrasta i usmjerenja, zajedno s njihovim nastavnicima, a na susretu su bili i predstavnici esulskih asocijacija. Obratila im se predsjednica Parlamenta Laura Boldrini, a svečanost su uveličali najviši dužnosnici države među kojima predsjednik Senata Pietro Grasso, ministar vanjskih poslova i drugi dužnosnici, kao i predsjednik Federacije esula Antonio Ballarin. Tom prigodom predsjednica Parlamenta uručila je priznanja školama pobjednicama natječaja koji je objavljen pod naslovom “10. veljače-Rađa se Talijanska Republika bez granica”, a koji su objavili Ministarstvo obrazovanja i asocijacija esula (www.governo.it, 2017). Uključivanje mladih u proces redizajniranja povijesti, slikovito je 2005. ‘formalizirao’ tadašnji ministar telekomunikacija Maurizio Gasparri kada je, nakon što je premijerno prikazan film o fojbama *Il cuore nel pozzo*, “osobno uputio školama poziv kojim se učenicima preporučuje da ga pogledaju” (Tenca Montini, 2016: 16)¹¹⁸.

Talijanska država time, preko narativa o fojbama i egzodusu, provodi politiku povijesti s ciljem ovladavanja prošlošću, kako kroz ekonomski (odšteta žrtvama) i pravno-politički aspekt (proglašenje fojbi državnim spomenicima), tako i kroz pedagoško-etički aspekt poduke o zločinima.

Na vanjskopolitičkom planu, foibe su preko politike povijesti, izvršile izravan utjecaj i na talijansko-slovenske diplomatske odnose, nakon što je ljubljanski tjednik *Mladina* na svome portalu objavio video računalnu igricu “Fojbe 2000”, a u kojoj igrači mogu po svome izboru “u video fojbu bacati partizane, domobrane ili fašiste” (www.index.hr, 2004). Nakon prijave koju je 9. veljače 2004. talijanskim vlastima podnijela Ferretto Clementi, četrdeset parlamentarnih zastupnika *Alleanze nazionale* poslali su zahtjev premijeru Silviju

¹¹⁸ Gradonačelnica Rima Virginia Raggi, članica Pokreta 5 zvijezda (Movimento 5 stelle), s grupom od 50-ak talijanskih učenika, posjetila je u ožujku 2018. Rovinj i Pulu, u sklopu tzv. Puta sjećanja, sudjelujući u projektu „Sjećanja – događanja na talijanskoj istočnoj granici između fojbi i egzodusa“. Za posjeta Istri, Raggi je, između ostalog, izjavila kako „Talijani ne poznaju dovoljno povijest ovih prostora“, kako im je ovo putovanje „omogućilo da uče o jednom važnom razdoblju talijanske povijesti“, te kako su „ovdje prije bili Talijani, pa onda u jednom trenutku ovo više nije bila naša kuća i sada ponovno otkrivamo svoje zajedničke korijene“ (www.tportal.hr, 2018)

Berlusconi i ministru za inovacije i tehnologije Luciu Stanci da zatraže od Slovenije uklanjanje te računalne igrice. Zagovaratelji diplomatske intervencije Rima prema Ljubljani objasnili su svoj zahtjev “krajnjim neukusom” sporne “video igrice”, pogotovo zbog činjenice da se ona pojavljuje baš “u danima kada je Italija nakon niza godina šutnje konačno odlučila komemorirati žrtve fojbi s jednodušnim priznanjem stravičnih nedjela koja su se tada dogodila” (www.lefoibe.it, 2004). Na internetskom portalu talijanske političke desnice www.destra.it tim je povodom objavljen kritički članak pod naslovom “*U Sloveniji ima onih koji se smiju fojbama*” (www.destra.it, 2012)

Po uzoru na muzeje holokausta i spomen područja poput, primjerice, otvaranja Židovskog muzeja deportacije i otpora u belgijskoj vojarni Dossin 1995, u Italiji su i foibe, kao rezultat frakcioniranja sjećanja na Drugi svjetski rat, dobile svoje posebno uređene prostorije. Muzej fojbe Basovizza uređen je u neposrednoj blizini samoga spomenika, a u veljači 2005. otvorena je u središtu Rima *Kuća sjećanja (Casa del ricordo)*, kako se “ne bi zaboravila tragedija fojbi i egzodusa Riječana, Istrana i Dalmatinaca” (www.romatoday.it, 2005). Kućom sjećanja rukovode esulska Asocijacija Venezia Giulia Dalmazia, Komitet Provincije Rim i Društvo za riječke studije. Osim Rima, i Trst je sjedište Muzeja egzodusa (*Museo dell'esodo*) posvećenog uspomeni na progon esula i žrtve fojbi.

Esulska zajednica, desetljećima nakon svršetka rata, utvrđuje svoj identitet vezujući se kroz sjećanje na mrtve, a vladajuća garnitura u 90-im godinama, institucionalizacijom fojbi kao mjesta pamćenja, izjasnila se također za socio-politički identitet kojega crpi iz (po)ratne prošlosti. Prema Assmannu, kod ratnih spomenika taj komemorativni odnos ostaje anonimn, a u prvom planu stoji identifikacijski trenutak (Assmann, 2006: 73). Ipak, osim anonimnog odnosa spram brojnih neznanih žrtava fojbi, esuli sjećanje na mrtve njeguju i posjećujući grobnice predaka i članova obitelji u mjestima svoga podrijetla¹¹⁹ gdje su “grobovi-spomenici postavljeni na granici dvaju svjetova” (Ozouf, 2006: 121) – svijeta mladosti u kojemu je njihov rodni grad egzistirao u sklopu talijanske države i svijeta aktualne stvarnosti u kojoj zavičaj egzistira s potpuno različitim socio-kulturnim identitetom, kao fizički dio njima strane države (Hrvatske). Ipak, kontakt esula s grobnicama predaka i članova obitelji u gradovima podrijetla, odnosno groblje kao prostorni koncept simbolizacije njihova identiteta, ritualan je

¹¹⁹ Tako npr. zadarski esuli (Zaratini) svake godine, u povodu blagdana Svih svetih, organizirano dolaze u rodni grad Zadar (Zara) kako bi posjetili grobnice svojih predaka. Učinili su to i 2017. o čemu je zadarski Narodni list od 10. 11. 2017., pod naslovom „Potomci Zaratina iz Italije stigli odati počast“, objavio članak u kojemu, između ostalog, stoji: „Među onima koji su počast odali na Gradskom groblju u Zadru, bili su i rođeni Zadrani koji su nakon strahota Drugog svjetskog rata i progonstva iz grada u kojem su rođeni i odrastali, svoj novi dom morali potražiti u Italiji. ...zadarska zajednica u Italiji sjeti se starih Zaratina [...] Posjete tako grobove predaka, obiteljskih prijatelja, ali i neznanaca s čijim obiteljima dijele istu sudbinu“.

oblik prošlost u sadašnjosti. Tommaso Ivanov u svojoj knjizi “Zadarsko groblje” (*Il cimitero di Zara*), koja je rezultat minucioznog istraživanja povijesti ovoga ‘mjestu pamćenja’, primjećuje kako bi se “preko nadgrobnih napisa, na jedan neobičan način, mogao rekonstruirati svršetak povijesti i života Zaratina” te zaključuje: “...mi, iako smo daleko, raspršeni po svijetu, iskorijenjeni sa ‘svoje’ zemlje, zauvijek ih [mrtve] imamo u svojim srcima...neumorno govoreći ‘Nećemo vas zaboraviti’” (Ivanov, 1986: 9-10). Navodeći kako se esuli, “nakon bolnog egzila” u smrti zauvijek iz Italije vraćaju na vječni počinak u Zadar gdje “snom pravednika spavaju pod zemljom na kojoj su se rodili, odrastali, borili se, radovali i patili” (Ivanov, 1986: 129), ovaj autor implicitno potkrjepljuje tezu o štovanju mrtvih kao pamćenju “koje stvara zajednicu” (Assmann, 2006: 73).

Na tragu te ‘liturgije sjećanja’ je i Aldo Duro (1916.-2000.), rođeni Zadranin, jedan od najvećih talijanskih lingvista i leksikografa, autor kapitalnog rječnika *Treccani*, koji je u intervjuu tjedniku *Nedjeljna Dalmacija* od 16. kolovoza 1996. izjavio:

Za Zadar me ne vezuju samo daleke mladenačke uspomene već i činjenica da su ovdje pokopani moji roditelji, a zemlja u kojoj su pokopani preci postaje čovjeku sve više sveta, kako u sjećanju, tako i u stvarnosti. ...Na svim gostovanjima po Italiji i inozemstvu, svoja predavanja još uvijek započinjem predstavljanjem. Ja sam Aldo Duro iz Zadra.

Ulisse Donati (rođen u Zadru 1913.), dugogodišnji organizator posjeta esula rodnome gradu na blagdan Svih svetih, tu je vezu s mitom zavičaja, u intervjuu tjedniku *Narodni list* od 10. studenoga 1995., objasnio sintagmom “zadarske bolesti”:

Ja živim u Veneciji, ali Zadar je uvijek moje nadahnuće. Svi mi koji smo iskorijenjeni iz svoga grada stjecajem povijesnih okolnosti, a danas smo razasuti po cijelome svijetu, znamo reći kako svi bolujemo od ‘zadarske bolesti’

Misao američkog povjesničara Johna R. Gillisa da svaki “pretpostavljeni identitet definira ono što je zapamćeno” (Gillis, 2006: 171) upućuje na zaključak po kojemu ne samo fojbe kao mjesta pamćenja gdje funkcionira anonimni odnos prema žrtvama, nego i obiteljske grobnice u ‘zavičaju kojeg više nema’¹²⁰, kao ‘komemorativni krajolici’ čine dio politike identiteta esula.

¹²⁰ U esulskoj memoarskoj publicistici brojni su naslovi knjiga i članaka inspiriranih sintagmom „zavičaja koji više ne postoji“. Navodimo kao ilustraciju nekoliko primjera: knjiga *Zara che fu* (Zadar koji bijaše) Gastonea Coena s predgovorom Ottavija Missonija, *La mia Zara* (Moj Zadar) Gina Bambare, članak Adriane Ivanov na portalu www.arcipelagoadriatico.it pod naslovom *C'era una volta Zara* (Bijaše jednom Zadar), knjiga Francesce

Sjećanja na izgubljeni zavičaj koja su esuli desetljećima iza rata njegovali najprije kroz obiteljske narative pa preko svojih sve većih i brojnijih asocijacija, u 90-im godinama prošloga stoljeća postaju “političko oružje” vladajućih politika. Esulska prošlost i odnos državnih vlasti prema (post)ratnoj povijesti Italije na istočnome Jadranu – posredovani simboličkim formama – počinju značajno djelovati na formiranje političke volje i političko djelovanje. Prošli događaji vezani za esule, egzodus i foibe postaju važni za objašnjavanje sadašnjosti, a k tome i “obdareni etičkim i političkim autoritetom” (Knapp, 2006: 90) za sadašnje političke aktere. Sjećanja koja njeguju esuli pokazala su se kao “struktura dugog trajanja s kojom mora računati svatko tko želi imati politički legitimitet” (Cipek, 2015:135).

Međutim, Federico Tenca Montini smatra da su rezultati nove talijanske politike povijesti glede esula i fojbi vrlo skromni u usporedbi s “energijom i sredstvima potrošenim na realizaciju revizionističkog projekta” (Tenca Montini, 2016: 22), a tu ocjenu temelji na rezultatima jednog istraživanja koje je pokazalo da samo oko 40 posto Talijana znaju što su foibe. O tome istraživanju koje je dala provesti Asocijacija Venezia Giulia Dalmazia, izvijestio je i tršćanski dnevni list *Il Piccolo* u izdanju od 2. veljače 2012. (www.ilpiccolo.it, 2012) pod naslovom “*Foibe nepoznate za 57 posto Talijana*” (*Foibe sconosciute al 57% degli italiani*). U tekstu novinarki Arianne Boria se navodi kako deset godina nakon proglašenja Dana sjećanja kojim se komemoriraju “dramatični povijesni događaji na istočnoj jadranskoj granici”, samo 43 posto Talijana zna točno što su to foibe (57 posto ih ne zna). Što se tiče “izgubljenih zemalja i iskorjenjivanja Talijana”, samo 20,7 posto ispitanika u dobi između 18 i 35 godina je nešto znalo o toj temi dok čak 77 posto njih nije nikada čulo za te događaje ili je pak imalo vrlo nejasna saznanja o tome. Časopis *Difesa adriatica* iz veljače 2010., komentirajući rezultate istraživanja o razini poznavanja pojmova “foibe” i “julijsko-dalmatinski egzodus”, provedenih 2008. i 2010. godine, nezadovoljavajuće rezultate oslikava već u naslovu članka koji glasi: “*Istraživanje 2010. o Egzodusu i Fojbama: Talijani gube sjećanje*”.

Gambato *La città della memoria* (Grad sjećanja), knjiga Viviane Facchinetti *C'era una(s)volta* (Bijaše jednom/Bijaše izazov)... Kada su u pitanju esuli kao autori, lako je uočiti da „egzil autora i tematiziranje egzila u njihovim djelima predstavlja sukladne pojave“, da se „stvarni egzil autora preselio u njihov tekst“ (Šakić, 2013: 227).

3.3. “Izvlačenje povijesti pred sud”

Kao jednu od tipičnih odlika procesa oživljavanja bolnih i traumatičnih sjećanja koja su prije bila prešućivana ili potiskivana, François navodi “sustavno posezanje u područje prava i usmjeravanje rasprava o prošlosti prema pravu, pravnoj logici i terminologiji” (François, 2006: 231.). Ovaj autor zaključuje kako “okretanje pravu i sudovima nije služilo samo utvrđivanju osobne krivnje optuženih i ustanovljavanju odšteta za žrtve, već je željelo postići legitimno i obvezujuće tumačenje prošlosti”.

Ta tendencija “izvlačenja povijesti pred sud” (François, 2006: 231) obilježila je i talijansku politiku povijesti kada su u pitanju foibe, odnosno ratni zločini počinjeni nad talijanskim stanovništvom u neposrednom poraću.

Provodeći politiku povijesti s ciljem rekonstrukcije (post)ratne prošlosti, Talijanska je Republika u praksi provodila barem tri njezina aspekta: ekonomski, kroz odštete žrtvama (zakon 137/2001), pedagoško-etički, kroz osudu zločina i poduku o njima, te pravno-politički, kroz suđenje osumnjičenim zločincima.

Sredinom 90-ih godina 20. stoljeća u Italiji su prvi put, pedeset godina nakon Drugog svjetskog rata, podignute prve optužnice protiv pripadnika jugoslavenskih partizanskih formacija osumnjičenih za zločine na području istočne obale Jadrana, odnosno bivših talijanskih provincija. Aktivirano “drugo sjećanje”, za razliku od neposrednog poslijeratnog vremena, više se “ne bavi herojskim postignućima rata već prije svega bolnim i traumatičnim sjećanjima koja su prije bila prešućena, tj. potisnuta” (François, 2006: 228), a koja su sada, u novim političkim okolnostima, dobila i svoj kazneno-pravni epilog.

Prvu kaznenu prijavu za zločine na području Julijske krajine podnio je odvjetnik Augusto Sinagra 15. lipnja 1994., samo mjesec dana nakon što je formirana koalicijska vlada desnog centra i desnice (Governo Berlusconi I), inače prva vlada u povijesti Republike u kojoj su participirali eksponenti postfašističkog Talijanskog Socijalnog Pokreta (MSI).¹²¹

Na internetskoj stranici www.lefoibe.it posvećenoj temi fojbi, istaknuta pripadnica političke desnice, bivša članica Alleanze nazionale, Silvia Ferretto Clementi¹²², detaljno je prikazala hodogram događaja u vezi s ovim sudskim procesom. Prema njezinim navodima, odvjetnik Sinagra je, prikupivši svjedočenja članova obitelji žrtava i preživjelih, predao tužiteljstvu u

¹²¹ Movimento Sociale Italiano (iz kojeg je nastala Alleanza nazionale) imala je u toj vladi (Governo Berlusconi I) čak pet ministara, jednog potpredsjednika vlade (Giuseppe Tatarella) i 12 državnih tajnika

¹²² Silvia Ferretto Clementi diplomirala je na milanskom Fakultetu političkih znanosti, a naslov njezina diplomskog rada u kojemu obrađuje temu fojbi je „Zakopana povijest jedne talijanske tragedije“

Rimu imena pripadnika Ozne koje svjedoci terete za kaznena djela ratnog zločina: Oskar Piškulić, Jovo Mladenić, Vicko Larković Minarci, Milan Cohar, Norino Nalato i Giuseppe Domancic. Javni tužitelj Gianfranco Mantelli je po primitku prijave angažirao karabinjere da obave izvide, a odlaskom na novu dužnost, zamijenio ga je tužitelj Giuseppe Pititto koji će postati političkim simbolom prijepora dviju oprečnih politika sjećanja koja su u 90-im godinama prošlog stoljeća još uvijek vrlo snažno konkurirala na talijanskoj političkoj i intelektualnoj sceni.

U postupak se uključio i povjesničar Marco Pirina, u svojstvu predsjednika *‘Centra za studije Silentes Loquimur’*, ponudivši istražiteljima zbirku fotografija i osobne podatke više od četiri tisuće nestalih. Pirina je pri tome predao i popis više od 300 pripadnika partizanskih formacija osumnjičenih za zločine etničkoga čišćenja, a među njima je bio i Ivan Motika, zvani “sudac”. Otvaranje istrage protiv partizanskih osumnjičenika izazvalo je, osim reakcija na unutarnjoj političkoj sceni Italije, i (vanjsko)političke reakcije iz Hrvatske i Slovenije. U tekstu naslovljenom “Dossier foibe i egzodus” koji je objavljen na portalu www.lefoibe.it, autorica Ferretto Clementi navodi kako su slovenski ministar vanjskih poslova Zoran Thaler i bivši šef hrvatske diplomacije Zvonimir Šeparović ocijenili da se radi o istrazi koja ima politički karakter u funkciji izbora te da ovaj proces zasigurno neće doprinijeti unaprjeđenju odnosa među državama. Ferretto navodi i reakciju Ivana Motike koji je tada kao 83-godišnjak poručio iz Zagreba da “odbacuje sve optužbe, da je on antifašist i da nije počinio nikakve zločine”.

Potpredsjednik Federacije esula Denis Zigante je, očekivano, odbacio teze po kojima ovaj sudski postupak ima političke ciljeve, a tužitelj Pititto je čak dobio policijsku zaštitu zbog navodnih prijetnji smrću koje su mu dolazile putem telefona.¹²³ List *La Repubblica* od 15. lipnja 1997. donosi članak pod naslovom “*Foibe, prijetnje sucu Pitittu*”, a u njemu se navodi kako, usprkos stavu suda da su se zločini dogodili prije više od pedeset godina na teritoriju koji je danas izvan talijanske jurisdikcije, “ipak ostaje memorija”.

Talijansko je pravosuđe godinama zauzimalo različite, čak i proturječne stavove o ovome predmetu. U svibnju 1997. istražni sudac Angelo Macchia dao je negativno mišljenje o

¹²³ Prema izjavi samog Pititta, navodno je prijetnja glasila ovako: „Htio si postati osvjetnik mrtvih u fojbama [...] sada je tu jedna jama i za tebe“. Druga prijetnja, prema pisanju *La Repubblica* od 15. 06. 1996., glasila je: „Bolje je šutjeti jednom, nego zašutjeti zauvijek“. Slijedom tih prijetnji, četrdeset parlamentarnih zastupnika iz redova koalicije *Polo per le Libertà* (predvođene Forza Italijom i Alleanzom nazionale) i *Lege nord*, dalo je javnu podršku tužitelju Pitittu.

nastavku postupka s obrazloženjem da u razdoblju 1943.-1945. Italija više nije imala suverenitet nad tim područjem¹²⁴.

List "La Repubblica" je u izdanju od 14. studenoga 1997. takav ishod događaja popratio naslovom "*Foibe: Italia ne može suditi*". U članku se navodi da talijansko pravosuđe ne može ništa protiv trojice Pitittovih optuženika: Oskara Piškulića, člana Titove tajne policije u Rijeci poznatog po ratnom nadimka "Žuti", Ivana Motike, zvanog "pazinski krvolok" i Avjanke Margitić. Odluka o odustanku od daljnjeg progona, navodi "La Repubblica" temelji se na članku 129. Zakona o kaznenom postupku po kojemu talijansko pravosuđe nema nadležnosti za kaznena djela iz ovoga predmeta budući da su počinjena na području koja su prešla pod suverenitet Jugoslavije. Gradonačelnik Trsta Riccardo Illy je izrazio žaljenje ovim ishodom, poglavito iz razloga što se Provincija Trieste proglasila građanskom strankom u ovome kaznenom postupku, dodavši kako razumije da je prošlo mnogo vremena, ali da je očekivao više barem "na moralnom planu budući da su sve političke snage u zemlji iskazale povijesnu odgovornost za ove događaje". Predsjednik asocijacije esula Renzo Codarin ocijenio je odluku suda kao dokaz da je "ovo zemlja koja nastavlja egzistirati bez memorije", a predsjednik Nacionalnog saveza (Lega nazionale) Paolo Sardos Albertini izjavio je da se radi o "skandaloznoj odluci s aspekta prava, povijesti i pravde".

Nakon tri godine od svršetka istrage, 15. ožujka 2000., ipak je nastavljen postupak protiv hrvatskog državljanina Oskara Piškulića, bivšeg šefa lokalne Ozne, optuženog za masovna ubojstva, a na temelju optužnice koju je sastavio Pititto. Optužnica je teretila Piškulića za "rukovođenje kriminalnim aktivnostima koje su imale za posljedicu smrt više osoba među kojima su Nevio Skull, Giuseppe Sincich i Mario Blasich". Tužitelj Pititto je u jednom intervjuu dnevniku "Il Giornale", kako navodi Ferretto Clementi u svome "Dossieru", govoreći o sukobima s kojima se unutar pravosudnog aparata suočavao zbog slučaja foibe, izjavio: Oni talijanski suci, a takva je većina, koji ne prihvaćaju djelovati u funkciji političkog koncepta ljevice, danas su lišeni zaštite u vlastitoj ustanovi koja bi im prva trebala pružiti svaku zaštitu".¹²⁵

Što se tiče predmeta Piškulić, ovaj je optuženik sljedećih nekoliko godina varirao od proglašenja krivim do proceduralnih prebacivanja s Porotnog na Kasacijski sud, da bi na kraju

¹²⁴ Te 1997. godine hrvatski i talijanski mediji zabilježili su kako su tužiteljstvu u Rimu dvije kaznene prijave za partizanski zločin stigle iz Zadra. Tjednik Nedjeljna Dalmacija od 31. siječnja 1997. o tome je slučaju objavio članak pod naslovom „Partizan iz Arbanasa koji je mog oca odveo u smrt prima talijansku mirovinu“

¹²⁵ Talijanski tužitelj Giuseppe Pititto oglasio se velikim intervjuom i u Hrvatskoj, i to u tjedniku Nedjeljna Dalmacija od 20. rujna 1996. Intervju je objavljen pod naslovom „Za zločine nad 10.000 Talijana bačenih u fojbe partizane moramo kazniti“

15. travnja 2003. Kasacijski sud u Rimu ponovo utvrdio da ne postoji jurisdikcija talijanskog pravosuđa nad spornim događajima u razdoblju 1943.-1945. U konačnici sud se, dakle, proglasio nenadležnim za suđenje hrvatskom državljaninu Oskaru Piškuliću.

Usprkos takvom pravorijeku suda u Rimu, tužiteljstvo u Bologni u istome je mjesecu otvorilo jedan drugi postupak, a koji se odnosi na zločine iz istoga razdoblja i na istome prostoru. Riječ je o 202 civila i 635 vojnika koji su, prema navodima tužiteljstva, najprije bili pritvoreni, a potom strijeljani i bačeni u fojbu kod Gorice u razdoblju svibanj-lipanj 1945. U ovome predmetu, istragom je obuhvaćen Franc Pregelj, s prebivalištem u Sloveniji, politički komesar Devetog korpusa Jugoslavenske armije, poznat po nadimku “komandant Boro”.

Sudski “proces foibe” pokazao je svu nekoherentnost talijanskoga pravosuđa kada su u pitanju kaznena djela ratnog zločina počinjena na nekadašnjem državnom teritoriju Kraljevine Italije, a posljedice “izvlačenja povijesti pred sud” u javnosti su se najviše odrazile u sferi političko-ideoloških i etičkih, a ponajmanje u sferi formalno-pravnih rasprava. Pokazalo se da su ti sudski procesi percipirani prvenstveno kao “povijesni procesi i procesi pamćenja” (François, 2006: 231) što je imalo za posljedicu otvaranje brojnih političkih, ideoloških i historiografskih suprotstavljanja u javnosti. Usprkos uvjeravanjima zagovornika suđenja partizanskim optuženicima da su u fojbama završavali i pripadnici antifašističkog pokreta, te da ovaj proces “nema nikakvu političku podlogu” (Pititto u izjavi za *La Repubblica* od 15. 6. 1997.), dio političke ljevice i partizanskih udruga su “veliko suđenje” ipak tumačili isključivo kao dio politike povijesti nove desno orijentirane talijanske vlasti koja je u javni diskurs beskompromisno unijela nove paradigme u tumačenju (post)ratne prošlosti – paradigme egzodusa i fojbi.

Politički lijevo orijentirana novinarka i publicistkinja Claudia Cernigoi¹²⁶ koja se bavi temama rata i neofašizma u Italiji, autorica knjige “*Operacija “Foibe” : između povijesti i mita*”, objavila je 2005. na portalu “*Rete Civica di Milano*” (www.retequivica.milano.it) osvrt naslovljen “Proces foibama je proces pokretu otpora” (*Processo alle foibe, processo alla Resistenza*). Ona u tome tekstu iznosi stav iz kojega je razvidno da interpretacija fojbi kao simbola partizanskih zločina nad Talijanima više nije samo obilježje krajnje desnice, već ju je usvojio i dio ljevice koji se autodefinira ‘demokratskom ljevicom’. Cernigoi zaključuje: “*Ne radi se ovdje o temama od prije pedeset godina, ovi povijesni čvorovi koje vučemo za sobom već 50 godina, nastavit će uvjetovati politike naših vlada još desetljećima, ukoliko ne*

¹²⁶ U njezinoj autoriziranoj biografiji stoji da je bila jedan od povijesnih eksperata na strani obrane optuženog Oskara Piškulića (www.nuovaalabarda.org, 2010)

demaskiramo sve mistifikacije u vezi s njima". Nadalje, ova autorica za započeti sudski proces kaže kako je u Italiji započeo "lov na partizane ubojice" s ciljem da se pripadnike partizanskog pokreta otpora prikaže kao bandite, baš onako kako su ih nazivali nacifašisti" (www.retecevica.milano.it, 2005).

Osim "borbe za vlastitu povijest", ovaj talijanski *Historikerstreit* vezan uz teme fojbi i uopće istočne granice, izazvao je i "borbu za vlastite povjesničare". Nositelji konkurentskih politika prošlosti glede partizanskih zločina i talijanskog egzodusa, angažirali su u znanstvenu obranu svojih gledišta povjesničare s oprečnim stavovima o ovoj temi. Tako udruge na političkoj ljevici i partizanske asocijacije u Italiji, s jedne, a desničarske političke grupacije i esulske asocijacije, s druge strane, na svojim javnim skupovima i tribinama ugošćuju sebi "bliske" povjesničare i intelektualce s ciljem da priskrbe stručni i znanstveni autoritet vlastitim politikama povijesti. Posljedično, oblikovao se u Italiji jedan široki interpretacijski horizont u tumačenju fenomena *foibe* koji se, ovisno o potrebama politika povijesti, može načelno podijeliti na "desnu" i "ljevju" fojbologiju.

Primjerice, sociolog i povjesničar Federico Tenca Montini i povjesničarka Claudia Cernigoi, eksperti za temu fojbi, rado su viđeni gosti/predavači na skupovima koje upriličuju organizacije poput Nacionalne asocijacije partizana Italije (ANPI).¹²⁷ S druge strane, autori(ce) poput Giuseppine Mellace¹²⁸ ili Silvije Ferretto Clementi, percipirane su kao *right-wing* povjesničarke koje proučavaju istu tematiku, ali o njoj pišu 'po ukusu' talijanske političke desnice. Nerijetko se već iz naslova njihovih objavljenih djela 'iščitava' politička funkcija povijesti, odnosno njihova pripadnost jednoj od dvije ideološki suprotstavljene fojbologije (vidi u nastavku Tablicu 8. u kojoj su uz imena petero poznatih 'fojbologa' navedeni i naslovi njihovih objavljenih knjiga posvećenih tematici fojbi i egzodusa):

¹²⁷ F. T. Montini, sociolog rodom iz Udina, diplomirao je u Milanu s temom o fojbama te je 2014. izdao knjigu „*Fenomenologia di un martirologio mediatico. Le foibe nella rappresentazione pubblica dagli anni Novanta ad oggi*“, u kojoj iznosi teze o desničarskoj verziji talijanske povijesti koja se oslanja na foibe. Održao je više predavanja o ovoj temi u organizaciji ANPI-a, npr. u Paviji gdje je govorio o političkoj uporabi povijesti preko Dana sjećanja (2017.), a u organizaciji iste partizanske udruge predstavio je 2015. svoju knjigu u Grugliasco-u

¹²⁸ G. Mellace objavila je svoju knjigu *Una grande tragedia dimenticata. La vera storia delle foibe*, iste godine (2014.) kada i Tenca Montini svoju. Već iz naslova ove knjige (*Jedna velika zaboravljena tragedija. Prava povijest fojbi*), prepoznaje se pristup koji je u skladu s dominantnim esulskim i desničarskim narativom o ovoj temi. Jedno od izdanja ove knjige izišlo je 2016. pod izdavaštvom desno orijentiranog dnevnog lista *Il Giornale*. U knjizi, Mellace poseban naglasak stavlja na sudbinu žena žrtvi partizanskih zločina, poput Norme Cossetto, Mafalde Codan, sestara Radeccchi i dr. Na ljevičarskom portalu www.nuovaalabarda.org objavljena je 2014. jedna recenzija njezine knjige u kojoj ju se naziva „novim Marcom Pirinom“. Marco Pirina je sve do svoje smrti 2011. slovio u talijanskoj javnosti kao „povjesničar fojbi“ (storico delle foibe), „fojbolog“ koji je ratne zločine Titovih partizana tumačio, između ostalog, kao sredstvo ciljanog etničkog čišćenja Istre i Julijske krajine od Talijana

Tablica 8: Politička “borba za povjesničare”: predstavnici “desne” i “lijeve” fojbologije

“DESNIČARSKA” FOJBOLOGIJA		“LJEVIČARSKA” FOJBOLOGIJA	
Povjesničar	Naslov rada	Povjesničar	Naslov rada
Marco Pirina	<i>Genocidio...</i>	Claudia Cernigoi	<i>Operazione “Foibe”. Tra storia e mito</i>
Giuseppina Mellace	<i>Una grande tragedia dimenticata. La vera storia delle foibe</i>	Federico T. Montini	<i>Le foibe nella rappresentazione pubblica dagli anni Novanta ad oggi</i>
Silvia F. Clementi	<i>Foibe: La storia sepolta di una tragedia italiana</i>	Giacomo Scotti	<i>Krik iz fojbe</i>
Gianni Oliva	<i>Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria</i>	Jože Pirjevec	<i>Foibe. Una storia d'Italia</i>
Raoul Pupo	<i>Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio</i>	Sandi Volk	<i>Esuli a Trieste. Bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale</i>

Sudski proces “foibe” imao je za posljedicu otvaranje još jedne društvene teme u Italiji – pitanje mirovina koje država isplaćuje osobama koje su, prema određenim iznesenim sumnjama, sudjelovale u provođenju zločina i etničkoga čišćenja nad Talijanima istočne obale Jadrana krajem Drugog svjetskog rata. Silvia Ferretto Clementi se u svome “Dossieru” poziva na novinarsko istraživanje koje je proveo dnevnik “Il Giornale”, a prema kojemu INPS (talijanski državni mirovinski institut) navodno isplaćuje 30 tisuća mirovina ukupne vrijednosti od preko sto milijuna eura, primateljima s prebivalištem na području bivše Jugoslavije, a koji su nakon služenja u talijanskoj vojsci, prešli na stranu partizana i postali “kreatorima deportacija i pokolja”, postavši “ratni zločinci odgovorni za masakr i protjerivanje tisuća Talijana” s toga prostora.

Talijanski parlamentarac Roberto Menia iz redova Alleanze nazionale, uputio je 1995. u proceduru prijedlog zakona kojim bi se ukinula daljnja isplata tih mirovina, a u intervjuu za hrvatski tjednik *Panorama* od 15. prosinca 1995. koji je objavljen pod naslovom “*Italia neće davati mirovine Titovim banditima iz Hrvatske*”, fotografirao se u stranačkim prostorijama ispod plakata na kojima je pisalo “*Istria i Dalmacija su talijanske*” (*Istria e Dalmazia sono italiane*) te s bocom u ruci kakve je na samom početku 90-ih godina bacao u more, a u kojima je bila pisana poruka “*Istria, Rijeka i Dalmacija – vratit ćemo se*”.

Prvi poslijeratni sudski proces protiv pripadnika jugoslavenskih partizanskih snaga optuženih za zločine nad istarskim Talijanima, pokazao se važnom sastavnicom politike povijesti koja je imala najmanje dvojak učinak: omogućio je da se desetljećima potisnuta obiteljska sjećanja poraženih snažno probiju i afirmiraju u javnoj sferi, i istodobno priskrbe

političku privrženost obitelji i potomaka žrtava aktualnoj vlasti koja im je to omogućila, a s druge strane, vladajuće garniture desnog centra i desnice, novom političkom i historiografskom interpretacijom tih prošlih događaja, iskoristile su “proces foibe” kao snažan simbolički potencijal za legitimiranje vlastitih ideoloških vrijednosti. Kao što primjećuje Steven Knapp, “da bismo promicali i osnaživali etička i politička opredjeljenja, koristimo samo one elemente prošlosti koji se podudaraju s našim osjećajem onoga što nas trenutno pokreće” (Knapp, 2006: 90). Osim toga, važno je ovdje napomenuti da za politiku povijesti nije od primarne važnosti jesu li se ti prošli događaji obuhvaćeni ovim ‘povijesnim suđenjem’, stvarno dogodili na taj način. Ti događaji predstavljaju prvenstveno simbolički resurs kojim talijanska politika povijesti u 90-im godinama nastoji sjećanje na tragediju esula i partizanske zločine pretvoriti u “kontinuirani, zapovjedni nalog”, kao dio “novog sustava morala” (François, 2006: 228) u ovladavanju prošlošću ili, još važnije, u politici identiteta.

4.3. Urbana naracija vladajuće ideologije: spomenici i odonimi

Teoretičar književnosti i etnolog Boris Koroman koji istražuje predodžbe prostora u suvremenoj prozi, navodi kako se pojam prostora općenito, a poglavito urbanog prostora, posljednjih desetljeća sve više artikulira u različitim društvenim i humanističkim disciplinama. Taj “prostorni zaokret” (*spatial turn*) (Koroman, 2013: 125) dao je nova analitička i metodološka uporišta, između ostalih, političkoj znanosti, konkretnije disciplini politika povijesti koja iz perspektive analize moći i upotrebe povijesti, istražuje procese “političke proizvodnje” prostora. Analizirajući suvremene književne predodžbe prostora kao mjesta postsocijalističke artikulacije, Boris Koroman ukazuje na to kako se “diskurzivne prakse koje problematiziraju prostore šire s akademskog na polje političkoga, posebice kroz interese za javne prostore”, odnosno “problem prostora postaje poprištem stvarnih političkih borbi i artikulacija”, prostor postaje “dio političkog koncepta” i izaziva “kulturalnu borbu za značenje” (Koroman, 2013: 125).

U radu se stoga analizira politička “borba” za simboličku dimenziju prostora, koja se u Italiji već godinama vodi, između ostalog, putem distribucije spomenika u sjećanje na foibe i egzodus te odonima - imenovanjem ulica, trgova i drugih javnih prostora u urbanim zajednicama.

Osim što su putem zakona regulirane kao državni spomenici i službena mjesta pamćenja te što su postale “nositelji, rituali i institucije kulturalnoga sjećanja” (Assmann,

2006: 71), foibe vrše simboličku inscenaciju politike i kroz *arhitekturu*, koja predstavlja “gradski krajolik imena ulica, zajedno sa spomenicima i spomen pločama” (Rihtman-Auguštin, 2000: 51). Brojni odonimi - nazivi ulica, trgova, parkova u talijanskim gradovima i općinama koji u sebi sadrže riječi “foiba”, “žrtve fojbi”, “mučenici fojbi”, također su u funkciji uspostave i legitimacije određene politike te su dokaz ključne uloge koju povijesna naracija ima u konstrukciji političkih simbola.¹²⁹ Jedan od brojnih primjera upotrebe fojbi u simboličkoj konstrukciji politike putem urbane naracije, jest imenovanje jednoga trga u maloj sicilijanskoj općini Mandanici. Kako prenosi esulski mjesečnik *Difesa adriatica* od studenog 2009., u rujnu te godine održana je u ovom gradiću svečanost inauguracije trga koji je dobio ime po karabinjeru Domenicu Brunu, rođenom u Mandaniciju. Bruno je, piše ovaj list, “bačen u fojbu nakon kapitulacije 1943., zato što je odbio predati oružje i odoru neprijatelju”.

Antropologinja Dunja Rihtman-Auguštin smatra da je povijest gradske toponimije u pravilu ovisna o političkim ideologijama i političkoj moći¹³⁰ tako da *arhitektura* legitimira državnu politiku i štiti državnu kulturu. Kao primjer ova autorica navodi “iredentistički kompleks” koji se očitava u imenima ulica u talijanskim gradovima poput *via Spalato*, *via Fiume*, *via Zara* ili *via Sebenico* te zaključuje kako “nema našeg obalnog gradića, a da u talijanskim gradovima, pogotovo u Rimu, nije dobio svoju ulicu” (Rihtman-Auguštin, 2000: 58-59). U knjizi posvećenoj julijsko-dalmatinskom stradariju grada Rima, autora Marina Micicha i Gianclaudija de Angelinija, iznesen je podatak da samo u glavnom gradu Italije 124 ulice i trgova svojim nazivom vrše funkciju sjećanja na izgubljene istočne provincije (v. Micich i De Angelini, 2007).

U predgovoru te knjige, Amleto Ballarini, predsjednik Società di Studi Fiumani, piše:

Nadam se da se svaki Rimljanin, izlaskom iz kuće, promatrajući pažljivije natpise ulica i trgova, pita kome, kojemu to gradu, kojoj strani mora, kojem sve otoku na izgubljenoj jadranskoj zemlji, grad Rim ustrajno odaje počast u ime cijele domovine, postajući tako povijesnom knjigom pod vedrim nebom. Sveukupno je 124

¹²⁹ Esulski mjesečnik *Difesa adriatica* od travnja 2010. objavio je popis većih talijanskih gradova koji preko svoje toponomastike (odonima) održavaju sjećanje na foibe: Alessandria, Arezzo, Bari, Belluno, Benevento, Bologna, Brescia, Brindisi, Cagliari, Caserta, Como, Fermo, Ferrara, Firenze, Forli, Frosinone, Genova, Gorizia, Grosseto, Imperia, Latina, Lecce, Lecco, Lucca, Macerata, Massa, Messina, Milano, Modena, Novara, Oristano, Padova, Parma, Perugia, Pisa, Pordenone, Ravenna, Reggio Emilia, Roma, Sassari, Taranto, Tempio Pausania, Teramo, Trento, Treviso, Trieste, Varese, Venezia (Marghera), Vercelli, Vicenza, Viterbo. U svakom od ovih gradova barem je jedna ulica, trg ili park dobio ime po žrtvama fojbi, s time da u Bresciji, osim Ulice mučenika fojbi postoji i Ulica žrtava Istre, Rijeke i Dalmacije.

¹³⁰ Autorica na primjeru ulice u kojoj je živjela njezina obitelj u Sušaku kod Rijeke, iznosi znakovit primjer ovisnosti dinamike odonima s vodećom državnom ideologijom. „Moja je obitelj u njemu [Sušaku] živjela na *Šetalištu Prestolonasljednika Petra*, da bi, ne preselivši se, nakon okupacije promijenila adresu u *Via medaglie d'oro – Ulica zlatnih medalja*. Godine 1945. opet jedna promjena: prestolonasljednikovo šetalište postalo je *Šetalištem 13. divizije*“ (Rihtman-Auguštin, 2000: 36).

glasa koji viču: Italija! Italija! Dovoljno je slušati ih, ako ne zbog živih, ono barem radi mrtvih (Micich i De Angelini, 2007: 6).

Prema nekim procjenama, u Italiji postoji između 60 i 80 tisuća odonima posvećenih gradovima na području bivših istočnih talijanskih provincija i povijesnim osobama s tih područja koje su pripadale talijanskom nacionalnom i kulturnom korpusu¹³¹. Primjerice, Milano kao središte gospodarski najsnažnije regije Lombardije ima iznimno veliku ulicu *Viale Zara* i veliki poznati gradski trg *Piazzale Istria*, ali i niz drugih odonima posvećenih gradovima istočne obale Jadrana. Po jedna ulica u Rimu i Padovi, još 80-ih godina prošloga stoljeća nazvana je po Pietru i Nicolòu Luxardu, poznatim industrijalcima i vlasnicima zadarske tvornice likera koja je proizvodila čuveni *maraschino*, a koji su pogubljeni nakon ulaska partizana u grad.

Što se tiče odonima kojima se upotrebom fojbi iskazuje odnos povijesti i politike, njihova teritorijalna rasprostranjenost prikazana je na internetskoj stranici *digilander.libero.it* pod naslovom *Foibe u talijanskoj toponomastici*, gdje se 'klikom' na izabranu regiju prikazanu na zemljovidu Italije može saznati koji su gradovi i općine nekoj ulici ili trgu dali ime po žrtvama/mučenicima fojbi (*Via Martiri delle foibe*). Prema tim podacima, razvidno je da najstarije odluke o davanju takvih odonima sežu u 1997./98. godinu, da bi se foibe u ideologiji uličnog nazivlja intenzivno pojavljivale kroz prvo desetljeće 21. stoljeća, na što je nedvojbeno utjecao i efekt zakona iz 2004. o proglašenju Dana sjećanja koji je donesen u vrijeme koalicijske vlasti čiju su okosnicu činile Berlusconijska Forza Italia (desni centar) i desničarska Alleanza nazionale Gianfranca Finija.

Maoz Azaryahu, koji je istraživao simboličko značenje promjena imena ulica i trgova u istočnome Berlinu, ukazuje na to da za razliku od autoritarnih političkih sustava, u pluralističkim društvima "djeluju i simboli koji odgovaraju tek pojedinim dijelovima društva, simboli takve vrste javljaju se općenito na nedržavnim nositeljima simbola poput ploča s imenima ulica koja su u nadležnosti komunalnih uprava" i ta imena "predstavljaju ideologiju gradskog ili komunalnog vodećeg sloja" (Rihtman-Auguštin, 2000: 39).

Da urbani prostor svojim simboličkim nabojem može poslužiti kao instrument određene politike povijesti, pokazala je inicijativa Carla Giovanardija, državnog tajnika u četvrtoj Berlusconijskoj vladi (Governo Berlusconi IV), koj ju je u rujnu 2010. objelodanio u svome pismu naslovljenom: "*Jednog dana, kada se talijanska toponomastika vrati u Zadar*".

¹³¹ Taj aproksimativni podatak, autor ove disertacije dobio je elektroničkom poštom 3. 1. 2018., kao odgovor na svoj upit, od glavnog tajnika Federacije esula Giorgia Varisca, uz njegovu napomenu da ne postoji zasebni službeni statistički podatak o broju takvih odonima

U tome tekstu, objavljenom na internetskoj stranici esulske Asocijacije Venezia Giulia Dalmazia, vladin državni tajnik, između ostalog, piše:

Bit će to lijep dan kada u povijesnom središtu Zadra, primjerice odmah pored hrvatskih naziva Ulice Federica Grisogona, Ulice Jurja Barakovića, Ulice knezova Šubića Bribirskih i Široke ulice – kako su ih 1945. prekrstili Hrvati naselivši grad – budemo mogli čitati i stare talijanske nazive Calle del Paradiso, Calle del Conte, Via dei Tintori i Calle Larga” (www.anvgd.it, 2010).

Ustvrdivši kako je riječ o nazivima ulica koji nisu kompromitirani fašizmom, Giovanardi apelira na njihov povratak u aktualni zadarski urbani prostor.¹³² Shvaćanje urbanog prostora kao ‘konkretizacije povijesti’, Giovanardi je potvrdio komentarom kako bi se time vratilo “*ono što je silom izbrisano, tj. svaki talijanski trag u gradu Zadru*”, kao što je fašizam nasilno talijanizirao slavenska imena, brišući “*ono najvrjednije što svaka osoba posjeduje, vlastiti identitet*”.¹³³

Giovanardija je na ovu inicijativu potakla polemika u vezi s nazivima ulica koja je u to vrijeme pokrenuta između predstavnika njemačke manjine u talijanskoj regiji Alto Adige i vlade u Rimu. Naime, čelnik izvršne vlasti u Bolzanu, Nijemac Luis Durwalder zatražio je korigiranje prakse bilingvizma u javnome prostoru kada su u pitanju nazivi ulica, trgova i potoka¹³⁴. Na “preimenovanje prošlosti” u Bolzanu ili *Umbenennung der Vergangenheit*, kako ga naziva Maoz Azaryahu (Rihtman-Auguštin, 37), Giovanardi je odgovorio komentarom:

[...] Nisam mogao ne pomisliti kakvu to čudnu Europu gradimo: u Italiji s teškom mukom uspijevamo sačuvati talijanske nazive koji postoje najmanje 90 godina, dok je u jednom venetsko-dalmatinskom gradu [Zadru] koji je stoljećima, sve do 1945., bio naseljen gotovo samo Talijanima, izbrisan svaki trag našeg jezika.

Osim ulica i spomenika, ishodištem prijedora u politici povijesti esula postaju i imena povijesnih osoba, poglavito znanstvenika, književnika, umjetnika i izumitelja, koja su u bivšoj Jugoslaviji te danas u Hrvatskoj, u javnoj upotrebi prošli kroz transkripciju prilagodivši se fonološki i morfološki slavenskim jezicima. Kritike hrvatskoj strani zbog “kroatiziranja”

¹³² Slobodna Dalmacija od 23. 10. 2010. donosi članak pod naslovom „Rim: Zadrani, vratite talijanske nazive ulica“. U članku predstavnici većine političkih stranaka u gradu (HDZ, SDP, HSP, HSLS) svojim komentarima oštro osuđuju i odbacuju Giovanardijevu ideju. No, i u samom je Zadru 2014. pokrenuta građanska inicijativa o preimenovanju glavne gradske ulice/šetališta – „Široke ulice“ u „Kalelarga“, kako se, inače, u svakodnevnom životu, kolokvijalno naziva među građanima. Međutim, politička vlast u gradu predvođena HDZ-om nije prihvatila taj prijedlog, a pojedini protivnici te inicijative ocijenili su je „talijanizacijom“ imena ulica

¹³³ O važnosti toponima u rekonstrukciji prošlosti, vrlo je instruktivna knjiga Giovannija Radossija o rovinjskoj toponomastici „*La toponomastica di Rovigno d'Istria*“

¹³⁴ Do ove polemike između Durwaldera i središnjih vlasti došlo je nakon što je lokalni Alpinistički klub na tome prostoru postavio na tisuće oznaka samo na njemačkom jeziku

imena slavnih osoba iz prošlosti nerijetko se upućuju s govornica godišnjih skupova esula kao i sa stranica njihovih publikacija, ali i utjecajnih talijanskih medija. Dnevni list *Corriere della Sera* od 16. rujna 2010., u tekstu naslovljenom “*Piše se Juraj, čita se Giorgio*”, prenosi reakcije na talijanski časopis “Bell’Europa” posvećen Hrvatskoj u kojemu se, između ostalog, opisuje ljepota katedrale Sv. Jakova u Šibeniku predstavivši ju kao “remekdjelo Jurja Dalmatinca” (www.corriere.it, 2010). *Corriere della Sera* navodi kako su Venecijanci još 1441. u jednom dokumentu ovog umjetnika zvali “*Maestro Giorgio lapicida*” (*Majstor Giorgio klesar*), *pokojnog Mattea iz Zadra, stanovnik Venecije, s trenutnim boravkom u Šibeniku*”. Juraj Dalmatinac je, tvrdi autor teksta G.A. Stella, nedvojbeno “po rođenju, imenu, kulturi i obrazovanju Venecijanac”. Navodeći da je “venecijanski Zadar, nakon etničkog čišćenja ispražnjen od Talijana i da je danas nesporno većinski hrvatski grad”, autor poručuje hrvatskoj strani kako “povijest ipak zaslužuje malo respekta”.

Prosvjednim pismom upućenim u lipnju 2011. vodstvu talijanske javne televizije RAI, esulska Asocijacija Venezia Giulia Dalmazia usprotivila se konstataciji izrečenoj u jednoj emisiji od 19. lipnja 2011. po kojoj je otok Rab od davnina hrvatski. Definirati ovaj jadranski otok hrvatskim, stoji u prosvjednom pismu esula RAI-u, “*znači ignorirati u potpunosti povijest jednog zemljopisnog područja koje je ne samo u geografskom nego i u kulturnom smislu vrlo blisko Italiji*”.¹³⁵

U opreci dviju ideologija (“fašizam”-“antifašizam”) i imagologija (“naše”-“tuđe”), i to ne u hrvatsko-talijanskim relacijama, nego unutar hrvatske kulturne matrice, našlo se 2008. godine i ime slavne talijanske filmske glumice Alide Valli, rođene 1921. u Puli, a koja se u esulskom imaginariju smatra “ikonom istarskog talijanstva” (www.anvgd.it, 2017). Nakon što je 2008. pulsko Kino “Zagreb” obnovljeno i preimenovano u Kino “Valli”, došlo je do javnih protivljenja tom preimenovanju iz razloga što iz “antifašističke” perspektive ovu glumicu prati ‘sindrom’ lojalnosti fašističkom režimu Benita Mussolinija, a poslijeratni talijanski mediji su pisali i o njezinom navodno ljubavnom odnosu s Duceom. Rasprava o ovome slučaju pokrenuta je ubrzo na internetskim forumima gdje se polemika vodila uglavnom po tematskoj liniji fašizam-antifašizam¹³⁶, a očitovao se i premijer Ivo Sanader odgovarajući

¹³⁵ Tekst pisma Asocijacije Venezia Giulia Dalmazia RAI-u objavio je esulski časopis *Difesa adriatica* br. 7, iz srpnja 2011. pod naslovom „Rab je za RAI od davnina 'hrvatski'“ (*Per la RAI Arbe è „croata“ dall'antichità*)

¹³⁶ Na jednom hrvatskom internetskom forumu, vodila se još 2006. rasprava pod naslovom „Fašizam u Puli?“, gdje se u jednom od ‘postova’, može pročitati: „Kao uvjereni antifašist želim iskazati svoje razočarenje i neslaganje s promjenom imena našeg pulskog kina iz „Zagreb“ u „Valli“, i to zato što braća Radin, poznati „antifašisti“, izgleda simpatiziraju Mussolinijevu ljubavnicu koja je slučajno rođena u Puli [...]“ (www.forum.hr, 2006). S druge strane, u povodu smrti Alide Valli 2006., talijanski predsjednik Carlo Azeglio Ciampi izjavio je

saborskom zastupniku Damiru Kajinu da “Pula nije imala nikakva razloga Kinu Zagreb mijenjati ime u Kino Valli” (www.slobodnadalmacija.hr, 2009). Povodom takvih reakcija u javnosti, ravnateljica Festivala igranog filma u Puli Zdenka Višković-Vukić objavila je 14. srpnja 2008. priopćenje u kojemu, između ostalog, navodi:

[...] iznimno me žalosti i čudi što su ova izuzetna filmska umjetnica i jedino pulsko kino postali poligon za po meni izmišljen i nepostojeći problem često spominjan u tisku kao neriješeno pitanje odnosa Hrvata i Talijana na ovom prostoru. I to 2008. godine (www.film-mag.net, 2008).

Zagovarajući politiku povijesti preko koje nazivi ulica, spomenika i imena slavних povijesnih osoba postaju funkcionirajući politički simboli, predstavnici esula i talijanske državne vlasti nastoje *de facto* legitimirati državnu kulturu¹³⁷, a sebe i svoju (vladaujuću) ideologiju prikazati kao njezina zaštitnika.

Kada dvije različite politike povijesti - talijanska i hrvatska - ‘prisvajaju’ iste simbole, poput primjerice Marka Pola, u pravilu nastaju prijepori koji utječu na međunacionalne ili čak međudržavne odnose. Kada je u travnju 2011. bivši predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić svečano otvorio Muzej Marka Pola u kineskom gradu Yangzhou (po logici “hrvatskog podrijetla” ovog slavnog mletačkog trgovca, odnosno njegova navodnog rođenja na Korčuli), događaj je izazvao niz medijskih i političkih reakcija s talijanske strane.¹³⁸ Lucio Toth, dugogodišnji čelnik esulske Asocijacije Venezia Giulia Dalmazia, u svome osvrtu objavljenom u časopisu *Difesa adriatica* iz srpnja 2011., takve primjere hrvatskog ‘prisvajanja’ povijesti naziva “propagandom i sirovim šovinizmom” koji služe političkoj klasi za “unutarnje legitimiranje svoje vlasti”. Osim Marka Pola za kojeg primjećuje kako mu Hrvati umjesto Marco, ime pišu s “k” – Marko, te Apoksiomena, brončanog antičkog kipa izronjenog 1999. kod Lošinja, a koji je “odmah prekršten u hrvatskog atletu”, Toth navodi niz imena drugih slavних povijesnih ličnosti koja su predmet prijepora dvaju politika identiteta: Ruggiero Boscovich (Ruđer Bošković), Marino Darsa (Marin Držić), Marino Ghetaldi (Marin Getaldić) i Giorgio Baglivi (Đuro Baglivi). Ocijenivši Mesićevo otvaranje kineskog Muzeja Marka Pola “drskoću”, Toth zaključuje svoj osvrt oslanjajući se na povjesničara Alvisea Zorzija, jednog od najboljih poznavatelja povijesti Venecije. Zorzi u intervjuu listu *Il Piccolo*

da smrt „jedne od nedvojbeno najvećih umjetnica našeg doba“ predstavlja „golemi gubitak za talijansku kulturu“ (www.repubblica.it, 2006)

¹³⁷ Dunja Rihtman-Auguštin u knjizi *Ulice moga grada* spominje misao Ernesta Gellnera koji tvrdi da je „moderna država zaštitnik pojedinih kultura te da kultura simbolizira državu“ (Rihtman-Auguštin, 58)

¹³⁸ U vezi s tim Jutarnji list od 23. 4. 2011. piše pod naslovom „Talijani bijesni: Mesiću, Marco Polo je naš! Mi smo trebali otvoriti njegov muzej u Kini“; Večernji list od 22. 4. 2011. donosi naslov „Talijani spočitavaju Mesiću što je prisvojio Marka Pola“; portal HRT-a 26. 4. 2011. objavljuje vijest „Talijani ne daju Marka Pola“...

od 16. svibnja 2011. tvrdi kako nema nikakve sumnje da je Marco Polo bio Venecijanac, odakle potječe i njegova obitelj još od 10. stoljeća, a ako je slučajnošću i rođen na Korčuli, riječ je o otoku koji je u to vrijeme bio feud obitelji Zorzi. Na novinarsko pitanje zašto se na hrvatskoj strani tako silno trude učiniti vjerodostojnom jednu lažnu povijest, Zorzi odgovara: “*Kako bi svojoj naciji odali hvalospjev, a ne čine to samo s Marcom Polom, nego i sa svime što predstavlja talijansku i rimsku civilizaciju*” (Difesa adriatica 7/2011).

Osim obračuna sa sindromom ‘tuđeg prisvajanja naše povijesti’, talijanska/esulska politika pamćenja suočila se kroz arhitekturu s još jednim, suprotnim sindromom – vlastitim “bijegom od povijesti”, odnosno zahtjevom za uklanjanje imena Josipa Broza Tita sa svih talijanskih ulica koje su nazvane po ovom jugoslavenskom partizanskom vođi¹³⁹. Taj je zahtjev imao za cilj provedbu čišćenja simboličke arhitekture od nasljeđa “bliskih odnosa s Titovom Jugoslavijom” koje je godinama iza rata održavalo vodstvo Komunističke partije Italije u kontekstu tadašnjih geopolitičko-ideoloških odnosa u Europi.

Asocijacija Venezia-Giulia Dalmazia, nakon što je 2009. godine provela istraživanje u 8.101 općini Italije, te utvrdila da u njih dvanaest postoji *Ulica Josipa Broza Tita (Via Josip Broz Tito)*, uputila je apel političkim čelnicima da nadležna lokalna tijela donesu odluke kojima će sa svojih ulica ukloniti ime “jugoslavenskog diktatora” (www.anvgd.it, 2009).

Ocijenivši “sramotnim da u Italiji dvanaest općina veličaju Tita, ova je esulska asocijacija u prosvjednom dopisu čelnicima gradova i općina s Titovom ulicom, između ostalog, napisala:

To je u suprotnosti s cjelokupnom suvremenom historiografijom koja, kako u Italiji tako i u bivšim jugoslavenskim republikama, nekadašnjeg šefa Jugoslavije označava kao krivca za strašne zločine nad desecima tisuća vlastitih građana kao i za masakr nad tisućama talijanskih civila koji je rezultirao egzodusom 350 tisuća naših sunarodnjaka s tih područja.

Asocijacija u svom obrazloženju zahtjeva navodi i činjenicu da je parlament u Rimu 2004. godine uz visoku suglasnost lijevih i desnih političkih stranaka, proglasio Dan sjećanja kako bi se ispravila nepravda prema “jednoj zajednici koja i šezdeset godina nakon strašnog egzodusa trpi posljedice zaborava”. Esuli, stoga, predlažu čelnicima dvanaest talijanskih

¹³⁹ Prema jednom istraživanju koje je provela Asocijacija Venezia Giulia Dalmazia, a koje je u travnju 2009. objavila na svojoj internetskoj stranici, u Italiji je evidentirano 12 gradova i općina u kojima su postojale ulice s Titovim imenom. To su: Aci Sant’Antonio (provincija Catania), Campegine (Reggio Emilia), Cornaredo (Milano), Nuoro, Palma di Montechiaro (Agrigento), Parete (Caserta), Parma, Quattro Castella (Reggio Emilia), Reggio Emilia, Scampitella (Avellino), Ussana (Cagliari) i Verzino (Crotone)

općina da ulice s Titovim imenom preimenuju osobama ili događajima koji će svjedočiti uspomenu na tragediju istarskih i dalmatinskih esula.

Zahtjevom za preimenovanje ulica, koje zapravo predstavlja oblik “suvremenog magijskog postupka kojim se brišu jedna sjećanja i uspostavljaju druga” (Rihtman-Auguštin, 60), esuli i dio političara s talijanske desnice krenuli su u “konačni obračun” s Titom kao simbolom krivnje za egzodus Talijana s istočne obale Jadrana i zločine fojbi. Talijanski “obračun” s Titom neizravno je potpomognut i procesom proizvođenja novih mitova koji se paralelno odvijao u Hrvatskoj gdje je, uslijed “obnove romantičarske nacionalne svijesti”, titoizam sveden na “simbol zatiranja nacije, federacije-tamnice i jednoulja” čime je ujedno “deromantizirana titoistička martirologija” (Kuljić, 2011: 240-241).

Nakon kampanje za 'brisanje' Tita iz urbane naracije, uslijedio je još jedan zahtjev na kojemu su koordinirano inzistirali predstavnici esula i pojedini državni dužnosnici, poglavito iz političke desnice. Na tršćanskoj proslavi Dana sjećanja 10. veljače 2011., predsjednik Donjeg doma talijanskog parlamenta i dugogodišnji čelnik desničarske Alleanze nazionale, Gianfranco Fini, zatražio je od predsjednika Republike Giorgia Napolitana da posmrtno oduzme visoko talijansko državno odličje *Viteza Velikog križa (Cavaliere di Gran Croce)*¹⁴⁰ koje je jugoslavenskom vođi Titu 1969. godine uručio tadašnji šef države Giuseppe Saragat. Fini je u svome govoru za ‘nacionalnu tragediju’ esula i fojbi optužio ‘komunističku ideologiju i panslavenski fanatizam’ ali je ispustio spominjanje fašizma (www.hina.hr, 2011).

Dvije godine nakon Finija, u svibnju 2013., zahtjev za opoziv odličja Titu u pisanom je obliku predsjedniku Napolitanu i premijeru Enricu Letti¹⁴¹, uručila Asocijacija Venezia Giulia Dalmazia. U obrazloženju zahtjeva koje je potpisao predsjednik esulske asocijacije Antonio Ballarin, navodi se da je Tito izravno odgovoran za poslijeratnu likvidaciju oko „deset tisuća ljudi koji su završili po fojbama, od čega najmanje 4.000 nevinih civila među kojima su bile i žene i djeca“. Nadalje, u pismu se optužuje i talijanska vladajuća garnitura koja je odgovorna za 50-godišnju šutnju o ovim tragičnim događajima (Difesa adriatica, 7/2013).

¹⁴⁰ Na službenom internetskom portalu Ureda Predsjednika Italije, navedeno je da se ovo odličje dodjeljuje osobama za iskazane „zasluge prema Naciji na polju književnosti, umjetnosti, gospodarstva, obnašanja javnih dužnosti te provođenja aktivnosti sa socijalnim, filantropskim i humanitarnim ciljevima, kao i za dugotrajno i zapaženo služenje tijekom civilne ili vojne karijere“ (www.quirinale.it, 2018)

¹⁴¹ Enrico Letta je bio premijer u razdoblju 2013.-2014., predvođeci veliku koalicijsku vladu u kojoj su vodeći partneri bili *Demokratska stranka* (lijevi centar) i *Narod slobode* (Il popolo della libertà), stranka desnog centra koja je osnovana 2009. unijom dviju stranaka: Forza Italije S. Berlusconi i Alleanze nazionale G. Finija

Ova je esulska asocijacija kao aktualno uporište za opoziv državnoga odličja Titu, u jednome od svojih priopćenja, ukazala na činjenicu da je 2012. godine donesena odluka o opozivu talijanskog odličja (Gazzetta Ufficiale 255/2012) koje je u ožujku 2010. predsjednik Giorgio Napolitano dodijelio sirijskom predsjedniku Bašaru al-Asadu, i to zbog pripisane mu krivnje za zločine i ratne strahote koje je proživljavao njegov narod u građanskom ratu. Inicijativu za oduzimanje odličja Al-Asadu pokrenula je u srpnju 2012. grupa od 22 senatora koji su dobili i formalnu podršku Senata. Naime, kako su Tito 1969. i Bašar al-Asad 2010. dobili isto talijansko odličje - *Viteza velikog križa*, esuli su u njegovu oduzimanju sirijskome predsjedniku vidjeli primjereni povod i razlog da se isti postupak provede i za Josipa Broza.

Dva vijećnika u Općinskom vijeću Trsta, Claudio Giacomelli iz stranke *Fratelli d'Italia*¹⁴² (*Braća Italije*) i Paolo Rovis iz stranke *Nuovo Centrodestra*¹⁴³ (*Novi desni centar*), ponovili su 2015. isti zahtjev Napolitanovu nasljedniku, predsjedniku Italije Sergiu Mattarelli koji je je baš te godine preuzeo dužnost šefa države. List *Secolo d'Italia* njihov je zahtjev objavio pod naslovom „*Neka Mattarella oduzme odličje krvniku maršalu Titu*“ (www.secoloditalia.it, 2015).

Politika povijesti kao *policy*, preko državnih organa donosila je zakone (parlament) i odluke (predsjednik Republike), kojima je odredila sadržaje iz prošlosti vrijedne pamćenja (egzodus, foibe). Na državnoj razini do izražaja je, dakle, došao legitimacijski aspekt politike povijesti koji nastoji ovladati javnim diskursom. Za razliku od državne, na lokalnoj razini gradova i općina koje su donosile odluke o imenovanju ulica i trgova s nazivima vezanim za egzodus i foibe, naglašen je semiotički aspekt politike povijesti koji je usmjeren na oblikovanje simbola. Esuli i foibe postali su važnom simboličkom dimenzijom organizacije gradskoga miljea, „simbolički su prisvojili prostor“ pokazavši kako se urbani ambijent „pretvara u mjesto borbe za nametanje značenja čiji je krajnji cilj osiguravanje političke hegemonije i/ili legitimizacija političkog poretka“ (Falski, 2013: 148-149). I Maciej Czerwiński tumači javni prostor kao jednu od mogućih semiotičkih praksi, odnosno kao dio semiosfere sačinjene od kulturnih i ideoloških kodova. Naime, kod uređenja javnog prostora se „simboli i kulturna memorija kodificiraju i nameću kao kanon jedne društvene zajednice“ (Czerwinski, 2013: 50).

¹⁴² Na talijanskoj Wikipediji stranka je smještena u desnicu, s ideološkim odrednicama: nacionalni i socijalni konzervativizam, talijanski nacionalizam, socijalna desnica, desni populizam i euroskepticizam

¹⁴³ Na talijanskoj Wikipediji ova je stranka smještena u desni centar, a kao njezine ideološke odrednice navode se demokršćanstvo, liberalni konzervativizam i europeizam. Stranka je prestala djelovati 2017. godine

Imena ulica kao kanonski sustav političkih simbola pokazala su se značajnim sredstvom prevrednovanja prošlosti i konstrukcije određene kulture sjećanja. Naime, živa politička učinkovitost naziva gradskih ulica proizlazi iz činjenice da su to mjesta „gdje se strukture vladajuće ideologije susreću s praksom svakodnevnog života“ (Rihtman-Auguštin, 52), odnosno gdje se „pojedine grupe natječu u plasiranju odgovarajućih, „svojih“ znakova na dominantnim lokacijama da bi u stanovnika izazvale dojam kako kontroliraju ne samo stvarni već i društveni prostor“ (Falski, 2013: 149)¹⁴⁴. Na desetine tisuća ulica, trgova i drugih javnih prostora imenovanih po toponimima s istočne obale Jadrana, a od 90-ih godina prošlog stoljeća poglavito po sjećanju na žrtve fojbi, s jedne, i politički pritisci za uklanjanje imena Tita iz talijanskog urbanog prostora, s druge strane, pokazali su se izuzetno učinkovitim simboličkim resursom u (re)konstrukciji političkog i nacionalnog identiteta. Preko arhitekture, državna i lokalna vladajuća politika, povezivala se tako sa značajnim povijesnim događajima i ličnostima nastojeći se i na taj način legitimirati i zadobiti što širu javnu podršku.

¹⁴⁴ Tezu Falskog o „borbi grupa za 'svoje' znakove na dominantnim lokacijama“ potvrđuje, primjerice, oštra politička rasprava do koje je došlo u talijanskom gradu Latini kada su lokalne vlasti u lipnju 2017. donijele odluku o preimenovanju „Parka Mussolini“ koji je tako nazvan po Arnaldu Mussoliniju, bratu fašističkoga vođe (www.liberoquotidiano.it, 2017). Odluci su se suprotstavili vijećnici Forza Italije, dok je svečanosti inauguracije novog imena parka nazočila Laura Boldrini, predsjednica Zastupničkog doma parlamenta, iz redova stranke ljevice SEL (Sinistra Ecologia Libertà)

IV. DIO: *ESULI U (NEO)FAŠISTIČKOM NARATIVU*

Historija. Zapad joj se klanja. Iz nje uzima najveći dio svojih standardnih ideologija: hrabrost, čast, virtus, domovinu i izdaju domovine, muško junaštvo, vjernost, samopotvrđivanje [...] - pojmove svakog nacionalizma
(Gottfried Benn, 1991: 23-24)

4. 1. “Toplo sjećanje” na fašizam ili fašizam kao „duh vremena“

U talijanskom političkom, medijskom, a dijelom i akademskom javnom diskursu 90-ih godina 20. stoljeća, značajno se manifestiraju brojni diskurzivni primjeri raskida ili barem snažnog odmaka od dotadašnje «službene» interpretacije fašizma i fašističkoga razdoblja vladavine u Italiji¹⁴⁵. Sjećanje na rat ni prije 90-ih godina nije u Italiji bilo statično i bez značajnih promjena, ali je u zadnjem desetljeću 20. stoljeća doživljavalo duboku promjenu koja je dovela “u pitanje dijelove i čitavu strukturu sjećanja na Drugi svjetski rat oblikovanu po njegovu svršetku” (François, 2006: 223)

Okončanjem tzv. Prve republike koja je trajala od kraja rata do 90-ih godina 20. stoljeća, dolazi do značajnih promjena kulturnog konteksta talijanske političke scene koju, između ostalog, obilježava ozbiljna kriza antifašizma te “potraga za nekom novom identitetskom jezgrom talijanskog političkog života” (Tenca Montini, 2016: 8). Pravo javnosti sve više dobivaju stajališta po kojima se fašizmu kao ideologiji i kao razdoblju talijanske povijesti, pripisuju iste ili slične vrijednosti koje su bile važeće u vrijeme njegova trajanja. Iako je bilo za očekivati da će u postmodernističkoj kulturi fašizam biti tretiran kao pojam “koji će se dokučiti samo historijski” (Koselleck, 2004: 83) s obzirom da mu je istekla empirijska validnost za objašnjavanje suvremenosti kraja 20. i početka 21. stoljeća. Iako se činilo da uslijed radikalno izmijenjenih političkih, socijalnih i kulturnih okolnosti, obilježenih uz to procesima globalizacije, fašizam više ne može postati “pojam ubrzanja”, pokazat će se da je njegovo staro značenje počelo tijekom 1990-ih godina funkcionirati kao važna semantička sastavnica aktualne “esulske teme”. Talijanski politički, medijski i publicistički

¹⁴⁵ Kao kontrapunkt službenoj povijesti, ilustrativna je izjava članka Alleanze nazionale Gianfranca Finija koji je 1994. godine, u razgovoru za dnevni list *La Stampa*, kazao da je Mussolini bio „najveći državnik stoljeća“ (Tenca Montini, 2016: 10)

diskurs u 90-im godinama obilježen je jednim dijelom upravo mišljenjem i govorenjem o fašizmu “jezikom prošlih govornika”.¹⁴⁶

Vodeći čelnici esulskih asocijacija, autori brojnih publikacija, ali i vladajuća politika u 90-im godinama i početkom dvijetisućitih, ne vode računa o socijalno-političkoj semantici vremena unutar trijade jezik/politička struktura/historijsko vrijeme. Ta 'pojmovna rezistencija' kada je riječ o fašizmu, upućuje na to da je prijepor oko njegova netransformirajućeg značenja moguće objasniti i činjenicom da su esuli kao «simbolički kapital» toga razdoblja talijanske povijesti, razdoblja u kojemu su dijelovi istočne obale Jadrana bili sastavni dio Kraljevine Italije, došli u središte interesa vladajuće politike, poglavito desničarske Alleanze nazionale koja je predstavljala bitnu sastavnicu koalicijskih vlada premijera Silvija Berlusconija.

Jedno od temeljnih obilježja goleme publicistike o esulima, javnih govora esulskih čelnika, te sadržaja i poruka s godišnjih skupova esulskih asocijacija, svodi se u pravilu na zahtjev za odvajanjem etničke pripadnosti esula i njihove zavičajnosti od ideološke naravi vladajućeg fašizma toga razdoblja. S tim uvezi, talijanski lijevo orijentirani publicist, Riječanin Giacomo Scotti pisao je o pogubnim posljedicama “političke linije, odnosno jednadžbe Talijan=fašist koja je dugo godina vrijedila u Istri i Rijeci” (Scotti, 146). Naslov knjige Jana Bernasa “*Zvali su nas fašisti. Bili smo Talijani*” (*Ci chiamavano fascisti. Eravamo italiani*), simbolička je redukcija upravo načela ‘korisne prošlosti’ koju zagovaraju esuli s ciljem potiskivanja predodžbi koje ih identificiraju s fašizmom. Bernas, upravo s ciljem razbijanja jednadžbe esuli=fašisti, iznosi u svojoj knjizi brojna svjedočanstva istarskih, riječkih i dalmatinskih esula, prikazujući njihov poslijeratni percepcijski status u očima talijanskih komunista s jedne, i jugoslavenskog režima, s druge strane. Talijani, bilo oni koji su izbjegli (*esuli*), ili oni koji su ostali (*rimasti*), smatrani su fašistima - prvi “zato što su pobjegli iz socijalističkog raja”, a ovi drugi zato jer su kao Talijani simbolizirali ostatke ratnog neprijatelja (v. Bernas, 2011).

Kao što je britanski teoretičar međunarodnih odnosa Justin Rosenberg globalizaciju smatrao “duhom vremena”, a ne plauzibilnim društveno-znanstvenim pojmom, tako i za esule fašizam, kroz kolektivno sjećanje, nema značenje nekog strogo političkog, ideološkog pojma, nego je fašizam naprosto bio izraz “duha vremena” u kojemu su oni živjeli i za koje su vezani svojom zavičajnošću. Koselleckovu tezu da “svaki semantički sadržaj ima i svoj

¹⁴⁶ Slikovit primjer interpretacije fašizma u njegovu starom, vrijednosno ‘pozitivnom’ značenju, predstavlja npr. u medijskom području profašistički internetski portal www.mussolinibenito.it posvećen ‘liku i djelu’ Benita Mussolinija, u publicistici knjiga “Posljednjih pet sekundi Benita Mussolinija” postfašista Giorgia Pisanò, a u povijesno-pedagoškoj sferi projekt muzeja posvećenog Mussoliniju u njegovu rodnome gradu Predappiu

nelingvistički sadržaj” (Koselleck, 2004: 81) slikovito je potvrdio već spomenuti zadarski esul¹⁴⁷ u intervjuu lokalnom tjedniku *Narodni list* od 10. studenog 1995, svojom tvrdnjom “Svi smo mi bili fašisti”, izrazivši time ne osobnu ideološku poziciju, već opis “duha vremena”. Esulsko sjećanje na fašizam je sjećanje na razdoblje kada se taj političko-ideološki režim istodobno konstituirao i otkrivao tako da on uopće nije mišljen u smislu plauzibilnog društveno-znanstvenog pojma. Reinhart Koselleck bi, slijedom svoje povijesno-pojmovne analize, kazao da su duševna dispozicija talijanskog stanovništva u Zadru toga razdoblja i Mussolini kao karizmatični vođa naprosto bili nerazdvojni aspekti ‘duha vremena’ (v. Beradt, 104). Iako rasni zakoni i fašistički zločini, kako bi rekla Claudia Koonz, i dalje “opsjedaju” talijanski krajolik, kategorije žrtava proširile su se izvan antifašista (Koonz, 2006: 308). Primjerice, zadarski esuli, „obični“ građani talijanskoga Zadra koji su napustili svoj zavičaj, sjećaju se svojih vlastitih ratnih tragedija s uništavanjima u savezničkim bombardiranjima koja su tijekom 1943./44. potpuno razorila njihov grad (v. Talpo i Brcic, 2000). Njihovo sjećanje, u uvjetima jačanja ili pobjede desničarskih stranaka, nalaže memorijalizaciju njihove žrtve te osudu komunističkih zločina i “angloameričkih zvjerstava” koja su njihov rodni Zadar pretvorili u “jadranski Drezden”, čime se oblikuje politika sjećanja s nostalgičnom slikom fašizma kao razdoblja mirnog i sigurnog življenja.

Od početka 90-ih godina nadalje, golema, nesaglediva publicistička i medijska produkcija o fenomenu fašizma, te karakter njegove javne recepcije, poprilično su promijenili ideološke, političke i kulturne naglaske o toj ideologiji i tome vremenu. Primjenom Sartorijeve distinkcije, može se reći da se fašizam, od višedesetljetno oblikovanog termina s 'negativnim asocijacijama', percepcijski ali i pojmovno transformirao u značenje koje, za dio aktera vladajuće politike i esulskih asocijacija nosi ‘povoljne emotivne karakteristike’.

Sjećanje na Drugi svjetski rat zauzima nedvojbeno vrlo važno mjesto u talijanskoj kulturi pamćenja. Formiranje antagonističkih kultura sjećanja, “esulske” i “antifašističke”, rezultat je i činjenice da je Drugi svjetski rat u Italiji poprimio i dimenzije građanskog rata.

U vrlo izdašnoj esulskoj publicistici, u programima esulskih asocijacija, kao i u dominantnom suvremenom diskursu njihovih lidera, za razliku od neposrednog poraća, učinci razdoblja fašizma gotovo su u potpunosti prešućeni ili potisnuti. Etienne François razlikuje makropovijesnu i komparativnu perspektivu sjećanja. Za razliku od prve koja je primarno orijentirana na faktička događanja, esulski narativ proizlazi iz komparativne perspektive

¹⁴⁷ Riječ je o Ulisseu Donatiju iz Venecije, rođenom Zadrancu, koji je godinama bio organizator skupnih posjeta zadarskih esula svome rodnome gradu

percepcija i sjećanja u kojemu je važan način na koji se prikazuje “prenesena povijest”, tj. način na koji se o njoj razmišlja i kako ju se pamti (François, 2006: 221). Pojam fašizam u esulskoj perspektivi ne primjenjuje se dakle u značenju koje su mu dale marksističko-sovjetske interpretacije i lijeve komunističke ideologije.

Za razliku od poslijeratne jugoslavenske države i društva koji su na antifašizmu gradili svoj utemeljujući mit, Italija je od svršetka rata do danas prošla dug i težak put “normativne internalizacije” fašističkoga vremena (François, 2006: 226) i vlastite fašističke prošlosti kojom je ublažavala svoju ulogu i krivnju za Drugi svjetski rat.¹⁴⁸ Tek čisto verbalna osuda fašističkog režima, teza da fašizam nije neko imanentno obilježje talijanskog naroda već samo “jedna zagrada u priči” (François, 2006: 226) o velikoj talijanskoj povijesti te široko rasprostranjeno mišljenje da su esuli prije svega žrtve, dapače, najveće žrtve propalog Mussolinijeva režima - samo su neke od uspješnih “strategija rasterećivanja” koje su odavno zaposjele esulski, a u 90-im godinama i diskurs vladajuće talijanske politike. Očekivano, takva interpretacija nikada nije bila prihvaćena od strane (post)fašističkih organizacija kao što svjedoči intervju čelnika stranke *Fašizam i sloboda* Giorgia Pisanò u tjedniku *Nedjeljna Dalmacija* od 28. studenoga 1996, u kojemu on, između ostalog, odgovara na sljedeće pitanje “*Mussolini je u ratu izgubio Istru i dijelove Dalmacije zbog čega ga mnogi među 350 tisuća esula smatraju krivcem za svoju sudbinu. Što biste im Vi kao fašist odgovorili?*”:

Za tragičnu sudbinu 350 tisuća esula nije kriv Mussolini. Isključivi krivac za njihovu sudbinu je zločinačka politika komunističkih vlasti toga vremena na prostoru gdje su živjeli Talijani. Mussolini je izgubio rat, u redu je, svakome se može dogoditi da izgubi rat, ali je činjenica da su svi Talijani u njegovo vrijeme živjeli na svojim ognjištima sve do kraja rata. A onda su počele foibe o kojima se u talijanskoj javnosti javno govori tek u posljednje vrijeme, a ta je tema za nas fašiste oduvijek otvorena, nikad se nije ni zatvorila. Ako se procesuiraju nacisti, neka se to učini i s odgovornima za foibe.

Naime, esuli koji su u neposrednom poslijeratnom vremenu imali za glavni cilj povratak u “normalnost” i reintegraciju u novi prostor iste, njihove države¹⁴⁹, a u koju ih je prema vlastitom uvjerenju, iz njihova povijesnog zavičaja nasilno prognao Titov komunizam, razvili su novi identitet i samosvijest utemeljen na zajedništvu kao pripadnici nacije-žrtve i na afektivnoj solidarnosti s talijanskom državom.

¹⁴⁸ Etienne François navodi da „teorija o ratnoj krivnji počiva na slavnom/ozloglašenom članku 231. versajskog mirovnog ugovora iz 1919. godine koji je krivnju za Prvi svjetski rat pripisao isključivo Njemačkoj i njezinim saveznicima“ (François, 2006: 225)

¹⁴⁹ Za razumijevanje političke i kulturne klime u Italiji nakon svršetka Drugog svjetskog rata, zanimljiva je knjiga *La morte della patria (Smrt domovine)*, autora Ernesta Della Loggie

U tom procesu promjene percepcije Drugog svjetskog rata, oblikovana je i određena percepcija fašizma koji za esule prije svega ima funkciju “patriotskog sjećanja” na razdoblje njihove “prirodne” zavičajnosti u talijanskim provincijama na istočnoj obali Jadrana. Slijedeći binarni koncept “toplog” i “hladnog” sjećanja po interpretaciji harvardskog povjesničara Charlesa Maiera, može se reći da se za razliku od ‘hladnog’ sjećanja na komunizam, esulsko sjećanje na fašizam pokazuje se kao ‘toplo’ (Maier, 2002: 109-117).

François ispravno primjećuje da su, najprije na Zapadu, a poslije i na Istoku, nova tumačenja prošlosti pokrenuta ne od službenih tijela države, nego odozdo, iz društva, posebice od onih čija je kultura sjećanja ranije bila suzbijana ili marginalizirana. U Italiji su upravo esuli predstavljali skupinu koja je kontinuirano i sustavno djelovala u pravcu temeljite kritičke obrade prošlosti, a njihovim se tumačenjima, nakon desetljeća suzdržanosti, u 90-im godinama 20. stoljeća sve više približava i službena politika talijanske države.

Taj višedesetljetni proces reinterpretacije i reaktualizacije sjećanja na Drugi svjetski rat te ponovnog političkog osvajanja prošlosti, u kojemu su esuli odigrali jednu od ključnih uloga, imao je za posljedicu izostanak radikalne osude fašizma u dominantnom esulskom diskursu ili, štoviše, «mekši», nerijetko i «domoljubni» pristup vrednovanju fašizma od strane političkih aktera na suvremenoj društvenoj sceni Italije.

Iako je, kao politički sustav i totalitarni tip vladavine, propao krajem Drugog svjetskog rata, ideološki potencijali fašizma u Italiji nisu ni do danas potpuno iščeznuli, a na suvremenoj talijanskoj političkoj sceni manifestno su prisutni putem raznih organiziranih političkih skupina i njihovih neofašističkih programa. Kraj Drugog svjetskog rata označio je potpuni krah Mussolinijeve vladavine, a novi je talijanski ustav¹⁵⁰ iz lipnja 1946. zabranio oživljavanje i djelovanje fašističkih stranaka. Ipak, već u prosincu iste godine u Rimu je osnovan *Talijanski socijalni pokret*¹⁵¹ (*Movimento sociale italiano - MSI*) koji je u desetljećima poslijeratnoga djelovanja zadržao bitne elemente fašističke ideologije prilagodivši ih javnim diskursom i akcijama novom društvenom kontekstu. Pola stoljeća poslijeratne talijanske povijesti (1946.-1995.), Talijanski socijalni pokret predstavljao je glavnu političku snagu koja u novim uvjetima parlamentarne demokracije zastupa brojne ideje, rješenja i vrijednosti koje je nudio fašizam iz razdoblja Mussolinijeve vladavine.¹⁵² Tek

¹⁵⁰ Poslijeratni talijanski ustav usvojen je 2. lipnja 1946. na Ustavotvornoj skupštini koja je brojala 556 članova, a stupio je na snagu 1. siječnja 1948. (vidi u: *Costituzione della Repubblica italiana*, 1992: 3)

¹⁵¹ Osnivanju profašističkog Talijanskog socijalnog pokreta (MSI) prethodila je odluka Vlade De Gasperija o općoj amnestiji iz lipnja 1946.

¹⁵² Godine 1960. glasovi zastupnika MSI-a bili su presudni za sastavljanje vlade na čelu s Tambronijem, a 1995. MSI ulazi u vladu na čijem je čelu Silvio Berlusconi (Tacchi, 2004: 189).

nakon pedesetak godina djelovanja, u siječnju 1995., Talijanski socijalni pokret (MSI) se na kongresu u Fiuggiju transformirao u Nacionalni savez (Alleanza nazionale) proklamiravši i službeno otklon od “izvornoga” fašizma što je dovelo do oštih podjela te, posljedično, osnivanja novih političkih grupacija koje ostaju vjerne Mussolinijevoj doktrini fašizma. Smatrajući Nacionalni savez “izdajom” načela na kojima je počivao Talijanski socijalni pokret, ideološki poklonici tradicionalnog fašizma istupili su iz transformirane organizacije i osnovali “autentične” (neo)fašističke pokrete i grupe.

Od njih se tri mogu izdvojiti kao paradigmatične za razumijevanje neofašizma u suvremenoj Italiji: *CasaPound Italia, Socijalni pokret-Trobojni plamen*¹⁵³ (*Movimento sociale-Fiamma Tricolore*) te *Fašizam i sloboda*¹⁵⁴ (*Fascismo e libertà*). Postojanje i djelovanje ove posljednje koja u svome nazivu i grbu službeno sadrži pojam fašizam, dovodi u pitanje tvrdnje pojedinih autora, poput Slavena Ravlića, da se danas ni jedna neofašistička skupina ne želi ili ne smije nazvati tim imenom (Ravlić, 2003: 251). Pokret *Fašizam i sloboda* se danas eksplicitno oslanja na ideale Mussolinijeve Talijanske Socijalne Republike, poglavito na korporativizam, socijalizaciju ekonomije i nacionalizam. Radikalno zagovaranje jedinstva države i korporacije, odnosno politike i ekonomije, imalo je za posljedicu 2009. godine promjenu imena stranke/pokreta u *Fašizam i sloboda-Socijalistička nacionalna partija* (*Fascismo e libertà-Partito socialista nazionale*).

Naglasak suvremenog neofašizma na socijalno-ekonomskom planu ove ideologije kojim se osigurava podrška birača, na talijanskoj političkoj sceni generira svojevrsnu taktičku 'komplementarnost' socijalističkog i fašističkog koncepta kao programskog djelovanja nekih radikalno desničarskih skupina. Vrlo lapidarnu potvrdu te prakse predstavlja, primjerice, izjava odvjetnika Marca Morija, kandidata neofašističke stranke CasaPound, uoči parlamentarnih izbora održanih u ožujku 2018., koji je u intervjuu na video blogu „Byoblu“, na pitanje novinara „*Jesi li postao fašist?*“, odgovorio:

Ne, ja ostajem socijalist. U CasaPound-u sam našao - iako je to za neke paradoksalno, ali ne i za mene - program koji je najbliži ostvarenju ustavnog ekonomskog modela. Ekonomski program CasaPound-a je doslovce ustavno usmjereni program (<https://www.youtube.com>, 2018).

¹⁵³ Na čelu te neofašističke stranke koja je na parlamentarnim izborima u travnju 2006. sudjelovala na listi koalicije desnog centra, jest Luca Romagnoli, koji je obnašao i mandat talijanskog zastupnika u Europskom parlamentu.

¹⁵⁴ Ovu stranku-pokret, koja je nastala prvotno kao struja unutar MSI-a na njegovu kongresu u Riminiju (1990.) osnovao je 1991. Giorgio Pisanò, jedan od osnivača MSI-a iz 1946. i borac u Mussolinijevoj Talijanskoj Socijalnoj Republici, te autor knjige “Posljednjih pet sekundi Benita Mussolinija”

Suvremene su neofašističke organizacije u Italiji, u uvjetima višestranačke parlamentarne demokracije, odustale od nekih odrednica fašizma iz razdoblja od 20-ih godina prošlog stoljeća do kraja Drugog svjetskog rata. *Forza Nuova* (Nova snaga), politički pokret koji su 1997. osnovali Roberto Fiore i Massimo Morsello, u javnosti je prepoznat kao radikalno desničarska, ultranacionalistička i neofašistička organizacija, poglavito zbog stavova o strancima, gay populaciji, holokaustu i ulasku Turske u Europsku uniju. Na parlamentarnim izborima u ožujku 2018. ova stranka sudjeluje pod sloganom „*Italija Talijanima*“ (*Italia agli italiani*), a na njezinoj službenoj internetskoj stranici navode se četiri uporišta političkog programa: bog, domovina, obitelj i rad (www.forzanuova.eu, 2018).

Ovakve skupine i organizacije u suvremenoj stvarnosti političkog poretka više ne zagovaraju, primjerice, borbu kao stanje permanentno mobilizirane nacije¹⁵⁵, ne proklamiraju teror kao metodu djelovanja, niti podržavaju teritorijalni ekspanzionizam, rasizam i antisemitizam kako ih je ideološki uobličio Alfred Rosenberg¹⁵⁶. Međutim, neke od temeljnih ideja iz Mussolinijeve političke doktrine kao što su državni korporativizam, negacija liberalnog individualizma, veličanje jedinstva nacije i države, etatistički kontrolirani odnos rada i kapitala kao i radikalni nacionalizam, bitno određuju programe i aktivnosti političkih skupina u čijem su djelovanju naglašeni praktično-politički elementi i ideološki potencijali fašizma.

Glede pitanja esula, egzodusa i „istočne granice“, svim je (neo)fašističkim skupinama zajedničko obilježje radikalni povijesni revizionizam ispunjen, kako bi rekao François, „afektivnim, tankočutnim i bolnim odnosom“ prema (fašističkoj) prošlosti nekadašnjih istočnih talijanskih provincija.

Na temelju proklamiranih programskih ciljeva kao i javnih istupa čelnika suvremenih neofašističkih organizacija u Italiji, može se izdvojiti barem šest uporišnih ideologijskih odrednica njihova programa: 1) negiranje, relativiziranje i izostanak radikalne osude sustava i posljedica povijesnog fašizma, 2) favoriziranje ideje korporativne države; 3) ‘filozofija grešnog jarca’ (Kühnl, 1978: 113-116) u novim oblicima, 4) antikapitalizam, 5) radikalni nacionalizam i 6) pitanje ‘istočne granice’ kao ekskluzivne sastavnice ideologije pamćenja.

¹⁵⁵ Ustav Talijanske Republike, u čl. 13. predviđa kaznenu odgovornost za svako fizičko i moralno nasilje nad pojedincem, a člankom 18. su zabranjene sve udruge koje, čak i neizravno, teže ostvarenju političkih ciljeva sredstvima vojnog karaktera

¹⁵⁶ ‘Teorijski otac’ fašističkog rasizma Alfred Rosenberg u svom poznatom “Mitu 20. stoljeća” tvrdio je da su ljudska obilježja predodređena “rasnom dušom”, te da Nijemci pripadaju Arijskoj rasi kao najvišem stupnju čovječanstva (Ravlić, 2003: 245-246)

Činjenicu da se još i danas «glasovi novog fašizma» čuju u raznim europskim državama, pa tako i u Italiji, esejist i kulturalni filozof Rob Riemen pripisuje dubokoj krizi suvremene europske civilizacije (Riemen, 2015: 9.) koja je rezultat političkih stranaka koje su se odrekle svojih vizija, intelektualaca koji su zapali u lagodni nihilizam te poslovnog svijeta koji je isključivo zaokupljen generiranjem profita. Riemen daje za pravo Albertu Camusu i Thomasu Mannu koji su još 1947. utvrdili da je “fašizam politički fenomen koji nije nestao okončanjem rata” (Riemen, 2015: 35).

U predizbornom predstavljanju stranaka na izborima za talijanski parlament održanih u travnju 2006., čelnik postfašističke stranke Movimento sociale-Fiamma tricolore¹⁵⁷ Luca Romagnoli, pozvan je na javnu televiziju RAI da pojasni jednu svoju izjavu koju je dao ‘Sky News’-u rekavši da nema nikakvih dokaza koji bi potvrdili ili negirali da su u nacizmu postojale plinske komore. Romagnoli je na novinarski upit RAI-a odgovorio kako se tom spornom prigodom referirao na određene kemijske analize jednog američkog stručnjaka, ali da nikada nije negirao “*ono što nam je povijest, nažalost, s dramatičnom evidentnošću, donosila*”¹⁵⁸. Ovaj diskurzivni primjer reinterpretacije prošlosti kojom se zločini fašizma predstavljaju kao “povijesne dramatičnosti”, bio je svojstven i Giorgiu Pisanòu (1924. – 1997.), talijanskom publicistu i čelniku pokreta *Fascismo e libertà*. U intervjuu tjedniku „Nedjeljna Dalmacija“ od 28. studenoga 1996. godine¹⁵⁹, na pitanje: “O fašizmu govorite tek kao o nekoj bezazlenoj ideologiji. Što je s užasom ratnih zločina koji je fašizam ostavio iza sebe?”, Pisanò je odgovorio:

Prvo, morate znati što je bio Drugi svjetski rat. Kad je fašistička Europa ozbiljno priprijetila svojom antimarksističkom i antiliberalističkom koncepcijom političkog života, boljševizam je sklopio savezništvo s liberalkapitalizmom kako bi razbio Europu fašizma. Pustimo sada gluposti koje su izbile vani kada je već sve bilo gotovo, priče o koncentracijskim logorima, ratnim zločinima i slično. Dok je rat trajao, nitko te stvari nije spominjao, ratne su zločine počinili svi, zar ne bi bilo neumjesno raspravljati o tomu koliko smo vaših mi ubili, koliko vi naših? U Bologni smo 24. ovog mjeseca imali svoj godišnji skup gdje smo predložili osnivanje ‘nürnberškog komiteta’ koji bi moralno osudio zločine koje su počinile sve strane u sukobu. Pa, nisu ih valjda počinili samo fašisti!? Nije li bacanje atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki ratni zločin? Tko ga je počinio? Hitler? Tko je kriv za ruske kampove za masovne likvidacije? Hitler?

¹⁵⁷ U predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore 2006., sljedbenici ove stranke-pokreta uzvikivali su u Milanu parole u slavu Mussolinija, a u Rimu je stranačkim proglasom najavljen dolazak kamiona “skvadrista” na predizborni javni skup.

¹⁵⁸ Riječ je o razgovoru s Lucom Romagnolijem objavljenim na prvom programu javne televizije (RAI UNO) 13. ožujka 2006.

¹⁵⁹ Isti tjednik u prosincu 1996., u četiri nastavka, prenio dijelove njegove knjige ‘Posljednjih pet sekundi Mussolinija’ u kojoj autor demantira dotadašnje povijesne spoznaje o okolnostima i počiniteljima ubojstva Ducea

Diskurs Pisanò, odnosno njegova interpretacija uloge i posljedica fašizma u prošlosti, izraz je postojanja “antagonističkih kultura sjećanja” (François, 2006: 233) koje su u Italiji u 90-im godinama prošloga stoljeća već naveliko zaživjele, između ostalog, kao posljedica politike povijesti vlada desnog centra. Formativne službene pripovijesti o Drugom svjetskom ratu kao ‘veličanstvenoj pobjedi dobra nad zlom’, odnosno pobjedi nad nacizmom i fašizmom, više nemaju apsolutnu vjerodostojnost u velikom dijelu političke javnosti. Početkom 90-ih godina dogodio se zaokret kojim je “slomljena brana” sjećanja, a plima uspomena i povijesnih slika zaposjela je politički diskurs (v. Kovács i Seewann, 2004). Negiranje i relativiziranje ‘mračnih strana’ (pred)ratnog fašističkog sustava, od strane čelnika neofašističkih skupina praćen je vrijednosnim uzdizanjem nekih načela i koncepcija koje je zagovarao upravo fašizam (npr. u području socijalne politike ili odnosa rada i kapitala). Pozivanje na potrebu kontinuiteta fašističkog projekta nacionalne i socijalne države u interesu talijanskoga naroda, predstavlja jednu od važnih poruka kojima se čelnici neofašističkih organizacija obraćaju javnosti. Potvrđuje to i način na koji je čelnik Movimento sociale-Fiamma Tricolore Luca Romagnoli predstavio svoju stranku u spomenutoj televizijskoj emisiji:

Mi u pokretu Movimento sociale-Fiamma tricolore ne prihvaćamo promjene iz 1995., zato smo zajedno s Giorgiom Pisanòm i Pinom Rautijem, osnovali Fiamma Tricolore. Mi smo jedina stranka koja može biti ponosna na taj kontinuitet. U članku 1. Statuta naše stranke¹⁶⁰ koji je identičan onome Movimenta sociale italiano, ključno je naše zalaganje za nacionalnu državu rada.

Na izravno novinarsko pitanje u toj TV emisiji: “Molim Vas, bez ako i bez ali, recite nam jeste li Vi fašist?”, Romagnoli je odgovorio:

Ja se ničega ne odričem, ali ni ne tražim da mi se išta vrati od onoga što je bilo jedno veliko iskustvo talijanskog naroda, sa svim greškama i pozitivnim stranama. Tako me je učio Giorgio Almirante.¹⁶¹ Držim nepovijesnim svako stajalište koje bi htjelo cenzurirati ili izbrisati kao negativno jedno cijelo razdoblje koje je trajalo više od dvadeset godina. U tom su razdoblju nesumnjivo zabilježene mnoge stvari koje imaju pozitivno značenje, uzmimo samo socijalnu državu koju je Italija kao model izvozila u cijelu Europu. Negirati to, značilo bi negirati povijest.

¹⁶⁰ Cijeli statut stranke Movimento sociale-Fiamma Tricolore dostupan je na stranici www.fiammatricolore.net

¹⁶¹ Giorgio Almirante bio je lider poslijeratnog MSI i jedan od osnivača ovog postfašističkog pokreta koji će već na izborima 1948. dati svojih prvih šest zastupnika, a 1960. će se podrškom MSI-a formirati vlada na čelu s demokršćaninom Tambronijem.

U fokusu političke reinterpretacije prošlosti od strane neofašističkih skupina, središnju temu najčešće predstavlja sam Benito Mussolini i njegova vodeća uloga u državi i u ratu¹⁶². Suvremeni ideološki prijepori glede Mussolinija kao povijesne osobe, u talijanskom se društvu nerijetko oslikavaju u različitim kontekstima i s različitim povodima. Tako su primjerice, dvije odluke gradskih vlasti - - Cremona u studenome 2017. i Mantova u veljači 2018. - kojima se fašističkom vođi Mussoliniju oduzima titula počasnog građanina koju su mu lokalne vlasti ovih dvaju gradova dodijelile 1924., izazvale ideološke polemike između pripadnika lijevih i desnih političkih opcija, potvrdivši izravnu vezu između politike i upotrebe prošlosti kroz urbanu naraciju. Inicijativu da se Duceu oduzme titula počasnog građanina, u Mantovi je pokrenula vladajuća koalicija koju čine stranka lijevog centra Partito democratico (Pd) i Sinistra italiana, a odluci su se usprotivili vijećnici Forza Italije, Lega Nord, neofašističke CasaPound i Pokreta Pet zvijezda, iznijevši stav kako se „povijest ne može izbrisati“ (www.ansa.it, 2018). U Cremoni su pak istovrsni prijedlog gradskome vijeću uputili komunisti iz stranke Rifondazione comunista, a gradonačelnica Stefania Bonaldi (Partito democratico) je tom prigodom izjavila kako je „o Mussoliniju i fašizmu povijest već dala svoj neopozivi sud“ te poručila svojim sugrađanima da su kao savjesni dionici demokracije „pozvani korektno njegovati sjećanje“ na prošlost (www.ansa.it, 2017).

Suprotno primjerima ovakve prakse, u nekim se talijanskim mjestima u svrhu uspomene na Mussolinija uređuju memorijalne prostorije, održavaju mise zadušnice, a u njegovu rodnom gradu Predappiu godinama se razvijao tzv. «turizam crnih košulja» kojega čine poklonici njegove politike i ideologije dolazeći u posjet rodnoj mu kući i građevinama koje predstavljaju stil fašističke arhitekture što ih je u dvadesetim godinama 20. stoljeća projektirao tadašnji poznati arhitekt Florestano di Fausto. Predappio je preko tzv. „turizma crnih košulja“ postao za neofašiste 'mjesto sjećanja' gdje je „povijest zaustavljena“ u času fašizma, a „budući mjeseci, dani i godine indeksirani po imaginariju“ fašističkoga razdoblja (Nora, 2006: 37). Dnevni list *Il Giornale* od 19. travnja 2014., na naslovnoj stranici donosi vijest o službenoj inicijativi gradonačelnika Predappia da se u tome rodnom mjestu Ducea osnuje Muzej fašizma.

«*Muzej fašizma u Duceovu gradu*» (*Un museo del fascismo nella città del Duce*), naslov je novinskog članka u kojemu gradonačelnik ovoga gradića Giorgio Frassinetti

¹⁶² U travnju 1996., na 51. godišnjicu likvidacije Mussolinija, prvi put je u organizaciji Fascismo e libertà priređeno hodočašće te je služena misa na mjestu gdje je ubijen Duce, ali ne ispred Vile Belmonte u mjestu Giulino di Mezzegra, kako je tumačila 'oficijelna' historiografija, već na drugom mjestu za koje je fašist Pisanò tvrdio da je tu Mussolini likvidiran.

objašnjava razloge zbog kojih će se bivša *Casa del Fascio* koja je građena od 1934. do 1937., pretvoriti u muzej fašizma:

Dosta je turizma crnih košulja u Predappiu. Grad ne treba slaviti ni podržavati fašizam. Treba ga upoznati, u potpunosti. Da bi se to ostvarilo, mora se znati što je bio fašizam, kako je nastao i kako je pao: treba ga ispričati, bez strahova. Treba nam muzej...

Dnevnik *Il Giornale*, u spomenutom izdanju, donosi ovu temu bez ikakvog ideološkog odmaka, pišući o osnivanju Muzeja fašizma u sasvim neutralnom tonu. Na pune dvije unutarnje stranice novina (10. i 11. stranica) tekst je objavljen s proširenim naslovom: «Slučaj. Od nostalgije do razumijevanja. Kome Muzej fašizma? Predappiu, Duceovu gradu».

Na novinarsko pitanje kako ocjenjuje povijesnu i političku ulogu Mussolinija, vođa pokreta *Fascismo e libertà* Giorgio Pisanò, u intervjuu *Nedjeljnoj Dalmaciji* od 28. studenog 1996. odgovara:

Ne samo u talijanskoj nego i u svjetskoj povijesti, Mussolini je najveći revolucionarni genij 20. stoljeća... Komunizma više nema, liberalna demokracija je u dubokoj krizi, ekonomska desnica također... Mussolini je naslutio jednu novu realnost koja je još uvijek pred nama, koja se, naravno, ne može postići preko noći, potrebne su godine, možda i desetljeća... Fašizam, iako demoniziran kroz pola stoljeća, postaje sve jasniji i razumljiviji.

Primjer javne političke sakralizacije Benita Mussolinija predstavlja i ocjena njegove povijesne uloge koju je u intervjuu hrvatskom tjedniku *Panorama* od 3. svibnja 1995., iznio Sergio Giacomelli, talijanski odvjetnik i radikalni desničar iz redova *Alleanze nazionale*:

O Mussoliniju mislim isto što i moj predsjednik stranke, Fini. Mussolini je najveći talijanski političar 20. stoljeća. Ako se netko ne slaže, neka mi kaže tko je bio veći od njega. Pa nije to valjda De Gasperi, Aldo Moro, Fanfani ili, ne daj Bože, Craxi!

Na pitanje u istome intervjuu „Znači, Vi sebe i dalje smatrate fašistom?“, Trščanin Giacomelli, koji je inače te 1995. obnašao dužnost predsjednika Odbora za zdravstvo, obrazovanje i kulturu u Regiji Friuli Venezia Giulia, između ostalog, odgovara:

Moj je otac bio fašist, ali u vrijeme kada su 90 posto Talijana bili fašisti. Danas se moramo sporazumjeti oko pojma fašisti. Ako mi vi kažete što pod time podrazumijevate, moći ću vam odgovoriti jesam li fašist ili nisam. Ovako je teško odgovoriti na vaše pitanje.

Primjer idilične slike pamćenja Ducea i fašizma, konstruirane etičkom reinterpretacijom priča o 'zlatnom dobu' i 'slavnim danima' (Pavićević, 2009: 97), pojavio se i

u ljeto 2017. u obliku promidžbenih plakata koje su (neo)fašisti postavili u javnom prostoru u provinciji Salerno. U ozračju javnih polemika o donošenju 'zakona Fiano' kojim bi se kažnjavala apologija fašizma (predložio ga je zastupnik Demokratske stranke Emanuele Fiano), talijanski su desničari na plakatima koji sadrže fotografije Benita Mussolinija i bivšeg premijera Mattea Renzija (lijevi centar), a ispod njih riječi Fašizam i Demokracija - naveli nekoliko pripadajućih im „karakteristika“. Po njihovoj interpretaciji, „fašizam je Italiju učinio velikom“, a demokracija ju je rasprodala“, nadalje fašizam je ljudima „dao mirovine, socijalne stanove, zakone za zaštitu invalida te omogućio svima da rade jer nisu smjeli postojati paraziti“, a demokracija je „oduzela kuće Talijanima da bi ih dala imigrantima, uvela porez na invalidnine, i k tome dijeli mjesečnu pomoć od 1.200 eura imigrantima“ (www.dire.it, 2017).

Teoretičar fašizma Mario de Micheli još je 70-ih godina prošlog stoljeća tvrdio da širenju neofašističke ideologije, posebno među mladima, pogoduje, između ostalog, tadašnja povoljna izdavačka klima u Italiji.¹⁶³ Nekoliko desetljeća kasnije, politika pamćenja u prvim godinama 21. stoljeća određivat će nove oblike svijesti o fašističkoj epohi, između ostaloga, i medijskim tehnikama *trivijalizacije* fašizma. Jednu od brojnih ilustracija medijskog upravljanja sjećanjem na fašizam, predstavlja specijalno izdanje talijanskog časopisa „Focus“ iz ljeta 2005. koji je kompletno posvećen svakodnevici talijanskog društva u vrijeme Mussolinijeve vladavine. Tematski broj „Focusa“ nosi naslov „*Kako se živjelo u vrijeme fašizma*“ (*Come si viveva ai tempi del fascismo*), a na više od 130 stranica sadrži teme koje otkrivaju što se jelo, kako je izgledalo obrazovanje u školama, zdravstvena zaštita, arhitektura, glazba, kultura, što je bilo u modi, kako se putovalo, udvaralo i slično - bez spomena zločina i političkog terora kao obilježja toga vremena.

Specijalno izdanje talijanskog časopisa „Focus“ s prikazom nostalgичnog sjećanja na fašizam, tek je jedan od primjera, inače sve brojnijih u europskoj praksi od 1990-ih godina, koji svjedoči o opreci između prizivanja službenog (antifašističkog) sjećanja na fašizam i talijanskog javnog mnijenja. Povezano s tim fenomenom, Claudia Koonz iznosi nekoliko simptomatičnih primjera iz njemačke kinematografije, poput dramske serije *Heimat* (*Domovina*) koja prikazuje nostalgичno sjećanje na nacizam, tj. govori o životu u vrijeme Trećeg Reicha, „u zabačenom selu, bez logora za prisilni rad, Židova, antisemitizma, zlih nacista, rasnih zakona, deportacija ili militarizma“ (Koonz, 2006: 308).

¹⁶³ De Micheli je još tada tvrdio da u Italiji postoje izdavačke kuće koje objavljuju na stotine fašističkih tekstova, kako stare teoretičare nasilja, rasizma i nacionalizma, od Spenglera do Maurrasa, tako i tekstove novih teoretičara rušilačkog neofašizma. Smatrao je pogrešnim potcjenjivati posljedice širenja ovog materijala (De Micheli, 382)

Poseban utjecaj na mlade fašističke ekstremiste u Italiji još 70-ih godina 20. stoljeća, prema De Micheliju, izvršio je Julius Evola, nekadašnji Mussolinijev suradnik, ideološki autoritet mladih fašističkih skupina u Italiji i autor poznate knjige «*Pobuna protiv modernog svijeta*». Taj je tekst, smatra De Micheli, naišao na najveće odobravanje neofašističke elite, a u njemu je autor razradio pojam “revolucionarnog reacionara” čija je formula upotreba sile kako bi se povijest vratila natrag, tj. fašističkom je nasilju pokušao ponuditi opravdanje na misaonom planu¹⁶⁴.

Jednu od izdavačkih kuća koje tiskaju knjige i publikacije s afirmativnim pristupom razdoblju fašističke vladavine, pokrenuo je njezin vlasnik Giuseppe Ciarrapico (r. 1934.). Ovaj bivši senator, poznat kao imućni poduzetnik, bio je u mladosti veliki privrženik fašizma. U prikazu njegove karijere, list *Corriere della sera* od 10. ožujka 2008. pod naslovom *Chi è Giuseppe Ciarrapico? (Tko je Giuseppe Ciarrapico?)* piše da je riječ o čovjeku koji je istodobno prijatelj demokršćanina Giulija Andreottija i tajnika fašističkog MSI-a Giorgia Almirantea. Prikazujući ga kao imućnog poduzetnika, nekadašnjeg „kralja mineralnih voda“ koji je upravljao izvorima u Fiuggiju, list piše da se Ciarrapico izlaskom iz toga biznisa posvetio izdavačkoj i medijskoj djelatnosti u kojoj je još prethodno imao iskustva obnašajući dužnost urednika lista *Secolo d'Italia*, dnevnika fašističkog Talijanskog socijalnog pokreta (www.corriere.it, 2008). Godine 2008. Ciarrapico se priklonio Silviju Berlusconiu, odnosno Forza Italiji, a tim povodom dnevni list *La Repubblica* od 10. ožujka 2008. objavio je s njim kratki intervju naslovivši ga njegovom izjavom: «*Ja idem sa Silvijem, ali ostajem uvijek fašist*» (*Io con Silvio ma resto sempre fascista*). Tom je objavom ovaj utjecajni dnevni list u Italiji dao diskurzivni legitimitet i pravo javnosti eksplicitnom političkom deklariranju pojedinca kao fašista.

Silvio Berlusconi, neposredno prije stupanja na premijersku dužnost u travnju 2008., primio je u svome uredu samoproglášenog fašistu Ciarrapica koji je upravo u to vrijeme na listi *Il Popolo della Libertà* ušao u Senat Talijanske Republike. Budući da Italija 25. travnja obilježava Dan oslobođenja od fašizma, taj je travanjski susret Berlusconi-Ciarrapico izazvao brojna reagiranja i kritike od strane dijela medija i političara. Berlusconi je na njih uzvratio priopćenjem objavljenim u *Corriere della sera* od 26. travnja 2008. u kojem je ustvrdio kako

¹⁶⁴ De Micheli taj pokušaj Juliusa Evole objašnjava ovako: “Svaki fašizam, da bi nekako podupro svoju okrutnost i učinio je sugestivnijom, osjeća potrebu za svim oblicima iracionalizma, spiritualizma, misticizma. Mit krvi, mit rase, duhovne elite, posvećenosti vođe, vjernosti vječnim načelima, samo su neke od formula tog iracionalizma” (De Micheli, 1976: 383)

«čvrsto vjeruje da danas postoje povijesni i politički uvjeti kako bi ovaj 25. travnja mogao predstavljati jedan kvalitativni iskorak prema konačnom nacionalnom pomirenju».

Dnevni list *Corriere della Sera* od 26. travnja 2008, pod naslovom «*Berlusconi: vrijeme je nacionalnog pomirenja*», o susretu premijera, koji se upravo pripremao za preuzimanje dužnosti, i fašista Giuseppea Ciarrapica, između ostalog, prenosi obrazloženje samog Berlusconija:

Pomirenje, objašnjava Cavaliere, ne znači 'brisanje memorije, uzroka i nepravdi' nego znači «onomu tko se borio za Domovinu, priznati da je sin ove Nacije». Jer, dan oslobođenja je zasigurno 'veliki simbol slobode' ali pravim su putem krenuli i 'uvaženi predstavnici ljevice' kada su još prije gotovo deset godina pozvali da izrazimo razumijevanje i za 'dečke iz Salò'¹⁶⁵, a nedavno i na obvezu našega duga prema istarsko-dalmatinskim esulima i onima koji su završili u fojbama.¹⁶⁶

Novi premijer i predstavnik desnog centra Silvio Berlusconi, povezano s reaktualizacijom sjećanja na rat, poslao je time jasnu poruku da će provoditi politiku povijesti nastojeći 'približiti' postojeće antagonističke kulture sjećanja Talijana na Drugi svjetski rat i njegove posljedice, a time i na fašizam. Nova državna politika koja arbitrira u kreiranju službene interpretacije ratne prošlosti, sada uzima u obzir i ono «drugo sjećanje» (François, 2006: 228) za koje su se godinama borile političke grupacije na desnici, žrtve partizanskih zločina i njihovi potomci. U toj «borbi» za svoju kulturu sjećanja, od samog kraja Drugog svjetskog rata do danas, aktivno sudjeluju i asocijacije esula, čije interpretacije prošlosti umnogome počinju konvergirati s politikom povijesti talijanskih vlada desnoga centra u 90-im godinama 20. stoljeća, za razliku od prethodna četiri desetljeća dominantne vladavine demokršćanskih i lijevih političkih stranaka koje su po svršetku rata oblikovale politiku povijesti¹⁶⁷ prema kojoj je «resistenza u Italiji bila dominantno interpretirana kao drugi risorgimento» (François, 2006: 224).

Višedesetljetni deficit političke desnice u talijanskoj državnoj politici sve do 90-ih godina, sada se nastoji ubrzano kompenzirati evokacijom prošlosti, odnosno politikom povijesti u kojoj fašizam nema isključivo i uvijek negativnu vrijednosnu konotaciju. Time se legitimiraju određeni načini i oblici pojavnosti elemenata fašističke ideologije (tradicionalnog

¹⁶⁵ Pod izrazom "dečki iz Salò" ovdje se misli na vladu koju je sastavio Mussolini nakon kapitulacije Italije, a čije je sjedište bilo u Salò kod Brescije

¹⁶⁶ Federico Tenca Montini smatra da upravo tema fojbi, pobjedom desne koalicije na izborima 2001. godine, „dobiva glavnu ulogu u postfašističkom kulturnom projektu redefiniranja povijesti fašizma i oslobodilačkog antifašističkog rata“ (Tenca Montini, 2016: 22)

¹⁶⁷ O toj promjeni svjedoči npr. činjenica da je zahtjev zadarskih esula o dodjeli Zlatne medalje, visokog državnog odličja, posljednjoj talijanskoj (fašističkoj) upravi grada Zadra (Zara), desetljećima bio na čekanju, da bi odluku o tome donio predsjednik Republike Carlo Azeglio Ciampi tek 2001. godine

fašizma) u suvremenom političkom životu Italije. Fašizam kao totalitarna politička ideologija i sustav koji je dominantno obilježio politički život Italije u 20-im i 30-im godinama prošloga stoljeća, danas ne predstavlja ozbiljnu prijetnju vrijednostima i institucijama liberalne, parlamentarne demokracije, ali njegova “mitologizirana i politički instrumentalizirana naracija” (Bosto, 2007: 33) efikasno utječe na konstrukciju prošlosti kakvu od 90-ih godina naovamo zagovaraju esuli i politička desnica.

4.2. Diskurzivni potencijal suvremenog talijanskog (neo)fašizma

Nositelji neofašističkih ideja i organizacija u suvremenoj talijanskoj politici, promiču i zastupaju one ideologijske elemente koji svoje utemeljenje ipak nalaze u tradicionalnom, povijesnom fašizmu, ali su bitno “prilagođeni” okvirima i izazovima suvremenog društva i građanina. Negiranje ili relativizacija “*oficijelne*” povijesti fašizma i antifašizma, samo je jedna od taktika neofašističke revizije prošlosti. Na temelju uvida u programe i djelovanje suvremenih neofašističkih organizacija, s osloncem na povijesnu diskurzivnu analizu, u nastavku ćemo nastojati pokazati u kojoj mjeri i u kojim oblicima te stranke koriste i druge “*motive*” koji su, prema Reinhardu Kühnlu, “činili specifičnost i djelotvornost fašističke ideologije” (Kühnl, 1978: 104). To su, između ostalih: favoriziranje ideje korporativne države, filozofija grešnog jarca, antikapitalizam i radikalni nacionalizam. U radu je u analizu uključen i radikalni povijesni revizionizam glede pitanja “istočne granice”, koje zauzima visoko mjesto u hijerarhiji (neo)fašističkog ideološkog imaginarija.

Ideja korporativne države. Kao što je borba predstavljala životno načelo, a ekspanzija njezin vanjski oblik, tako je korporacija značila unutarnje organizacijsko načelo povijesne fašističke države. U brojnim govorima, posebice tijekom 1937., Mussolini je nebrojeno puta isticao kako država svemu pa i onome najvišemu, Naciji, daje volju i stvarni život (Ravlić, 2003: 260). Naime, u svom organicističkom poimanju, fašizam podrazumijeva totalitarnu državu koja objedinjuje pravno, političko, etičko, pa tako i područje gospodarskog života. U takvom konceptu, korporacija kao unutarnje načelo države, služi primarno njezinu socijalnom učvršćenju i materijalnom razvijanju, a ne samo zadovoljenju partikularnih korporacijskih interesa. Korporacija predstavlja jedinstvo, sintezu profesionalnog i socijalnog interesa, iz čega proizlazi da ona znači i negaciju klasne borbe. Bogatstvo države je nacionalno i kolektivno, ono nije rezultat stvaranja profita, što je eksplicitno tvrdio i sam Mussolini: “U fašističkoj Italiji kapital je pod zapovijesću države” (Ravlić, 2003: 260).

U suvremenoj talijanskoj politici, korporativizam kao načelo konstituiranja države, predstavlja jednu od tradicionalnih fašističkih ideja koju neofašizam najsvieoubuhvatnije, gotovo bez ikakvih preinaka baštini iz nasljeđa Mussolinijeve vladavine.

Primjerice, neofašistička stranka *Forza nuova* u svom političkom programu nazvanom „*Nacionalni ponos*“ (*Orgoglio nazionale*), predstavljenom uoči parlamentarnih izbora u ožujku 2018. godine, jednu od osam točaka tog programa posvećuje upravo ideji korporativizma. U njoj, između ostalog, piše:

Forza nuova se bori za izgradnju autentičnih korporativnih struktura koje će se, umjesto sindikata koji su sve više birokratizirani [...], profilirati kao element prevrednovanja rada i vlasništva [...]. Procvat korporacija dat će poticaj sigurnosti i socijalnom miru za radnika, njegovu obitelj i cijelu zajednicu...“ (www.forzanuova.eu, 2018)

Giorgio Pisanò, čelnik organizacije *Fascismo e libertà* koja u svome stranačkom simbolu još uvijek ističe rimski *fasces* (svežanj pruća sa sjekirom u sredini), u intervjuu *Nedjeljnoj Dalmaciji* od 28. studenog 1996., kaže:

Mi želimo baštiniti onaj fašizam koji je vladao u vrijeme Mussolinijeve Talijanske Socijalne Republike (RSI), revolucionarni fašizam. *Repubblica sociale italiana* ostavila nam je u nasljeđe niz zakona o socijalizaciji poduzeća, o izboru šefa države i predstavnika u parlamentu na neposrednim izborima, o izborima predstavnika proizvodnih kategorija društva, a ne samo političkih stranaka u parlament. U vrijeme RSI koja je trajala 18 mjeseci, elaborirano je više tipova ustava, ali su svi bili temeljeni na načelu korporativne, a ne stranačke demokracije. To je put koji treba ponovno slijediti, to vam govorim kao čovjek s velikim političkim iskustvom jer sam dvadeset godina, od 1972. do 1992., obnašao dužnost milanskoga senatora u parlamentu.

Pisanòvo zagovaranje predstavljanja proizvodnih skupina društva, a ne samo političkih stranaka u parlamentu ima svoje izvorište u Mussolinijevoj korporativnoj državi koja, osim političkog, kulturnog i moralnog, predstavlja i gospodarsko jedinstvo nacije.

Na istome tragu, vođa poslijeratnog Talijanskog socijalnog pokreta (MSI) Giorgio Almirante zagovarao je ‘socijalizaciju poduzeća’, a na toj ga je dužnosti naslijedio Augusto de Marsanich, koji je u vrijeme Mussolinijeve vladavine, od 1929. do 1933. bio predsjednik *Confederazione fascista del commercio*, fašističke trgovačke konfederacije (Tacchi, 2004: 181). I sam Mussolini, još dok je bio u fazi političkog razvoja pod snažnim utjecajem Karla Marxa, u ozračju socijalističkih ideja 1920., javno je podržao zauzimanje tvornica od strane

radnika u Trstu i Veneciji u kolovozu te godine.¹⁶⁸ No, nadiranjem fašizma koje slijedi i koje se poklapa s opadanjem socijalističke plime koja je tada u Italiji dostigla vrhunac zauzimanjem tvornica, Mussolini će uskoro govoriti o “času fašizma”, prikazavši taj radnički bunt kao istodobnu borbu nacionaliteta i klasa (Nolte, 1990: 200-201). Iako će Mussolini napustiti Marxa okrećući se sve više raznim mitologemima i inspiriran nietzscheovskim radikalizmom, on će nerijetko i dalje, prividno nesvjesno, koristiti Marxove izraze s manje-više izmijenjenim riječima, kao npr: “*oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase*”, “*bauk kruži Italijom, bauk fašizma*”, i sl. (Nolte, 1990: 199).

No, ipak, antikapitalizam u ideologiji fašizma i suvremenog talijanskog neofašizma ne ide za ukidanjem privatnog vlasništva. Korporativizam je “treći put” između kapitalizma i socijalizma, suprotstavljen i slobodnom tržištu i državnoj planskoj ekonomiji. U skladu s fašističkim idealom države, kapital i rad povezani su u organsko jedinstvo.

Izvorno fašistička ideja korporativizma još i danas toliko snažno i izravno određuje talijanski neofašizam da ga je, primjerice, stranka *Movimento sociale-Fiamma tricolore*, kao svoj programski cilj, utvrdila već u prvom članku svoga statuta.¹⁶⁹

Filozofija grešnog jarca. Prema tumačenju Reinharda Kühnla, načelo vođe i jake države postavilo je pred fašizam ozbiljnu zadaću i dvojbu – kako objasniti nedostatke i neuspjehe u totalitarnoj stvarnosti koju kontrolira jedan vođa, jedna ideologija i jedna partija. Paralelno s jačanjem vlastitog osjećaja posebnosti i nezamjenjivosti, fašizam je bio primoran nuditi objekte na kojima su se mogle bez opasnosti rasteretiti vlastite agresije kada bi fašistička utopija bilježila neuspjehe i poraze u stvarnome životu. Shema prijatelj-neprijatelj dosegla je najviši stupanj pojednostavljenja, a čežnja za spasavajućim vođom i jakim državom bila je komplementarna s tim jednostavnim i uvjerljivim objašnjenjem svijeta i njegovih nedostataka (Kühnl, 1978: 113-114). Vlastita grupa koja je utjelovljavala ‘*dobro*’ bila je prije svega Nacija, Partija i vlastita Rasa. Tuđa grupa koja je značila ‘*zlo*’ i destrukciju, predstavljala je ponajprije unutarnjepolitičkog neprijatelja, ljevicu, a potom i druge narode i rase.

U suvremenom talijanskom neofašizmu, *filozofija grešnog jarca* izgubila je dio sadržaja i ciljanih meta koje su bile karakteristične za povijesni fašizam, ali je njezina temeljna funkcija, u uvjetima novog političkog sustava, ostala nepromijenjena. Ono što je

¹⁶⁸ U Italiji su 1927. uspostavljene 22 korporacije i svaka je od njih predstavljala poslodavce, radnike i državu, a 1939. stvorena je Komora fascija i korporacija koja je zamijenila talijanski parlament (Ravlić, 2003. 249).

¹⁶⁹ U čl. 1. statuta *Movimento sociale-Fiamma tricolore*, između ostalog, stoji: “MSFT ima za cilj ostvarenje Nacionalne Države Rada...putem korporativne alternative...” (www.fiammatricolore.com)

Kühnl utvrdio za “klasični” fašizam još 1971. u njemačkom izdanju svoje studije “*Oblici građanske vladavine. Liberalizam-fašizam*”, ponovit će poslije 33 godine talijanski neofašistički *Movimento sociale-Fiamma tricolore* u svome statutu usvojenom na Četvrtom nacionalnom kongresu stranke održanom 2004. u Fiuggi. Kühnlova konstatacija da su isti značaj poput Židova¹⁷⁰ u antisemitizmu imale i ostale varijante fašističke *ideologije grešnog jarca*: Cigani i strani radnici, homoseksualci i slobodni zidari – potvrdila se, u doduše reduciranom obliku i s drugom „metom“, u članku 6. statuta neofašističke *Movimento sociale-Fiamma tricolore*, u kojemu stoji da prijem u članstvo stranke nije moguć, između ostalog, za pripadnike masonskih loža¹⁷¹.

U suvremenim uvjetima liberalne demokracije i parlamentarizma, neofašizam, dakle, reducira objekte *filozofije grešnog jarca*, ali u tim novim uvjetima nalazi i nove ciljane grupe. Odbacivši klasični antisemitizam¹⁷² i deklaratorni rasizam kao elemente fašizma koji su u manifestnom političkom obliku 'nekongruentni' sa suvremenošću, udarna tema neofašističke političko-socijalne kritike postali su imigranti, stranci. Ideja kulturne i/ili ekonomske ugroženosti Nacije i Države od stranaca ili, primjerice, od islama, supstancijalno nadopunjuje ili zamjenjuje tradicionalno značenje *filozofije grešnog jarca*. Rob Riemen u svome «*Vječitom povratku fašizma*» ukazuje na novu diskurzivnu taktiku suvremenih fašista koja se temelji na kolektivnom poricanju činjenice njihova postojanja. Navodeći nekoliko primjera te taktike (npr. «Nismo mi fašisti, već je islam fašistički», «Mi nismo fašisti jer mi smo stranka za slobodu», «Islamizacija je najveća opasnost»), Riemen zaključuje kako danas možemo ustvrditi da «ono što očito jest oživljavanje fašizma u našem društvu, ipak ne smijemo zvati tim imenom» (Riemen, 2015: 36-38). Kao primjer takve diskurzivne taktike, Tenca Montini spominje film o fojbama i egzodusu Talijana „*Srce u jami*“ koji se, po njemu, „tek marginalno temelji na tadašnjem povijesnom kontekstu“, a da se pri tom „nijednom ne spominje riječ 'fašizam'“ (Tenca Montini, 2016: 16).

Politika radikalnog konzervativizma kao i *revival* fašističke ideologije u suvremenim uvjetima, što ih u Italiji naglašeno oblikuju izvanparlamentarne neofašističke skupine, ima za

¹⁷⁰ Glede Židova, Ravlić, za razliku od Kühnla, pravi distinkciju između talijanskog i njemačkog fašizma: “Istina, teror prema Židovima zbog specifičnosti talijanskog političkog prostora u kojemu su značajan utjecaj imale stare elite i Crkva, nije dosegao razmjere nasilja njemačkih fašista te je ostao u okvirima ‘nasilja srednjeg intenziteta’” (Ravlić, 2003: 246)

¹⁷¹ Njemački fašizam je npr. institucionalizirao borbu protiv masona i Židova tako da su pri SS-u postojali posebni nacistički odjeli za masoneriju i Židove na čijem je čelu bio Adolf Eichmann.

¹⁷² Luca Romagnoli, čelnik neofašističke *Movimento sociale-Fiamma tricolore*, u intervjuu talijanskoj televiziji RAI UNO 13. ožujka 2006., štoviše, izjavljuje: “*U svojoj osobnoj i političkoj prošlosti nikada nisam imao ništa zajedničko s antisemitizmom*”.

posljedicu mržnju prema imigrantima u dijelu javnosti, a koja se, primjerice, najizdašnije promovirala u programu i djelovanju pokreta ekstremne desnice “*Base autonoma*” koja je nastala 90-ih godina 20. stoljeća, tražeći svoje sljedbenike u radikalnim navijačkim grupama i među pripadnicima naziskina (Tacchi, 2004: 183).

Prema homoseksualcima, primjerice, koji su bili meta još tradicionalnog fašizma, neofašisti su revidirali primjenu *filozofije grešnoga jarca* “prilagodivši” svoje stavove kontekstu poimanja ljudskih prava u liberalnim demokracijama Zapada. Homoseksualizam je za neofašiste, u najboljem slučaju, privatno pravo pojedinca, bez mogućnosti da se društveno i pravno oblikuju prava te seksualne manjine. Poimanje zajednice muškarca i žene kao jedine ‘prirodne obitelji’, te uloge žene¹⁷³ čija je najvažnija društvena funkcija reprodukcija arijske vrste, pokazuje se danas, iako u revidiranom obliku, naslijeđenim uporištem neofašističkog shvaćanja odnosa među spolovima koje nije bitno izišlo iz okvira socijalnog darvinizma.¹⁷⁴ Zato će neofašist Luca Romagnoli u spomenutom televizijskom intervjuu na RAI UNO, emitiranom 13. ožujka 2006. godine, reći sljedeće:

Ljudske zajednice postaju civilizacije u trenutku kada zakon horde prijeđe u društveni zakon. U svom privatnom životu svatko može imati bilo kakve stavove i potrebe. Ali, dati javno priznanje obiteljima koje nisu prirodne i tradicionalne, značilo bi civilizacijsko nazadovanje. Mi smo jedina stranka desnice koja se to usudi reći. Mi držimo da je brak između muškarca i žene prirodni brak, brak u koji ulaze osobe različitog spola. To je obitelj kojoj društvo treba pomoći. Kad slušam o istospolnim parovima koji čak traže pravo usvajanja djece, mi to ne odobravamo, mi smo energično protiv.

U programu ove stranke na izborima za talijanski parlament 2006., stajao je stoga i ideologijski konzistentan zahtjev za restauracijom središnje uloge *pater familiasa* kao stožera tradicionalnog društvenog poretka.

Antikapitalizam. Poimanje antikapitalizma u tradiciji fašističke ideologije, kao što je već spomenuto, ne znači negiranje privatnog vlasništva niti radikalno dokidanje zatečenog društvenog odnosa rada i kapitala kako je to zahtijevala socijalistička ljevica. Iako je u prvim godinama iza Prvog svjetskog rata Mussolini kao član Socijalističke stranke i direktor lista *Avanti*, a potom i *Popolo d'Italia*, zagovarao koncept antikapitalizma koji je anticipirao moguće socijalističke konzekvencije, njegov će “socijalizam” u novim “programskim

¹⁷³ Mussolini: “Rat je za muškarce, ono što je materinstvo za žene” (cit. prema Ravlić, 2003: 244)

¹⁷⁴ Za tradicionalni fašizam borba je prirodni način čovjekova opstanka, a muškarac je glavni akter te borbe. Talijanski slogan “Vjerovati, pokoravati se, boriti se” („Credere, obbedire, combattere“) fašistička je antiteza “slobodi, jednakosti i bratstvu”.

osnovama” u listopadu 1921., već potpuno 'prekriti' ekspanzivni nacionalizam. U svome listu *Popolo d'Italia* od 9. i 14. listopada 1921., Mussolini se nedvosmisleno ogradio od socijalizma riječima:

Mi se neopozivo razlikujemo od svih socijalističkih sekti budući da odbacujemo svaki bilo kako artikulirani internacionalizam, svaki ma kako artikulirani zahvat države u nadležnosti privrede (cit. prema Kühnl, 1978: 113)

Srednji sloj (obrnici i sitni trgovci), svjestan opasnosti koju za njegov gospodarski opstanak predstavlja krupni kapital, slijedio je u Mussolinijevoj Italiji antikapitalističke zahtjeve, ali njegova polemika s krupnim kapitalom ipak nije završila na terenu socijalizma nego se zaustavila na obrani i očuvanju privatnog vlasništva. Stoga, stvarni cilj tog malograđanskog protesta nije bio podruštvljenje gospodarstva, kao što je zagovarala ljevica, nego je spas potražen u fašističkoj utopiji koja je srednjem staležu obećavala zaštitu od krupnoga kapitala s jedne, ali i od socijalističkih zahtjeva sindikata, s druge strane.

No, taj proces prelaska sa “socijalističkog” na “fašistički” antikapitalizam nije se mogao ostvariti preko noći tako da su antikapitalistička raspoloženja u nekih grupa fašističkog pokreta dosegala vrlo radikalne razmjere. Još uvijek su neke “lijeve” grupe unutar fašizma držale borbu protiv krupnoga kapitala važnijom od borbe protiv radničkog pokreta. Tako npr. u programu fašističkih borbenih grupa (*fasci di combattimento*) 1919. godine, nalaze se zahtjevi tipa: “Minimalne najamnine – sudjelovanje radničkih predstavnika u tehničkom vođenju poduzeća – prenošenje vođenja industrije ili javnih poduzeća na proleTERSKE organizacije” (Kühnl, 1978: 112). Talijanska povjesničarka fašizma Eva Paola Amendola navodi kako su Mussolinijevi 'fasci di combattimento' upravo nastali u ozračju socijalnog nezadovoljstva radnika, seljaka i srednjeg građanskog sloja, osiromašenih posljedicama Prvog svjetskog rata (Amendola, 1998: 12), a to je razdoblje u kojem fašistički nacionalizam ide pod ruku s borbom socijalista za socijalnu pravdu i protiv privilegiranih skupina proizišlih iz rata. No, kada je fašizam početkom 20-ih godina već postajao masovni pokret i kao atraktivan saveznik gornjih klasa, ove su “lijeve” snage unutar fašističkog pokreta potpuno razvlaštene te se potpuno odustalo od ranijih zahtjeva za socijalizacijom ili podržavljenjem poduzeća. Fašizam se već jasno oblikovao kao ideologija koja je korporativnoj državi odredila zadaću: jačanje, razvitak i ekspanzija talijanske nacije te ostvarenje njezinih strateških povijesnih i političkih ciljeva. Fašizam ne negira privatno vlasništvo kao što to čini socijalistička ljevica, ali za razliku od građanskog liberalizma, ne pridaje mu funkciju prosperiteta pojedinca-

vlasnika nošenog profitom. Privatno vlasništvo je u fašističkom konceptu shvaćeno kao temelj ekonomije, ono nadopunjuje osobu-vlasnika, ali osim što znači pravo, vlasništvo je i dužnost. Socijalna mu je zadaća razvijati bogatstvo kao kolektivnu i nacionalnu dobrobit države (Ravlić, 2003: 260).

Ideologiju antikapitalizma i uloge privatnog vlasništva kakvu je razradio tradicionalni fašizam, danas u bitnome baštine vodeće neofašističke skupine u Italiji. Na tragu te velike socijalno-idejne tradicije, Talijanska Republika, iako zemlja građanskog kapitalizma i parlamentarne demokracije, u svome ustavu propisuje pravo radnika da sudjeluju u upravljanju poduzećima te funkciju privatnog vlasništva i proizvodnje interpretira kao nešto što je usmjereno na razvitak cijele zemlje, a ne samo privatnih vlasnika.¹⁷⁵ Takva ustavnopravna određenja nesumnjivo vuku podrijetlo ne samo iz bogate socijalističke tradicije u talijanskoj povijesti već i iz fašizma koji je duboko obilježio više od dva desetljeća važnog razdoblja talijanskog političkog i ekonomskog razvitka. Stoga, nije slučajno da Nolte ukazuje na to kako još i danas izaziva iznenađenje kada se Mussolini naziva marksistom (Nolte, 1990: 159).

Kao baštinik te političko-ekonomske tradicije, čelnik neofašističke *Movimento sociale-Fiamma tricolore*, Luca Romagnoli, u već spomenutoj televizijskoj emisiji na RAI UNO, na novinarsko pitanje: “*U kojoj mjeri se danas pozivate na fašizam?*”, odgovorio je sljedeće:

Iz tog velikog iskustva baštinimo prije svega socijalnu politiku, uvijek ističemo dijelove našeg ustava koji govore o participaciji radnika u upravljanju poduzećima kao i o raspodjeli nacionalnog dohotka. Ti članci ustava izravno se temelje na Nacionalnoj povelji o radu iz 1924. godine. Mi na tome i danas čvrsto ustrajemo.

Evidentno, postfašist Romagnoli je pri tom mislio na “baštinu” koju čini upravo dio onih zahtjeva za koje su se 1919. godine radikalno zalagale fašističke borbene grupe (*fasci di combattimento*).

Radikalni nacionalizam. Ideologija nacionalizma u talijanskom neofašizmu izgubila je svoj militaristički i ekspanzionistički karakter iz vremena Mussolinijeva razdoblja, te se reducirao uglavnom na unutarnjopolitičke ambicije. Princip nadmoći vlastite nacije i njezina prava da vlada drugima, više se ne ozbiljuje osvajanjem životnog prostora (Lebensraum),

¹⁷⁵ Članci 46. i 47. Ustava Talijanske Republike govore o ciljevima ekonomske i socijalne elevacije, pravu radnika na participaciju u upravljanju poduzećima, te o socijalnoj funkciji štednje, investiranja i proizvodnje koja treba imati za cilj dobrobit zemlje (www.quirinale.it, 2012). U članku 1. Ustava, Talijanska Republika je definirana kao demokratska republika koja se temelji na radu.

vojnomo okupacijom, ili pak zamislina o obnovi nekadašnje imperijalne slave i moći („novo Rimsko carstvo“). Neofašistički nacionalizam, dakako, nije u potpunosti odbacio tradicionalnu ideološku podlogu povijesnoga fašizma (npr. jedinstvo države i nacije, primat nacionalnog nad individualnim), ali je redefinirao ciljeve: on se ostvaruje «prema unutra», u zaštiti nacije od drugih i drugačijih – stranaca, imigranata, od ideoloških, anacionalnih protivnika, ljevice i građanskog liberalizma.

Upotreba ideološke supstancije nacionalizma iz tradicionalnog fašizma u novim međunarodnim političkim prilikama, očituje se i u prilagođenom diskursu nositelja neofašizma u Italiji. Tako, primjerice, postfašist Gianfranco Fini, vođa *Alleanze nazionale*, u prvim godinama 21. stoljeća nije više eksplicitno zagovarao povratak bivših talijanskih provincija na istočnoj obali Jadrana pod državni suverenitet talijanske države (kao što je to fašizam riješio npr. s Rijekom nakon Prvog svjetskog rata)¹⁷⁶, ali je gostujući kao potpredsjednik talijanske vlade na 51. susretu dalmatinskih esula u Senigalliji 2004. godine, izjavio da su «te zemlje oduvijek bile i jesu talijanske». Umjesto teritorijalnih „prava na“, talijanski se postfašisti u suvremenom kontekstu međunarodnih odnosa koriste terminologijom „kulturnih prava“ Italije nad bivšim istočnim provincijama koje se danas nalaze pod državnim suverenitetom Hrvatske, Slovenije i Crne Gore.¹⁷⁷ Sintagmu „oduvijek talijanske zemlje“ kojom je povijesno-kulturno definirao prostor istočnoga Jadrana, Gianfranco Fini je obrazložio razdobljem prošlosti od Rimskoga carstva preko Mletačke republike do moderne talijanske države u čijem su se sastavu ti prostori nalazili. Praksu pripisivanja suvremenoj talijanskoj naciji i državi ekskluzivnog prava nasljedstva te duge i nepregledno velike povijesno-kulturne baštine, Eric Hobsbawm naziva „čudnim, ali razumljivim paradoksom“. Prema njegovu tumačenju, moderne nacije se ponašaju tako da tvrde kako su im „korijeni iz najdalje prošlosti“, da su „upravo sušta suprotnost novome“ te da su one, nacije, „suprotnost konstruiranome, naime da su ljudske zajednice tako 'prirodne' da im ne treba nikakva definicija doli vlastito inzistiranje na priznanju svojih prava“ (Hobsbawm, 2006: 149). Postfašist Fini povijesnu liniju od Rimljana preko Mlečana do suvremenih Talijana smatra dijelom „nacionalne historije“, čime ističe herojske i druge kontinuitete koji su usađeni u moderni koncept „Italije“ i „Talijana“. Upravo u tome Hobsbawm vidi „izmišljanje tradicije“ bez čijeg se proučavanja „nacionalni fenomen ne može odgovarajuće istraživati“ s obzirom da je „mnogo toga što subjektivno čini modernu naciju

¹⁷⁶ O upadu D'Annunzija u Rijeku vidi u: Čulinović, 1953, Dukovski, 2010. i Nolte, 1990.

¹⁷⁷ Postfašist Roberto Menia (Alleanza nazionale), s ciljem legislativnog reguliranja „kulturnih prava“ Italije na području istočnoga Jadrana uputio je parlamentu nekoliko zakonskih prijedloga (vidi poglavlje 3.1.)

[...] vezano uz odgovarajuće i, uglavnom, prilično mlade simbole ili odgovarajuće skrojeni diskurs (primjerice 'nacionalna historija')“ (Hobsbawm, 2006: 150).

Ekspanzionizam kao element fašističkog nacionalizma nije više na samom kraju 20. stoljeća zagovarao ni čelnik pokreta *Fascismo e libertà*, Giorgio Pisanò, koji na pitanje novinara „postoje li teritorijalne pretenzije njegova pokreta prema Istri i Dalmaciji“, odgovara u tjedniku *Nedjeljna Dalmacija* od 28. studenog 1996.:

Možete biti sigurni da u našoj vanjskopolitičkoj orijentaciji nema mjesta nikakvu revanšizmu glede teritorija», ali i dodaje: «Budućnost svih nas je u Božjim rukama i nikada se ne zna što se može dogoditi u životima naroda, zar ne?

O primjeru zauzetosti neofašističkog nacionalizma unutarnjopolitičkim životom i problemima nacije, svjedoči i komentar člownika *Movimento sociale-Fiamma tricolore* Luce Romagnolija glede imigranata i njihovih prava u Italiji, u intervjuu na RAI UNO 13. ožujka 2006.:

Ako moram nekom imigrantu osigurati pravo na socijalnu i zdravstvenu zaštitu, a istodobno za taj iznos umanjiti ta prava mojoj obitelji, to ne smatram činom pravednosti. Na prvome mjestu nam moraju biti oni koji plaćaju porez ovoj zemlji, njihova djeca, oni koji su se borili za ovu zemlju i doprinosili joj generacijama, te su ovu zemlju i naciju učinili velikom.

Ova Romagnolijeva izjava potkrjepljuje Riemenovu tvrdnju o diskurzivnim taktikama suvremenih fašista kojima oni poriču identifikaciju s nehumanim dimenzijama fašističke ideologije. Tako ovaj čelnik postfašističke *Movimento sociale-Fiamma tricolore*, u gore citiranoj izjavi, radikalno nacionalističku netrpeljivost prema strancima kao „drugima“, diskurzivno preoblikuje u brigu za zaštitu prava „onih koji plaćaju porez“.

Suvremeni talijanski neofašizam, okrenut «prema unutra», više ne polaže svoje nade u «sjećanje na rat i vanjskopolitičke probleme» (Nolte, 1990: 195) kao što je bila jedna od njegovih temeljnih preokupacija u razdoblju od kraja Prvog do kraja Drugog svjetskog rata (iako ni tada na unutarnjem planu nacionalizam nije imao ništa manje važnu ulogu u osiguranju totalitarnog karaktera države). Stoga, objekti tog radikalnog nacionalizma, nisu više drugi narodi i druge rase izvan vlastitoga državnog područja, nego grupe, pojedinci i pojave koje predstavljaju «drugo» i «opasno» unutar matične države. Naime, za aktualni neofašizam, kao uostalom i za povijesni fašizam – nacija i nacionalno, a ne individua i privatno, funkcioniraju još uvijek kao konstitutivni element države. Taj kolektivistički

koncept prilično funkcionalno osigurava diskurzivni potencijal suvremenim (neo)fašističkim skupinama i strankama za promicanje i provođenje njihovih političkih i ideoloških namjera.

Tezu Roba Riemena o „vječitom povratku fašizma“ dijeli i Mark Neocleous koji također smatra da fašizam nikada nije umro, pa stoga nema potrebe ni da se ponovo rodi kao ideologija. To mišljenje podržava i Slaven Ravlić smatrajući kako “fašizam pripada prošlosti”, ali je proučavanje te ideologije iznimno važno za ustanovljavanje potencijala fašizma u današnjim političkim očitovanjima rasizma, nacionalizma i autoritarizma koji uzimaju brojne moćne oblike u današnjoj politici (Ravlić, 2003: 241).

U svome djelu „*Fascism*“ (1997.), Neocleous tumači fašizam kao rezultat društvenih i političkih proturječnosti moderne i kapitalizma, sagledavajući ga kroz tri imanentna mu koncepta – rat, prirodu i naciju. Usmjeren protiv pokreta i ideologija koje zagovaraju socijalnu emancipaciju, poput marksizma ili liberalizma, fašizam ideju 'društvenog oslobođenja' pretvara u agresivni nacionalizam s nesagledivim destruktivnim posljedicama za ljudski život. Stoga, Neocleous upozorava da se u vezi s pitanjem “povratka fašizma”, ne smije poistovjetiti režim s ideologijom i pokretom jer, naime, za razliku od fašističkih režima koji su u povijesti poraženi, fašizam nastavlja živjeti u idejama i argumentima.

Slijedeći Neocleousovu i Riemenovu tezu o kraju fašizma kao političkog sustava, ali ne i kao ideologije, uz njihov metodski ‘naputak’ o potrebi prepoznavanja i proučavanja onih elemenata ideologije fašizma koji se u današnjoj politici javljaju u novim, “prilagođenim” oblicima, moguće je identificirati gdje i kako taj ideološki potencijal funkcionira na suvremenoj talijanskoj političkoj sceni. Neofašizam u Italiji manifestira se, kao što smo vidjeli, kroz programe, ideje i aktivnosti nekih parlamentarnih stranaka (npr. *Movimento sociale-Fiamma Tricolore* imala je svoje zastupnike ne samo u nacionalnom nego i u Europskom parlamentu), ali i nekih frakcija desno orijentiranih stranaka koje su se odvojile i osamostalile u zasebne političke skupine i pokrete upravo zbog 'dosljedne' privrženosti izvornim načelima povijesnog, Mussolinijevog fašizma (npr. stranka *Fascismo e libertà*). Kako primjećuje talijanska povjesničarka Francesca Tacchi, “*dok je Talijanska Republika činila malo i loše u obračunu s vlastitom prošlošću, oni koji su se smatrali baštinicima te prošlosti, reorganizirali su se*” (Tacchi, 2004: 177). Tako je već 1946. rođen *Movimento sociale italiano – MSI* - (Talijanski socijalni pokret) koji je pod tim imenom izbjegao udar Ustavne povelje koja je zabranjivala oživljavanje fašističkih organizacija.

Postfašizam i/ili neofašizam je u Italiji prošao kroz nekoliko faza: (1) od prvih pojava u poslijeratnom demokratskom kontekstu pa (2) do njegove, prije svega, antikomunističke

uloge u razdoblju Hladnoga rata kada je predstavljao važnog saveznika demokršćanskim vladama. Nadalje, (3) u sedamdesetim godinama koje obilježava fragmentacija desnice oko *Movimento sociale italiano*, uz neofašiste se vezuju pokušaji državnog udara kao i terorističke konotacije, da bi (4) na koncu, krajem osamdesetih, desnica doživjela duboke promjene koje idu dotle da se vodeći, najstariji baštinik fašizma, *Movimento sociale italiano*, 1995. godine transformira u *Nacionalni savez* (Tacchi, 2004: 177-178), stranku koja je u razdoblju od 1994. nadalje sudjelovala u nekoliko koalicijskih vlada premijera Silvija Berlusconija.

Nakon gašenja Talijanskog socijalnog pokreta (MSI) koji se na svom 17. nacionalnom kongresu u Fiuggiju transformirao u Nacionalni savez, nastale su iz toga pokreta i neke manje postfašističke stranke čiji sljedbenici nisu pristali na 'otklon' od ključnih ideoloških postavki povijesnog fašizma iz 20-ih i 30-ih godina dvadesetog stoljeća. Među njima je i *Pokret Fašizam i sloboda (Movimento Fascismo e libertà)* koji je predvodio fašistički senator i bivši novinar Giorgio Pisanò (1924.-1997.). U 90-im godinama su (neo)fašističku scenu Italije, izuzev desničarske *Alleanze nazionali* koja je deklarativno prekinula kontinuitet s Mussolinijevim fašizmom, uglavnom obilježile izvanparlamentarne stranke poput *Fascismo e libertà*, a u prvom desetljeću 20. stoljeća značajnu je ulogu na toj sceni odigrao *Movimento sociale-Fiamma Tricolore* koji je imao zastupnike u nacionalnom i u Europskom parlamentu.

Na talijanskim parlamentarnim izborima početkom ožujka 2018. godine, svojom je izbornom kampanjom golemu pažnju talijanske političke javnosti, ali i brojnih zapadnoeuropskih medija, pobudila (neo)fašistička stranka-pokret *CasaPound Italia*. Nastala kao rezultat političko-kulturnog i umjetničkog djelovanja skupine mladih, CasaPound datumom svog utemeljenja smatra 26. prosinca 2003. kada je izvela akciju zauzimanja jedne prazne zgrade u rimskoj ulici Via Napoleone III br. 3, koja ubrzo postaje dom za brojne socijalno ugrožene obitelji, pod imenom CasaPound (Kuća Pound) (www.casapounditalia.org, 2018), prema poznatom pjesniku Ezri Poundu (1885.-1972.) koji je u 20-im godinama bio involviran u fašističku politiku, da bi 1945. bio izložen mučenju od strane talijanskih partizana i savezničke vojske.

Prema podacima objavljenim na službenom internetskom portalu ove stranke, na parlamentarnim izborima u ožujku 2018. CasaPound Italia je dobila preko 300 tisuća glasova, što je oko šest puta više u odnosu na 48.000 glasova koliko ih je dobila na izborima 2013. godine. Na samom početku svoga djelovanja krenuli su s 0,13 posto osvojenih glasova da bi 2018. došli na oko jedan posto podrške talijanskog biračkog tijela. U objavljenoj zahvali svojim biračima, generalni tajnik stranke Simone di Stefano napisao je: „Sada smo već

politička stvarnost s kojom stranke i institucije moraju računati. Krećemo odavde, sa zaletom“ (www.casapounditalia.org, 2018).

Pripadnost stranke CasaPound kontinuitetu talijanskog fašizma, Di Stefano je eksplicitno potvrdio u jednoj televizijskoj izjavi koju, u izdanju od 28. veljače 2018., na svome tv-portalnu prenosi dnevnik *La Repubblica*:

Fašizam je naša povijest, odatle mi dolazimo. Nitko tijekom prošlih desetljeća nije pomišljao raspustiti Movimento sociale, pa ne vidim zašto bi danas trebalo raspuštati našu stranku. Ovako Simone di Stefano, lider CasaPound-a [...] odgovara kroničarima koji su ga pitali da se izjasni o svome odnosu spram fašizma (<https://video.repubblica.it>, 2018)

U prilično konfuznoj tranziciji od oficijelne antifašističke ka novoj desničarskoj politici prošlosti, na talijanskoj se neofašističkoj sceni na razne načine pokušavao kompenzirati deficit evokacije fašističke prošlosti. S tom namjerom su nastale i neke vrlo dobro strukturirane internetske stranice koje promiču lik i povijesnu ulogu Benita Mussolinija. Smatrajući, očito, da je njegovim nestankom s povijesno-političke scene nastao „vakuum vrijednosnih i simboličkih orijentacija zajednice“ (Bosto, 2007: 28), on se i ovim medijskim kanalima nastoji ispuniti „pričom“ o Mussoliniju kao novim/starim političkim središtem autoriteta. Među takvim internetskim portalima, ističu se kvalitetom i kontinuiranim uređivanjem dvije: www.mussolinibenito.net i www.ilduce.net.

Prva se predstavlja s namjerom upoznavanja javnosti s „mislima, intevjuima i povijesnim pjesmama iz razdoblja musolinijevskog fašizma“, ali se uredništvo, kako bi preveniralo eventualne tužbe, ograđuje od sadržaja video priloga u kojima Mussolini govori o rasnim zakonima. „Ne znači da ih podržavamo, ali kako je riječ o povijesnim činjenicama, dajemo samo mogućnost da ih se čuje“, stoji napomena na portalu www.mussolinibenito.net. Portal u izborniku nudi sadržaje (linkove) s nazivima Fašizam, Marš na Rim, Govori Mussolinija, Posljednji Mussolinijev intervju, Fašističke pjesme, Foibe i druge naslove, a navodi se kako sadržaji nisu u spurotnosti „ni sa zakonom Scelba, ni sa zakonom Mancino ni sa zakonom Fiano“¹⁷⁸, jer je navodno riječ o povijesnim informacijama, a ne propagandi fašizma. Međutim, isto tako, među autorskim člancima je i onaj u kojemu se upravo propituje

¹⁷⁸ Riječ je o tri zakona koji sankcioniraju javnu afirmaciju fašističke ideologije kao i isticanje njezinih simbola. Zakon Scelba iz 1952. definirao je apologiju fašizma kao kazneno djelo; zakon Mancino iz 1993. sankcionira geste, akcije i slogane vezane uz nacifašističku ideologiju kao i diskriminaciju po rasnoj, etničkoj i religijskoj osnovi; zakon Fiano koji je usvojen 2017., na prijedlog parlamentarnog zastupnika iz redova Demokratske stranke (Emanuele Fiano), predviđa kaznu zatvora od šest mjeseci do dvije godine za apologiju i promidžbu fašizma putem simbola (spominju se kao kazneno djelo fašistički 'rimski pozdrav' i prodaja memorabilija kojima se prizivaju totalitarni režimi).

ustavnost zakona Fiano što čini razvidnim primarno politički, a ne historiografski karakter ovog projekta.

Portal www.ilduce.net, postavljen 2001., sličan je po sadržaju i intenciji prvome, s time da se predstavlja kao „web stranica za širenje povijesne istine o Benitu Mussoliniju i fašizmu“, a na pročelju portala je slika Ducea s natpisom: „*Povijest jednog Talijana koji je volio svoju domovinu*“.

Tablica 9: Pregled (neo)fašističkih stranaka i skupina u Italiji

NEOFAŠISTIČKA ORG.	STATUS	PROGRAMSKA OBILJEŽJA
Movimento sociale - Fiamma Tricolore	Aktivan	nacionalna država rada, korporativizam, zabrana imigracije, veličanje pater familiasa...
Forza Nuova	Aktivan	„Italija Talijanima“, 'ius sanguinis', a ne 'ius soli', stop imigrantima, zatvaranje granica, izlazak iz EU i NATO-a, nacionalizacija Bance d'Italia
CasaPound Italia	Aktivan	politika nulte imigracije, pravo na stan i posao, državna kontrola ekonomije, izlazak iz euro zone; cilj: „zaštita Talijana“
Base Autonoma	Nektivan	viđenje EU kao ekonomske katastrofe za Italiju, potreba za desnom identitetskom politikom, antikomunizam, mržnja prema imigrantima
Movimento Fascismo e libertà – Partito socialista nazionale	Aktivan	baštini povijesni fašizam i ideje, „genijalnost“ Benita Mussolinija
Ordine Nuovo	Neaktivan	Djelovao službeno od 1969. do 1973., a ilegalno od 1973. do 1981. Vođe stranke optuženi za terorizam
Ordine Nero	Neaktivan	tajna neofašistička teroristička org. nastala 1974. nakon raspuštanja Ordine Nuovo, vršila je atentate
Avanguardia nazionale giovanile	Neaktivan	osnovana 1960., raspuštena 1976. godine
Fronte Nazionale	Aktivan	borba protiv ljevičarskog multikulturalizma, anti-EU, monetarni i kulturni suverenitet Italije, podrška Putinu
Europa Civiltà	Neaktivan	utemeljen u Rimu 1967., zastupao ideju snažne vojske kojoj treba vratiti nezamjenjivu stožernu funkciju u državi. Idejni inspirator bio je belgijski novinar Jean Thiriart, osuđen za kolaboraciju s nacistima
Nuclei armati rivoluzionari	Neaktivan	teroristička neofašistička organizacija aktivna od 1977. do 1981., pripadnici osuđivani za ubojstva
Terza posizione	Neaktivan	pokret osnovan 1978., djelovao do 1982., ideologija neofašizma i nacionalnog socijalizma, antikapitalizam i antikomunizam
Fronte universitario d'azione nazionale (FUAN)	Neaktivan	studentska neofašist. org. osnovana 1950., a raspuštena 1996.; pripadnici su danas disperzirani po strankama Fiamma Tricolore, Alleanza nazionale i dr.

U komparativnoj analizi povijesni fašizam - neofašizam, sučeljena su temeljna obilježja i specifične razlike suvremenog talijanskog (neo)fašizma s ideološkim elementima Mussolinijeva povijesnog fašizma kako ga je interpretirao marksistički teoretičar Reinhard Kühnl. U njegovu tumačenju, koje se umnogome oslanja na Maxa Horkheimera, povijesni je fašizam nastao kao rezultat krize kapitalizma koji je, s ciljem očuvanja temeljnih pretpostavki

svoje egzistencije, jedan oblik vladavine (liberalni) „zamijenio“ drugim – fašističkim. Za marksistu Kühnla fašizam je klasna kategorija i on je kao tip vladavine bio u funkciji očuvanja kapitalističkih klasnih odnosa. Ovaj utilitaristički pristup, karakterističan za politologiju 70-ih godina 20. stoljeća, neki su autori do danas napustili i u interpretaciji povijesnog fašizma, a za tumačenje suvremenog neofašizma taj bi se pristup, bez kulturalne analize, pokazao sasvim nedostatnim.

James Gregor u knjizi „*Interpretations of Fascism*“ iznosi stav o neodrživosti marksističkih, poglavito standardnih sovjetskih karakterizacija fašizma kao 'otvorene terorističke diktature s najreakcionarnijim, šovinističkim i imperijalističkim elementima u službi financijskog kapitala'. Prema toj staroj tezi Maxa Horkheimera, fašizam je sredstvo očuvanja interesa krupnog kapitala u uvjetima neizbježne krize kapitalizma. Gregor odbacuje tu interpretaciju tvrdeći da ne postoje dokumentirani dokazi koji bi potvrdili tezu da su Mussolini i Hitler bili svjesni ili nesvjesni “alati” bilo koje klase ili segmenta društva. U 90-im godinama prošloga stoljeća došlo je do prodora “novih teorija” u pokušaju klasifikacija i definicije fašizma. Jedan od njih, primjerice, shvaća fašizam kao posljedicu erozije europskog morala, kao dekadenciju ideje slobode među Europljanima, uključujući dva uporišta humanog društvenog poretka – slobodu i jednakost (v. Gregor, 2017). No, i ovaj je pristup nedostatan, smatra autor, s obzirom da su postojali i postoje režimi koji su dopustili propadanje ideje slobode i jednakosti, a da nisu fašistički.

Izraelski povjesničar Ishay Landa iznosi čak tvrdnju da liberalni poredak nije nikakva antiteza fašizmu, nego je “liberalni kapitalizam bio opremljen ugrađenom opcijom da se izvuče iz konstitucionalizma i vrati se vladavini sile ako vidi da su njegovi ekonomski interesi ugroženi” (Landa, 2018: 17), tj. fašizam je ekstremni pokušaj rješavanja krize liberalizma.

Marco Piraino i James Gregor u knjizi “*Ideologija fašizma. Racionalni temelj totalitarizma*” (*L'ideologia del fascismo. Il fondamento razionale del totalitarismo*), definiraju talijanski fašizam iz razdoblja Mussolinija kao logičnu posljedicu uzajamnih prožimanja i djelovanja tadašnjih intelektualnih, društvenih i političkih strujanja. Dvojica autora smatraju da su suvremeni analitičari zapostavili utjecaj političkih ideja u razvitku fašizma kao ideologije. Marksisti su fenomen fašizma ograničili na klasni interes fokusirajući se na nacionalističku komponentu te ideologije, budući da je nacionalizam očito vukao podrijetlo iz nezadovoljstva talijanske građanske klase. Međutim, analizi je izmakao utjecaj koji je u formiranju fašističke doktrine imala misao proletarijata. Piraino i Gregor zaključuju kako “svoditi fašističku doktrinu isključivo na njegovo nacionalističko podrijetlo, znači vršiti

nasilje nad činjenicama i stvarati dojam velikog diskontinuiteta u evoluciji Mussolinijeve misli” (Piraino i Gregor, 2013: 100).

Iz perspektive ovakvog tumačenja “prirode” fašizma, postaje jasnije zbog čega suvremeni talijanski neofašisti u imenu stranke nominalno, a u djelovanju i praktično, žele programski ‘ujediniti’ fašizam i socijalizam (npr. *Fascismo e libertà-Partito socialista nazionale*), ili pak zašto više ne djeluje paradoksalnim kada se npr. Marco Mori javno deklarira kao socijalist, a kandidira se 2018. za parlament na listi stranke CasaPound, koja je u brojnim zapadnoeuropskim medijima predstavljen kao simbol “povratka fašizma”.¹⁷⁹

Fašizam je u suvremenoj Italiji, od 90-ih godina naovamo, dosegao posvemašnji *semantički zaokret* na način da se njegova semantička funkcija sve manje odnosi na političke i socijalne okolnosti povijesnoga fašizma, transformirajući se u pojam koji ima snažno motivirajuće političko značenje u ostvarenju nove, prilagođene neofašističke vizije ‘socijalno-ekonomske emancipacije’ građana od (neo)liberalnog modela kapitalizma. Za njih, povijesni Mussolinijev fašizam ima primarno ulogu slikovno i narativno oblikovane figure sjećanja na kojoj se temelji politika kulturnog identiteta. No, kada su u pitanju javne politike, fokus je okrenut onoj dimenziji fašističke doktrine na koju skreću pozornost Piraino i Gregor: u suvremenom djelovanju neofašista, na diskurzivnoj razini, “nacionalno” je ustupilo prednost “socijalnom”. Izdašni, ekspanzionistički fašizam Mussolinija sveden je 2018. na “anksiozni”, egoistični neofašizam CasaPound-a pod sloganom “*Najprije Talijani*” (*Prima gli italiani*).¹⁸⁰

4.3. Esuli: “Fašisti” ili “samo Talijani”?

Identifikacija esula kao simbola “iredentizma” koji je simptomatičan za njihovu percepciju iz jugoslavenske/hrvatske perspektive¹⁸¹, u Italiji je, poglavito u prvim

¹⁷⁹ Uoči talijanskih parlamentarnih izbora koji su održani početkom ožujka 2018., *The Guardian* je 22. 2. 2018. ovu stranku predstavio u tekstu s naslovom „The fascist movement that has brought Mussolini back to the mainstream“, naglasivši u članku kako je upravo CasaPound središnja snaga koja je „nanovo normalizirala fašizam u zemlji njegova nastanka“ (www.theguardian.com, 2018). *Hate Speech International* koji se bavi istraživanjem i analizama svih oblika ekstremizma, na svome je portalu još 2015. ovu stranku prikazao u tekstu naslovljenom „The new fascists“ (www.hate-speech.org, 2015). Televizija „Channel 4“ emitirala je uoči talijanskih parlamentarnih izbora 2018. prilog o CasaPound-u prikazavši ga kao „malu fašističku političku stranku“, navodeći, između ostalog, kako je u Italiji „fašizam opet postao normalnom pojavom“ (www.channel4.com, 2018)

¹⁸⁰ Slogan „Najprije Talijani“ stranka CasaPound Italia je zaštitila autorskim pravom, kao reakciju na namjeru Mattea Salvinija, federalnog tajnika Lege Nord, da federaciju desnoga centra nazove upravo tako. CasaPound je prije ovoga, registrirala i izborni moto „Suverenitet“ (Sovranità) (www.ilprimatonazionale.it, 2018)

¹⁸¹ Tijekom 1990-ih godina identifikacija esuli=iredentisti često je korištena u hrvatskom političkom i medijskom diskursu, a što je nailazilo na kritičke reakcije u talijanskim medijima. Za ilustraciju takvih reakcija navodimo dva novinska naslova: 1) list *Il Gazzettino* od 9. veljače 1994. donosi tekst pod naslovom

poslijeratnim godinama, funkcionirala po simboličkom načelu esuli=fašisti. U atmosferi poraća kada se Italija kao ratni gubitnik suočila s katastrofalnim posljedicama za njezin moralni i političko-ekonomski integritet, esuli su u dijelu talijanske javnosti, poglavito u antifašističkom kontekstu, kolektivno nosili simboličko obilježje propasti Mussolinijeva političkog projekta koji je vlastitoj naciji i državi nanio neprocenjivu i dugoročnu štetu¹⁸².

Nakon proteklih desetljeća taj se percepcijski obrazac nije radikalno izmijenio, čemu su moguća barem dva razloga. Prvo, esuli kao društvena grupa koja se konstituirala kao zajednica sjećanja čuva svoju prošlost iz dva aspekta: posebnosti i trajnosti (Assmann, 2006: 55). Ova "posebnost" očituje se u činjenici da su 'vrijeme i prostor' njihova sjećanja vezani objektivno uz razdoblje fašističke Italije koja je okončanjem rata istodobno doživjela gubitak vladajućeg fašističkog poretka i gubitak teritorija na istočnoj obali Jadrana. Istodobnost tih povijesnih procesa i učinaka, esule je "trajno" vezao za fašizam kao figuru sjećanja, odnosno proizveo trajnu percepciju 'esula fašista' i u perspektivi antifašističkog protusjećanja. Drugi je razlog u tome što svaka društvena grupa pri stvaranju slike o sebi naglašava razliku prema van, prema drugima. Izgrađujući kao zajednica svijest o svom identitetu kroz vrijeme, esuli "događaje za pamćenje uvijek biraju i postavljaju u perspektivu tako da se postigne dojam analogija, sličnosti i kontinuiteta" (Assmann, 2006: 55).

Drugim riječima, esuli kao grupa identitetski ne prihvaćaju odlučujuće promjene, kao što su poslijeratna radikalna teritorijalna, kulturna i ideološka transformacija prostora gdje su prije živjeli, jer bi takvim prihvaćanjem ona prestala postojati kao grupa i eventualno bi ustupila mjesto nekoj novoj grupi. Prema Halbwachsu, grupa doživljava svoju prošlost isključujući iz nje svaku promjenu, što je središnje obilježje kolektivnog pamćenja čemu se kao suprotan pojam može postaviti 'povijest'. „Ako kolektivno pamćenje opaža samo sličnosti i kontinuitete, povijet percipira samo razlike i diskontinuitete“, piše Assmann interpretirajući Halbwachsa (Assmann, 2006: 57). Vrijeme i prostor fašizma je naprosto zadati “horizont samorazumijevanja” esulske zajednice, fašizam se tu može razumjeti kao “orijentacijska prinuda ili kao nužnost stabilizacijskog uporišta” koje je neizbježno za njihovo tumačenje vlastite povijesti. Štoviše iz razdoblja povijesnog fašizma, koje koincidira s njihovom

„Irredentisti? No, solo esuli“ (Irredentisti? Ne, samo esuli) i 2) članak u listu *Il Piccolo* od 15. lipnja 1993. pod naslovom „Zara, italiani 'irredentisti'“ (Zadar, Talijani „irredentisti“)

182 U Italiji je 90-ih godina 20. stoljeća nastala izdašna memoarska literatura posvećena nezahvalnom položaju i percepciji esula u simbolizaciji fašizma, u okolnostima prvih poslijeratnih godina u kojima su oni doseljivali s istočne obale Jadrana na Apeninski poluotok, razmjestivši se najprije po izbjegličkim kampovima, a potom se integrirajući u talijansko društvo. Edward Chiapino u desničarskom časopisu *Ordine futuro* piše: “Za Komunističku partiju Italije, svi su esuli bili fašisti koji bježe iz Raja, iz utopije Komunističke” (www.ordinefuturo.net, 2018)

autohtonom zavičajnošću na istočnome Jadranu, esuli jedino i mogu crpiti "simbolički kapital samorazumijevanja i samoreprezentacije" (Bosto, 2007: 29). Naime, povijesna prošlost fašizma upravo je njihova povijesna prošlost. Esuli, kao i svaka grupa „teži trajnosti, sklona je previdjeti mijene, koliko je to moguće, i predočiti si povijest kao trajanje bez promjena", odnosno, gledanjem „prema unutra“, u slici vlastite prošlosti „preskače duboke promjene“ (Assmann, 2006: 55-57). Upravo je u tome ishodište identifikacije koja esule u nerijetkim percepcijama još uvijek simbolički povezuje s fašizmom (ili, s jugoslavenske/hrvatske strane, češće s fašističkim iredentizmom).

Neofašističke stranke na suvremenoj političkoj sceni Italije, uslijed efekta te identifikacije, ali i sami potičući tu identifikaciju, temu esula, egzodusa i „istočne granice“ redovito koriste s ciljem zadobivanja podrške javnosti. Iako njihova politika povijesti glede „istočne granice“ nije sustavno i učinkovito razrađena kao, primjerice, u programu djelovanju Alleanze nazionale, neofašisti to pitanje svjesno radikaliziraju u sklopu svoje nacionalističke paradigme.

U toj radikalizaciji najdalje je otišao Movimento sociale-Fiamma Tricolore (MS-FT) koji svojim 'utopističkim' zahtjevima nadilazi svaki realistički koncept međunarodnih odnosa. U priopćenju, objavljenom 14. rujna 2017. na službenom portalu stranke, MS-FT obavještava javnost da je 12. rujna 2017. godine vanjskopolitičkom odboru parlamenta dostavio peticiju kojom se traži "jednostrani raskid Ugovora o miru s Italijom" nazvanog "diktat od 10. veljače 1947." (www.fiammatricolore.com, 2017). Pozivajući se na članak 50. talijanskog Ustava koji predviđa mogućnost da se građani obrate parlamentu zahtijevajući zakonske mjere ili da iskažu zajedničke potrebe, MS-FT je na sjednici svog centralnog komiteta 18. lipnja 2017. u Rimu, usvojio prijedlog o upućivanju takvoga zahtjeva zastupničkom domu i senatu parlamenta. U stranačkom priopćenju se, između ostalog, navodi:

Ova vijest od enormne važnosti za sudbinu Italije treba biti razglašena na cijelom nacionalnom teritoriju. Stoga, pozivaju se nacionalno tajništvo, predsjedništvo centralnog komiteta, sva centralna i periferna sjedišta Pokreta, kao i svi drugovi Fiamme Tricolore, da doprinesu snažnom odjeku ovoga događaja čiji je pokrovitelj i ostvaritelj volje domovine, pored svih ostalih političkih snaga, samo i jedino Movimento Fiamma Tricolore. Treba organizirati konferencije, dijeljenje letaka, punktove za prikupljanje potpisa, vijest treba dalje širiti putem privatnih mobitela, internetskih stranica, obraćajući se svakom pojedinom građaninu i vodstvu svake političke stranke. To treba biti apel koji će prožeti cijelu italsku zajednicu (www.fiammatricolore.com, 2017).

Pokretači i prvi potpisnici ove peticije bili su najviše rangirani dužnosnici stranke MS-FT: članovi počasnog predsjedništva Carlo Morganti, Alessandro Bordoni i Mario Coen Belinfanti, zatim nacionalni tajnik stranke Attilio Carelli te predsjednik Centralnog komiteta Francesco Condorelli, a pridružili su im se potpisom i predsjednik *Talijanske unije kulturnih asocijacija (Unione italiana Associazioni Culturali)* Cosmo Giovanni Sallustio Salvemini te urednica mjesečnika ove Unije "*L'Attualità*" dr. Giovanna Canzano.

U priopćenju je navedena i simptomatična odluka kojom je u sklopu centralnog komiteta MS-FT, osnovan „Komitet za Mariju Pasquinelli“ (*Comitato pro Maria Pasquinelli*), stranačko tijelo koje je dobilo ime po ženi koja je 10. veljače 1947., nakon što je potpisan pariški Mirovni ugovor s Italijom, ubila u Puli savezničkog časnika Roberta de Wintona.

Movimento sociale-Fiamma tricolore izdašno je koristila temu esula i tijekom 2006. godine kada je njezin tadašnji glavni tajnik, eurozastupnik Luca Romagnoli, pred Europskim parlamentom u Strasbourgu predvodio prosvjed zahtijevajući od Europske unije blokadu Hrvatske na njezinu putu u punopravno članstvo EU. Iako je neposredni povod za taj prosvjed bilo sporno pitanje prava slobodnog pristupa talijanskih državljana hrvatskom tržištu nekretnina, politička intencija ovog jedinog eurozastupnika koji se eksplicitno deklarira kao fašist, bila je okrenuta pitanjima prošlosti. Prema pisanju tjednika *Hrvatski list* od 26. siječnja 2006., Romagnoli je u Europskom parlamentu postavljao upite Vijeću EU-a u svezi s poslijeratnim egzodusom Talijana, tražeći odgovore na pitanja: "što Bruxelles predviđa poduzeti kako bi Hrvatska i Slovenija vratile imovinu oduzetu u vrijeme komunističke nacionalizacije, kako Hrvatska i Slovenija planiraju priznati nasilje nad esulima, na koji je način moguće zaštititi povijesnu, spomeničku i jezičnu baštinu Talijana na područjima koja su iza rata dodijeljena bivšoj Jugoslaviji, što se predviđa poduzeti kako bi se spriječilo uklanjanje talijanskih nadgrobnih spomenika na području Istre, Rijeke i Dalmacije, te kada će se proglasiti Dan prava esula koji bi se svake godine svečano trebao obilježavati diljem cijele Europske unije".

Peticija kojom je MS-FT 2017. godine zatražio od parlamenta jednostrani raskid Mirovnog ugovora iz 1947. kojim je Italija izgubila svoj državni teritorij na istočnome Jadranu, proizlazi iz neofašističke interpretacije posljedica rata koju je Luca Romagnoli slikovito demonstrirao u svibnju 2005. kada je Europski parlament usvajao rezoluciju u povodu 60. obljetnice svršetka Drugog svjetskog rata. U članku pod naslovom "*Mussolinijev nasljednik blokira Hrvatsku na putu u Europsku uniju*", tjednik *Hrvatski list* od 26. siječnja 2006., navodi kako je Romagnoli "usred završnog glasovanja ustao, skinuo sa sebe

identifikacijsku iskaznicu i bojkotirao glasovanje, 'odbivši time sudjelovati u beskonačnom podložništvu takozvanim osloboditeljima', kako je prenio u službenom priopćenju njegov profašistički Socijalni pokret".

Za napuštanje međunarodnog načela *Pacta sunt servanda* u odnosima s Hrvatskom, javno se 2015. godine založila i Alessandra Mussolini (r. 1962.) koja u neofašističkom miljeu ima izraženu političku simboliku s obzirom da je riječ o unuci fašističkog vođe Benita Mussolinija. Ova bivša članica postfašističkog Movimento sociale italiano (1992.-1995.) koja je raspuštanjem te stranke nastavila političko djelovanje u Alleanzi nazionale (1995.-2003.) te na koncu završila u Berlusconijevoj Forza Italiji (od 2013.), izazvala je reakciju nekih hrvatskih medija kada je, kako prenosi *Večernji list* od 12. veljače 2015., "podsjetivši u Europarlamentu na to da Italija obilježava Dan sjećanja na fojbe i progon Talijana iz Istre, Rijeke i Dalmacije, rekla da talijanska manjina traži ponovne pregovore Italije s Hrvatskom i Slovenijom o Rimskom sporazumu iz 1983.¹⁸³ koji je formalno izvan snage, te pisanje imena gradova, mjesta i ostalih oznaka na talijanskom jeziku". U članku koji je na naslovnoj stranici spomenutog izdanja Večernjeg lista najavljen pod naslovom "*Zašto Duceova unuka otvara pitanje istarskih Talijana*", odgovorio joj je hrvatski eurozastupnik Ivan Jakovčić kazavši da je "potpuno neprihvatljiva najava zastupnice Mussolini kojom se traži revizija Rimskih sporazuma" što bi prije svega bilo "štetno za naše građane talijanske nacionalnosti koji bi tada došli u fokus političara koji im ne žele dobro".

Dan sjećanja na esule i foibe koji je uspostavljen zakonom iz 2004., a koji je 10. veljače 2018. obilježen u ozračju kampanje za parlamentarne izbore (održane 4. ožujka 2018.), potaknuo je i druge neofašističke skupine da se referiraju na temu esula/egzodusa. CasaPound Italia organizirala je tim povodom 'marš' s motivacijskim apelom "*Foibe: U cijeloj Italiji svi na trgove s trobojnicom, da se ne zaboravi*". U rimskoj povorci u kojoj je sudjelovao nacionalni tajnik CasaPound i premijerski kandidat ove stranke Simone di Stefano, istaknuti su brojni transparenti s natpisima poput "Foibe. Ja ne zaboravljam", "Čast mučenicima fojbi" "Foibe: Stranice otrgnute iz nikad napisane knjige", a na svojoj službenoj internetskoj stranici Casa Pound je objavila još i sljedeće priopćenje:

Tisuće Talijana, u tišini s trobojnicom u ruci, defiliralo je u desecima gradova u kojima je CasaPound, kao i svake godine u povodu Dana sjećanja, organizirala

¹⁸³ Rimski sporazum potpisale su 1983. Italija i SFR Jugoslavija čime se SFRJ obvezala da će, počev od 1990., u 13 jednakih rata isplatiti Italiji dug od 110 milijuna američkih dolara za napuštene nekretnine esula (Selimović, 2014: 89-91)

manifestacije u spomen na mučenike fojbi. Prisjetili smo se mučenika fojbi u svakom kutu Italije... (www.casapounditalia.org, 2018).

Komemoriranje esula i fojbi je u (neo)fašističkom političkom djelovanju u prvim godinama 21. stoljeća, komunikacijski (generacijski) preneseno i na njihove asocijacije i afiliacije koje okupljaju mlade pobornike i sljedbenike ove ideologije. Slijedom toga, postaje uobičajenom praksom da, primjerice, omladinske i studentske neofašističke organizacije naglašeno obilježavaju Dan sjećanja. Tako se, primjerice, 10. veljače 2016. neofašistička studentska organizacija *Blocco Studentesco*¹⁸⁴ (*Studentski blok*) na svome portalu oglasila priopćenjem u kojem, između ostalog, navodi:

Ona koje se prisjećamo 10. veljače, zasigurno predstavlja jednu od najžalosnijih i najmračnijih stranica povijesti Italije: sjećanje na masakr fojbi. [...] Radi se o pravom etničkom čišćenju po želji maršala Tita kako bi se iz buduće Jugoslavije koja je de facto dizajnirana na Yalti, eliminirali svi "ne Jugoslaveni", ali i kako bi se navelo građane na antitalijanski sentiment kojim će se Talijane stjerati u egzodus [...] Tristopedeset tisuća ljudi bilo je primorano na egzodus: pobjegli su od terora, od slavenske horde, od gnusne crvene beštije [...] vjerujući da će u Italiji naići na prihvaćanje, ali ne bijaše tako. Talijanska komunistička partija nije poznavala riječ prihvaćanje za Talijane Rijeke, Istre i Dalmacije, već samo mržnju, paradoksalnu mržnju prema Talijanima u Italiji [...] (www.bloccostudentesco.org, 2016).

Sadržaj ovog priopćenja potvrđuje tezu Tence Montinija da nosioci "nove nacionalističke interpretacije povijesti" (u ovom slučaju neofašisti), u svome napadu na antifašizam traže "slabu točku slike talijanskog pokreta otpora koja se s pravom našla na tzv. istočnoj granici, odnosno regiji na granici s tadašnjom Jugoslavijom". Ovaj autor zaključuje kako su desničari upravo u tom kontekstu našli uporište za tezu po kojoj su talijanski partizani "izdali" domovinu jer su "djelovali pod zapovjedništvom jedne strane sile čiji je cilj, po nacionalističkim standardima, bio otuđiti dio nacionalnog teritorija" (Tenca Montini, 2016: 11).

U svome internetskom izdanju, desničarski časopis *Ordine Futuro* posvetio je Danu sjećanja 2018. tekst Angela Proiettija pod naslovom "*Jadranska granica: Dalmacija i talijanska politika*" (*Il confine Adriatico: la Dalmazia e la politica italiana*). Nazivajući pobjedu Italije u Prvom svjetskom ratu i učinke Rapallskog ugovora "krunjom pobjedom" (*vittoria mutilata*), autor navodi kako je ta sintagma čiji je autor pjesnik i vojskovođa Gabriele

184 U talijanskoj wikipediji, Blocco Studentesco je definiran kao "studentska asocijacija s fašističkim aspiracijama", a na svome portalu se ova organizacija predstavlja kao studentski "revolucionarni pokret" koji je 2006. nastao u sklopu CasaPound-a (www.bloccostudentesco.org, 2018), ne koristeći atribut fašistički uz ime organizacije

D'Annunzio, dosegula u talijanskoj javnosti razmjere političkog mita kojim se iskazuje “deficitarno stanje glede teritorijalnih kompenzacija koje je ostvarila Italija nakon dosprinosna što ga je dala pobjedi nad Centralnim silama u Prvome svjetskom ratu” (www.ordinefuturo.net, 2018). Mit o “krnjoj pobjedi” u Prvom svjetskom ratu, piše dalje ovaj autor, postao je jedna od ideoloških postavki koje će dovesti do nastanka fašizma. “Čim su Talijani dobili vijest da će samo Zadar, Lastovo, Cres i Lošinj biti u sastavu Kraljevine Italije, počeli su napuštati druge gradove i otoke koji su Londonskim ugovorom trebali biti doznačeni Italiji, u strahu da će prijeći pod suverenitet Kraljevine Jugoslavije”, navodi Proietti nazivajući to “drugim egzodusom”, te se poziva na pesimističan zaključak povjesničara Diega De Castra koji je za stanje po svršetku Prvog svjetskog rata napisao: “Talijanstvo Dalmacije je sada već vezano gotovo isključivo za Zadar, Cres, Lošinj i Lastovo”.

Tekst Angela Proiettija u časopisu Ordine Futuro, završava standardnom neofašističkom projekcijom ‘poželjne budućnosti’:

[...]U tom smislu je apel Junija Valerija Borghesea (“Vratite se svojim kućama i surađujte na preporodu Italije, prisjetivši se da narod ne skonča kada doživi jedan poraz nego onda kad zaboravi da je narod. Držite na umu da sudbina naše istočne granice još nije definirana; kada Italija bude poslala apel za spašavanje Venezia Giulia-e, neka nitko od vas ne izostane”), ali ga talijanska politika nije poslušala. Nadajmo se da će sjećanje ostati živo u potomcima esula i Talijana (trijumfirajući nad liberalno-globalističkim strojem koji melje nacionalnu kulturu), kako neka buduća prilika ne bi bila propuštena (www.ordinefuturo.net, 2018).

U istome je časopisu, tri dana kasnije (13. veljače 2018.), objavljen tekst Edwarda Chiapinoa pod naslovom “*Istina ne može biti bačena u fojbu: Istrani, Julijci, Dalmatinci, zaboravljeni talijanski mučenici*” (*La verità non può essere infoibata: istriani, giuliani, dalmati, martiri italiani dimenticati*), u kojemu autor, slijedeći ideju o dvijetisućgodišnjem kontinuitetu talijanske povijesti istočnoga Jadrana, svoj članak počinje riječima: “Istra, Venezia Giulia i Dalmacija su područja vezana uz Italiju još od 2. stoljeća prije Krista, postavši tada rimske kolonije”. Tretirajući, poput Gianfranca Finija, dvije tisuće godina povijesti kao “nacionalnu historiju”, a čemu Eric Hobsbawm pridaje obilježje “izmišljene tradicije” (v. Hobsbawm, 2006), Chiapino potvrđuje tezu nekih autora da se u suvremenoj percepciji prošlosti historijski stereotipi svode na nacionalne stereotype (Milosavljević, 2007: 45). Chiapino, naime, navodi kako je nakon Prvog svjetskog rata, odnosno Rapallskog ugovora, na istočnome Jadranu “italski san trajao tek nešto više od dvadeset godina” i u tome je razdoblju “fašistička vlada pokušala nanovo talijanizirati ova područja primjenjujući neke

mjere kao što su zabrana nastave na slavenskom jeziku, obvezna uporaba samo talijanskog jezika u javnoj administraciji i talijanizacija imena i prezimena u matičnim uredima”, uz napomenu da je ova posljednja mjera dala “slabe rezultate”. Ovakve mjere, zaključuje autor, danas se smatraju neliberalnima, ali su “u ono doba bile prilično prihvaćene u Europi te su ih aplicirale i druge zemlje poput Francuske i Ujedinjenog kraljevstva [...]” (www.ordinefuturo.net, 2018).¹⁸⁵

Modus moralnog suočavanja s dramatičnim iskustvima fašizma kao totalitarnog poretka, kako ga oslikava citirani tekst Edwarda Chiapinoa, potvrđuje tezu da 1945. godina, kao godina koja označava kraj Drugog svjetskog rata, “nije stvar prošlosti, nego da djeluje na dugi rok, bilo kao iskustvo trauma i njezina tradiranja, bilo kao reflektirana svijest krivnje i odgovornosti i/ili kao početak projekta ‘novog svjetskog poretka’” (Bosto, 2009: 16).

¹⁸⁵ Ovaj desno orijentirani časopis za kulturu svake godine u povodu Dana sjećanja posvećuje autorske osvrtne na temu esula, egzodusa i fojbi. Tako je, primjerice, 2017. objavljen tekst pod naslovom „*Julijsko-dalmatinski genocid: sjećanje koje treba obraniti*“ (*Genocidio giuliano-dalmata: una memoria da difendere*), a godinu prije (2016.) pod naslovom „*Foibe, šezdeset godina mračnjaštva države*“ (*Foibe, sessant'anni di oscurantismo di stato*) (www.ordinefuturo.net, 2018)

V. DIO

ITALIJA-HRVATSKA: VANJSKA POLITIKA KAO POLITIKA POVIJESTI

*Presuda i kazna su stvar suca; borba protiv
zaborava i za istinito sjećanje je stvar građanina;
povjesničaru preostaje razumjeti, bez osuđivanja...*
(Ricoeur, 2000: 744)

5. 1. Poslijeratni ugovori kao traumatska mjesta esulskoga pamćenja

Nakon kapitulacije 8. rujna 1943., Italija se suočila s dubokim posljedicama koje su prijetile potpunoj dezintegraciji države, bez mogućnosti uspostave efektivne političke vlasti. Sjeverni i središnji dio zemlje okupirale su njemačke trupe, dakle bivši ratni saveznici koji su u međuvremenu postali neprijatelji, a jug je bio pod kontrolom savezničkih snaga za koje je Italija od početka imala status ratnog neprijatelja. Kralj Vittorio Emanuele III. (1869.-1947.), u strahu od njemačke odmazde, napustio je Rim preselivši se u Brindisi, a Mussolini je na sjeveru osnovao Talijansku Socijalnu Republiku (*Repubblica di Salò*) u kojoj je, između ostalog, preuzeo osobno i vođenje vanjskih poslova. Time je započelo razdoblje, poznato u talijanskoj povijesti kao doba građanskog rata (*guerra civile*) koje je trajalo do konačnog oslobođenja zemlje od nacističke okupacije 25. travnja 1945. U političkim okolnostima koje su obilježile to razdoblje, bilo je nemoguće uspostaviti bilo kakvu autonomnu i simetričnu vanjsku politiku kojom bi se državu moglo legitimno predstavljati i zastupati u međunarodnoj zajednici (Mammarella i Cacace, 2006: 131).

Na istočnoj granici, jugoslavenski su partizani 1. svibnja 1945. zauzeli Trst, preduhitrivši novozelandske trupe generala Bernarda Freyberga koje su, kao dio savezničkih snaga, trebale ući u grad i uspostaviti vojno-političku kontrolu. Stoga, jugoslavensku okupaciju Trsta Saveznici nisu prihvatili. Povjesničari Giuseppe Mammarella i Paolo Cacace, inače eksperti za povijest talijanske vanjske politike, navode kako je 'tjeranje' partizana iz Trsta, između ostalog, potaknula promjena Churchillova stava o Titu nakon što je ovaj u Moskvi potpisao sa Staljinom ugovor o prijateljstvu. Iako je Churchill naglašeno računao na Tita (njegov sin Randolph borio se protiv nacista u sklopu jugoslavenskih partizanskih snaga),

britanski je premijer u tome ugovoru ipak vidio „namjeru sovjetskog diktatora da proširi svoj utjecaj sve do sjevernog Jadrana“ (Mammarella i Cacace, 2006: 148-149). Nakon što se u tršćanski slučaj uključio i američki predsjednik Harry Truman poručivši da će SAD pokrenuti 'sharp and short' vojnu operaciju ukoliko Beograd odmah ne povuče svoju vojsku iz Trsta, a Staljin u tom odlučnom trenutku nije podržao Tita kako ne bi riskirao sukob s Angloamerikancima – jugoslavenske su se snage morale podvrgnuti volji saveznika i povući se iz grada. Sporazumom koji su 20. lipnja 1945. u Duinu potpisali general William Morgan i šef jugoslavenskog Glavnog štaba Arso Jovanović, bilo je predviđeno formiranje „zone A“ pod savezničkom i „zone B“ pod jugoslavenskom administracijom. Time je, zaključuju Mammarella i Cacace, „završila mora za Trst¹⁸⁶, ali ne i za ostale gradove poput Pule i Rijeke koji su završili u Titovim rukama“ (Mammarella i Cacace, 2006: 149).

Na oblikovanje tadašnje vanjske politike Italije koja je u neposrednom poraću predstavljala neodvojivu, determinirajuću dimenziju njezine unutarnje politike, snažno su utjecali pregovori oko Ugovora o miru koji su se vodili tijekom Mirovne konferencije u Parizu 1946/47. Ti su pregovori „odredili i često paralizirali talijansku vanjsku politiku tijekom dvije godine, sve do veljače 1947.“ (Mammarella i Cacace, 2006: 150) kada je okončana neuspjela diplomatska borba za očuvanje istočnih jadranskih provincija. Glavni protagonist te borbe bio je demokršćanin Alcide De Gasperi koji je u prosincu 1945. na čelu vlade zamijenio Ferruccio Parrija iz ljevičarske Stranke akcije (*Partito d'Azione*), preuzevši ujedno i dužnost ministra vanjskih poslova.

Tijekom pariške Mirovne konferencije, talijanska je diplomacija na čelu s De Gasperijem, neuspješno zagovarala pravo na zadržavanje kolonija iz predfašističkog razdoblja (Eritreje, Somalije i Libije), a na istočnoj granici uspjela je sačuvati Goriziju, Monfalcone i Kanalsku dolinu, dok će Istra, Rijeka, Kvarner i Zadar doći pod suverenitet jugoslavenske države. Trst i dio zapadne Istre, kao cjelina pod nazivom Slobodni teritorij Trsta (*Territorio libero di Trieste*), bio je podijeljen na 'zonu A' i 'zonu B', s time da su prvu (Trst i okolicu) vojno-politički kontrolirale savezničke snage, a drugu (dio Istre) jugoslavenske vlasti¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Razdoblje okupacije Trsta od strane jugoslavenskih partizana, u lokalnom i nacionalnom sjećanju Talijana i u literaturi, poznato je pod sintagmom „40 tršćanskih dana“ (quaranta giorni di Trieste). Ono je još uvijek predmet različitih, oprečnih političkih i historiografskih tumačenja koja se kreću od naglaska da je to bilo razdoblje strašnih zločina koje su partizani počinili nad tisućama ljudi u gradu (Mammarella i Cacace, 2006), do tvrdnji da je to čin oslobađanja grada od nacističke okupacije pri čemu su ulazak partizana pozdravile tisuće građana (Barone, 2014)

¹⁸⁷ Slobodni teritorij Trsta (STT), površine 738 kilometara četvornih, bio je pod ingerencijom Ujedinjenih naroda, s međunarodnim statutom i upraviteljem kojega je imenovao UN (Mammarella i Cacace, 2006: 155). U formalnom međunarodnopravnom smislu, status Trsta koji je pripao Italiji, te dijela zapadne Istre koji je pripao Jugoslaviji, bili su konačno sankcionirani tek Osimskim sporazumom 1975.

Suočen s gubitkom istočnih jadranskih provincija, De Gasperiju su preostale dvije mogućnosti: da započne moralnu dramaturgiju nametnutog „nepravdnog mira“ i odbije potpisati Ugovor o miru ili pak da primijeni taktiku minimiziranja posljedica poraza misleći na „ono poslije“ (Mammarella i Cacace, 2006: 156), tj. na defašizaciju i potpunu integraciju zemlje u svijet zapadne demokracije. Očekivano, Mirovni ugovor koji je, ne slučajno, umjesto predstavnika vlade potpisao 62-godišnji karijerni diplomat Antonio Meli Lupi di Soragna, izazvao je oštre polemike prilikom zasjedanja konstituante u srpnju 1947. kada se raspravljalo o ratifikaciji toga Ugovora. Njegovu potpisivanju protivili su se i mnogi ugledni predstavnici talijanske demokracije, poput liberalnog filozofa Benedetta Crocea i predfašističkog predsjednika parlamenta (1919.-1920.) Vittorija Emanuelea Orlanda. Međutim, u tadašnjim međunarodnim okolnostima koje su odlučno definirali saveznici, poglavito „Velika četvorka“ (SAD, Rusija, Ujedinjeno Kraljevstvo i Francuska), Italija nije imala vanjskopolitičku alternativu te je 15. rujna 1947. ratificirala pariški Ugovor o miru. Osim teritorijalnog razgraničenja između Italije i Jugoslavije te definiranja Slobodnog teritorija Trsta, tim je Ugovorom riješeno i pitanje državljanstva stanovnika bivših talijanskih provincija koje su potpale pod suverenitet jugoslavenske države. Po Ugovoru o miru (Dio II: Političke klauzule), na temelju čl. 19. st. 1., predviđeno je da talijanski građani koji su na dan 10. lipnja 1940. imali prebivalište na području koje je prešlo pod suverenitet druge države, postaju jugoslavenski državljani, a oni pak koji ne prihvaćaju državljanstvo nove države, dužni su u roku od godinu dana od stupanja na snagu Ugovora, optirati za talijansko državljanstvo te napustiti područje FNR Jugoslavije.

Time je, barem u normativnom smislu, završilo razdoblje 'iluzija', 'frustracija', i 'razočaranja' u talijanskoj vanjskoj politici čiji će se prioriteti preusmjeriti na izazove europeizma i atlantizma u nadolazećem sustavu međunarodnih odnosa.

Temelji takve vanjskopolitičke strategije postavljeni su zapravo još 1946. kada je Italija, usporedo s međunarodnom kampanjom za očuvanje istočnih provincija, provela referendum (2. lipnja 1946.) na kojemu su građani zbacili monarhistički poredak izabравši republiku, nakon čega je posljednji talijanski kralj Umberto II (nasljednik Vittorija Emanuelea III) izbjegao u Portugal.

U srpnju iste godine formirana je komisija sastavljena od 75 članova Konstitutivne skupštine na čelu s Meucciom Ruinijem, sa zadaćom da izradi prijedlog Ustava Talijanske Republike. Kako su tri četvrtine od 556 mjesta u Konstitutivnoj skupštini zauzimali predstavnici triju tada dominantnih političkih stranaka – demokršćani, komunisti i socijalisti –

predloženi ustavni tekst bio je plod svojevrstne „pravne alkemije i političkog kompromisa između katoličkog ekumenizma, komunističkog internacionalizma i socijalističkog neutralizma“ (Mammarella i Cacace, 2006: 158). Te tri velike političke formacije povezivao je antifašizam, odnosno zajednička osuda totalitarnog i neliberalnog političkog iskustva koje je proživjela zemlja u 20-godišnjem razdoblju Mussolinijeve vladavine, uključujući i zajednički otpor neofašizmu Talijanske Socijalne Republike iz razdoblja *Resistenze*. Republikanski ustav usvojen je 22. prosinca 1947. čime je započela nova era unutarnje i vanjske politike zemlje koja će ubrzo postati jednom od aktivnih predvodnica euroatlantskih integracija.¹⁸⁸

Nakon potpisivanja Ugovora o miru 1947. godine, tijekom razdoblja Hladnoga rata, još su tri ključna međunarodna sporazuma u odnosima Italije i Jugoslavije obilježila kolektivno sjećanje esula: Londonski memorandum (1954.), Osimski sporazum (1975.) i Rimski sporazum (1983.).

Londonskim memorandumom koji su 1954. potpisali predstavnici četiri države: SAD-a, Ujedinjenog Kraljevstva, Italije (Manlio Brosio) i FNR Jugoslavije (Vladimir Velebit), pravno-politički je sankcionirana podjela Slobodnog teritorija Trsta na zonu A i zonu B. U zoni A koja je bila pod vojno-administrativnom kontrolom angloameričkih snaga, uspostavljena je talijanska civilna vlast, a u zoni B koja je bila u rukama Jugoslavenske armije, uspostavljena je civilna jugoslavenska vlast. Naime, iako je Londonski memorandum *de facto* odredio konačni teritorijalni ustroj i talijansko-jugoslavensku granicu, taj je ugovor u međunarodnom pravnom smislu, ipak značio tek uspostavu civilne uprave, odnosno građanske vlasti, ali ne i državnog suvereniteta Italije i Jugoslavije nad spomenutim zonama (Vukas, 2007: 24). Finalni međunarodnopravni učinak razgraničenja između dviju država, bit će postignut tek 21 godinu kasnije (1975.), potpisivanjem Osimskog sporazuma između Italije i SFR Jugoslavije. Upravo zato, u kolektivnom sjećanju esula, kao i u političkom diskursu talijanske desnice, Osimski sporazum će zadobiti status 'velike pripovijesti' uz koju se simbolički vezuju etičke i političke vrijednosti nacije. Flaminio Rocchi će ovaj bilateralni sporazum što su ga potpisali tadašnji šef talijanske diplomacije Mariano Rumor i potpredsjednik jugoslavenske vlade Miloš Minić, opisati kao traumatsko mjesto pamćenja:

¹⁸⁸ Italija je bila među prvih 12 država zapadnog bloka koje su 4. travnja 1949. potpisale u Washingtonu Sjevernoatlantski ugovor o osnivanju NATO-a, te među prvih šest zemalja koje su 1951. započele proces europskog ujedinjenja, odnosno koje su postavile temelje današnje Europske unije

Sati 18,30, jedan tužni 10. studenoga 1975. Sala delle Armi u vili Leopardi Dittaiuti, na brdu San Pietro u Osimu. Stari stol. [...] Dva hitra potpisa, kao urezana dvjema bajunetama sa zida, odsjekla su komad zemlje površine 529 četvornih kilometara s 63 tisuće stanovnika, od čega 53.317 Talijana i 9.683 Slovenca (Rocchi, 1998: 169).

Osimski sporazum definitivno je potvrdio suverenitet jugoslavenske države nad područjem bivše zone B, te talijanski u zoni A, kao i razgraničenje na moru čime je potvrđen epikontinentalni pojas koji su dvije države postigle bilateralnim sporazumom iz 1968. godine. U Osimu je finalno riješeno i pitanje državljanstva stanovnika Slobodnog teritorija Trsta pri čemu su oni u zoni B automatski izjednačeni s jugoslavenskim državljanima s mogućnošću da se dobrovoljno isele u Italiju kao optanti. Značajka je Osimskog sporazuma i u tome što se manjinska prava prepuštaju nacionalnom zakonodavstvu države koja je stekla suverenitet na pripalom području.

Osimski sporazum koji je stupio na snagu razmjenom ratifikacijskih isprava u Beogradu 3. travnja 1977., predstavlja međunarodnopravni i politički epilog dugog razdoblja nereguliranih talijansko-jugoslavenskih odnosa koje je trajalo punih trideset godina (od Ugovora o miru 1947.). U činjenici da do ovoga sporazuma nije postojao formalni međunarodnopravno priznati suverenitet Jugoslavije na području zone B (tj. dijela zapadne Istre) – bez obzira što je tamo kroz tri desetljeća u potpunosti zaživjela jugoslavenska državno-politička realnost – esuli i desničarske stranke vidjeli su posljednje uporište legitimiteta za očuvanje barem dijela talijanske Istre. Stoga je potpisivanje toga sporazuma izazvalo snažne reakcije brojnih predstavnika esula i talijanske politike koji su, ne mireći se s tim činom, izazvali emocionalnu „domoljubnu rezonanciju“ (Boyer, 2006: 331) koja će u Italiji doživjeti pravi *revival* 1990-ih godina kada Osimski sporazum ponovo postaje predmetom povijesne revizije i propitivanja u kontekstu reguliranja odnosa s novonastalom hrvatskom državom. Distancirajući službenu politiku države od tih novih zahtjeva za revizijom Osima, talijansko je Ministarstvo vanjskih poslova 23. listopada 1992. objavilo službeno priopćenje za medije u kojemu objašnjava kako je na temelju međunarodnoga prava „Italija primila na znanje unilateralnu izjavu Slovenije u vezi s velikim brojem ugovora potpisanih tijekom prošlih desetljeća između Italije i bivše Jugoslavije, među kojima je i Osimski sporazum“.

Snažne reakcije na Osimski sporazum bile su potaknute i činjenicom da definitivni gubitak nade i očekivanja što ga simbolizira ovaj akt, ima uporište u živom sjećanju esula koji su te 1975. doživjeli posljednji sraz između svog komemorativnog impulsa i realpolitičkog

stava države. Mnogi su kritičari Osimskog sporazuma pak tvrdili da njegovo potpisivanje u tadašnjim međunarodnopolitičkim okolnostima nije predstavljalo obvezu Italije te da je vlada „iz demokratskih razloga“ trebala u vezi s time „konzultirati izravno zainteresiranu populaciju“ (esule) kako bi se „izbjegli ovi preteški propusti“ (Rocchi, 1998: 171).

Naime, međunarodnopolitička klima u vrijeme potpisivanja Osimskog sporazuma (1975.) bila je posve različita u odnosu na okolnosti u kojima je Italija bila primorana prihvatiti Ugovor o miru (1947.) i Londonski memorandum (1954.). U 70-im godinama 20. stoljeća, Italija se već snažno profilirala kao vjerodostojna članica euroatlantskih integracija i ujedno jedna od najsnažnijih ekonomija svijeta. Odnosi sa SAD-om, Velikom Britanijom i Francuskom, primjerice, koji su do kraja 40-ih godina bili obilježeni sindromom ratnog neprijateljstva, u vrijeme potpisivanja Osimskog sporazuma već su se pretvorili u čvrsto partnerstvo u kojemu je Italija s tim zemljama dijelila iste vrijednosti demokracije i ljudskih prava. Osim toga, sporazum je potpisan u vrijeme popuštanja hladnoratovske napetosti koje je obilježila helsinška Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS) označivši pozitivnu prekretnicu u odnosima između socijalističkog i kapitalističkog bloka¹⁸⁹ te je završila potpisivanjem Helsinškog akta kao političke deklaracije koja obvezuje države potpisnice da se u međunarodnim odnosima vode načelima jednakosti među državama, odsustva primjene sile, poštivanja granica i teritorijalnog integriteta zemalja kao i suradnje na ekonomskom, sigurnosnom i političkom planu (Čehulić, 2003: 107-111).

Upravo takva obilježja međunarodne okoline iz vremena potpisivanja Osimskog sporazuma, podijelila su talijansku političku javnost, ali i povjesničare u vezi s interpretacijom nužnosti njegova potpisivanja. Dok je državna politika zastupala službeno stajalište o talijanskom odgovornom doprinosu miru i trajnoj stabilnosti Europe upravo u duhu načela KESS-a, u esulskim i desničarskim političkim krugovima prevladavalo je uvjerenje kako je upravo u kontekstu politički „relaksirane“ Europe 70-ih godina, a imajući u vidu svoj osnaženi međunarodni položaj, Italija trebala odlučno diplomatski zagovarati barem provedbu referenduma na kojem bi stanovnici bivših zona A i B odlučili o teritorijalnoj i političkoj sudbini tih područja i pripadajućeg stanovništva.

Podvrgnut povjesničarskim i političkim interpretacijama u kojima se „analiza“ i „osjećaji“ izdašno nadopunjuju, Osimski sporazum je postao jednim od važnih simbola mitske prošlosti upisane u javnom sjećanju esula. Gajeći prema njegovim učincima snažne

¹⁸⁹ Na tim pregovorima koji su se vodili u Helsinkiju od 1973. do 1975. godine, sudjelovalo je 35 europskih zemalja s različitim političkim poretcima (osim Albanije) te Kanada i SAD, s ciljem stvaranja „nove slike Europe“, tj. približavanja i veće suradnje među zemljama istočne i zapadne Europe („politika detanta“)

osjećaje, esuli i nova desnica su 1990-ih godina kroz pitanje Osimskog sporazuma oblikovali i podupirali novu politiku pamćenja, okupljali pristaše i nastojali delegitimirati političke protivnike kojima Osim nije predstavljao metaforu „nacionalne štete“.

Posljednji „veliki“ hladnoratovski ugovor između Italije i Jugoslavije koji tretira esulsko pitanje, jest Sporazum o definitivnom reguliranju svih uzajamnih obveza potpisan u Rimu 18. veljače 1983. S ciljem operativne provedbe članka 4. Osimskog sporazuma, Rimski je sporazum obvezao jugoslavensku vladu da financijski obešteti Italiju na ime iseljenih građana zone B Slobodnog teritorija Trsta za njihovu napuštenu imovinu. Sastavljen od samo tri članka, Rimski sporazum: 1.) dobra bivših talijanskih građana zone B definira kao vlasništvo SFR Jugoslavije, 2.) utvrđuje iznos od 110 milijuna američkih dolara koji je Jugoslavija dužna isplatiti Italiji na ime tih dobara, i 3.) precizira da će se taj iznos uplatiti u 13 jednakih rata počev od 1. siječnja 1990. na račun Ministarstva financija otvoren u Banca d'Italia. Prije disolucije države, SFR Jugoslavija je isplatila dvije godišnje rate, po jednu 1990. i 1991. godine, u ukupnom iznosu od oko 17 milijuna dolara. Obvezu isplate preostalog dijela duga, preuzele su države sljednice Slovenija i Hrvatska u omjeru 60 naprema 40 posto. Budući da je Italija odbijala dostaviti dvjema novonastalim državama račun za uplatu preostalog jugoslavenskog duga, Slovenija je svoj udio od 56 milijuna dolara uplatila na fiducijarni račun u Dresdner banci u Luxembourg te o tome diplomatskom notom obavijestila Rim, a Hrvatska svoj dio duga u iznosu od oko 35 milijuna dolara još nije uplatila uslijed činjenice da talijanska vlada nije odgovorila na njezine apele za dostavom računa. Naime, zbog stajališta da esulsko pitanje treba rješavati ne samo u užem financijskom, nego u širem horizontu ljudskih prava, izjednačujući ih u potpunosti s hrvatskim (i slovenskim) državljanima u postupku denacionalizacije njihovih dobara, Italija nije prihvatila hrvatsko-slovensku sukcesiju Rimskog sporazuma kao ni bilateralni dogovor tih dviju država o omjeru isplate preostalog duga¹⁹⁰. Rimski sporazum ostao je jedini međunarodni akt koji pravno nije „konzumiran“ u bilateralnim talijansko-slovenskim i talijansko-hrvatskim odnosima, predstavljajući daljnji vanjskopolitički izazov za sve tri zemlje. U rješavanju tog bilateralnog pitanja pokazuje se nezaobilaznim potreba nadilaženja oprečnih politika povijesti iz kojih proizlaze hrvatski i talijanski pogledi na esulsku prošlost i sadašnjost.

¹⁹⁰ Grupa talijanskih eksperata za međunarodno pravo koju čine sveučilišni profesori Riccardo Luzzatto, Giorgio Gaja, Alberto Miele i Maurizio Maresca, izradili su 2002. studiju o pravnom položaju nekretnina bivših talijanskih vlasnika na području današnje Hrvatske i Slovenije. Studija je objavljena 2006. pod naslovom *La situazione giuridica dei beni italiani in Croazia e in Slovenia*

5.2. *Esuli vs. rimasti* u vanjskoj politici Italije ranih 1990-ih godina

Suočena s raspadom susjedne jugoslavenske države, vanjska politika Italije na samom početku 1990-ih godina, bila je prioritetno fokusirana tek na položaj i perspektivu talijanske nacionalne zajednice koja je živjela na području bivših socijalističkih republika Hrvatske i Slovenije. Pitanje esula, u procesu osamostaljivanja novih suverenih država i njihova međunarodnog priznanja, još se nije pojavilo u diplomatskim odnosima Italije s Hrvatskom. Najvažnije pitanje koje je Italija postavila kao uvjet priznanja samostalnosti dviju novonastalih država, Hrvatske i Slovenije, odnosilo se na talijansku manjinu, odnosno na jamstvo Zagreba i Ljubljane da se razgraničenje između novih država neće odraziti na cijepanje autohtone talijanske etničke zajednice na njihovu povijesnom prostoru.

S tim ciljem, Hrvatska i Italija potpisale su 15. siječnja 1992. Memorandum o razumijevanju (*Memorandum d'Intesa*), međunarodni sporazum između dviju država u kojemu se prvi put izriječno spominje „masovni egzodus talijanskog stanovništva iz područja njihove povijesne nazočnosti“. Pozivajući se na Završni akt Konferencije o sigurnosti i suradnji (KESS) iz 1975. i druge međunarodne dokumente kojima se reguliraju prava nacionalnih manjina, u Memorandumu je naznačeno nekoliko ključnih odrednica: obje države potvrđuju autohtoni karakter talijanske nacionalne zajednice kao i njezina specifična obilježja, konstatira se da će se talijanska manjina koja povijesno boravi na području Hrvatske i Slovenije, njihovim osamostaljenjem naći u dvije različite države te se smatra značajnim priznanje da se radi o jednoj te istoj talijanskoj manjini i potrebi da se osigura njezin jedinstveni tretman u obje države. Ovim Memorandumom hrvatska i talijanska vlada obvezale su se da će, odmah nakon priznanja nezavisnosti Republike Hrvatske od strane Italije, pristupiti izradi bilateralnih ugovora o zaštiti talijanske manjine. Memorandum je koncipiran i sastavljen kao tripartitni sporazum koji su trebale prihvatiti Italija, Slovenija i Hrvatska, ali slovenska vlada nije tada potpisala takav međunarodni ugovor.

O presudnoj važnosti ovog Memoranduma koji jamči nedjeljivost talijanske manjine na području dviju novonastalih država, svjedoči i događaj iz 1995. godine kada su čelnici Talijanske unije „zatražili“ povlačenje tadašnjeg veleposlanika Italije u Zagrebu Paola Pense. Povod je bila upravo izjava Pense koju je prenio manjinski talijanski list *La voce del popolo*, a kojom je on iskazao potrebu organizacijskog dijeljenja talijanske nacionalne zajednice koja živi u Hrvatskoj i Sloveniji. Neočekivani sukob na relaciji hrvatski Talijani - talijanski veleposlanik, medijski je izdašno pratio tršćanski *Il Piccolo* objavljujući u nekoliko brojeva

naslove tipa „*Talijanska unija protiv Pense*“, „*Talijanska unija traži glavu ambasadora u Zagrebu*“, „*Pensa-Unija, postignut mir*“. Hrvatski tjednik *Panorama* u broju od 26. travnja 1995., pod naslovom identičnim kao u *Il Piccolou* „*Talijanska unija traži glavu ambasadora u Zagrebu*“, opširno je izvijestio o cijelom slučaju, istakavši zasebno reakciju predsjednika Skupštine Talijanske unije Giuseppea Rote pod naslovom „Nitko nas neće dijeliti“, a u kojoj on, između ostaloga, navodi kako „takvo dijeljenje nikada nije bilo prihvaćeno od strane Talijanske unije koja se čvrsto drži načela jedinstva i nedjeljivosti cjelokupne nacionalne zajednice, a što je sankcionirano i Memorandumom [...] od 15. siječnja 1992, kojega su potpisale Italija i Hrvatska, a Slovenija uzela u posebno razmatranje“.

U ranim 1990-im godinama, kada je u pitanju Hrvatska, u fokusu talijanske vanjske politike, dakle, nisu *esuli* nego *rimasti*, odnosno pripadnici talijanske manjine koja se nakon gotovo pola stoljeća ponovo suočava s promjenom državno-teritorijalnih i kulturno-političkih pretpostavki svoje egzistencije. U tome razdoblju, prošlost i njezina interpretacija još nisu obilježile diplomatsko-političke odnose dviju država već su se prijepori eventualno mogli identificirati, i to poglavito u medijskoj sferi, u vezi s ulogom, položajem i pravima talijanske manjine.

U prilog tome govori i činjenica da je hrvatsko Ministarstvo vanjskih poslova jedno od svojih prvih 'prosvjednih' diplomatskih nota talijanskoj strani uputilo nakon donošenja zakona br. 91 iz 1992. godine, kojim Italija omogućuje državljanstvo pripadnicima svoje manjine u Hrvatskoj. Ta je hrvatska diplomatska reakcija izazvana reguliranjem legislativnih odnosa između talijanske države i talijanske manjine u Hrvatskoj, dakle hrvatskih državljana. *Esuli*, u toj ranoj fazi 1990-ih - iako je već započeo snažan prodor njihovog narativa u javnu sferu - još nisu postigli relevantan funkcionalni utjecaj na vanjskopolitički segment djelovanja svoje države. Talijanska je diplomacija u tom početnom razdoblju hrvatske državne samostalnosti, svoj utjecaj prvenstveno usmjerila na osiguravanje položaja i prava svoje manjine u novonastaloj državi zahvaćenoj ratnim prilikama. To potvrđuje, primjerice, i razlog posjeta ministrice vanjskih poslova Susanne Agnelli početkom 1995. koja je došla u službeni posjet Zagrebu potaknuta prvenstveno odlukom Ustavnog suda RH kojom su iz Statuta Istarske županije izbrisane neke odredbe u svezi s pravima pripadnika talijanske manjine u ovoj regiji.

Talijanska je politika - Memorandumom iz siječnja 1992. i brojnim drugim inicijativama, poput Zakona Boniver kojim se sunarodnjacima u Hrvatskoj olakšava rad i boravak u Italiji - iskazivala naglašenu skrb za svoju manjinu u istočnome susjedstvu. Kao reakcija na te benefite, pojavili su se u Hrvatskoj medijski napisi o „nelogičnom“ i

„neprirodnom“ porastu broja Talijana na istarsko-riječkom području. Jedan od primjera takvih 'upozorenja' je tekst Armanda Černjula u *Večernjem listu* od 20. svibnja 1996. pod naslovom „Kome trebaju 'prekobrojni' Talijani“, a u kojem se autor osvrće na pisanje *Il Piccolo* koji je iznio podatak da u Hrvatskoj i Sloveniji žive 33.272 Talijana, što je za 10.458 više nego što ih se izjasnilo na popisu stanovništva 1991. *Večernji list* je tim tekstom ukazao na pojavu, izazvanu zasigurno i ekonomskim razlozima, da se pri upisu u talijanske zajednice u Istri i Rijeci izjašnjavaju Talijanima i osobe koje to nisu (Hrvati, Slovenci, Srbi, Crnogorci), pa „čak i djeca kojima nijedan od roditelja nije pripadnik talijanske etničke grupe“. Takve su pojave i medijski napisi posljedično poticali hrvatski nacionalistički diskurs koji je u tome vidio skrivenu ulogu talijanske politike s ciljem 'umjetne talijanizacije' tih područja.

Izostanak teme esula u službenim hrvatsko-talijanskim odnosima na samom početku 1990-ih godina, logična je posljedica činjenice da se u Italiji u tome razdoblju još nije konstituirala nova politika povijesti nošena alternativnim intepretacijama (po)ratne prošlosti. Međutim, esulske asocijacije i neke političke stranke desnice, u padu komunizma i ratnoj dezintegraciji socijalističke Jugoslavije, odmah su vidjele povijesnu priliku za izgradnju nove „istočne politike“ talijanske države. Od političkih stranaka u tome je prednjačio postfašistički Talijanski socijalni pokret - Nacionalna desnica (*Movimento sociale italiano - Destra nazionale*) koji će se 1995., na čelu s Gianfrancom Finijem, transformirati u *Alleanza nazionale*.

Zagovarajući revizionističku i revanšističku politiku kada su u pitanju (po)ratna događanja na istočnoj granici, Gianfranco Fini i njegov bliski suradnik Roberto Menia organizirali su nakon raspada Jugoslavije simbolične političke akcije poput npr. one iz 1991. kada su predvodili bakljadu sa stotinama barki koje su isplovile iz Tršćanskoga zaljeva s porukom da je „sada trenutak da vratimo talijanske zemlje domovini“ (Grubiša, 2007: 212). Čelnici ove stranke su otvoreno zagovarali potrebu revizije Osimskog sporazuma i drugih međunarodnih ugovora koje je Italija potpisala s bivšom Jugoslavijom, uz središnji argument da ta komunistička država više ne postoji i da je potrebno iznova definirati odnose s novonastalim republikama u svjetlu novog međunarodnog poretka. Političke parole tipa „Osim je nadiđen“, „Osim je mrtav“, „Osim-bis“ i drugi revizionistički zahtjevi, dobili su medijsku pozornost senzibilizirajući političku javnost u vezi s pitanjem (po)ratne prošlosti na „istočnoj granici“.

Ista očekivanja iskazao je i jedan dio esulskih čelnika apelirajući na Ministarstvo vanjskih poslova Italije da pokrene političke mehanizme kojima bi Osimski sporazum postao

predmetom novog pregovaranja s novonastalim državama Hrvatskom i Slovenijom. Tršćanska sekcija Slobodne općine Zadar u egzilu na čelu s Renzom De'Vidovichem javno je, stoga, iznijela kritiku na račun svoje vlade saznajući da je državni tajnik Valdo Spini 30. srpnja 1992. potpisao sporazum kojim se Sloveniji priznaje pravno sljedništvo nad svih pedesetak ugovora koje je bivša Jugoslavija potpisala s Italijom, a među kojima je i Osimski sporazum (De' Vidovich, 1993: 87-88). Potaknuta 'slovenskim slučajem', tršćanska delegacija zadarskih esula uputila je 5. prosinca 1992. javno prosvjedno pismo ministru vanjskih poslova Emiliju Colomбу očekujući od njega da „neće aktivirati analogni automatizam u odnosima s Republikom Hrvatskom“ koja bi u tom slučaju postala pravni sljednik međunarodnih ugovora koji su „koštali Italiju odnarođivanja Dalmacije, Zadra, Rijeke i Istre“ (De' Vidovich, 1993: 74).

Esuli su, referirajući se na poslijeratno iskustvo, zastupali stav da u novom međunarodnopolitičkom kontekstu pada komunizma i nestanka socijalističke Jugoslavije, više „ne postoje razlozi koji bi zapadne saveznike potakli da Italiji nametnu Osimski sporazum, da Italija nema ograničeni suverenitet koji je proizlazio iz Sporazuma u Jalti, nije više u podaničkom odnosu prema SAD-u te da Jugoslavija više ne predstavlja teren sukoba u slučaju agresije sada već propalog Sovjetskog Saveza“ (De' Vidovich, 1993: 91). Međutim, u realističkoj perspektivi međunarodnih odnosa, revizija potpisanih ugovora nije bila u agendi talijanske državne politike, štoviše nije prihvaćen ni zahtjev esula da se njihov predstavnik uključi u sastav talijanskog izaslanstva za opće bilateralne pregovore s novonastalim državama s područja bivše Jugoslavije.

Dakle, na samom početku 1990-ih godina službena politika Talijanske Republike još uvijek nije korespondirala s esulskom kulturom sjećanja. Drugim riječima, esuli svoju matičnu državu, sve do formalnog povratka desnice na vlast, nisu percipirali kao „prijateljsku silu“ (Jović, 2014: 19) koja bi štitila njihove interese i vrijednosti. Stoga su asocijacije esula još uvijek bile prepuštene vlastitim snagama, sredstvima i načinima senzibiliziranja političke javnosti za vlastitu sliku prošlosti. Putem konferencija, foruma, priopćenja i medijskih nastupa, nastojalo se uvjeriti političku javnost, poglavito državne dužnosnike, da slom komunizma i raspad Jugoslavije predstavljaju „prijelomni trenutak“ za novu politiku povijesti. Primjerice, list *Il Giornale* od 28. kolovoza 1992., pod naslovom „Negirana i izdana Dalmacija“ (*La Dalmazia negata e tradita*) objavljuje tekst Piera Buscarolija kojim se ukazuje na potrebu ponovnog razmatranja Osimskog sporazuma i cjelovitih odnosa između Hrvatske i Italije, a iste novine objavljuju i javni poziv na potpisivanje „narodne peticije u

Trstu kojom se od talijanske vlade zahtijeva maksimalna odlučnost u reviziji Osimskog sporazuma, s ciljem da se istarskim i dalmatinskim esulima omogući povrat dobara koja su pod prisilom napustili kako bi ostali vjerni Italiji“ (De' Vidovich, 1993: 92)

U razdoblju od 1991. do uspostave prve desničarske vlasti u povijesti Talijanske Republike do koje je došlo 1994. godine, konfliktni narativi u hrvatsko-talijanskim odnosima mogu se identificirati uglavnom na relaciji hrvatska vlast - talijanska desnica i/ili hrvatska vlast - esuli.

Jedna od prvih javnih polemika između hrvatskog državnog vrha i talijanskih esula potaknuta je nakon 40. godišnjeg skupa Zaratina održanog 18./19. rujna 1993. u Trstu. Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman reagirao je na izjavu gradonačelnika Zadra u egzilu Ottavija Missonija koji je na tome skupu iznio svoje viđenje Dalmacije kao europske regije kojoj bi valjalo priskrbiti specijalni autonomni status, te na činjenicu da je ovaj esulski skup najavljen i održan kao „nacionalni skup Dalmatinaca“. Utjecajni dnevni list *Corriere della Sera* u broju od 28. rujna 1993. objavio je tekst pod naslovom „Tuđman napada Missonija“ (*Tudjman attacca Missoni*), navodeći optužbe koje je hrvatski predsjednik iznio na račun „modnog kreatora po zanimanju i Dalmatinca po domovini“. Prema pisanju ovog lista, Tuđman je za Missonija kazao da je „podstrekač talijanskog imperijalizma, simbol prijetnje za aneksijom Hrvatske, iredentistički agitator i poklonik Velike Srbije“. Autor članka Roberto Morelli zaključuje kako Missonijev prijedlog o autonomiji Dalmacije za hrvatsku stranu znači samo jedno – „secesionizam u talijanskom stilu koji zajedno s autonomijom Istre minira korijene hrvatstva“.

Navodeći da je navedene optužbe iznio u Zagrebu u sklopu svečanog obilježavanja 50. godišnjice priključenja Dalmacije, *Corriere della Sera* citira nadalje Tuđmanove riječi:

„Znakovito je da je održan jedan susret kojega je *Corriere della Serra* opisao kao nacionalni skup Dalmatinaca na kojemu se jedan talijanski modni kreator predstavio ništa manje nego kao gradonačelnik Zadra u egzilu. [...] Njegovi zahtjevi idu u prilog velikosrpskom ekspanzionizmu“

Missonijev odgovor Tuđmanu u istome članku, uvjerljivo oslikava opreku između dvaju političkih narativa u poimanju dalmatinskog identiteta:

Nemam ništa protiv Hrvatske i nisam uvrijedio nikoga. Rekao sam i ponavljam: ako on Dalmaciju naziva 'Južnom Hrvatskom', to me nimalo ne čini zadovoljnim. Ja ne govorim o talijanstvu nego o Dalmaciji koja je oduvijek mediteranska, venetska i latinska. Dalmatinci, bez obzira čiju putovnicu imaju, pa i onu hrvatsku, nisu Balkanci ni Podunavci... Mi smo tamo rođeni, natjerali su nas da

odemo jer bi nam u protivnom prerezali grlo. Uostalom, ovo je skup kakav održavamo već 40 godina, a ja sam već odavno gradonačelnik Zadra u egzilu“

Istoga dana (28. rujna 1993.) dnevnik *Messaggero Veneto*, u tekstu pod naslovom „Ma kakav talijanski imperijalizam“ (*Macché imperialismo italiano*) objavljuje reagiranje člника Slobodne općine Zadar u egzilu, Renza de' Vidovicha, na Tuđmanove optužbe protiv Missonija. De'Vidovich, inače autor knjige koja upravo nosi naslov „Dalmacija regija Europe“, u svome priopćenju, između ostalog, piše:

Pokušaj da se Ottavija Missonija prikaže kao nekog predstavnika nepostojećeg talijanskog imperijalizma koji bi htio prisvojiti Istru i Dalmaciju, predstavljajući pri tom kao novost činjenicu da postoji dužnost gradonačelnika Slobodne općine Zadar u egzilu (utemeljene još prije 50 godina) – simptom je dezinformiranosti najviših organa hrvatske države koji jedan prijedlog za postizanjem mira i suradnje brkaju s ekspanzionističkom aktivnošću koja nikome ne pada na pamet.

Manifestacije konkurentskih i konfliktnih talijansko-hrvatskih narativa glede kulture sjećanja i modusa suočavanja s prošlošću, značajno su obilježile (vanjsko)političku scenu Italije i prije formalnog konstituiranja desničarske vlade 1994. godine. Javna afirmacija i uspon desničarskih interpretacija prošlosti potaknuti slomom komunizma u Europi, značajno su doprinijeli izbornoj pobjedi koalicije koju su 1994. činili Lega Nord, postfašistički Movimento sociale i Forza Italia, formirajući Prvu Berlusconijevu vladu. Slike prošlosti koje su do tada preživljavale u obiteljskim narativima esula, ceremonijalnim aktivnostima esulskih udruga i u glasovima marginalnih desničarskih organizacija, zadobile su legitimitet javnosti. Time je započeo i proces formalne institucionalizacije nove politike povijesti koja će se sljedećih petnaestak godina aktivno profilirati i putem vanjske politike Talijanske Republike.

5. 3. Hrvatsko-talijanski spor vs. „esulsko-srpsko savezništvo“

Početnu fazu hrvatsko-talijanskih „neslužbenih“ prijepora na pragu 1990-ih godina obilježio je, između ostalog, utjecaj predstavnika ekspanzionističke srpske politike, generirajući negativan političko-psihološki učinak na ionako skeptične percepcije između hrvatskih vlasti s jedne, i predstavnika esula i talijanske desnice, s druge strane.

Uoči formalnog raspada SFR Jugoslavije, na samom početku 1990., srpski akademik Dobrica Ćosić, analizirajući moguće posljedice odvajanja Hrvatske iz jugoslavenske federacije, izjavio je, između ostalog, kako bi se Istra, Rijeka i Zadar u tom slučaju legitimno mogle vratiti pod suverenitet Italije. Izjava Dobrice Ćosića, koji se već tada smatrao jednim

od kreatora nacionalističkog programa velikosrpske politike (*Memorandum Srpske akademije nauka*), izazvala je snažnu političku reakciju Skupštine općine Zadar, predstavničkog tijela zadarskoga kraja u vrijeme socijalističkog državnog poretka. Bila je to u povijesti SFR Jugoslavije prva javna manifestacija službenog hrvatsko-srpskog prijepora u vezi s „talijanskim pravima“ na istočnu obalu Jadrana, a koja će se nakon državnog osamostaljenja Hrvatske nastaviti u različitim oblicima i s različitim intenzitetima, kroz paradigme „antihrvatskog srpsko-talijanskog savezništva“

Jednu od najeksplicitnijih medijskih manifestacija srpsko-talijanskog „savezništva“ uperenog protiv hrvatske politike koju je personificirao Franjo Tuđman, predstavlja tekst Claudija Bernierija koji je u broju od 4. listopada 1993. objavio tjednik *L'Europeo*. Naslov teksta „*Preokret: i Talijani se udružuju sa Srbima*“, a poglavito nadnaslov „*Službeni poziv četnika. Našim istarskim i dalmatinskim sunarodnjacima. Cilj: zajednički front protiv Hrvatske*“ – medijski je označio vrhunac divergencije između službene hrvatske politike i esula. Spomenuti tekst započinje citiranom izjavom „kapetana“ Dragana Vasiljkovića koji je, navodno, 1991. talijanskim novinarima rekao: „*Onda, gospodo, želite li ponovo uzeti Zadar i Rijeku?*“,¹⁹¹ da bi odmah u nastavku autor članka konstatirao kako „srpsko-talijanska osovina u antihrvatskoj funkciji danas više nije samo politička fantazija“. Kao protagonisti ove „diplomatske idile između Srba i Talijana“, u tekstu se navode srpski svećenik Ilija Ivić, „duhovni poglavar Srba u Trstu“, i Ottavio Missoni, modni kreator na čelu Slobodne općine Zadar u egzilu.¹⁹²

Nadalje, *L'Europeo* navodi i postojanje jedne talijanske postrojbe, „bataljuna Garibaldi“ s osamdesetak boraca, dalmatinskih Talijana, koji se navodno „na prvim linijama bore protiv Hrvata razvijajući svoju trobojnicu“. Postojanje tog bataljuna potvrđuje u tekstu i Renzo de' Vidovich, lider dalmatinskih esula u Trstu, koji u ovome tjedniku, između ostaloga, izjavljuje:

U Istri i Dalmaciji je oko sto tisuća Srba koji su alarmirani mogućim budućim etničkim čišćenjem od strane Tuđmanovih Hrvata. Zbog toga Srbi traže savezništvo,

¹⁹¹ Gotovo identično iskustvo s boravka u Krajini 1991. zabilježio je u jednoj svojoj reportaži za visokotiražni talijanski tjednik *Famiglia cristiana*, novinar Carlo Remeny napisavši: „Ne znam zbog čega, ali u Kninu su mi svako malo nudili Zadar“.

¹⁹² U tome je razdoblju hrvatsko-esulske odnose dodatno opterećivala i činjenica da su i predstavnici izbjeglica srpske nacionalnosti iz zadarskoga kraja koji su napustili grad i zaleđe tijekom 1991. i/ili nakon akcije Maslenica 1993., formirali 'Srpsku slobodnu opštinu Zadar' u izbjeglištvu na čijem je čelu bio Mladen Kalapač. Te dvije homonimne „zadarske“ asocijacije, talijanska i srpska, iako su nastale u sasvim različitim povijesnim okolnostima te s različitim motivima, u velikom dijelu hrvatske političke javnosti percipirane su kao „antihrvatski saveznici“

kako s talijanskom manjinom koja je preostala u Dalmaciji, tako i s nama esulima koji živimo u Italiji.

Antagonistička faza hrvatsko-esulskih odnosa koja koincidira s razdobljem trajanja Domovinskog rata, odvijala se izvan službene scene međudržavnih odnosa, ali je značajno utjecala na oblikovanje vrlo skeptičnih međunacionalnih odnosa koji su se u Hrvatskoj na unutarnjem planu reflektirali na percepciju talijanske manjine, a na vanjskome na talijansku državu i narod. Tome su u bitnome doprinosila medijska izvješća poput ovoga iz tjednika *L'Europeo* iz kojega se moglo saznati da je čak planiran „službeni posjet delegacije iz Knina skupu Slobodne općine Zadar u egzilu koji se održao u rujnu 1993. u Trstu“. Prema istome novinskom izvješću, bilo je predviđeno da se Ottavio Missoni i „kapetan“ Dragan sastanu u Sali „Illiria“ u tršćanskoj luci, međutim „srpskim izaslanicima talijanska vlada nije izdala ulaznu vizu“ tako da je, kako piše *L'Europeo*, „modni stilist Missoni grmio protiv Hrvata bez mogućnosti da dobije pljesak srpskoga saveznika“. Do planiranog službenog susreta dalmatinskih esula i srpskih secesionista ipak nije došlo već je inicijativa nastavljena pozivom Rade Tanjge, rektora kninskog univerziteta „Nikola Tesla“, predstavnicima esula da posjete Krajinu.

No, kako navodi *L'Europeo* u članku objavljenom na cijeloj stranici, ovo savezništvo Talijana (esula) sa Srbima u Hrvatskoj dovelo je do zaokreta u povijesnim odnosima hrvatske i talijanske desnice. Autor konstatira kako su na samom početku rata u bivšoj Jugoslaviji, svi talijanski 'missini' (bivši članovi i pobornici fašističke stranke) „simpatizirali Hrvate kao zaštitnike katoličanstva i antikomunizma koji se bore protiv crvenih Miloševićevih Srba“. Sada, međutim, kada je Hrvatska postala nezavisna i kada pritišće talijansku manjinu, sve se preokrenulo – zaključuje Bernieri. Na samom kraju teksta, citiran je i rimski neofašist Andrea Insabbato, „poznat po tome da je okupio jednu grupu dragovoljaca koji su se išli boriti na strani hrvatskih ustaša“, a čija izjava ocrtava diferencirane ideološke motive talijanskih desničara s početka 1990-ih glede naklonosti sukobljenim stranama u hrvatskom Domovinskom ratu. Neofašist Andrea Insabbato je, naime, izjavio: „*Oni koji idu sa Srbima zovu se bataljun Garibaldi. A Garibaldi je bio mason. Ja sam pak rimokatolik*“.

U prvim godinama 1990-ih, srpske vlasti u Krajini, polazeći od pretpostavke istovjetnosti strateških interesa talijanske i srpske politike u Dalmaciji, pokreću različite aktivnosti i inicijative. Mediji iz toga razdoblja bilježe, primjerice, talijansku turneju Jovana Raškovića, zatim pismo krajinskog parlamenta talijanskim vlastima u kojima se „izražava zabrinutost“ zbog „katastrofalno lošeg stanja“ u kojemu se nalaze pripradnici talijanske

manjine u Zadru, te izbor Mladena Kalapača za predsjednika „srpske opštine Zadar“. *Narodni list* u jednome izdanju iz 1994. piše kako je praksa krajinskih vlasti da „preko Zadra koketira s Italijom“ postala „okosnicom njihove vanjskopolitičke akcije“. U istome članku, pod naslovom „*Berlusconi pozvao Mikelića?*“, ispituje se (ne)istinitost takve vijesti koja je imala određene implikacije i na diplomatskoj razini, a u kojem je ipak objavljen demanti u kojemu Antonio Tajani, zadužen u Prvoj Berlusconijevoj vladi za odnose s javnošću, odbacuje takvu mogućnost navodeći kako se „Italija pridržava kontinuiteta i normi Europske zajednice u rješavanju svih spornih pitanja u međunarodnoj zajednici pa tako i krize u bivšoj Jugoslaviji“.

Političko-ideološki paseizam, odnosno sentimentalističko prizivanje starog talijansko-srpskog (fašističko-četničkog) partnerstva iz Drugog svjetskog rata¹⁹³, bili su u funkciji zadobivanja talijanske (i esulske) naklonosti spram političkih ciljeva Krajine. Pri tome se nije imala u vidu realistička perspektiva međunarodnih odnosa u kojoj glavne aktere ipak predstavljaju države. Zanimljivo je činjenicu da je „međunarodna politika u biti međudržavna politika“ (Jović, 2014: 16), krajinske su se vlasti u svojoj vanjskopolitičkoj taktici – ne mogavši uspostaviti službene odnose s talijanskom državom – morale ograničiti na esulske asocijacije, ustanove i ugledne pojedince iz različitih područja javnoga života Italije. Ipak, bez obzira na rezerviranost talijanske vanjske politike spram krajinskih 'inicijativa', ovi su događaji – s obzirom na njihovu medijsku prisutnost u javnosti – izvršili negativan političko-psihološki utjecaj na međunacionalne i međudržavne hrvatsko-talijanske odnose.

Tome je, između ostalih, doprinio radikalni desničar, dužnosnik Alleanze nazionale Sergio Giacomelli koji je 1995. u jednom od izdanja najtiražnijeg talijanskog tjednika *Famiglia cristiana* govorio o mogućnosti da Hrvatska bude rascjepkana. Svoje stavove iznesene u tom talijanskom glasilu, Giacomelli je pojasnio i u intervjuu hrvatskom tjedniku *Panorama* od 3. svibnja 1995., dakle samo tri mjeseca prije hrvatske akcije Oluja. U tom intervjuu Giacomelli, kojega su neki mediji nazivali „talijanski Žirinovski“, predviđao je sljedeći scenarij:

Ako se ponovo rasplamsa rat između Srba i Hrvata, Hrvatska će osim 'krajine' potpuno izgubiti i Istru prema kojoj Srbi nemaju nikakvih pretenzija. U tom slučaju bi Istra mogla dobiti isti status kakav ima San Marino u Italiji. U svakom slučaju, Ljubljana i Zagreb su osuđeni da postanu njemačke provincije, dok će recimo Pula i

¹⁹³ U borbi protiv partizanskih jedinica, Talijani su u Drugom svjetskom ratu provodili politiku suradnje s četnicima, između ostalog, osnivajući zajedničke antikomunističke milicije tijekom 1941., npr. u Vrani kod Zadra te u Novigradu, Lišanima, Kistanjama i Benkovcu (Kisić Kolanović, 2001: 265).

Kopar postati talijanske provincije. U tome je suština onoga što sam rekao i u tjedniku *Famiglia cristiana*.

Viziju mogućeg povratka Istre pod suverenitet Italije, desničar Giacomelli temeljio je na interpretaciji prošlosti, ali i na potpori koja bi proizlazila iz političkog partnerstva sa Srbima. Priznavši distinkciju između službene talijanske politike i stranačke politike Alleanze nazionale iz razdoblja njezina oporbenog djelovanja, Giacomelli je u intervjuu *Panorami* kazao kako je njegov stranački lider Gianfranco Fini „svojim odlaskom Miloševiću u Beograd vrlo jasno predočio tu politiku“.¹⁹⁴ Svoje viđenje uloge prošlosti u sadašnjosti hrvatsko-talijansko-srpskih odnosa, Giacomelli je ocrtao sljedećom izjavom u intervjuu iz 1995.:

Stav je naše stranke da Italija nije izgubila Istru u ratu s Hrvatskom, jer je taj rat Hrvatska izgubila zajedno s nama. U tome je ratu Italija bila na strani Hrvata, a protiv Srba jer, kao što znate, u ožujku 1941. srpsko je vodstvo opovrgnulo savez što ga je jugoslavenska vlada potpisala s Italijom, Njemačkom, Mađarskom i drugima. Zato su Italija i Njemačka stale na stranu Hrvatske i omogućile joj stvaranje velike države pod vodstvom Ante Pavelića. Dakle, mi smo izgubili Istru u korist Jugoslavije, a ne Hrvatske. Stoga nam i Srbi danas govore: Jugoslavije više nema pa se i Istra, što se njih tiče, može vratiti Italiji.

U simboličkoj inscenaciji krajinske vanjske politike prema esulima ilustrativan je, primjerice, slučaj ugledne talijanske humanitarke, djelatnice Međunarodnog Crvenog križa i članice Mješovite hrvatsko-talijanske komisije Edde Cattich dall'Antonia, podrijetlom iz Zadra, kojoj je Republika Srpska Krajina, odlukom Skupštine, vratila obiteljski zemljišni posjed u zadarskome zaleđu, na prostoru od Smokovića do Babinduba te joj ponudila srpsko državljanstvo. Iako je ova rođena Zadranka koja je zauvijek napustila grad po svršetku rata organizirala sustavnu i vrlo izdašnu humanitarnu pomoć koja je iz Italije stizala 1990-ih godina građanima ratom ugroženog Zadra, lokalne zadarske vlasti predvođene HDZ-om odbile su prijedlog da joj se uruči jedno od službenih gradskih nagrada ili priznanja.¹⁹⁵

Nakon akcije Oluja kojom je eliminirana srpska vojno-politička kontrola dijela hrvatskog državnog teritorija, predstavnici esula i političke desnice u Italiji počeli su jasnije

¹⁹⁴ Giacomellijevu informaciju o Finijevu posjetu Srbiji, potvrđuje i politička biografija radikalnog desničara iz Alleanze nazionale, Roberta Menije, objavljena na talijanskoj Wikipediji, u kojoj između ostaloga stoji: U ljeto 1991., za vrijeme raspada bivše Jugoslavije, zajedno s Gianfrancom Finijem otišao je u Beograd gdje je diskutirao o istarskoj političkoj situaciji. Namjera je bila ponovo otvoriti raspravu o ugovorima kojima su utvrđene istočne granice (https://it.wikipedia.org/wiki/Roberto_Menia, pristupljeno 21. 2. 2018.)

¹⁹⁵ U intervjuu tjedniku *Panorama* od 15. 11. 1995., Edda Cattich je izjavila da ju je o odluci kojom joj je vraćena imovina telefonom obavijestio Radovan Karadžić te da mu je zahvalila, ali i rekla da će se u svoje selo vratiti tek kada mu bude mogla prići sa zadarske strane. Svoj stav o toj odluci krajinskih vlasti iznijela je i u razgovoru za *Narodni list* od 8. 12. 1995., kazavši kako „nije ozbiljno shvatila Srbe koji su joj vratili obiteljske posjede od Smokovića do Babinduba“.

artikulirati svoje stavove o čelnicima i politici krajinskih vlasti, uglavnom demantirajući medijske napise o navodnom postojanju „savezništva“ na 'relaciji esuli-Knin' ili 'talijanska desnica-Knin'. Renzo de'Vidovich, predsjednik Slobodne općine Zadar u egzilu, u intervjuu *Nedjeljnoj Dalmaciji* od 21. lipnja 1996. navodi kako su 1993. nakon svoga jubilarnog 40. skupa, bili primorani na adrese talijanskih dnevnih i tjednih listova „poslati na stotine demantija“ zbog povezivanja zadarskih esula s tadašnjom srpskom općinom sličnoga naziva. De'Vidovich u istome intervjuu, o političkim odnosima s predstavnicima krajinskih Srba, kaže:

Predstavnici Knina su kontaktirali s nama više puta, ali nikada nije došlo do političke konvergencije. Dok smo mi, kao i oduvijek, držali da nacionalne granice trebaju biti nadiđene u ujedinjenoj Europi, Srbi su bili na stajalištu formiranja novih etničkih granica u cilju teritorijalnog razdvajanja naroda. Njihove ideje o većoj talijanskoj prisutnosti u Zadru koja bi jamčila povratak esula i morski oslonac 'Krajine', nikada nisu bile prihvaćene ni doživljene realističnim od strane Slobodne općine Zadar u egzilu.

Nadalje, u istome tekstu, De'Vidovich navodi kako je organizacija esula predložila talijanskoj vladi da „preuzme posredničku inicijativu u sprječavanju secesije 'krajine' od Hrvatske“, te otkriva kako su Srbi predlagali „talijansku intervenciju koja bi Zadar učinila ne srpskom lukom, ali izlazom na more kojim bi se oni koristili“.¹⁹⁶

Distancirajući se od optužbi o političkom partnerstvu sa srpskim predstavnicima Krajine, esuli međutim nisu promijenili stavove o hrvatsko-srpskim odnosima te su oni i dalje ostali neprihvatljivi za hrvatski državni vrh. Naime, De'Vidovich je u intervjuu *Nedjeljnoj Dalmaciji* eksplicitno iznio stav esula kako „nema sumnje da su Srbi pokazali nerazboritost u svome držanju“ ali da „ni hrvatska vlada nije iskazala stvarnu volju da na miran način riješi spor“ što je imalo za posljedicu da se „nikome u Europi nije svidio način na koji je Hrvatska vojska prisilila kninske Srbe na egzodus“.

Nepremostivi jaz između dviju politika povijesti (esulske i službene hrvatske) tijekom 1990-ih godina, izvrsno ocrtava tadašnji odgovor De'Vidovicha (1996.) na pitanje kako gleda na budućnost hrvatsko-talijanskih odnosa. Ovaj esulski čelnik u intervjuu kaže:

Hrvatska i Slovenija - kada jednom završi razumljiva egzaltiranost zbog ostvarene nacionalne nezavisnosti – morat će se suočiti sa stvarnošću kao male države

¹⁹⁶ U istome intervjuu *Nedjeljnoj Dalmaciji* De'Vidovich je na slikovit način odbacio sumnje u teritorijalne pretenzije Italije ili esula prema Hrvatskoj i Sloveniji, kazavši: „Čak i kada bi Kučan ili Tuđman darovali Istru i Dalmaciju Italiji, naišli bi ovdje na neprobojan zid i na plebiscitarno 'ne, hvala'. Vjerujte da mi to nije lako izreći kao esulu, Dalmatincu i kao Talijanu“. U jednom drugom intervjuu objavljenom godinu ranije u hrvatskom tjedniku *Panorama* od 2. kolovoza 1995. De'Vidovich je izjavio: „Ideja koju su gurali Srbi da se talijanska trobojnica ponovo vijori na zadarskom zvoniku, dirljiva je, ali mi ne izgleda realistična“.

u zoni vrlo jakog austro-njemačkog gospodarskog utjecaja kao što je bio slučaj stoljećima sve do 1918. godine. [...] Ne treba zaboraviti da je Ljubljana bila Leibach, a Zagreb Agram i da se još u prošlom stoljeću u zagrebačkom parlamentu nije smjelo govoriti hrvatski. Kad se ozbiljno bude shvatila činjenica da su u Veneciji još u 16. stoljeću tiskane knjige na hrvatskom jeziku (i srpskom), dakle 330 godina prije nego se to dogodilo u austrougarskome Zagrebu ili u osmanskome Beogradu, Hrvati i Slovenci prihvatit će činjenicu da ih samo jedno korektno talijansko-hrvatsko, odnosno talijansko-slovensko savezništvo može spasiti od stogodišnjeg skoka unatrag. Za sada postoji psihološka kočnica ovom savezništvu zbog straha da bi Italija mogla vratiti sebi Istru i Dalmaciju.

U uvjetima već oblikovane etnocentrične političke kulture u Hrvatskoj 1990-ih godina, percepcija nametnute (veliko)srpske konotacije na relaciji Talijani-Srbi i/ili esuli-Krajišnici, još je više narušila vjeru u konvergiranje hrvatske i talijanske kulture sjećanja na Drugi svjetski rat i u unaprjeđenje međunacionalnog povjerenja i suradnje.

Politička retorika koja je pratila pokušaje uspostave trajnog dijaloga i partnerstva između esula i talijanske desnice, s jedne, te srpskih vlasti u Krajini, s druge strane, pokazala je u konačnici irelevantnost stvarne talijansko-srpske prošlosti u Drugom svjetskom ratu za efektivno postizanje ciljeva u sadašnjosti. Iako je činjenica, kako tvrdi Steven Knapp, da „prošli fenomen može istovremeno i nalikovati sadašnjem fenomenu i pomoći objasniti ga“ (npr. srpsko-talijanska suradnja iz Drugog svjetskog rata u odnosu na onu iz 1990-ih), 'esulsko-srpsko savezništvo' pokazalo se ipak „nedovoljnim da prošlosti dâ bilo kakvo intrinzično pravo nad sadašnjim djelovanjem“ (Knapp, 2006: 101-102).

5.4. Ulazak esula u vanjsku politiku Talijanske Republike

Proces konstituiranja nove politike povijesti talijanske države s esulima, egzodusom i fojbama kao legitimacijskim narativom, službeno je pokrenut velikim povratkom desnice 1994., te će se eksponencijalno razvijati u sljedećih petnaestak godina. U tome razdoblju, u kojemu su se s prekidima izmijenile četiri Berlusconijske koalicijske vlade desnice i desnoga centra (1994.-2011.), izvršene su značajne promjene politike identiteta i nacionalnoga sjećanja. Poglavitito za vrijeme mandata Druge Berlusconijske vlade (2001.-2005.), u diplomatskim kontaktima predstavnika dviju država, talijanska je strana jasno dala do znanja hrvatskoj da su esuli postali vrlo moćna interesna skupina, s jakim političkim utjecajem na Berlusconijsvu desničarsku vladu te da bez rješavanja pitanja esula neće doći do napretka u bilateralnim odnosima Italije i Hrvatske.

U oblikovanju i pozitiviranju nove talijanske politike povijesti, korištena je izdašno i vanjska politika kao instrument njezina provođenja. Pokazalo se kako je „vrsta vlasti koja se pojavljuje u državi značajan faktor za njezino ponašanje u međunarodnim odnosima“ (Donnelly, 2013: 41).

Godine 1994. kada Finijev postfašistički Movimento sociale, Berlusconijeva Forza Italia i Bossijeva Lega Nord sastavljaju prvu desničarsku vladu u povijesti Republike, identitetski prijepori i konfliktne politike pamćenja počinju obilježavati hrvatsko-talijanske odnose i na diplomatsko-političkoj međudržavnoj razini. U Zastupničkom domu talijanskog parlamenta predsjedavanje Odborom za vanjske poslove preuzima Mirko Tremaglia, bivši borac Mussolinijeve Socijalne Republike. Tremaglia je tu dužnost obnašao od 1994. do 1996. da bi 2001. godine, u mandatu Druge Berlusconijeve vlade, postao ministrom u vladinu Uredu za Talijane u svijetu izborivši se za usvajanje zakona 459/2001 („legge Tremaglia“) kojim je oko četiri milijuna talijanskih državljana u dijaspori dobilo pravo glasanja na izborima u domovini. Njegovo imenovanje za ministra u vladi izazvalo je brojne medijske reakcije u Europi, prikazavši ga, između ostalog, kao „jedinog fašista iz Drugog svjetskog rata na vlasti, koji se s puškom u ruci borio protiv antifašizma na kojemu počiva i sama Europska unija“ (Grubiša, 2007: 35).

Tremaglia je u hrvatskom tjedniku *Globus* od 5. travnja 1996., u svojstvu državnog dužnosnika, javno iznio stav o potrebi revizije Osimskog sporazuma. Tu je vanjskopolitičku odrednicu u odnosima s Hrvatskom, u svome obrazloženju temeljio na činjenici da „nepovredivost granica kao načelo proizlazi iz Helsinškog sporazuma od 1. kolovoza 1975., dok je Osimski sporazum potpisan 10. studenog iste godine“, a na temelju Osimskog sporazuma „granice su ipak promijenjene“. Osim te međunarodnopravne interpretacije po kojoj bi Italija „imala pravo osporiti granice“ sa susjednom Slovenijom i Hrvatskom, Tremaglia je nadalje ustvrdio da je, protivno duhu Osimskog sporazuma, povrijeđeno načelo jedinstva i nedjeljivosti talijanske nacionalne zajednice koja je sada „rasječena“ novom državnim granicom. Pri tome je optužio Sloveniju zbog nepotpisivanja Memoranduma iz 1992., a za Hrvatsku je konstatirao da, iako ga je potpisala, od toga „nema nikakvog rezultata“ s obzirom da je „Ustavni sud poništio 18 od ukupno 36 članaka Statuta Istarske županije u kojemu se tretiraju položaj i prava talijanske manjine na tome području“.

Optužujući demokršćane koji su „potpomognuti masonerijom“ desetljećima nakon rata dominantno obilježili talijansku politiku, predsjednik parlamentarnog vanjskopolitičkog

odbora Tremaglia je u spomenutom intervjuu *Globusu* 1996. eksplicitno najavio novu politiku povijesti nakon što je „Prva republika pala na koljena“:

U Italiji je u posljednje vrijeme započela povijesna revizija, tiskano je na stotine novih knjiga, čak i onih autora koji nikad nisu bili skloni političkoj desnici. Poslije pedeset godina na mnoge se događaje gleda drugom optikom. Najznačajnije je obilježje suvremene politike to što odnosi u njoj više nemaju ideološki karakter. Ovo nije vrijeme ideologija.

Novi narativ o esulima koji će zadobiti legitimacijsku funkciju u službenoj politici povijesti Talijanske Republike, jasno je ocrtan u Tremaglinu odgovoru na pitanje „na čemu Italija temelji zahtjev za povratom imovine esulima“:

Na ljudskim pravima. Jednom sam prilikom upitao slovenskog kolegu bi li on smatrao svojim pravom povratak u vlastitu kuću da ga je netko iz nje silom istjerao. Odgovorio mi je da bi. Na to sam mu rekao: Dobro, ne moramo dalje o tome razgovarati. [...] riječ je o 300 tisuća ljudi prognanih iz Titove Jugoslavije, koji su napustili svoju tisućljetnu zemlju i silom razvlašteni.

Ovaj javni nastup visoko pozicioniranog vanjskopoličkog dužnosnika Italije u hrvatskom glasilu značajan je i po tome što je u njemu već 1996. izrečena službena ocjena o „zahlađenju“ odnosa između dviju država te o prekidu „započetih razgovora i pregovaranja“. Talijanska je strana kao razlog blokade procesa pregovaranja identificirala, osim statusnih pitanja svoje manjine u Hrvatskoj, i diskurs hrvatske vladajuće politike. Spominjući „teške optužbe i izjave ljudi iz državnog vrha Hrvatske“, Tremaglia je precizirao da pri tome misli na predsjednika Franju Tuđmana:

Predsjednik Hrvatske, u obraćanju javnosti uoči vojne akcije Oluja, rekao je, među ostalim, da je tzv. krajina surađivala s talijanskim fašizmom i imperijalizmom. To je obična politička besmislica. U Italiji ne postoji nikakav imperijalistički fašizam, pa se s njime ne može ulaziti u savez i, prema tome, to nije mogao biti jedan od razloga vojnog napada, kao što je poručeno hrvatskoj javnosti. Takav pokušaj instrumentalizacije talijansko-hrvatskih odnosa od strane hrvatskog predsjednika, Farnesina (talijansko Ministarstvo vanjskih poslova, nap. a.) je odlučno odbacila, a jednako tako i vanjskopolički odbor parlamenta na čijem sam ja čelu.

Kreirajući unutarnju i vanjsku politiku s naglašenim otvaranjem pitanja iz prošlosti, u vrijeme Prve Berlusconijske vlade (1994./95.), postavljeni su temelji nove faze političko-diplomatskih odnosa između Italije i Hrvatske. Desničarski narativi i esulske slike (post)ratne prošlosti koje su tijekom prethodnih desetljeća obitavale izvan ili tek na 'periferiji' službene državne politike, sada su integrirane u jezgro nove politike povijesti koju oblikuje vlada, a

javno ju promoviraju vladajući stranački i državni dužnosnici. Narativni konflikti i diskurzivne divergencije koje su se na samom početku 1990-ih manifestirali uglavnom u medijskoj sferi ili pak na relaciji esuli– hrvatska politika, odnosno talijanska desnica – hrvatska politika, formiranjem i djelovanjem prve desničarske vlade (1994./95.) podignuti su na međudržavnu, diplomatsko-političku razinu. Naime, na međunarodnom planu, sukob dviju oprečnih politika pamćenja manifestirao se kao sukob dviju državnih politika.

Iako je Prva Berlusconijska vlada trajala tek nešto dulje od osam mjeseci (11. svibnja 1994.–17. siječnja 1995.), ona je označila pravi preokret u politici identiteta i politike pamćenja koji nije zaustavljen ni činjenicom da su je naslijedile vlade lijevog centra koje su se u sljedećem, doduše konfuznom i nestabilnom razdoblju od šest godina (1995.-2001.), izmjenjivale čak pet puta (Dini, Prodi I, D'Alema I, D'Alema II i Amato II). Godine 2001. na scenu se vratila forcistička i postfašistička desnica (Forza Italia i Alleanza nazionale) uspostavivši Drugu Berlusconijsku vladu, najdugovječniju u povijesti Republike (2001.-2005.), čiji će mandat obilježiti snažan pritisak prošlosti na unutarnjopolitički i vanjskopolitički diskurs državne vlasti.

U mandatu vlade lijevog centra (1996.-1998.) na čelu s Romanom Prodigem (Governo Prodi I), bilateralne odnose Hrvatske i Italije pozitivno je označilo potpisivanje Ugovora o pravima manjina potpisan u Zagrebu 5. studenog 1996., što je dužnosnik *Farnesine* Piero Fassino u svome tekstu naslovljenom „Ofenziva prema istoku“ (*Offensiva verso l'Est*), objavljenom u *Il Piccolou* od 6. studenog 1996., simbolično nazvao „*Ostpolitik italiana*“. Ovaj je međunarodni ugovor izazvao protivljenje Slovenije i to zbog odredbe koja – u duhu Memoranduma iz 1992. - jamči slobodno kretanje i komunikaciju hrvatskih i slovenskih državljana pripadnika talijanske nacionalne zajednice. Prema pisanju dnevnika *Il Piccolo* od 7. studenog 1996., u članku pod naslovom *Ljubljana kritizira ugovor* (*Lubiana critica il trattato*), navodi se kako je Slovenija taj bilateralni hrvatsko-talijanski ugovor doživjela kao povredu njezina državnog suvereniteta jer bez suglasnosti vlade u Ljubljani tretira slovenske državljanke pripadnike talijanske manjine.

Kako se ovaj međudržavni ugovor ograničio na pitanje položaja talijanske manjine na području Hrvatske, odnosno talijanska vanjska politika još uvijek nije službeno otvorila pitanje esula, oporbena Forza Italia iskazala je nezadovoljstvo putem konferencije za medije koju je u istarskom Grožnjanu (Grisignana), organizirala bivša parlamentarka ove stranke,

inače prognanica (esule) iz Kopra, Marucci Vascon¹⁹⁷. Prema spomenutom izvješću *Il Piccolo* od 7. studenog 1996., Vascon je izjavila: „*Nisam protiv hrvatsko-talijanskog ugovora, naprotiv [...] ali osjećam gorčinu jer ovaj akt potpisan u Zagrebu, ne rješava dramu ovog rascijepljenog naroda, već samo jednog njegovog dijela*“. List navodi kako je njezina reakcija potaknuta činjenicom da se u ugovoru ni riječju ne spominje mogući „povratak dobara koje je nacionalizirao Titov režim“, a što predstavlja još jednu „uvredu talijanske vlade prema esulima“.

Iako se esulski narativ, naročito u drugoj polovici 1990-ih, uslijed promjene političkih i povijesnih paradigmi, već snažno probio u javni diskurs, on će doživjeti vrhunac tijekom koalicijske vlade desnog centra i desnice u mandatu od 2001. do 2005. godine (Governo Berlusconi II), a u kojoj su glavnu riječ vodili Berlusconijeva Forza Italia i Finijeve Alleanza nazionale.

Jedna od prvih legislativnih mjera nove vlade bila je donošenje zakona o glasačkom pravu Talijana u dijaspori kojeg su krajem 2001. gotovo plebiscitarno usvojili Zastupnički dom parlamenta i Senat. Značaj koji je Berlusconijeva vlada dala tome zakonu potvrđuje i činjenica da je zbog njegova izglasavanja revidirano nekoliko članaka Ustava koji se odnose na glasačka prava talijanskih građana. Ovim je novim izbornim zakonom omogućeno da već na sljedećim parlamentarnim izborima, Talijani koji žive izvan svoje domovine izaberu svojih dvanaest zastupnika i šest senatora. U institucionalni politički okvir vraćen je Ured za Talijane u svijetu pri Predsjedništvu Vlade, koji je osnovan još 1994. u mandatu Prve Berlusconijeve vlade, ali ga je sljedeća vlada lijevog centra premijera Lamberta Dinija ukinula. Na čelo obnovljenog Ureda za Talijane u svijetu imenovan je, sa statusom ministra bez portfelja, Mirko Tremaglia iz postfašističke Alleanze nazionale (taj će Ured, nakon isteka mandata Berlusconijeve vlade 2006., opet ukinuti sljedeća vlada lijevog centra premijera Romana Prodića). Pored tog Ureda koji je bio zadužen za koordinaciju svih aktivnosti i mjera državne politike glede Talijana izvan Italije, osnovana je 2002. pri Ministarstvu vanjskih poslova i Generalna uprava za Talijane u inozemstvu i migracijske politike. Oživljavanjem Ureda za Talijane (2001.) te osnivanjem nove ustrojstvene jedinice pri diplomaciji posvećene također dijaspori (2002.), nova će desničarska vlada – uz daljnje oblikovanje politike povijesti koju je pokrenula u svom kratkotrajnom prvom mandatu 1994./95. – reafirmirati

¹⁹⁷ Poruku talijanskoj vladi Vascon je poslala sjedeći u šupljini debla jednog višestoljetnog stabla u Grožnjanu čime je simbolički htjela naglasiti kako su korijeni esula vezani uz Istru tako stari i duboki kao i korijeni koji vežu to stablo za istarsku zemlju. Fotografiju Marucci Vascon kako sjedi unutar debla objavio je *Il Piccolo* u broju od 6. studenog 1996., dan nakon potpisivanja hrvatsko-talijanskog Ugovora o pravima manjina

univerzalizaciju talijanskog nacionalnog identiteta kroz specifičan diskurs o '*Talijanima u svijetu*' (*italiani nel mondo*).¹⁹⁸

Samo pola godine nakon konstituiranja Berlusconijeve vlade 2001., ministar vanjskih poslova Renato Ruggiero podnio je ostavku,¹⁹⁹ a vođenje vanjske politike u siječnju 2002. osobno preuzima Silvio Berlusconi, čime nakon Mussolinija i De Gasperija, postaje treći premijer u povijesti koji uz dužnost predsjednika vlade obnaša istodobno i onu ministra vanjskih poslova. Na dužnosti ministra vanjskih poslova *ad interim*, Berlusconi je proveo deset mjeseci, a nasljeđuje ga u studenome 2002. Franco Frattini, koji će pak, odlaskom na dužnost potpredsjednika Europske komisije 2004., mjesto šefa diplomacije prepustiti postfašistu Gianfrancu Finiju (2004.-2006.).

Politički odnosi Italije i Hrvatske tijekom razdoblja dvije uzastopne Berlusconijeve vlade od 2001. do 2006. godine (Governo Berlusconi II i III), bili su suočeni s najozbiljnijim izazovima, kako s bilateralnog stanovišta tako i iz perspektive procesa euroatlantskih integracija Republike Hrvatske. Politika povijesti ovih dviju vlada oblikovana desničarskom revizijom prošlosti, našla je svoj puni izraz i smisao u vanjskoj politici. U rješavanju esulskog pitanja u odnosima s Hrvatskom, Italija je u tome razdoblju otvoreno zagovarala potrebu nadilaženja međunarodnopravnog načela *Pacta sunt servanda*, tj. vodila je diplomatsku borbu da se esuli i egzodus u međudržavnim odnosima sagledavaju ne samo kroz prizmu pravnog i financijskog obeštećenja nego kao prvorazredno političko i moralno pitanje zajedničke prošlosti u perspektivi zajedničke europske budućnosti. To je za talijansku političku desnicu na vlasti, značilo potrebu revizije nekih povijesnih sporazuma između Italije i Jugoslavije, poput Osimskog sporazuma. Vodstvo Alleanze nazionale, kao koalicijski partner Forza Italije, pokrenulo je 2002. inicijativu prema vladi da se pregovori o esulima s Hrvatskom ne vode po načelu *Pacta sunt servanda*. Radikalni desničar Roberto Menia, poznat po gorljivom zagovaranju esulskih interesa, javno je u listopadu 2002. poručio da je „*Osimski sporazum nadiđen*“ uvjeravajući vladu, zajedno s parlamentarcem iz Forza Italije Giuliom Camberom, da su ugovori između Italije i sada nepostojeće Jugoslavije „prestali postojati“.

Tršćanski dnevnik *Il Piccolo*, nakon citirane izjave Roberta Menije o „prevaziđenom Osimskom sporazumu“, tijekom listopada 2002. posvetio je veliku pozornost toj temi. Iako je

¹⁹⁸ U prvom broju časopisa „*l'Italia*“ („to-je-Italija“) iz 2002., ministar za dijasporu Mirko Tremaglia, u novogodišnjem obraćanju Talijanima u svijetu, poručuje da su oni „veliko bogatstvo Italije“, iznad svega „iskaz talijanskog ponosa“, oni koji „njeguju kult Domovine“, „uzdižu našu kulturu, naš jezik, našu povijest i tradiciju“

¹⁹⁹ Iako su talijanski mediji ostavku Ruggiera uglavnom objasnili njegovim neslaganjem s premijerom Berlusconijem oko pitanja eura i 'euroskeptične' politike vlade, parlamentarac Roberto Menia iz Alleanze nazionale izjavio je da je šef diplomacije otišao s dužnosti, između ostalog, pod pritiscima koalicijske vlade zbog 'mekanog odnosa prema Hrvatima' i čvrstog zastupanja načela *pacta sunt servanda* (Selimović, 2015: 122)

izazvao negodovanje svog koalicijskog partnera, ministra za odnose s parlamentom Carla Giovanardija, Menia je ustrajao na svome stavu – kako piše *Il Piccolo* od 19. listopada 2002. u tekstu naslovljenom „*Menia inzistira: Osim je nadiđen*“ – da „načelo *Pacta sunt servanda* vrijedi sve dok ne bude dovedeno u pitanje drugim načelom da je situacija izmijenjena (*sic stantibus rebus*)“. Hrvatska je, međutim, preko svoje vanjske politike čvrsto zastupala stav koji isključuje reviziju potpisanih sporazuma između Italije i Jugoslavije, a što je eksplicitno poručio ministar vanjskih poslova Tonino Picula u intervjuu tršćanskom *Il Piccolou* od 28. listopada 2002. pod naslovom „*Napuštена добра, o Osimu ne raspravljamo*“. Ovaj je intervju šefa hrvatske diplomacije izazvao brojne reakcije u svijetu esula o kojima je izvijestio *Il Piccolo* već sutradan, u broju od 29. listopada 2002. pod naslovom „*Intervju Picule: esuli se boje 'novog Osima'*“. Autor teksta Pierluigi Sabatti navodi kako je Piculino inzistiranje na načelu *Pacta sunt servanda* „razbukalo protivljenja u svijetu julijsko-dalmatinske dijaspore“. S jedne strane, piše Sabatti, Federacija esula izražava mekši stav prema riječima hrvatskog ministra dok, s druge, brojne udruge i pokreti ne kriju podozrivost spram takvih pregovora bojeći se „novog Osima“. Navodi se i reakcija Paola Sardosa Albertinija iz Komiteta za povrat dobara koji „opovrgava Piculu ističući kako je nadilaženje tih ugovora bilo upravo uvjetom priznanja hrvatske neovisnosti 1991., kao što je [...] podsjetio i tadašnji ministar vanjskih poslova Gianni de Michelis“. Na koncu, Sardos Albertini zaključuje kako Piculin intervju pokazuje „logiku diktata koja je u suprotnosti s korektnim pregovaranjem“, te poručuje da „*ukoliko se bivši i novi komunisti u vladi u Zagrebu ne mogu osloboditi tih stavova, bolje je pričekati i suočiti se s novom većinom koja bi se po svim prognozama trebala formirati nakon sljedećih izbora u Hrvatskoj*“.

Nakon višemjesečnog zastoja u diplomatskim odnosima i odustajanja od ranije pripremljenog Sporazuma o prijateljstvu i suradnji između dviju država, Silvio Berlusconi i Tonino Picula sastali su se ipak u rujnu 2002. na margini Generalne skupštine UN-a u New Yorku. Kao rezultat njihova konačnog dogovora, formirano je u Rimu 14. listopada 2002. hrvatsko-talijansko Mješovito povjerenstvo sa zadaćom da razmotri pitanje obeštećenja esula. Osnivački sastanak toga povjerenstva na kojemu je talijansko izaslanstvo predvodio generalni direktor Uprave za Europu Paolo Pucci de Benisichi, a hrvatsko pomoćnik ministra vanjskih poslova Mario Nobilo – označio je prvi pozitivni iskorak nakon razdoblja narušavanja diplomatskih odnosa, u kojemu su bezuspješno završavali brojni pokušaji hrvatskog ministra Tonina Picule da se bilateralno sastane s talijanskim premijerom Berlusconijem. Vijest o konačnom osnivanju zajedničkog povjerenstva naišla je na podijeljene reakcije u esulskim i

političkim krugovima. Uoči konstituiranja povjerenstva, saborski zastupnik talijanske manjine u Saboru Furio Radin, u *Il Piccolou* od 12. rujna 2002. izrazio je uvjerenje da će se u onim slučajevima gdje je to moguće ostvariti naturalna restitucija nekretnina esulima, a ukoliko to ne bude moguće, založio se za adekvatno financijsko obeštećenje bivših talijanskih vlasnika napuštenih dobara. Senator i zadarski esul Lucio Toth, vijest o Mješovitom povjerenstvu za esule ocijenio je kao uspjeh na putu do pregovora, a visoko dosegnutu konvergenciju esulske i talijanske državne politike povijesti simbolički je potvrdio potpredsjednik Federacije esula Renzo Codarin javnom zahvalom premijeru Berlusconiju što je „preuzeo ulogu glasnogovornika“ esula u obrani njihovih prava i interesa – kako je izvijestio *Il Piccolo* od 12. rujna 2002., u tekstu Pierluigija Sabattija pod naslovom „*Sastanak o dobrima, optimizam i nepovjerenje*“.

U istome novinskom članku citiraju se i oprečne izjave esulskih čelnika koji u hrvatskim pregovaračkim stajalištima ne vide mogućnost napretka u rješavanju pitanja esula. Italo Gabrielli, osnivač Grupe *Memorandum 88*, hrvatskog ministra Piculu naziva „dostojnim nasljednikom Tita“. Ukazujući na jednu izjavu Tonina Picule objavljenu u *Vjesniku*, po kojoj bi navodno Italija trebala držati pod kontrolom eksponente esulskih asocijacija i onemogućiti utjecaj ekstremista, Gabrielli je u toj poruci hrvatskog ministra prepoznao jednu Titovu izjavu iz 1972. (kao „uvod u katastrofalni Osimski sporazum“) u kojoj je rekao da se Italija „treba energično distancirati od esulskih organizacija koje potiču revanšističke apetite prema našem teritoriju“. Giovanni De Piero iz Talijanskog saveza (*Alleanza italiana*) upozorio je pak vladu desnoga centra da „ne poduzima hazardne korake“ i da se „konzultira s esulima prije nego što započne bilo kakve pregovore“.

Značaj esulske teme za talijansku vanjsku politiku potvrdio je i zajednički susret predstavnika esula s državnim dužnosnicima u Ministarstvu vanjskih poslova u listopadu 2002. na kojemu su, prema pisanju *Il Piccoloa* od 28. listopada 2002., bili gradonačelnik Pule u egzilu Silvio Mazzaroli te Lucio Toth i Guido Brazzoduro iz Federacije esula, a s druge strane zastupnik *Alleanze nazionale* Roberto Menia, ministar Carlo Giovanardi, državni podtajnik u Ministarstvu vanjskih poslova Roberto Antonione i šef talijanskog dijela Mješovitog povjerenstva Paolo Pucci di Benisichi. Prema novinskom izvješću, tijekom dugotrajnog sastanka došlo je do 'frakture' između vlade i esulske zajednice upravo u vezi s pitanjem nadilaženja Osimskog sporazuma kao pregovaračke pozicije prema Hrvatskoj.

Osimski sporazum koji u esulskoj tradiciji ima funkciju traumatskog sjećanja, komemoriran je 10. studenog 2002. godine, na 27. obljetnicu njegova potpisivanja, kao

„manifestacija za istinu i pravdu“ kako ga je najavio Giovanni De Pierro, predsjednik esulske asocijacije u Americi *Savez Talijana Istre, Rijeke i Dalmacije*, dodajući da će „ukoliko se prije ulaska Slovenije u Europsku uniju ne ostvari povrat esulskih dobara, nakon toga biti kasno“. Uvjetovanje slovenskog pristupanja Europskoj uniji adekvatnim obeštećenjem/povratkom dobara esulima, De Pierro je gorljivo zagovarao i u svibnju iste godine kada je na skupu u prepunoj tršćanskoj dvorani 'Eurostar' pozvao talijansku vladu na „odlučnu intervenciju“ prema Ljubljani poručivši premijeru Berlusconiju da za odlaganje više nema nikakav alibi. Kritizirajući dio političara na vlasti (npr. ministra Giovanardija i državnog podtajnika Antonionea), ali i nekih esulskih udruga zbog 'premekanog' stava prema Sloveniji, De Pierro je - kako prenosi *Il Piccolo* od 8. svibnja 2002. – eksplicitno zatražio talijanski veto na ulazak te države u EU poručivši političkim strankama kako je velika većina esula ovaj put glasovala za desni centar, no na sljedećim (regionalnim) izborima direktiva bi mogla biti drugačija ukoliko se ne učini ništa po esulskom pitanju. Fokusirajući esule kao najaktualniju, goruću temu talijanske vanjske politike, De Pierro je u Trstu, uz buran pljesak publike, zaključio kako je bitka za esulska dobra 'majka svih bitaka' koja će, ukoliko se izgubi, značiti „dovršetak etničkog čišćenja“, a julijsko-dalmatinski esuli ostat će „žrtve bez minimalnog zadovoljenja pravde“.

Osim De Pierra, nezadovoljstvo odlučnošću vlade, iskazao je listopadu 2002. i Italo Gabrielli iz Grupe Memorandum 88, ustvrdivši kako se žurno mora imenovati novi ministar vanjskih poslova koji će se u potpunosti posvetiti ovim pitanjima jer „Berlusconi esulima i svim Talijanima još nije pojasnio koja je linija vlade“.

Novi šef diplomacije Franco Frattini koji je na toj dužnosti krajem 2002. zamijenio Berlusconija, nastavio je s aktivnim održavanjem političkog partnerstva države s esulima, te je, zajedno s ministrom Carlom Giovanardijem, primio njihove predstavnike 18. veljače 2003. U priopćenju Ministarstva vanjskih poslova o tome susretu, navedeno je, između ostaloga, kako vlada želi osigurati trajno zauzeće države za potrebe i legitimne zahtjeve esula te pružiti materijalno i moralno zadovoljavajuća rješenja. Osim toga, navedeno je da će se s tim ciljem mjere i aktivnosti provoditi kako na unutarnjem, tako i na međunarodnom planu, u kontekstu europske perspektive susjednih zemalja i načela Europske unije. To je u nekim medijima protumačeno kao diplomatska poruka Hrvatskoj i Sloveniji da bi Italija mogla iskoristiti svoj utjecaj u EU, ukoliko Zagreb i Ljubljana ne odgovore na očekivanja Rima glede rješavanja esulskog pitanja.

Esulsko pitanje tijekom listopada 2002. godine značajno je obilježilo talijansku vanjsku politiku, prvenstveno iz razloga što je nakon višemjesečne 'blokade' diplomatskih odnosa, konačno u rujnu 2002. ostvaren susret dvojice ministara vanjskih poslova (Berlusconi-Picula) u New Yorku, a koji je rezultirao osnivanjem Mješovitog povjerenstva za esule u listopadu. Taj čin, naime, nije označio kraj diplomatskih prijepora koji su nastavljeni kroz političku i medijsku sferu, ali je njime otvoren dijalog nakon dužeg razdoblja diplomatskog 'zahlađenja' u hrvatsko-talijanskim odnosima – s esulskim pitanjem u središtu prijepora.

Nedugo prije konstituiranja Mješovitog povjerenstva za esule, desno orijentirani dnevni list *Il Giornale*, inače u vlasništvu premijera Berlusconija, objavio je u srpnju 2002. novinarsko-programatski tekst talijanskog pisca i vanjskopolitičkog eksperta Robija Ronze pod naslovom „*Istra, rješavati slučaj po slučaj*“. Ronza u tekstu navodi „posebnu osjetljivost pitanja dobara koja su esuli iz Istre i Dalmacije bili primorani napustiti“ te dodaje kako to pitanje ima i svoju „emocionalnu dimenziju koja nadilazi slovo zakona i ugovora“. „Pitanje je otvoreno sa Slovenijom, a posebno s Hrvatskom. To je razlog zbog kojega je ugovor o prijateljstvu s Hrvatskom, uoči samog potpisivanja odgođen“ – ističe Ronza uz tvrdnju kako je emotivna vrijednost tih nekretnina prevelika u odnosu na njihovu ekonomsku vrijednost.

Zagovarajući izradu detaljnog popisa tih dobara i njihove naturalne restitucije esulima u svim slučajevima gdje je to moguće (uz naglasak da se pri tome ne misli na model sličan izraelskim naseljima na palestinskom području), Ronza iznosi stav kako bi se na taj način „osjetljivost na emocionalnom planu mogla okrenuti u proces pomirenja, umjesto stalnog oživljavanja stare mržnje“. Autor na kraju zaključuje kako će „čarobna venecijansko-slavenska čipka“ koja je stoljećima obilježila istočnu jadransku obalu, u budućnosti opet biti obnovljena preko geoeconomije, ali „pod uvjetom da nitko ne pomisli na ponovno pomicanje granica“.²⁰⁰

Povijesno-politička tema esula, tijekom vladavine desne koalicije, stekla je u Italiji status 'velike pripovijesti' utemeljene na radikalnoj osudi ne samo partizanskih zločina iz prošlosti nego i hrvatske politike povijesti koja za interpretaciju tih istih događaja koristi sasvim drugi narativ. Štoviše, ideološki i moralni naboj kojim je ispunjeno esulsko pitanje,

²⁰⁰ Talijanski pisac i novinar Robi Ronza potječe iz obitelji koja je bila vezana uz talijansku Resistenzu, ali njegov pristup nekim temama iz prošlosti ne uklapa se u koncept političke ljevice. U povodu 70. godišnjice oslobođenja zemlje od nacističke okupacije, u tekstu objavljenom u listu *Il Giornale* od 25. 4. 2015., napisao je kako taj datum (25. travnja 1945.) *per se* nema neki činjenični sadržaj nego je on stvar političkog izbora, no da se ipak ne smije zaboraviti njegovo simbolično značenje. U tekstu objavljenom u istome listu 12. 2. 2017., u povodu esulskoga Dana sjećanja, napisao je pak da foibe simboliziraju „žrtve koje su žrtvovane radi državnoga rezona“

predstavljao je ponekad izazov i za odnose među samim partnerima vladajuće desne koalicije. Tako, primjerice, na svečanosti obilježavanja Dana sjećanja na egzodus i foibe 2005. u Trstu, ministar za Talijane u inozemstvu Mirko Tremaglia, inače bivši pripadnik fašističkih oružanih snaga, sukobio se s tadašnjim ministrom vanjskih poslova, postfašistom Gianfrancom Finijem smatrajući „izdajom“ njegovu izjavu na skupu kako „treba gledati prema budućnosti i pomoći Hrvatskoj da uđe u Europsku uniju“ (Grubiša, 2007: 211). Naime, Fini koji je u mladosti veličao Mussolinija kao najvećeg talijanskog političara te slao poruke o povijesnom trenutku za povratak Italije na istočni Jadran, sada je svoju radikalnu desničarsku retoriku ipak prilagodio realpolitičkom kontekstu svoje uloge državnog dužnosnika.

Iako pitanje esula ne spada u područje primjene prava Europske unije, diplomatsko-politički prijepori koji su pratili hrvatsko-talijanske odnose u razdoblju Druge i Treće Berlusconijske vlade (2001.-2006.), reflektirali su se i na planu hrvatskog eurointegracijskog procesa. Upravo zbog razilaženja s Hrvatskom glede esulskog pitanja, Italija je svjesno odugovlačila s ratifikacijom hrvatskog Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju s EU-om (SSP) učinivši to posljednja među petnaest 'starih' članica Unije.

Luca Romagnoli, čelnik neofašističkog Socijalnog pokreta-Trobojnog plamena i zastupnik u Europskom parlamentu, službeno je 2005. od Europske komisije (EK) zatražio odgovor na pitanje što EK namjerava učiniti glede Hrvatske i Slovenije po pitanju „nasilja koje su počinile nad ljudskim pravima esula“ i povrata esulske imovine. Rješavanje tih pitanja, neofašistički eurozastupnik Romagnoli eksplicitno je uvjetovao mogućnošću napredovanja Hrvatske prema članstvu u EU. U odgovoru na Romagnolijevo pitanje, Europska komisija je konstatala da ona „nije nadležna za interveniranje u to područje“ jer se nad njim ne primjenjuje pravo Europske unije.²⁰¹

Nekoliko godina kasnije (2009.), talijanske zastupnice u Europskom parlamentu (EP), Roberta Angelilli i Cristiana Muscardini iz konzervativne grupacije Savez za Europu nacija (UEN), podnijele su amandman kojim traže od EP-a da se Hrvatsku, na njezinu putu prema članstvu u EU, obveže na prihvaćanje „političke, moralne i materijalne odgovornosti za masakr koji je bivši jugoslavenski režim počinio nad tisućama Talijana izvrnutih etničkom

²⁰¹ Činjenica da je takav odgovor Europske komisije od 21. rujna 2005. potpisao njezin predsjednik Franco Frattini, čini ovu inicijativu talijanske desnice politički grotesknom jer je upravo Frattini, koji je još 2002. u svojstvu talijanskog ministra vanjskih poslova primio izaslanstvo esula, objavio nakon toga u priopćenju da će „legitimnim zahtjevima esula pružiti materijalno i moralno zadovoljavajuća rješenja, kako na unutarnjem tako i na međunarodnom planu“

čišćenju i progonu komunističkih oružanih snaga“. Drugim amandmanom, iste su zastupnice zatražile da se za 1.411 nekretnina u bivšem vlasništvu esula koje su slobodne i nalaze se na području bivše zone B (dio zapadne Istre), odmah izvrši naturalna restitucija. S 570 glasova protiv, 35 za i 12 suzdržanih, Europski je parlament odbacio predložene amandmane talijanskih zastupnica.

U prvim godinama 21. stoljeća, mediji su nerijetko izvješćivali o aktivnostima koje su imale za cilj internacionalizaciju esulskoga pitanja, kako u organizaciji samih esula tako i raznih desničarskih stranaka i političara. *Il Giornale* od 18. siječnja 2006. piše tako o prosvjedu nekoliko stotina esula iz Istre i Dalmacije pred zgradom Europskog parlamenta u Strasbourgu koji, predvođeni Unijom Istrana (*Unione degli istriani*), zahtijevaju od EU da im se „priznaju ukinuta prava“, odnosno neodgodivi i bezuvjetni povrat svih oduzetih dobara te poništavanje Osimskog sporazuma. Riječki *Novi list* od 22. siječnja 2007. piše kako esulske organizacije najavljuju osnivanje Europskog saveza prognanika u sklopu kojega će se zalagati za podršku europske javnosti u odbacivanju Osimskog i Rimskog sporazuma između Italije i bivše Jugoslavije. Nadalje, krajem 2008. predstavnici Movimento sociale-Fiamma Tricolore i Lege nord, iniciraju osnivanje stalnog tijela pri Europskoj komisiji s ciljem zaštite interesa prognanika. Nakon toga, kako izvješćuje *Corriere della Sera* od 8. studenog 2008., rimski gradonačelnik Gianni Alemanno iz Alleanze nazionale poručio je kako put Hrvatske u Europsku uniju mora izravno ovisiti o njezinu stavu prema zločinima fojbi: „*Moramo reći Hrvatima da ako ne priznaju tu sramotu, ne mogu biti naša braća*“. Čak i liderica talijanske Radikalne stranke Emma Bonino, u intervjuu *Slobodnoj Dalmaciji* od 16. svibnja 2004., preporučuje Hrvatskoj, koja je tada čekala status kandidata za članstvo u EU, da „odbaci svaki unilateralizam“ glede otvorenih pitanja, pri čemu je istakla kako pri tome misli i na imovinu talijanskih esula.

Ne čekajući diplomatski rasplet i rezultat rada Mješovite komisije, Julijska kulturna asocijacija (*Associazione Culturale Giuliana*) na čelu s Giannom Dudom Marinelli, podnijela je početkom 2003., u ime 39 esula, zajedničku tužbu pred Europskim sudom za ljudska prava u Strasbourgu. U dopisu ove asocijacije Sudu stoji, između ostalog, kako prethodne vlade nikada adekvatno nisu vodile računa o esulima, nazivajući njihovu imovinu neprimjerenom sintagmom 'napuštena dobra' (*beni abbandonati*), a koja su zapravo „konfiscirana“ dobra pretvorena u društveno vlasništvo. Izravnom tužbom esula pred Europskim sudom za ljudska prava i kritikom vlastite države, Julijska kulturna asocijacija htjela je naglasiti kako u

Hrvatskoj i Sloveniji, ali ni u Italiji, ne postoje pravosudne ni druge institucije koje bi razmotrile njihove tužbene zahtjeve.

Usprkos brojnim pokušajima 'europeiziranja' esuskoga pitanja s ciljem pridobivanja potpore europskih institucija i javnosti za talijanska stajališta, to je pitanje na koncu ipak nestalo iz konteksta hrvatskog približavanja punopravnom članstvu u EU. Međutim, nastavilo je opterećivati odnose dviju država kao neriješeni bilateralni problem koji je uvelike nadišao okvire pravno-financijskog pitanja. Povezujući se s interpretacijom prošlosti, zločinima (fojbama), pitanjima povijesne (ne)pravde, položaja talijanske manjine i teritorijalno-kulturnog identiteta, tema esula poprimila je razmjere prvorazrednog političko-moralnog pitanja prošlosti i budućnosti u talijansko-hrvatskim odnosima.

Vanjskopolitički prijevori koji su ulaskom u 21. stoljeće obilježili odnos Italije prema Hrvatskoj, nedvojbeno su rezultat nove službene ideologije pamćenja koja se intenzivno, pod utjecajem reafirmacije i osnaživanja desničarskih stranaka, razvijala od 1990-ih godina nadalje. Esuli, egzodus i foibe zadobili su – i upotrebom vanjske politike – status nacionalnog kulta od presudne važnosti za politiku identiteta i kolektivno sjećanje. U razdoblju dvije koalicijske vlade desnice i desnoga centra, pod predsjedanjem Silvija Berlusconija (2001.-2006.), uložen je golemi institucionalni i moralni kapital u oblikovanje nove politike povijesti koja je uzdrmala ranije dominantne paradigme u vezi s Drugim svjetskim ratom, (anti)fašizmom i nacionalnim identitetom. U tome razdoblju, vanjska politika Italije prema Hrvatskoj doživjela je najviši stupanj identifikacije s politikom povijesti. Diskurzivna analiza citiranih tekstova i izjava nedvojbeno potvrđuje uzajamni utjecaj vanjske politike Italije i njezine politike povijesti. Politika povijesti determinirala je vanjsku politiku, ali je isto tako vanjska politika djelovala kao instrument za provođenje upravo takve politike povijesti.

Najznačajnije, strateški ključno obilježje nove politike povijesti koja je institucionalno i diskurzivno etablirana u vrijeme koalicijske vladavine desnice i desnog centra, jest njezina – ireverzibilnost. Naime, na parlamentarnim izborima održanim 9. i 10. travnja 2006., tijesnu pobjedu ostvarila je koalicija lijevog centra „Maslina“ (*L'Ulivo*), osvojivši u odnosu na desnicu samo 25.000 glasova više za mjesta u Zastupničkom domu te oko 50.000 glasova više za Senat. Uoči tih parlamentarnih izbora, a potaknuti neriješenim političko-diplomatskim prijevorima s Italijom glede esuskoga pitanja, hrvatski vladini dužnosnici javno su putem medija priželjkivali promjenu Berlusconijske koalicije u uvjerenju da će to dovesti do 'relaksiranja' međudržavnih odnosa i lakšeg rješavanja otvorenih pitanja. Pokazalo se, međutim, da je nova politika povijesti s esulima, egzodusom i fojbama u središtu, oblikovana

i institucionalizirana u vrijeme Druge i Treće Berlusconijske vlade (2001.-2006.), (p)ostala *master narrative* talijanske državne (vanjske) politike čija validnost više ne ovisi o promjenama izbornih rezultata.²⁰² Vlada lijevog centra na čelu s premijerom Romanom Prodiem (Governo Prodi II) u mandatu od svibnja 2006. do svibnja 2008. godine, ne samo da je zadržala temeljni narativ naslijeđene politike povijesti nego je, upravo zahvaljujući njoj, otvoren novi diplomatski „front“ u talijansko-hrvatskim odnosima.

Visoki konsenzus koji je iskazan u talijanskom parlamentu 2004. godine prilikom glasovanja za zakon (*Legge 92/2004*) o uvođenju Dana sjećanja na egzodus i foibe (502 za, 15 protiv i 4 suzdržana glasa)²⁰³, pokazao se vjerodostojnim indikatorom dotrajalosti antifašističke „velike pripovijesti“ i razvoja alternativne kulture sjećanja. Uspostava konvergencije političke ljevice s esulskom politikom prošlosti, tj. s „drugim sjećanjem“ na (po)ratno razdoblje, dobilo je konačnu potvrdu u mandatu Druge vlade Romana Prodi (2006.-2008., Governo Prodi II).

Upravo u tome razdoblju, uslijed sraza konfliktnih narativa o poslijeratnim događajima na istočnome Jadranu, hegemonijski utjecaj prošlosti na (vanjsko)politički diskurs obilježio je međudržavne odnose Hrvatske i Italije. Naime, na ceremoniji svečanog obilježavanja Dana sjećanja na egzodus, talijanski predsjednik Giorgio Napolitano, govoreći o tim (po)ratnim zločinima fojbi – kako izvješćuje Jutarnji list od 14. veljače 2007. – upotrijebio je riječi poput „slavenski ekspanzionizam“, „mržnja i krvoločni bijes“, „etničko čišćenje“ i „istrebljenje talijanske nazočnosti“. Prema istome izvoru, hrvatski predsjednik Stjepan Mesić na te je Napolitanove ocjene odgovorio kako „u njima vidi natruhe otvorenog rasizma, povijesnog revizionizma i političkog revanšizma“. Za Mesića su „partizanski zločini počinjeni u fojbama, bili reakcija na prethodne zločine talijanskih fašista počinjenih za vrijeme okupacije“ – kako je izjavio u siječnju iste godine u razgovoru za talijansku televiziju

²⁰² Tome uvjerljivo svjedoči činjenica da je novi ministar vanjskih poslova u vladi lijevog centra premijera Romana Prodi (2006.-2008.), Massimo d'Alema, javno pozvao svoga prethodnika Gianfranca Finija (Alleanza nazionale) da i dalje sudjeluje u kreiranju i provođenju vanjske politike, ponudivši mu mjesto predsjednika parlamentarnog Odbora za vanjsku politiku. Tjednik *Hrvatski list*, u broju od 8. lipnja 2006., objavio je o tome tekst ilustrativna naslova „*Ljevičar D'Alema pozvao postfašista Finija da zajedno kroje vanjsku politiku prema Hrvatskoj*“, navodeći kako je riječ o „ljutim neprijateljima unutar Italije, ali složnim partnerima prema Hrvatskoj“. Isti je tjednik ranije, u broju od 20. travnja 2006., objavio tekst pod naslovom „*Naivna Hrvatska pozdravila Prodijevu pobjedu*“, a u kojemu se navodi kako su desničar Berlusconi i ljevičar Prodi iskazali identičan stav o važnim pitanjima odnosa dviju država: obojica su bila protiv hrvatskog proglašenja zaštićenog ekološko-ribolovnog pojasa te, isto tako, obojica su podržala odličje Zlatnu medalju zadarskoj gradskoj upravi iz 1944., Dan sjećanja na egzodus i foibe, davanje talijanskog državljanstva hrvatskim građanima talijanske nacionalnosti, blokiranje ratifikacije hrvatskog SSP-a u talijanskom parlamentu kao i obeštećenje esula.

²⁰³ Na internetskoj stranici Zastupničkog doma talijanskog parlamenta, objavljena je lista svih zastupnika te uz njihovo ime podatak kako je svaki od njih glasovao o ovome zakonu ('za', 'protiv' ili 'suzdržan') (<http://documenti.camera.it/Votazioni/Votazionitutte/schedavotazione.asp?Legislatura=XIV&CDDNUMEROA=TTO=1874&CDDNATURA=finale>, pristupljeno 15. 4. 2018.)

RAI TG3, piše Jutarnji list koji je u spomenutom izdanju na gotovo dvije stranice objavio tekst pod naslovom „*Prodi: Mesić me zgrozio*“. Sukob oko interpretacije prošlosti i njezina snažna refleksija na vanjsku politiku Italije prema Hrvatskoj i obratno, dominantno su obilježili diplomatske odnose dviju država tijekom mandata vlade lijevog centra u Italiji. Diplomatski „rat“ izazvan politikama povijesti, naišao je na veliku pozornost i talijanskih medija, poput primjerice lista *La Repubblica* koji u broju od od 12. veljače 2007. (www.repubblica.it, 2007) donosi članak pod naslovom „*Foibe, bijes Hrvatske protiv Napolitana*“ (*Foibe, l'ira della Croazia contro Napolitano*). U članku *La Repubblica* se navodi poruka ministra vanjskih poslova Massima d'Alema koji kaže: „*Mesić bi trebao znati da se obraća Predsjedniku demokratske i antifašističke Italije*“. Konvergiranje esulske slike prošlosti s politikom vlade lijevog centra jasno je ocrтана i u sljedećoj D'Aleminoj izjavi koju prenosi *La Repubblica* od 12. veljače 2007:

Govorimo o velikoj zemlji koja nije propustila osuditi strahote fašističkog rata na Balkanu. S druge strane, hrvatski bi predsjednik trebao znati da su se mnogi ljudi, koji će kasnije posvetiti život demokratskim političkim snagama naše zemlje, borili uz bok s jugoslavenskim partizanima protiv nacifašističke okupacije. [...] Demokratska je Italija obračunala sa svojom prošlošću, ali isto tako osjeća potrebu da kaže povijesnu istinu i o nevinim talijanskim žrtvama kojih je bilo u onom zaključnom momentu rata ili u neposrednom poraću. Priznanje ovih povijesnih istina je preduvjet za okončanje procesa pomirenja čemu su i posvećene simbolične geste o kojima se govorilo posljednjih dana.

La Repubblica u istome broju navodi kako se Ured Predsjednika Italije (*Quirinale*) nije službeno očitovao na Mesićeve ocjene Napolitanova govora te prenosi neslužbene poruke po kojima „Predsjednik Republike u potpunosti dijeli ocjene koje je iznio ministar D'Alema“. Nadalje, list prenosi i reakciju predsjednika *Alleanze nazionale* Gianfranca Finija kojega je D'Alema naslijedio na dužnosti ministra vanjskih poslova. Fini je ustvrdio:

Mesić je uvrijedio ne samo predsjednika Napolitana s kojim smo u potpunosti solidarni, nego i povijesnu istinu. Njegove su riječi preteške i neprihvatljive, riskiraju udaljavanje Hrvatske od EU i u skladu su s ultranacionalističkom i revanšističkom logikom nedostojnom šefa jedne demokratske i Italiji prijateljske države.

Podršku Napolitanu iskazao je javno i demokršćanin Pier Ferdinando Casini, bivši predsjednik Zastupničkog doma talijanskog parlamenta iz razdoblja Berlusconijevih dviju vlada (2001.-2006.), naglasivši kako su Mesićeve izjave „neprihvatljive“ već samim tim što „Italija s uvjerenjem podržava ulazak Zagreba u EU, ne okrećući se povijesnim revanšizmima već s pogledom u budućnost“.

Sukob oko interpretacije uzroka i karaktera partizanskih zločina nad Talijanima u neposrednome poraću, preplavio je 2007. bilateralnu vanjsku politiku Italije i Hrvatske. Djelovanje prošlosti u provođenju vanjske politike, dovelo je do punog izražaja suprotstavljenost dviju politika povijesti – talijanske i hrvatske. U „obranu“ svoga predsjednika stale su u Italiji gotovo sve relevantne političke stranke i državni dužnosnici. *Jutarnji list* od 14. veljače 2007. prenosi izjavu talijanskog premijera Romana Prodića koji kaže da je stupio u kontakt s hrvatskim premijerom Ivom Sanaderom „kako bismo izrazili naše ogorčenje tim apsolutno neopravdanim riječima“, a Mesićevu je izjavu nazvao i „niskim udarcem“. List dalje navodi reakcije talijanskih političara u rasponu od ljevice do desnice. Tajnik Lijeviskih demokrata (*Democratici di Sinistra*) Piero Fassino u Mesićevoj izjavi vidi „nesposobnost bavljenja povijesnim tragedijama s objektivnošću“, a tadašnji predsjednik Zastupničkog doma parlamenta, inače bivši tajnik Komunističke obnove (*Partito della Rifondazione Comunista*) Fausto Bertinotti, zajedno s predsjednikom Senata Francom Marinijem iz Narodne stranke (*Partito popolare*), izrazio je „puno suglasje s istinom i povijesnom pravdom u formulaciji predsjednika Napolitana“. *Jutarnji list*, kao i *La Repubblica*, prenio je i izjavu Gianfranca Finija o Mesićevu „vrijeđanju povijesne istine“, a s hrvatske strane i onu Tonina Picule, bivšeg šefa hrvatske diplomacije: „Predsjedniku Mesiću dajem bezrezervnu podršku, Napolitanovi istupi su krupan korak unatrag u međusobnim odnosima“. Među citiranim hrvatskim političarima u talijanskoj *La Repubblica* od 12. veljače 2007. našao se, između ostalih, i saborski zastupnik Hrvatske stranke prava Tonči Tadić s tvrdnjom kako su Talijani, „imajući u vidu što su sve napravili u Hrvatskoj i u drugim zemljama, zadnji koji mogu nekome dijeliti lekcije o genocidu i etničkom čišćenju“. Pozivajući se na riječki *Novi list*, talijanska *La Repubblica* citira i saborskog zastupnika Istarskog demokratskog sabora Damira Kajina koji je izrazio zabrinutost zbog takve izjave „koja dolazi od jednog predsjednika koji pripada ljevici“.

No, upravo činjenica da jedan talijanski ljevičar, k tome i najviši državni dužnosnik, može izjaviti kako je sudbina esula rezultat „mržnje“, „slavenskog ekspanzionizma“ i „etničkoga čišćenja“ koje su u poraću provodili jugoslavenski partizani, oslikava kraj jednog procesa oblikovanja politike povijesti koja je uvjerljivo nametnula novu interpretaciju prošlosti. Ta nova slika prošlosti s esulima, egzodusom i fojbama, više nije ekskluzivno 'nastanjena' u desničarskom narativu. Probivši se u 'empatični' diskurs ljevice, ona je nadišla ideološke granice i podjele te postala *locus communis* talijanske državne politike, bez obzira na stranačko-politički profil trenutne vlasti.

Golema ideološko-institucionalna ulaganja u konstituiranje nove djelatne politike povijesti Talijanske Republike od 90-ih godina nadalje, ozbiljno su uzdrmala utjecaj i značenje antifašističke simboličke prakse u političkim procesima. Vanjske politike Italije i Hrvatske koje su dovele do diplomatsko-političkog sukoba dviju država, bile su definirane točno određenim, kulturno i povijesno ukorijenjenim simbolima. S talijanske strane, to su simboli egzodusa, fojbi, gubitka zavičaja, poslijeratnog kažnjavanja talijanskog naroda i države, a s hrvatske pak strane politika je povijesti bila ispunjena simboličkim nabojem oslobođenja od fašističke okupacije, talijanskog iredentizma, srpsko-talijanske „urote“ protiv Hrvatske i pokušaja retalijanizacije dijela hrvatske obale.

Činjenica da se narativu tipičnom za desničarsku interpretaciju prošlosti, sada u značajnoj mjeri javno priklonila i talijanska politička ljevica, ocrta ulogu i značenje „struktura dugog trajanja“ u talijanskoj povijesnoj tradiciji. Naime, jedinstvo političke ljevice i desnice po pitanju događaja na „istočnoj granici“ nije se prvi put pojavilo krajem 20. i početkom 21. stoljeća. U tome razdoblju ono se tek manifestiralo u obnovljenom i međunarodnopolitički prilagođenom obliku, zahvaljujući – kao što je pokazano – reafirmaciji i povratku desnice na vlast. Ali, (vanjska) politika s obilježjem jedinstva desnice i ljevice, aktivno je funkcionirala i neposredno po svršetku rata kada je vlada Alcidea De Gasperija vodila vanjskopolitičku borbu za teritorijalno-političko očuvanje istočnojadranskih provincija. Usporedba (vanjsko)političkog diskursa dominantnih političkih elita - od antifašističke De Gasperijeve (1947.), preko desne Berlusconijeve (1994./95.; 2001.-2006. i 2008.-2011.) pa do lijeve Prodijske vlade (2006.-2008.) - pokazuje njihovu komplementarnost sa starom kulturno-ideološkom paradigmatom o povijesnom 'talijanstvu' (*italianità*) istočnih provincija na Jadranu. Bitna je, naravno, razlika u tome što je za očuvanje te paradigme, suvremena vanjska politika, za razliku od one poslijeratne, teritorijalno-politička prava nadomjestila kulturnim pravima Italije na istočnome Jadranu.

5.5. Hegemonija prošlosti u vanjskoj politici: slučaj Zlatne medalje 'talijanskome Zadru'

Najupadljiviji primjer talijansko-hrvatskih političkih odnosa kojima je hegemonijski ovladala prošlost, nedvojbeno predstavljaju događaji koje je 2001. godine potaknula odluka predsjednika Talijanske Republike Carla Azeglia Ciampija o dodjeli državnog odličja - *Zlatne medalje za vojne zasluge (Medaglia d'oro al valor militare)* - zadarskoj upravi iz 1943. godine. Naime, kako je riječ o odlikovanoj administraciji Zadra iz razdoblja talijanske

vladavine, a k tome i fašističke uprave u gradu, ovaj je akt šefa talijanske države izazvao snažnu diplomatsku reakciju Hrvatske.

Ciampijeva odluka iz 2001. označila je prijelomni trenutak u dekadenciji hrvatsko-talijanskih diplomatskih odnosa, izazvavši val političkih i ideoloških prijepora između dviju država. Za razumijevanje oprečnih talijansko-hrvatskih narativa o prošlosti potaknutih talijanskim državnim odličjem Zadru, diskurzivno-analitičku vrijednost nudi sam tekst Ciampijeve odluke, koji glasi:

Zara, grad talijanski po jeziku, kulturi i povijesti, u posljednjem je ratu, s umrlim i nestalim vojnicima i civilima, dao domovini desetinu svoga pučanstva. Sedam zlatnih medalja, 22 srebrne i mnoge druge medalje za vojne zasluge, svjedoče o hrabrom držanju njegova naroda u presudnim trenucima. Od rujna 1943. nadalje, grad je nastavio bitku za očuvanje svog identiteta. Pješaci, bersaljeri, alpinci, mornari i zrakoplovci, među kojima mnogi Zaratini iz novoosnovanog partizanskog talijanskog bataljuna Mameli, bili su među prvima koji su se suočili s njemačkim osvajačem. Na desetine palih u borbi i stotine Talijana žrtava pogubljenja, umrlih u lagerima ili utopljenih u moru, bili su cijena tog otpora.

Izložen silovitim bombardiranjima iz zraka, razoren više od ijednog drugog središta provincije u našoj Domovini, Zara je herojskom borbom pridodala svojoj povijesti nove stranice velike hrabrosti.

Na kraju rata, Zara je posustala tek kada je svaki daljnji otpor postao materijalno nemoguć. Venetsko-romanski tragovi i ruševine iz kraja ratnoga razdoblja, ostaju u sjećanju na postojanje našega naroda. Stijeg općine Zara koji je mukotrpno prenesen u Domovinu, svjedoči o slavnoj prošlosti i svakako o tome koliko je u narodu Zare snažna ljubav prema zajedničkoj Domovini te njihovo pouzdanje u vrijednosti koje ujedinjuju sve Talijane.

Blistav primjer privrženosti Domovini i najuzvišenijih vojničkih vrlina (Simoncelli, 2010: 8).

Predsjednik Ciampi je citiranu odluku potpisao 21. rujna 2001. godine, samo tri mjeseca nakon formiranja Druge Berlusconijeve vlade u kojoj su dominantnu ulogu imale desničarske stranke Alleanza nazionale, Forza Italia i Lega nord. Povratkom desnice na vlast 2001. započela je snažna institucionalizacija nove politike povijesti koja je dovela u pitanje dotadašnju dominantnu antifašističku interpretaciju (po)ratne prošlosti. Da je veza između interpretacije prošlosti i njezine upotrebe (putem odluke o Zlatnoj medalji) političke prirode, potvrđuje i činjenica da su tijekom prethodnih desetljeća upravo takvu odluku bezuspješno inicirale esulske organizacije, da bi ona bila donesena tek 2001. – nakon osvajanja državne vlasti od strane desnice i, posljedično, javne afirmacije nove politike kolektivnoga pamćenja.

Jedan od brojnih primjera motiviranja državnog vrha da posljednju talijansku upravu Zadra odlikuje Zlatnom medaljom, zabilježen je u ozračju 43. godišnjeg skupa dalmatinskih esula održanog 28. i 29. rujna 1996. u Senigalliji. Tim povodom, Zaratинима su se pismom

obratili regionalna tajnica *Narodne stranke (Partito popolare)* u Trstu Elettra Dorigo i potpredsjednik Regije Friuli Venezia Giulia, Cristiano Degano, podržavši javno ovu inicijativu esula te ih informirajući o aktivnostima koje su poduzeli u vezi s tim, uz obećanje da će ih usmjeriti i prema tadašnjem ministru obrane, inače svom stranačkom kolegi, Beniaminu Andreatti. U njihovu pismu, koje je prenio tršćanski *Il Piccolo* od 30. rujna 1996., između ostaloga, stoji:

... osjećamo potrebu prisjetiti se da je Zadar, bez ikakve dvojbe, bio sjedište talijanske provincije koja je najviše stradala u Drugom svjetskom ratu, te da je ovoj herojskoj žrtvi, uslijed birokratskih i drugih poteškoća, uskraćena dodjela maksimalno zaslužene zlatne medalje za vojne zasluge, koju su nebrojeno puta predlagali predsjednik ANVGD i bivši gradonačelnik Trsta, inženjer Gianni Bartoli, kao i aktualni počasni predsjednik, profesor Paolo Barbi.

Zalaganje zadarskih esula tijekom desetljeća Hladnoga rata da talijanska država dodijeli 'njihovu' Zadru ovo visoko odličje u znak priznanja za proživljena razaranja grada i egzodus Talijana, nailazilo je na odbijanje ili šutnju vladajućih političkih garnitura. U ožujku 2000. godine, za mandata vlade lijevog centra na čelu s premijerom Massimom D'Alema (Governo D'Alema II), esulski časopis *Il Dalmata* (br. 2/2000.), objavio je kritički tekst o još jednoj u nizu neuspjelih inicijativa, onoj koju je 1998. pokrenuo Oddone Talpo²⁰⁴, jedan od najboljih poznavatelja povijesti talijanskog Zadra koji je toj temi posvetio nekoliko tisuća stranica objavivši zadarsku kroniku koja obuhvaća razdoblje od 1941. do 1945., a koja je u tri toma objavljena pod naslovom „Dalmacija. Kronika za povijest“ (*Dalmazia. Una cronaca per la storia*).

Prema pisanju *Il Dalmate*, postfašist Mirko Tremaglia uputio je još 80-ih godina u parlamentarnu proceduru zakonski prijedlog kojim bi se sankcioniralo takvo priznanje talijanskome Zadru, ali on nikada nije usvojen zahvaljujući prije svega činjenici da je Ministarstvo vanjskih poslova odbijalo dati predviđenu suglasnost „radi mogućeg ugrožavanja bilateralnih odnosa između Hrvatske i Italije“. Stoga je Slobodna općina Zadar u egzilu 1997. odlučila preusmjeriti svoje inicijative ka Uredu Predsjednika Italije kako bi ga se pridobilo da „*motu proprio*“ potpiše takav akt. *Il Dalmata* u spomenutom izdanju iz ožujka 2000. navodi kako je, osim neuspjeha Tremagline zakonske inicijative i pokušaja Ciampijeva prethodnika

²⁰⁴ U esulskoj zajednici, Oddone Talpo se smatra jednim od najznačajnijih poznavatelja talijanskog egzodusa s istočne jadranske obale, autor je više zapaženih historiografskih djela o tome dijelu zadarske prošlosti. U povodu njegove smrti, časopis *Il Dalmata*, br. 4. iz 2001., objavio je, između ostaloga, da je Talpo bio „domoljub koji je u sebi sadržavao povijesno pamćenje talijanske Dalmacije“, opisavši ga kao „velikog oca svih talijanskih Dalmatinaca u svijetu“.

Oscara Luigija Scalfara, neuspješno završila i inicijativa parlamentarnog zastupnika Alfreda Biondija da se svim živućim esulima dodijeli titula 'Vitez Domovine' (*Cavaliere della Patria*).

Dok je na naslovnici *Il Dalmate* iz ožujka 2000. dominirao naslov „Zadru negirana Zlatna medalja za vojne zasluge“, godinu i pol dana kasnije isto glasilo u broju 4/rujan-listopad 2001., piše o „velikom ganuću zbog priznanja domovine“ iskazane dodjelom Zlatne medalje talijanskom Zadru, uz poruku zadarskih esula predsjedniku države: „*Hvala Predsjedniče, u ime živih i mrtvih*“.

U međuvremenu, između dva spomenuta broja *Il Dalmate*, formirana je u lipnju 2001. najdugovječnija talijanska vlada na čelu sa Silvijem Berlusconiem kojom započinje sasvim novo poglavlje u odnosima esula i talijanskog državnog vrha. Uoči službenog posjeta Zagrebu, vodstvo Federacije esula primio je 28. rujna 2001. u svome uredu predsjednik Republike Carlo Azeglio Ciampi, a 48. godišnji skup dalmatinskih esula održan u rujnu 2001. u Pescari, prvi put u povijesti posjetio je jedan predstavnik vlade - ministar za odnose s parlamentom Carlo Giovanardi.

Nazočnost Giovanardija na esulskome skupu, *Il Dalmata* je naglašeno popratio u tekstu pod naslovom „*Talijanska vlada nazočna na 48. skupu Dalmatinaca*“, a u kojemu, između ostaloga, stoji:

„Prvi put, nakon 47 godina izostajanja, talijanska je vlada bila nazočna na nacionalnom skupu Dalmatinaca. Ministar Giovanardi otvorio je skup prenijevši obvezujuće i srdačne pozdrave vlade, u zajedništvu s državnim podtajnikom Ninom Sospirijem koji je svečano otkrio Spomenik koji će proslaviti ovaj Skup i trg posvećen Mučenicima fojbi u znak sjećanja na dramatičan genocid koji je doveo do trećeg Egzila Talijana Dalmacije i braće Riječana i Istrana.

Nakon snažne diplomatske reakcije Hrvatske, sam postupak ceremonijalnog uručivanja odličja posljednjoj talijanskoj administraciji Zadra privremeno je obustavljen. Doduše, nije opozvana odluka predsjednika Ciampija od 21. rujna 2001., ali je svečanost postavljanja Zlatne medalje na stijeg (*gonfalone*) iz 1944. koja je bila planirana za 13. studenoga, odgođena iz diplomatskih razloga (Simoncelli, 2010: 17). *Slobodna Dalmacija* od 10. siječnja 2001., u tekstu pod naslovom „*Zadar podijelio Italiju*“, izvješćuje da je hrvatski „ministar vanjskih poslova Tonino Picula prosvjedovao prema talijanskoj vladi, a predsjednik Stjepan Mesić razgovarao telefonom s kolegom iz palače Quirinale“. Iz istoga je teksta razvidno da je Ciampijeva odluka izazvala političku reakciju i na lokalnoj razini u Zadru gdje je „Gradsko vijeće na čelu s predsjednikom Davorom Arasom formiralo izaslanstvo koje je od Mesića tražilo da im otkrije sadržaj razgovora koji je vodio s talijanskim predsjednikom“.

Desničar Roberto Menia iz Alleanze nazionale koji je dao otvorenu podršku dodjeli Zlatne medalje talijanskom Zadru, u parlamentu je izjavio da „talijanska službena politika mora konačno prestati talijansku povijesnu nazočnost u Istri i Dalmaciji tretirati isključivo kroz 20-godišnju fašističku vladavinu“ jer su „Istra, Kvarner, Zadar i druga područja pripala Italiji iza Prvog svjetskog rata, prije dolaska fašizma na europsku scenu“.

Medijski udar na patriotski *ressentiment* esula izvršen je u najtiražnijem talijanskom tjedniku *Famiglia cristiana* od 4. studenoga 2001. koji je Ciampijev akt popratio tekstom naslovljenim „Ta zlatna medalja fašističkom Zadru“ (*Quella medaglia d'oro a Zara fascista*) koji je potpisao Alberto Bobbio. U prosvjednom pismu direktoru toga lista Antoniju Sciortinu, jedna od čelnica Slobodne općine Zadar u egzilu Myriam Paparella Bracali napisala je da izraz 'ta medalja' „omalovažava najviše priznanje Talijanske Republike“, a sintagma 'fašistički Zadar' govori „kako je u tom tekstu unaprijed sve riješeno, i tužba i presuda“.

Osvrćući se u pismu i na reakciju hrvatske strane, Paparella ju je ocijenila kao miješanje u unutarnje stvari talijanske države:

Takav ton nisam očekivala od nekoga tko se kiti oznakom 'kršćanski', a mislila sam da je naša povijesna sudbina, s tisućama izbjeglih i pobijenih u 54 nemilosrdna bombardiranja Zadra, dio povijesti Italije i da će ta povijest biti priznata i poštivana.

Bivši senator i čelnik Asocijacije Venezia Giulia Dalmazia, rođeni Zadranin Lucio Toth, direktoru *Famiglie cristiane* napisao je između ostalog. „Ne znam da li novine kojima Vi rukovodite, nakon ovakvog članka još uvijek mogu biti kršćanske“. U broju od 2. prosinca 2001., tjednik je objavio i prosvjedna pisma Flaminija Rocchija te ministra za odnose s parlamentom Carla Giovanardija koji je, između ostaloga, napisao: „*Fašizam s ovim nema nikakve veze: u pitanju je žrtva tisuća ljudi, nevinih žrtava bombardiranja i surovosti nacističkih okupatora, a potom i Titovih komunista*“.

U intervjuu *Slobodnoj Dalmaciji* od 6. travnja 2002., jedan od čelnih ljudi zadarske asocijacije esula, Giorgio Varisco²⁰⁵, o hrvatskim stajalištima glede Zlatne medalje talijanskome Zadru, kazao je, između ostalog:

²⁰⁵ Varisco je u istome intervjuu objasnio da prijedlog za dodjelu Zlatne medalje za vojne zasluge mora jednoglasno prihvatiti Povjerenstvo časti, sastavljeno od 34 predstavnika oružanih formacija koje su kroz povijest ratovale za Italiju, a među njima su i tri predstavnika talijanskih partizanskih snaga. Dakle, i predstavnici talijanskih partizana antifašista bili su suglasni s prijedlogom da se Zadru dodijeli ovo državno odličje

Ostali smo zatečeni reakcijama iz Hrvatske jer smo mislili da svi jako dobro poznaju povijest Zadra koji je bio talijanski grad i kojega je 85 posto razrušeno, a više od deset posto stanovništva je poginulo u razaranjima Drugog svjetskog rata. Poslije rata, mnogi talijanski gradovi pogođeni razaranjima dobili su ovo priznanje, dok ga Zadar, iako smo to tražili, nije dobio. Hrvatske vlasti, ljudi iz samog državnog vrha, bili su dobro informirani da će Zlatna medalja biti dodijeljena. Predsjednik Ciampi je za svoga boravka u Puli rekao to predsjedniku Mesiću. Mislim da su hrvatske reakcije na dodjelu priznanja posljedica i rezultat unutarnjih političkih odnosa i događanja, a ne odnosa Italije i Hrvatske [...]

Potvrdivši da je riječ samo o odgodi uručjenja odlikovanja, kao „izrazu poštovanja Predsjednika Ciampija prema Hrvatskoj“, a ne o povlačenju donesene odluke, Varisco je na pitanje o stavu esula glede ratnih zločina nad Hrvatima u vrijeme talijanske vladavine, odgovorio:

Kad bismo sada počeli razgovarati o zločinima koje su počinili Talijani nad Hrvatima ili hrvatski partizani nad Talijanima, to bi bila diskusija bez kraja. Svatko poštuje svoje mrtve koji to zaslužuju, svi su oni jednaki, svi su oni vjerovali u nešto. Kao što mi poštujemo sve mrtve koji su stradali u vrijeme dok je Italija bila u Zadru, htjeli bismo da se poštuju i mrtvi koji su stradali nakon Drugog svjetskog rata. Temeljni razlog našeg traženja Zlatne medalje upravo je bilo to: iskazati poštovanje civilima koji su stradali u bombardiranju Zadra i po svršetku Drugog svjetskog rata“.

Devet godina nakon Ciampijeve odluke o dodjeli Zlatne medalje koja još uvijek nije postavljena na talijanski 'gonfalone' Zadra, novinar lista *Corriere della Sera* Paolo Mieli²⁰⁶ posvetio je ovoj temi tekst pod naslovom „Mučeništvo Zadra i medalja koje nema“ (*Il martirio di Zara e la medaglia che non c'è*). Opisujući motive zbog kojih je taj grad odlikovan ovim priznanjem, Mieli je u svome članku objavljenom 23. ožujka 2010., predstavio Zadar iz perspektive esulskog imaginarija, kao grad koji je nakon kapitulacije Italije doživio dvije okupacije:

Tijekom 40-ih godina, još uvijek talijanski, Zadar je bio ratom najsnažnije pogođeno središte provincije: 85 posto stambenih objekata je bilo razoreno ili ozbiljno oštećeno, desetina stanovništva ubijena je bombardiranjima, utapljanjima ili u koncentracijskim logorima. Sve to kao posljedica dvostruke strane okupacije: one nacista između rujna 1943. i kraja listopada 1944. te „osloboditelja“, tj. jugoslavenskih komunista partizana od studenoga 1944. nadalje.

Na hrvatsko službeno stajalište o Zlatnoj medalji, uzvratio je esulskim protusjećanjem i Guido Brazzoduro, predsjednik Federacije esula i gradonačelnik Rijeke u egzilu, u intervjuu *Slobodnoj Dalmaciji* koji je 12. listopada 2002. objavljen pod naslovom „*Esuli mogu pomoći*“

²⁰⁶ Na godišnjem skupu dalmatinskih esula održanom u Orvietu 2010., Paolu Mieliu dodijeljeno je priznanje „Niccolò Tommaseo“ čime je on simbolički postao počasnim građaninom Slobodne općine Zadar u egzilu. Neposredno nakon svečanosti, u kratkom intervjuu *Slobodnoj Dalmaciji* objavljenom 11. 10. 2010., Mieli je kazao kako je Zadar platio trostruku cijenu. „Prvo zato što je pretrpio nacističku i fašističku torturu, drugo jer je izdržao torturu i nasilje koje su u njemu počinili jugoslavenski komunisti i, treće, zato što je ta zadarska povijest ostala skrivena zahvaljujući jednima i drugima – fašistima i komunistima“.

Hrvatskoj na putu u Europsku uniju“. Ustvrdivši da je Hrvatska „reagirala nepotrebno žučno i nervozno“, Brazzoduro je zaključio:

Zlatna medalja je talijansko priznanje koje je dodijeljeno Zadru iz talijanskoga razdoblja i ono ne može biti predmet međunarodnih reakcija. Znam da u određenoj situaciji i najmanje stvari mogu uznemiravati, ali se tako ne grade odnosi suradnje među zemljama. Mi nismo pravili skandal zbog toga što su druge zemlje odale priznanje partizanima za ono što su učinili u ostvarenju njihovih težnji.

S druge strane, hrvatski ministar vanjskih poslova Tonino Picula, u intervjuu *Il Piccolou* od 28. listopada 2002., na pitanje novinara Maura Manzina kakav će biti stav Hrvatske u slučaju da predsjednik Italije ipak obavi svečano uručivanje Zlatne medalje Zadru, odgovorio je:

To je hipotetičko pitanje. Ja držim da bi Hrvatska i Italija trebale izbjegavati sve recipročne kontroverze koje mogu pogoršati bilateralne odnose i ponovo otvoriti dvojbe koje su odavno bile zatvorene. Umjesto da se izvlače iz zaborava takva pitanja, obje bi zemlje trebale inzistirati na zajedničkoj europskoj budućnosti i na vrijednostima na kojima se temelji Europska unija.

Esulski časopis *Il Dalmata* (br. 2/ožujak-travanj 2002) diplomatski skandal u vezi sa Zlatnom medaljom komentirao je u kontekstu nazočnosti talijanskih turista na istočnoj obali Jadrana za vrijeme Uskrasnog blagdana. Prikazujući Hrvatsku kao odredište u kojemu su Talijani nepoželjni, pad broja talijanskih gostiju esulsko glasilo pripisuje između ostalog hrvatskim reakcijama na dodjelu Zlatne medalje Zadru. U tekstu na naslovnoj stranici spomenutog izdanja *Il Dalmate*, stoji:

Odjek koji je u Italiji stvorila antitalijanska polemika u slučaju dodjele Zlatne medalje predsjednika Republike Zadru, ostavila je dojam da Talijani nisu rado viđeni [non sono ben visti] u ovome dijelu Jadrana i da im je bolje da se presele u Grčku ili neku drugu mediteransku zemlju.

Krajem siječnja 2003., Vijeće pokrajine Vicenze, u koju je doselio veliki broj esula nakon rata, usvojilo je apel kojim se državne vlasti poziva i požuruje na održavanje svečanosti dodjele Zlatne medalje Zadru koja je bila planirana još za 13. studenog 2001., a koje je – kako piše *Il Piccolo* od 30. siječnja 2003. – „zamrznuto pod pritiskom Republike Hrvatske“. List nadalje navodi kako je „grad mučenik Drugog svjetskog rata“ na koji je tijekom 54 saveznička bombardiranja bačeno 900 tona bombi, koji je 80 posto srušen sa zemljom i iz kojega je od 20 tisuća stanovnika, njih šesnaest tisuća pobjeglo, „primio posljednju pljusku“.

Diplomatsko-političkim i ideološkim prijedorima koje je u odnosima dviju država izazvalo odličje zadarskoj administraciji iz 1943. godine, talijanski povjesničar Paolo Simoncelli posvetio je svoju knjigu objavljenu 2010. pod naslovom „*Zadar. Dva i više lica jedne medalje*“ (*Zara. Due e più facce di una medaglia*). Opisujući način na koji je talijanski stijeg Zadra, nakon ulaska Titove vojske u grad, 'spašen' i 'prebačen u domovinu', Simoncelli je izvrsno ilustrirao značaj i snagu simboličke politike u mobiliziranju kolektivnog sjećanja. Naime, zadarski 'gonfalone' na koji je po odluci predsjednika Ciampija trebala biti postavljena Zlatna medalja, simbolizira zapravo primatelja državnog odličja – posljednju talijansku administraciju grada iz 1943./44. godine. '*Gonfalone di Zara*' kao nacionalni i univerzalni simbol povijesne sudbine Zaratina, postao je u esulskom imaginariju nekom vrstom svetog mjesta nošenog mitskom pričom o posljednjem talijanskom prefektu koji je 'riskirajući život' sačuvao taj simbol²⁰⁷. Oživljavanjem prošlosti, politiziranjem sjećanja i uporabom dnevne (i vanjske) politike, Zlatna medalja Zadru 2001. godine pokrenula je dotad nezabilježenu dijalektiku vanjskopolitičkih prijedora između Italije i Hrvatske. Točnije, prijedore dviju suprotstavljenih politika povijesti koje su – potaknute Zlatnom medaljom – dobile svoju vanjskopolitičku manifestaciju.

Iz službenih vladinih priopćenja, medijskih napisa te izjava esulskih čelnika i dužnosnika dviju diplomatski konfrontiranih država krajem 2001. i početkom 2002. godine, jasno se očituje vrhunac dominacije prošlosti u vanjskim politikama Italije i Hrvatske. To, još uvijek otvoreno bilateralno pitanje, tj. nepostizanje suglasnosti oko temeljnih načela u valorizaciji dijela zajedničke prošlosti, jedno je od konstitutivnih obilježja suvremenih talijansko-hrvatskih odnosa. S obzirom da do danas nije poništena odluka Predsjednika Italije o dodjeli Zlatne medalje već je došlo do odgode svečanosti njezina postavljanja na stijeg talijanske općine Zadar, perspektiva talijansko-hrvatskih diplomatskih odnosa glede tog pitanja ostala je i dalje neizvjesnom.

²⁰⁷ Prema predaji koju navodi Simoncelli, talijanski je stijeg (gonfalone) sačuvan zahvaljujući Giacomu Vuxaniju, posljednjem komesaru talijanske prefektore u Zadru, koji ga je 1944. „na dan Titove okupacije Zadra“ sakrio u svojoj kući. Vuxanija su nakon rata jugoslavenske vlasti šest puta uhićivale, ali je preživio to razdoblje sve do 1948. kada je uspio sa suprugom prijeći u Italiju (Trst), prenijevši stijeg skriven u jednom jastuku (Simoncelli, 2010: 15-16).

ZAKLJUČAK

Vladajuća politika talijanske države od 90-ih godina 20. stoljeća naovamo, izvršila je golema institucionalna, legislativna i materijalna ulaganja u konstituiranje nove politike pamćenja koja je „urušila“ povjerenje u trajnu vrijednost jedinstvene koherentne nacionalne povijesti utemeljene na poslijeratnoj antifašističkoj paradigmi 'oslobođenja i pobjede demokracije'. Javnom reafirmacijom desničarske politike i usponom stranaka koje joj pripadaju, sjećanje na Drugi svjetski rat i njegove posljedice - poput gubitka dijela državnog teritorija na istočnome Jadranu, egzodusa talijanskog stanovništva s tih prostora i partizanskih zločina (*foibe*) - zadobili su u Italiji naglašenu društvenu i političku važnost. Frakture sjećanja između antagoniziranih društvenih grupa postajale su sve vidljivijima, a perspektiva pomirbe njihovih različitih, oprečnih povijesnih iskustava i pogleda na prošlost, sve udaljenija.

Veliki 'povratak prošlosti' u javni diskurs - poglavito politički, medijski, a potom i u akademski - zbio se u kontekstu i pod utjecajem dva paralelna procesa. Prvo, na vanjskome planu, došlo je do duboke transformacije sustava međunarodnih odnosa obilježene raspadom komunističkih režima u Europi i, drugo, na unutarnjem planu, državnu vlast, prvi put u povijesti Republike, preuzima 1994. godine desnica, čime započinje proces revizije službeno sankcioniranog talijanskog nacionalnog sjećanja. U oblikovanju nove politike pamćenja koje je započelo 90-ih godina i doživjelo vrhunac u vrijeme Druge i Treće Berlusconijske vlade (koalicija desnica-desni centar) u razdoblju od 2001. do 2006. godine, *esuli*, *egzodus* i *foibe* poprimaju obilježje političkog mita. *Esuli*, kao utemeljujući legitimacijski mit desno orijentirane državne politike, zadobili su konstitutivnu ulogu u talijanskoj politici identiteta. Dotadašnjoj službenoj komemorijalizaciji koja je počivala na staroj antifašističkoj paradigmi, stranke desnog centra i desnice suprotstavile su protusjećanje žrtava-*esula* čime se, nakon višedesetljetnog razdoblja Hladnog rata, legitimacijski narativi u Italiji glede prošlosti i identiteta opet vezuju uz temu 'istočne granice'. Usporedno komemoriranje „starog“ Dana oslobođenja 25. travnja i „novog“ Dana sjećanja na egzodus i *foibe* 10. veljače (uvedenog zakonom iz 2004.), s različitim ceremonijama, simbolikom i publikom, predstavlja empirijsku potvrdu teze da je „veza selektivno pamćene prošlosti i identiteta političke naravi“ (Brkljačić i Prlenda, 2006: 10).

Polazeći od pretpostavke da su promjene unutarnjih i vanjskih političkih prilika determinirale konstituiranje nove politike povijesti u Italiji, disertacija je potvrdila opravdanost interpretacijskog modela za formiranje kolektivnog pamćenja koji je osmislio

Mark Wolfgram. Njegov teorijski model verificiran je u disertaciji upravo činjenicom da je nova službena interpretacija prošlosti od strane državne talijanske politike, rezultat interakcije u određenom kulturnom kontekstu (obilježenim desničarskom paradigmatom) i pod utjecajem 'vanjske sile' (duboke promjene međunarodnog političkog sustava).

Politička upotreba jednog 'isječka prošlosti' (od kapitulacije Italije 1943. do Mirovne konferencije 1947.) koju simboliziraju *esuli*, *egzodus* i *foibe*, imala je za cilj rekonstrukciju nacionalnog identiteta putem utvrđivanja mjesta sjećanja, službenih datuma, javnih rituala, programa nastave povijesti u obrazovnom procesu i drugih memorijalnih praksi.

Za esulsku zajednicu taj je „obrat“ u 90-im godinama 20. stoljeća značio posljednju povijesnu priliku da vladajuća državna politika njihovo kolektivno pamćenje sankcionira kao aktivnu praksu oblikovanja, strukturiranja i reorganiziranja sjećanja nacije na Drugi svjetski rat. Naime, 90-e godine 20. stoljeća predstavljale su početak 'biološkoga' kraja „*svijeta esula*“ (*mondo degli esuli*). Kako je od službenog okončanja rata do 90-ih godina prošlo pola stoljeća, u tome je razdoblju čitava generacija esula koja je aktivno „nosila“ sjećanje, već bila u poznoj životnoj dobi. Obnavljanje predodžbi o prošlosti sačuvanih u svijesti esula suočilo se s opasnošću da bude prepušteno zaboravu, tj. da – prema Halbwachsovoj distinkciji - iz sjećanja ne prijeđe u povijest. Da bi se to ipak ostvarilo, bila je neophodna ideološka i institucionalna podrška vladajuće politike, jer „distinkcija sjećanje-povijest nije ništa više od konstrukta za održavanje određenih odnosa moći u društvu“ (Brkljačić i Prlenda, 2006: 13). Riječima Jana Assmanna, komunikacijsko ili generacijsko pamćenje esula koje prikazuje „povijest odozdo“, moralo je postati kulturalno, tj. „odozgo“ institucionalizirano pamćenje jer je kao takvo imalo šansu prodrijeti i biti sačuvano u modernoj historijskoj svijesti talijanske nacije. Stoga je bilo potrebno formirati politiku povijesti koja će kroz proces izgradnje nacionalnog identiteta snažno utjecati na političku kulturu talijanskog društva, osobito u pogledu suočavanja s povijesnim nasljeđem Drugog svjetskog rata.

S obzirom na hipotezu da je glede esula talijanska politika povijesti od 1990-ih nadalje izvršila povratak na onu iz neposrednoga poraća, disertacija je pokazala da su pojmovi *esuli*, *egzodus* (*esodo*) i *foibe* doživjeli bitne transformacije značenja u razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata do početka 21. stoljeća. U prvim poslijeratnim godinama, u Italiji se odvijao istovremeni proces otkrivanja i konstituiranja „*svijeta esula*“, štoviše ova se dva procesa u tome razdoblju ne mogu odvojiti. Esuli se nakon svršetka rata i zaključenja Mirovne konferencije u Parizu već pojavljuju kao nositelji „memorijalne prakse tugovanja“ (Klein, 2000: 127-150), kao akteri 'velike pripovijesti' koju vodeća nacionalna politika istovremeno

stvara i predstavlja na unutarnjem i vanjskopolitičkom planu. Prijelaz koji se dogodio tijekom 1990-ih godina, može se učiniti povijesno i politički paradoksalnim. Naime, esuli/egzodus u godinama iza rata predstavljaju legitimacijski narativ tadašnje antifašističke (poglavito demokršćanske) politike povijesti, da bi u 90-im godinama 20. stoljeća taj narativ preuzele desničarske stranke koje političkom 'manipulacijom' esulskoga pitanja, između ostaloga, vraćaju fašističku mitologiju u javni diskurs.

Historiografskom analizom u disertaciji je potvrđeno da je temeljnu odrednicu politike povijesti poslijeratne Italije, a ujedno i njezine vanjskopolitičke orijentacije – predstavljalo suštinsko odvajanje vladavine fašističkog režima od neupitnoga 'prirodnog i povijesnog prava' talijanske države na 'svoje' istočne provincije. Drugim riječima, pokazalo se da je političko, prirodno i moralno pravo Italije na istočne dijelove Jadrana duboko impostirano u povijesnu svijest, da ono nije tek epizodna povijesna 'avantura' fašizma nego predstavlja *strukturu dugoga trajanja* u talijanskom povijesno-kulturnom imaginariju, utemeljenu na narativu o rimsko-mletačko-talijanskom identitetu tog geografskog prostora. Poslijeratna državna politika Italije koju su predvodili demokratski antifašisti, nedvojbeno je pokazala da njihova politika povijesti Istru, Rijeku, Kvarner i Zadar primarno tumači kao povijesni, etnički i državni prostor Talijana. Ta je činjenica desetljećima umnogome bila potisnuta i u domaćim (poglavito jugoslavenskim) historiografskim prikazima hrvatsko-talijanskih odnosa kroz noviju povijest jer je jugoslavenskoj/hrvatskoj politici povijesti bilo u primarnom interesu da talijansku nazočnost na istočnome Jadranu prikaže kao posljedicu ekspanzionističkog fašizma. Povezano s time, razdoblje talijanske vladavine u spomenutim područjima isključivo se (i historiografski pogrešno) tumačilo kao „fašističku okupaciju“ koja je dokinuta „oslobođenjem“, iako je dolazak tih krajeva pod talijansku upravu ostvaren Rapallskim ugovorom 1920. godine, dakle u vrijeme kada fašizam u Italiji još nije bio uspostavljen. Nakon 1990. taj pojam „oslobođenje“ doživio je transformaciju značenja, jer je u hrvatskoj nacionalističkoj politici povijesti godina 1945. prestala biti godinom oslobođenja, ali pri tom „oslobođenje“ nije nadomješteno novom uvjerljivom paradigmom.

Taj političko-povijesni paradoks, kao što je predočeno u disertaciji, dobro ilustrira primjer Zadra gdje od 1990. do danas vlast bez prekida obnaša Hrvatska demokratska zajednica. HDZ-ova vlast u Zadru ne obilježava dan partizanskog „oslobođenja“ grada i odbija komemorirati sjećanje na žrtve pred spomenikom s crvenom zvijezdom, iako je Zadar sve do kraja Drugog svjetskog rata bio u sastavu Kraljevine Italije da bi prešao pod jugoslavenski/hrvatski suverenitet odukom Mirovne konferencije u Parizu, odnosno

političkom voljom Saveznika. Deritualizacijom „partizanskog oslobođenja“ grada, vladajući je HDZ talijanskoj mitskoj paradigmi o „vječnom talijanstvu Zadra“ suprotstavio historiografski neodrživu, ali politički funkcionalnu paradigmu o Zadru kao „oduvijek hrvatskome gradu“, ostavši međutim bez eksplicitnog odgovora na pitanje: je li Zadar 1944. ulaskom partizana oslobođen ili okupiran?²⁰⁸

Iako se moglo očekivati da će nakon 1990., s obzirom na demokratske promjene u Hrvatskoj, doći do interpretativnog suglasja glede zajedničke prošlosti u hrvatsko-talijanskim odnosima, to se ipak nije dogodilo. Umjesto bivše jugoslavensko-komunističke politike povijesti, u Hrvatskoj je 90-ih godina poratna prošlost postala temom visoko etniciziranog, nacionalističkog diskursa u kojemu su esuli, doduše, izgubili status ideološkog neprijatelja, ali su zadržali status „nepoželjnog“ nacionalnog suparnika. Isto tako, u 90-im je godinama, politički, a nerijetko i medijski, reaktiviran skeptičan odnos Hrvatske prema talijanskoj manjini koji je bio karakterističan za jugoslavensku (vanjsku) politiku (Jović, 2007: 70-71). S druge strane, u istome je razdoblju 90-ih godina u Italiji javni diskurs o Drugom svjetskom ratu i pitanju „istočne granice“ dominantno počela oblikovati desničarska politika, što je posljedično dovelo u pitanje moguću izgradnju zajedničke demokratske politike prošlosti kojom bi se u odnosima Italije i Hrvatske nadišlo negativno nasljeđe iz povijesti.

Prodorom desnice u državni politički vrh Talijanske Republike sredinom 1990-ih godina, novu politiku povijesti pratila je i odgovarajuća legislativna praksa kojom se službeno utvrđivalo koji su događaji iz povijesti vrijedni pamćenja kao i načine kako ih treba komemorirati. Uspostavom Dana sjećanja na egzodus i foibe putem zakona br. 92 iz 2004., pitanje „istočne granice“ postalo je važnim simbolom „državne ideologije prošlosti“. Kako je „sjećanje na progone uvijek povezano sa sjećanjem na vlastito zakazivanje i vlastitu krivicu“ (François, 2006: 231), tako je i donošenje ovoga zakona bilo popraćeno jasnim izjavama državnoga vrha Italije o neopravdanoj višedesetljetnoj šutnji vladajuće politike o tragediji egzodusa i zločinima kojima su bili podvrgnuti esuli krajem Drugog svjetskog rata. Težnja desničarske vladajuće politike za otvaranjem historijskih tabua, imala je jasnu političku dimenziju: ponovno osvajanje prošlosti bilo je u funkciji legitimiranja ideologije vladajućih stranaka desnice i desnoga centra i, naravno, osiguravanja što šire podrške birača. Iza „borbe

²⁰⁸ Na to pitanje hrvatski politički emigrant i urednik *Hrvatske revije* Vinko Nikolić odgovorio je u intervjuu zadarskom tjedniku *Narodni list* od 4. 11. 1994. (str. 5.), kazavši kako se Zadar „krajem 1944. godine riješio Talijana, ali i nakon toga nije bio slobodan“, odnosno grad je „samo promijenio gospodara“. Ta interpretacija iznesena u intervjuu objavljenom pod naslovom „Zadar je 1944. samo promijenio gospodara“, standardni je primjer desničarske politike prošlosti u kojoj se mitu o partizanskoj borbi i oslobođenju osporava utemeljujući legitimitet na kojemu bi počivao politički poredak u Hrvatskoj.

za historijsku istinu“ stajala je borba za osvajanje i održavanje vlasti te za legitimaciju novog političko-ideološkog sustava vrijednosti.

Kritičkom analizom diskursa, u disertaciji se preko tekstualnog sadržaja ključnih zakona kojima se regulira sjećanje na prošlost, pokušalo demistificirati ideologiju koja ih određuje, ali i koja je određena tim istim zakonima. Uvid u glavne aktore koji su pokretali takve zakonske prijedloge, u razdoblje i vladajući politički kontekst u kojima su izglasavani te zadaće i ciljevi koji se njima postavljaju, pokazao je – u većini slučajeva – izravnu vezu s vladajućom desnicom i njezinim mitovima, idealima i političkim potrebama. Najznačajniji set zakona koji odražavaju pravnu dimenziju službene politike povijesti, donesen je upravo u vrijeme vladavine koalicije desnice i desnoga centra.

U razdoblju od 1950-ih godina do 1990./91., kako zbog unutarnjopolitičke stabilnosti poretka s dominantnim utjecajem demokršćana, tako i zbog hladnoratovskog međunarodnopolitičkog konteksta, esulski je narativ iščeznuo iz vladajućeg političkog diskursa. No, pokazalo se da to, iako relativno dugo razdoblje, nije imalo za posljedicu zaborav, već se ono ispostavilo tek kao „rascjep“ između prošlosti i sadašnjosti, tj. kao „interval“ nakon kojeg je ponovo uspostavljen kontinuitet pamćenja koji Nora naziva „pamćenje-distanca“ (Nora, 2006: 34). Taj hladnoratovski interval od nekoliko desetljeća koji je prekinuo kontinuitet poslijeratne politike povijesti sa središnjim esulskim narativom, da bi se on ponovo uspostavio 1990-ih godina, Jan Assmann naziva „plutajućom prazninom“ (Assmann, 2006: 64). Tim bi se pojmom mogao označiti rascjep između postratnoga razdoblja živog nastajanja esulskoga mita i razdoblja 1990-ih godina kada taj mit, podržan vladajućom politikom, stječe status službene predaje utemeljene na javnim komemoracijama, datumima-blagdanima, spomenicima i udžbenicima.

Pokazavši da je kolektivno sjećanje esula u vrijeme Hladnog rata u talijanskoj javnosti bilo potisnuto i bez utjecaja na oblikovanje vladajuće politike, da bi 1990-ih godina, usponom desnice i njihovim osvajanjem vlasti, postalo jednim od utemeljujućih mitova nacionalnog identiteta - disertacija je potvrdila tezu da „nacionalno sjećanje nije zauvijek dano i nepromjenjivo, nego da ovisi o recepciji i tumačenju povijesnih događaja koji se mijenjaju s obzirom na politički kontekst“ (Cipek i Milosavljević, 2007: 9). Zahvaljujući snazi obiteljskih narativa (Cipek, 2015: 128-136) i razvijenoj mreži udruga, zaklada i institucija koje su čuvale identitet i sjećanje esula, njihova se alternativna interpretacija prošlosti održala sve do kraja 20. stoljeća kada ju političke stranke desnice i desnoga centra, nakon osvajanja vlasti, koriste za izgradnju nove kulture sjećanja.

Kao posljedica tog procesa, dolazi do dekonstrukcije ranije favoriziranog kolektivnog sjećanja, do borbe sjećanja i sraza oprečnih političkih kultura, te se uz potporu vladajuće politike oživljavaju žrtveni mitovi u čijem su središtu esuli kao prave nacionalne žrtve ratnoga vremena. Razdoblje od 90-ih godina 20. stoljeća do 2011. godine, koje su, s prekidima, snažno obilježila četiri mandata Berlusconijske koalicijske vlade desnice i desnog centra, predstavlja razdoblje „velike instrumentalizacije emotivno aktualiziranih sjećanja na Drugi svjetski rat“ (François, 2006: 234). Koalicijska vladavina stranaka desnog centra i desnice u tome razdoblju, odredila je novu politiku povijesti Talijanske Republike, afirmirajući u javnosti do tada manje poznate i potisnute povijesne događaje. Donošenje niza zakona kojima se regulira nacionalno sjećanje na egzodus, monumentalizacija i politička sakralizacija fojbi, prve optužnice talijanskog pravosuđa protiv jugoslavenskih partizanskih rukovodilaca osumnjičenih za ratne zločine protiv Talijana na istočnoj obali Jadrana, zatim simbolička politika urbanoga prostora sa spomenicima i odonimima koji komemoriraju *egzodus* i *foibe*, ali i neki aspekti vanjske politike – u disertaciji su identificirani kao značajne, nosive dimenzije politike povijesti suvremene Talijanske Republike.

Diskurzivnom analizom i historiografskom kontekstualizacijom pisanih i govornih sadržaja, odnosno, zakona, dokumenata, izjava, govora i poruka vladinih, oporbenih i esulskih predstavnika, disertacija je potvrdila održivost polazne hipoteze o 1990-im godinama kao početku reafirmacije talijanske politike povijesti iz neposrednoga poraća. No, pri tome je važno istaknuti spoznaju da poslijeratna politika povijesti i ona iz 1990-ih godina konvergiraju na semiotičkoj i diskurzivnoj razini, dok na funkcionalnoj imaju različite motive i ciljeve. Naime, legitimacijski narativi o esulima u prvim godinama poraća, imali su za cilj postizanje unutarnje „moralne katarze“ uslijed dramatičnih ratnih posljedica za nacionalne interese Italije, a na vanjskopolitičkom planu one su bile usmjerene na uvjeravanje međunarodne javnosti, poglavito zemalja pobjednica u Drugom svjetskom ratu, da istočne jadranske provincije predstavljaju 'povijesno i prirodno' pravo talijanske države koje treba jasno razgraničiti od ratne odgovornosti propalog fašističkoga režima.

U 1990-im godinama, obilježenim povratkom političke desnice na javnu scenu i disolucijom jugoslavenske socijalističke federacije koja je desetljećima simbolizirala mjesto „nesretnoga sjećanja“, esuli se vraćaju u središte nove politike povijesti s ciljem legitimiranja desničarske vladajuće politike i njezina sustava vrijednosti. Na vanjskopolitičkome planu, u odnosu spram Hrvatske i Slovenije na čijem se državnom području sada nalaze napušteni zavičaji esula, teritorijalna prava zagovarana u neposrednom poraću, zamijenjena su

traženjem kulturnih prava Italije na istočnoj obali Jadrana. Putem nove politike povijesti, pravo na kulturnu intervenciju u istočnome Jadranu, utemeljeno na simboličkom konstruktu „vjekovnog talijanstva“ tih krajeva i odgovornosti Italije za njihovu baštinu, sankcionirano je nizom zakona čiji su inicijatori bili poglavito pripadnici političke desnice. Osim legislativne, podršku takvoj politici povijesti davala je i vrlo produktivna izdavačka politika esulskih organizacija i kulturnih institucija koja je osiguravala javni diskurs o tisućgodišnjem kontinuitetu rimsko-mletačko-talijanskog kulturnog prostora na istočnome Jadranu. Na 54. kongresu dalmatinskih esula održanom u Pesaru 2007., kako prenosi tjednik *Hrvatski list* od 27. rujna te godine, iznijet je podatak da je do toga vremena u Italiji izdano čak 12.000 knjiga posvećenih problematici esula i povijesnog talijanstva njihova napuštenog zavičaja.²⁰⁹

Dakle, službena politika povijesti Talijanske Republike s esulima kao simbolom 'prošlosti u sadašnjosti' od 1990-ih godina nadalje, funkcionira kao sastavni dio politike nacionalnog identiteta. Državna politika predvođena moderiranom desnicom, pitanje esula, egzodusa i fojbi vidi prvenstveno kao unutarnje „političko gorivo“ za pokretanje alternativne interpretacije prošlosti na kojoj bi se trebao temeljiti suvremeni talijanski nacionalni identitet. U disertaciji je identificirano da nova politika povijesti, s ciljem rekonstrukcije tog identiteta, funkcionira kao *policy* – putem izglasavanja zakona kojima se regulira kolektivno sjećanje, uvođenjem memorijalnih datuma, podizanjem spomenika, imenovanjima ulica i mjesta te prilagodbama obrazovne politike novom tumačenju prošlosti.

Prilagođena realističkom konceptu međunarodnih odnosa, službena politika Talijanske Republike, usprkos značajnom preokretu glede tumačenja prošlosti, ipak nije postavila revizionističke zahtjeve glede teritorijalnih pitanja koja su bila aktualna u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Dakle, službena (državna) politika Talijanske Republike u razdoblju dominacije desnoga centra i desnice 1995.-2010. nije dovođila u pitanje riješena granična i teritorijalna pitanja, ali nisu izostajale poruke iz redova vladajuće politike, poglavito *Alleanze nazionale*, kao i esulskih čelnika, o potrebi revizije („nadilaženja“) nekih davno potpisanih međunarodnih ugovora poput Osimskog (1975.) i Rimskog (1983.), kako bi se u svjetlu novih međunarodno-političkih prilika i europske perspektive talijansko-hrvatskih odnosa, rješavalo pitanje obeštćenja esula i valorizacije njihove povijesne sudbine.

Slika 'poželjne prošlosti' kao instrument očekivane 'poželjne budućnosti' koja bi u povijesnoj perspektivi mogla dovesti do „povratka na staro“ u državno-teritorijalnom smislu,

²⁰⁹ Primjerice, 'talijanstvo' tih krajeva još u vrijeme Mletačke republike, neki su autori tumačili u literaturi prikazom i analizom ustrojstva i statuta tadašnjih dalmatinskih gradova (v. Dudan, 2008; Dudan i Teja, 1991)

funkcionira još samo u narativu talijanske (neo)fašističke desnice. U disertaciji je diskurzivnom analizom (Wodak), te povijesno-pojmovnom (Koselleck) i semiotičkom (Czerwiński) analizom tekstualnih i govornih sadržaja, (neo)fašizam identificiran kao jedini segment suvremene talijanske politike čija revizionistička interpretacija prošlosti uključuje utopistički 'povratak' Italije na istočni Jadran.

Politički formuliran zahtjev postfašističke stranke *Movimento sociale-Fiamma Tricolore* (2017.) o suspenziji Ugovora o miru iz 1947., zatim poruke postfašista Sergia Giacomellija iz vladajuće Alleanze nazionale da će „Istra opet biti naša“ (1995.) te Giorgia Pisanò koji na novinarsko pitanje postoje li teritorijalne pretenzije pokreta *Fašizam i sloboda* prema dijelovima istočnog Jadrana, odgovara kako se „nikad ne zna što se sve može dogoditi u životima naroda“ (1996.), ali i angažirani tekstovi u profašističkim medijima poput onoga u *Ordine futuro* koji poziva esule i potomke Talijana da „nitko od njih ne izostane“ kada „Italija bude poslala apel za spašavanje Venezia Giulia-e“ kako „neka buduća prilika ne bi bila propuštena“ jer „sudbina istočne granice još nije definirana“ (2018.) – samo su neki od diskurzivnih primjera projekcije (neo)fašističke slike 'poželjne budućnosti' izneseni u ovoj disertaciji.

Nadalje, u disertaciji je nizom diskurzivnih primjera verificiran i vrlo važan simboličko-komunikacijski mehanizam za objašnjavanje uloge esula u razvitku fašističkog narativa koji se tijekom 1990-ih probijao u javni diskurs. Naime, za razliku od političko-ideološke privrženosti ideji korporativne nacionalne države i povijesnoj личности Benita Mussolinija, koja je karakteristična za jedan dio profesionalnih stranačkih političara, u povijesnoj svijesti esula fašizam je zadobio puno šire dubinsko značenje koje se ne manifestira nužno u formi ideološke pripadnosti. Njihova privrženost razdoblju fašizma ogleda se kao privrženost „dodu mladosti“, dobu „posjedovanja zavičaja“ čiji je gubitak povijesno koincidirao upravo s propašću fašizma. Tako, primjerice, sami zaderski esuli naglašavaju u svojoj memorijalnoj 'praksi tugovanja' kako oni ne žale za sadašnjim 'hrvatskim Zadrom' niti sanjaju o njegovu ponovnom fizičkom osvajanju, već je njihovo mjesto pamćenja *Zara*, talijanski Zadar, tj. Zadar kao mnemotop. Tu je distinkciju ilustrirao dugogodišnji gradonačelnik Slobodne općine Zadar u egzilu, Ottavio Missoni, napisavši da je *Zara* „grad kojega više nema, koji opstoji samo u srcima dalmatinskih esula i njihove djece“ (Simoncelli, 2010: 133). Kako je u formalnom razdoblju od 27 godina 'talijanskog Zadra' (1920.-1947.), čak 21 godina protekla pod vladavinom fašističkog režima (1922.-1943.), esulsko kolektivno sjećanje neodvojivo je od slike prošlosti koju čini imaginarij fašističkog sustava simbola,

znakova i praksi. Dakle, budući da semioza 'znaka' fašizam, za esule ne nosi nužno fond znanja i iskustva o zločinima toga režima, njihov sentimentalistički diskurs o fašizmu u vidu nostalgije za zavičajem, doprinio je onome što Tenca Montini naziva „postfašistički kulturni projekt redefiniranja povijesti fašizma“ (Tenca Montini, 2016: 22).

Budući da se, poglavito u prvim godinama 21. stoljeća, veza političke moći i uporabe povijesti fundamentalno reflektirala i na vanjsku politiku Italije, u disertaciji je na empirijskoj podlozi talijansko-hrvatskih diplomatskih odnosa dokazan bitan utjecaj koji politika povijesti može imati na međunacionalne i međudržavne odnose. Sukob oko interpretacije povijesnih događaja kao što su rat, egzodus, partizanski zločini nad Talijanima i proživljena kulturna trauma esula, a koji su bili sudbonosni za politički život i identitet nacije, oblikovali su „konfliktne“ bilateralne odnose dviju država, poglavito u mandatu Druge i Treće Berlusconijske vlade (2001.-2006.) u kojoj su vodeću ulogu imale Forza Italia i Alleanza nazionale. U tome razdoblju, nova politika povijesti Talijanske Republike dobila je svoj apsolutni vanjskopolitički izraz koji se ocrtavao u odnosima s Republikom Hrvatskom.

Prikazom funkcioniranja talijanske politike povijesti kao vanjske politike, koja je oblikovala konfliktnu perspektivu diplomatskih odnosa Hrvatske i Italije, potvrđena je teza po kojoj je „demokratska politika prošlosti koja ima za cilj svladavanje negativnog nasljeđa, neizostavan uvjet dobrih međunacionalnih odnosa, utemeljenih na međusobnom uvažavanju i toleranciji“ (Cipek, 2007: 24).

Nova, „desničarska“ politika povijesti čije je institucionalno konstituiranje započelo u 1990-im godinama, do sredine sljedećeg desetljeća pokazala se pobjedničkom. Legitimacijski narativ o esulima/egzodusu oblikovao se kao *master narrative* državne politike koji je prihvaćen u vrlo širokom spektru stranaka od desnice do ljevice. Gotovo konsenzualno izglasavanje zakona o proglašenju Dana sećanja na egzodus i foibe (zakon 92/2004) u parlamentu, s čak 502 glasa za i samo 15 protiv, rezultat je novostvorene političko-kulturne klime proizašle iz skeptičnog odnosa prema dotadašnjim službenim interpretacijama nasljeđa Drugog svjetskog rata. Uzdrmana je pretpostavka po kojoj se staro „antifašističko“ tumačenje povijesne istine smatra sveobuhvatnim, objektivnim i pouzdanim.

Ukorijenjenost nove politike povijesti, potvrđena je i činjenicom da u mandatu vlade lijevoga centra premijera Romana Prodira koja je 2006. naslijedila Četvrtu Berlusconijsku vladu, odnos prema esulima/egzodusu nije doživio promjene već je, naprotiv, ona i dalje funkcionirala i kao dio politike identiteta i kao *policy*. Isto tako, Prodirjeva je vlada i u vanjskoj politici prema Hrvatskoj nastavila dosljedno provoditi naslijeđenu politiku povijesti,

usprkos javno deklariranim očekivanjima hrvatskih dužnosnika da će doći do unaprjeđenja bilateralnih diplomatskih odnosa odlaskom desničarske koalicijske vlade na čelu s Berlusconiem. Poruke hrvatskih dužnosnika putem medija da je značaj koji talijanska politika pridaje esulima tek odraz desničarske ideološke preferencije, te da će esuli promjenom državne vlasti postati efemerni u hrvatsko-talijanskim odnosima, pokazale su se potpuno neutemeljenima.

Naime, u razdoblju četiri Berlusconijske vlade između 1994. i 2011. godine, uspostavljena je politika povijesti koja je formirala nove službene verzije povijesnih događaja poput one o tragediji esula i fojbi. Time je potvrđena „snaga koju političke elite imaju kod modeliranja kolektivnoga pamćenja kao zaglavnog kamena politike nacionalnog identiteta“ (Đurašković, 2008: 211).

Esuli i egzodus su u prvim godinama 21. stoljeća već toliko zaposjeli diskurs državne politike da je čak i „tehnička“ jednogodišnja vlada nestranačkog premijera Marija Montija (2011.-2012.) intervenirala potporom esulskoj politici pamćenja, donijevši direktivu kojom se traži striktno provođenje zakona 54/1989. o unošenju u osobne isprave talijanskih verzija imena rodni gradova esula (npr. Fiume umjesto Rijeka, Zara umjesto Zadar, itd.).

Pod pritiskom nove politike povijesti, društvenu empatiju prema esulima počeo je iskazivati i ljevičarski narativ tako da brojni predstavnici demokratske ljevice i lijevog centra (osim radikalnih komunista), *egzodus* i *foibe* nedvojbeno tumače kao povijesnu tragediju Talijana koju su tjerale u zaborav „godine organizirane šutnje“ (Zertal, 2006: 343-348) vladajuće politike. Dijalog s ljevicom uspostavile su čak i same esulske asocijacije, a jednu od udruga koje čine krovnu Federaciju esula, predstavlja *Asocijacija istarskih zajednica* (*Associazione delle comunità istriane*) koja je proizišla iz antifašističkog partizanskog Nacionalnog komiteta za oslobođenje Istre (C.N.L. dell' Istria).

Na koncu, nova je istraživačka i interpretacijska praksa zahvatila i samu historiografiju tako da je od 1990-ih naovamo stupio na scenu cijeli niz „revizionističkih“ povjesničara koji su doveli u pitanje standardne interpretacije (po)ratne prošlosti.²¹⁰

Iako dio povjesničara alternativnu interpretaciju povijesnih događaja ocjenjuje isključivo plodom političkog radikalizma, odnosno desničarske agitacije, rezultati istraživanja u disertaciji ne podupiru u potpunosti takav stav. Naime, nedvojbeno je da je izmijenjena

²¹⁰ Američki povjesničar Paul S. Boyer je za revizionističke povjesničare američke atomske bombe na Hirošimu ustvrdio da su ti znanstvenici zapravo bili „revizionisti samo u smislu u kojem su svi dobri znanstvenici revizionisti, stalno preispitujući i korigirajući standardne interpretacije na osnovu novih dokaza, dublje analize ili svježih perspektiva što ih pruža vremenska distanca“ (Boyer, 2006: 328)

političko-kulturna klima u Italiji od 1990-ih nadalje, između ostaloga, posljedica djelovanja vladajuće politike te da je ona utjecala na oblikovanje i impulse historiografije, ali je neodrživa teza da je revizionistička perspektiva bila motivirana isključivo radikalnom desničarskom ideologijom. Paul Boyer ispravno ukazuje i na značenje koje za promjenu perspektive imaju „dugotrajni testovi stručnog vrednovanja u profesiji: sposobnost da se pokažu relevantni i uvjerljivi dokazi, logično zaključivanje na osnovu tih dokaza te vjernost poznatim činjenicama o prošlim događanjima“ (Boyer, 2006: 327). Bez podrške istraživanja ili uvjerljivog argumenta, tvrdi Boyer, nova bi se perspektiva u areni javnog mnijenja brzo srušila pod kritičkim proučavanjem.

Tako, dakle, ni esulska interpretacija prošlosti ne bi uspjela etablirati novu politiku povijesti Talijanske Republike da je proizlazila isključivo iz dnevnopolitičkih potreba i podrške državne vlasti, bez zadovoljavanja normi historijskog istraživanja i argumenata za novi povijesno-politički konsenzus.

Naše je istraživanje nedvojbeno pokazalo da „prošlost nastaje tek kad se uspostavi odnos prema njoj“ (Assmann, 2006: 48), ali politički odnos prema prošlosti, koliko god bio formativan za njezinu interpretaciju, nikada nije usamljen već itekako mora voditi računa o snazi utjecaja koju na percepciju prošlosti imaju tradicija, predrasude, uvjerenja i obrazovanje kao elementi struktura dugog trajanja. Stoga, u Italiji od 1990-ih godina nadalje, usprkos javnom prodoru esulskih uspomena i snažnoj frakturi kolektivnoga pamćenja nacije, nije došlo do potpune zamjene jednoga sjećanja drugim, niti je iz političke i akademske sfere potpuno istisnuta antifašistička povijesna paradigma. No, ipak, dogodila se radikalna promjena utoliko što je talijanska država, prvi put u povijesti Republike, putem nove politike povijesti legitimizirala i službeno sankcionirala interpretaciju prošlosti u kojoj su *esuli* ne samo akteri nego i samo mjesto nacionalnoga sjećanja.

Povijesni događaji vezani uz esule i 'istočnu granicu' koji su za većinu Talijana tijekom poslijeratnih desetljeća bili nepoznati i udaljeni, postali su integralni dio politike nacionalnog identiteta, koja po snazi i uvjerljivosti nimalo ne zaostaje za antifašističkom slikom o Drugome svjetskom ratu. Tim je više pred Talijanskom Republikom otvoren izazov postizanja i održanja unutarnje kohezije oblikovanjem demokratske politike prošlosti koja će 'pomiriti' dvije antagonističke kulture sjećanja.

POPIS LITERATURE

Alexander C., Jeffrey, Eyerman, Ron, Giesen, Bernhard, Smelser J., Neil, Sztompka, Piotr (2004) *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press

Amendola, Eva Paola (1998) *La nascita del fascismo 1919-1925*, Editori Riuniti, Roma

Andrassy, J., Bakotić, B., Vukas, B. (1998) *Međunarodno pravo I*, Školska knjiga, Zagreb

Assmann, Jan (2005) *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica

Assmann, Jan (2006) *Kultura sjećanja*, u Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 45.-78.

Appel des citoyens de Zara pour la Conférence de la paix (1946), Senato, Roma

Atti del convegno sul tema "Un compito storico: la nostra memoria" (2005), Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Brescia

Ballarini, Amleto, Sobolevski, Mihael (ur.) (2002) *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947), Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.)*, Ministero per i beni e le attività culturali, Direzione generale per gli archivi, Roma

Ballarini, Amleto, Stelli, Giovanni, Micich, Marino, Loria, Emiliano (2015), *Venezia Giulia Fiume Dalmazia. Le foibe, l'esodo, la memoria*, Associazione per la Cultura Fiumana, Istriana e Dalmata, Roma

Ballinger, Pamela (2003), *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton/Oxford

Bambara, Gino (1994) *Zara: Uno zaratino racconta la sua città*, Vannini, Brescia

Bambara, Gino, *La mia Zara* (1987) Edizioni del Moretto, Brescia

Bambara, G., Cepich, A. (1995) *Da Calle Larga a Riva Nova*, Vannini, Brescia

Bambara, G., Cepich, A. (1990) *La scuola della minoranza italiana a Zara*, Ex allievi dell'Istituto magistrale di Zara, Brescia

Benn, Gottfried (1991) *Dvostruki život*, Svetovi, Novi Sad

Beradt, Charlotte (2015) *Snovi pod Trećim Reichom*, Disput, Zagreb

Bernas, Jan (2011) *Ci chiamavano fascisti. Eravamo italiani. Istriani, fiumani e dalmati: storie di esuli e rimasti*, Ugo Mursia Editore, Milano

- Bettiza, Enzo (2004) *Egzil*, Marjan Tisak, Split
- Boduszynski, Mieczyslaw P. (2010) *Regime Change in the Yugoslav Successor States. Divergent Paths toward a New Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore
- Bosto, Sulejman (2007) *Teorije sjećanja. Motivi, pretpostavke, kontekst*, u: Čipek, Tihomir, Milosavljević, Olivera (ur.), *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, str. 27.-41.
- Bosto, Sulejman (2009) *Pitanje krivnje – između moralnog univerzalizma i ideologije*, u: Bosto, Sulejman, Čipek, Tihomir (ur.) *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, str. 15.-28.
- Botta, F., Garzia, I., Guaragnella, P. (2007) *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, Franco Angeli, Milano
- Botteri, M. L., Pezzini, P., Tribioli, M. (2007) *La questione del confine orientale. Identità culturale italiana in Venezia Giulia, Istria, Fiume e Dalmazia*, Associazione per la Cultura Fiumana, Istriana e Dalmata nel Lazio, Roma
- Boyer, Paul (2006) *Čija je to povijest? Pamćenje, politika i historijska znanost*, u: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 313.-336.
- Brkić, Luka (2007), *O (ne)povezanosti ekonomskog i političkog razvoja*, u: *Četvrta znanstvena konferencija za opću ekonomiju "Znanje i konkurentnost"*, Pula, str. 87.-113.
- Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.) (2006) *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb
- Burger, Rudolf (2007) *Mala povijest prošlosti. Pironistička skica povijesnog uma. Eseji*, Alinea, Zagreb
- Caccamo, Francesco, Monzali, Luciano (2008) *L'occupazione italiana della Jugoslavia (1941-1943)*, Le Lettere, Firenze
- Cace, Carla, Signori, Matteo (2008) *Foibe martiri dimenticati*, Palladino Editore
- Capogreco, Carlo Spartaco (2006) *Mussolinijevi logori, Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940.-1943.)*, Golden marketing-Tehnička Knjiga, Zagreb
- Carloni Mocavero, Carla (2012), *La donna che uccise il generale. Pola, 10 febbraio 1947*, Ibiskos Editrice Risolo, Firenze
- Cattaruzza, Marina (2016) *Italy and its Eastern Border 1866-2016*, Routledge, London
- Cernigoi, Claudia (2005) *Operazione «Foibe». Tra storia e mito*, Kappa Vu, Udine

Cipek, Tihomir (1995) *Ideološka funkcija povijesti. Problem objektivnosti u historiografiji*, Politička misao, vol. XXXII, br. 3, str. 180.-199.

Cipek, Tihomir (2007 a) *Politike povijesti u Republici Hrvatskoj. Od "puška puče" do "Hristos se rodi"*, u: Cipek, Tihomir, Milosavljević, Olivera (ur.), *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 13.-26.

Cipek, Tihomir (2007 b) *Kulturalni obrat i politologija. Povratak kulturno-povijesnom kontekstu*, u: Kasapović, Mirjana (ur.), *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 271-295.

Cipek, Tihomir (ur.) (2011) *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb

Cipek Tihomir (2012) *Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju*, u: Anali Hrvatskog politološkog društva, br. 9 (2012), str. 7-19.

Cipek, Tihomir, *Nacija, diktature, Europa* (2015), Politička kultura, Zagreb

Cipek, Tihomir (2006) *Počinje li 1945. zapravo 1917.? - Historikerstreit*, u: 1945.-Razdjelnica hrvatske povijesti, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 45-57.

Coen, Gastone (2002) *Zara che fu*, Unione italiana di Fiume, Università popolare di Trieste

Connerton, Paul (1999) *Come le società ricordano*, Armando Editore, Roma

Costituzione della Repubblica Italiana (1992) Pirola Editore, Milano

Czerwiński, Maciej (2013) *Breme (post)komunizma. Hrvatski i poljski kulturni kodovi*, u: Kolanović, Maša (ur.), *Komparativni postsocijalizam. Slavenska iskustva*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 47-80

Czerwiński, Maciej (2015) *Naracije i znakovi, Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti*, Srednja Europa, Zagreb

Čehulić, Lidija (2003) *Euroatlantizam*, Politička kultura, Zagreb

Čulić Dalbello, Mladen, Razza Antonello (2004) *Per una storia delle comunità italiane della Dalmazia*, Fondazione Scientifico Culturale Maria ed Eugenio Dario Rustia Traina, Trieste

Čulinović, Ferdo (1953) *Riječka država*, Povijesno društvo NR Hrvatske, Zagreb

D'Agostini, Gigi (2004) *La storia dimenticata di una terra d'Italia, Venezia Giulia, Istria, Fiume, Dalmazia*, Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Brescia

D'Alessio, Vanni (2011-2012) *Ponad egzodusa i fojbi. Nova talijanska literatura o "istočnoj granici"*, u: Časopis za povijest Zapadne Hrvatske, Rijeka, vol. VI. i VII., str. 55.-75.

Dassovich, Mario (2007) *I molti problemi dell'Italia al confine orientale. Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini-Pašić (1866-1929)*, Del Bianco Editore, Trieste

Dassovich, Mario (2007) *1947-1954 Verso un nuovo confine orientale italiano. In un complesso contesto internazionale le contrastanti realtà locali*, Del Bianco Editore, Udine

De Felice, Renzo (1995) *Rosso e Nero*, Baldini e Castoldi, Milano

De Micheli, Mario (1976) *Ideologija talijanskog neofašizma*, u: *Fašizam i neofašizam*, Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 382.-385.

Detoni, Sereno (1993) *Ritorno a Zara*, Del Bianco Editore, Udine

De Vidovich, Renzo (1993) *Dalmazia: Regione d'Europa*, Libero comune di Zara in esilio, Trieste

Di Donato, Valerio (2006) *ISTRIANIeri: Storie di esilio*, Liberedizioni, Gavardo

Donnelly, Jack (2013) *Realizam*, u: Jović, Dejan (ur.) *Teorije međunarodnih odnosa. Realizam*, Politička kultura, Zagreb, str. 39.-66.

Dormagen, Jean-Yves (1996) *I comunisti dal PCI a Rifondazione*, Koinè edizioni, Roma

Dota, Franko (2010) *Zaračeno poraće, Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Srednja Europa, Zagreb

Dudan, Bruno (2008) *Venezia e Dalmazia – Statuti e ordinamenti*, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, Venezia

Dudan, B., Teja, A. (1991) *L'italianità della Dalmazia negli ordinamenti e statuti cittadini*, Istituto per gli studi di politica internazionale, Roma

Dukovski, Darko (1998) *Fašizam u Istri 1918.-1943.*, C.A.S.H., Pula

Dukovski, Darko (2010) *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918.-1947.)*, Leykam International, Zagreb

Džejmson, Fredrik (1984) *Političko nesvesno*, Rad, Beograd

Đurašković, Stevo (2008) *Politike povijesti: pregled razvoja discipline u Hrvatskoj i Slovačkoj*, Politička misao, god. 45, br. 3-4, str. 201.-220.

Đurašković, Stevo (2016) *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*, Srednja Europa, Zagreb

Đurić, Mihajlo (1987) *Sociologija Maxa Webera*, Naprijed, Zagreb

Edelman, Murray (1976), *The Symbolic Uses of Politics*, University of Illinois Press, Urbana

- Edelman, Murray (2003), *Konstrukcija političkog spektakla*, Politička kultura, Zagreb
- Esodo: La tragedia degli italiani di Istria, Fiume, Dalmazia e Venezia Giulia* (2004), Federazione delle associazioni degli esuli istriani, fiumani e dalmati, Provincia di Verona
- Facchinetti, Viviana (2006) *C'era una (s)volta: Storie e memorie di emigrati giuliano-dalmati in Canada*, Dalmati italiani nel mondo, Trieste
- Fairclough, N., Wodak, R. (1997), *Critical Discourse Analysis*, u: T. A. Van Dijk (ed) *Discourse as Social Interaction*, London, SAGE, p. 258-284
- Falski, Maciej (2013) *Čiji je gradski prostor? Urbana politika u postsocijalističkom društvu: primjer Varšave i Sarajeva*, u: Kolanović, Maša (ur.), *Komparativni postsocijalizam. Slavenska iskustva*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 147.-164.
- Fehér, István M. (2006) *Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost. Predrasude kao uvjeti razumijevanja*, u: Oraić Tolić, D., Szabó, E. K. (ur), *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, FF Press, Zagreb, str. 59.-70.
- Ferrarotti, Franco (1997) *L'Italia tra storia e memoria. Appartenenza e identità*, Donzelli, Roma
- Foucault, Michel (2002) *Riječi i stvari. Arheologija humanističkih znanosti*, Golden marketing, Zagreb
- Foucault, Michel (2017) *Hermeneutika subjekta. Predavanja na Collège de France (1981.-1982.)*, Sandorf&Mizantrop, Zagreb
- François, Etienne (2006) *Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije*, u: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 219.-237.
- Frei, Norbert (2002) *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*, Columbia University Press
- Freud, Sigmund (1988), *Nelagodnost u kulturi*, Rad, Beograd
- Galli della Loggia, Ernesto (1996) *La morte della patria. La crisi dell'idea di nazione tra resistenza, antifascismo e Repubblica*, Laterza, Roma-Bari
- Gambaro, Francesca (2011) *La città della memoria. Storie di vita di esuli da Zara nel secondo dopoguerra*, Alcione editore, Treviso
- Gellner, Ernest (1991) *Etnicità, sentimento nazionale e industrialismo. Identità culturali*, Franco Angeli, Milano

Gerosa, Guido (2001) *Benito Mussolini – ascesa e caduta di un protagonista del secolo*, Alberto Peruzzo Editore, Milano

Gilas, Milovan (1987) *Se la memoria non m'inganna: Ricordi di un uomo scomodo 1943-1962*, Il Mulino, Bologna

Gilas, Milovan (1978) *Conversazioni con Stalin*, Feltrinelli, Milano

Gillis, John R. (1994) *Introduction. Memory and Identity: The History of a Relationship*, u: *Commemorations. The Politics of a National Identity*, Princeton University Press, Princeton-London

Gillis, John R. (2006) *Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa*, u Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.) (2006) *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 169.-195.

Girardo, Marco (2006) *Sopravvissuti e dimenticati: Il dramma delle foibe e l'esodo dei giuliano-dalmati*, Paoline editoriale Libri, Milano

Glick Schiller, Nina (2005) *Long-Distance Nationalism*, u: *Encyclopedia of Diasporas*, Springer Science+Business Media Inc., New York, pp. 570-580

Golino, Enzo (1994) *Parola di Duce. Il linguaggio totalitario del fascismo*, Rizzoli, Milano

Gregor, James, A. (2017) *Interpretations of fascism*, Routledge, New York

Grubiša, Damir (2007) *Berluskonizam. Talijanski politički dossier 2001.-2006.*, Adamić, Rijeka

Guzzi, Diego (2011) *Per una definizione di memoria pubblica. Halbwachs, Ricoeur, Assmann, Margalit*, *Scienza&Politica*, br. 44/2011, str. 27-39.

Halbwachs, Maurice (1987) *La memoria collettiva*, Unicopli, Milano

Hirst, William, Echterhoff, Gerald (2008) *Creating shared memories in conversation: Toward a psychology of collective memory*, u: *Social Research: An International Quarterly* 75 (1), pp. 183-216

Hirst, Paul, Thompson, Grahame (2001) *Globalizacija: međunarodno gospodarstvo i mogućnosti upravljanja*, Liberata, Zagreb

Hobsbawm, Eric J. (1993) *Nacije i nacionalizam*, Novi liber, Zagreb

Hobsbawm, Eric (2006) *Izmišljanje tradicije*, u Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 137.-150.

Holstein, J. A., Gubrium, J. F. (2000) *The Self we live by: Narrative Identity in a Postmodern World*, Oxford University Press, Oxford

Homer, Sean (2017) *The Founding Trauma of National Identity in Films of Milčo Mančevski*, u: *Politička misao*, vol. 54, br. 1-2, str. 94-115

Hribar, Alfons (1945) *Talijanska politika i pitanje Trsta*, Binoza, Zagreb

Hrvatska/Italija: Stoljetne veze: povijest, književnost, likovne umjetnosti (1997), Društvo hrvatskih književnika, Zagreb

Hrženjak, Juraj (1952) *Istra i Slovensko primorje*, Rad, Beograd

I diritti dell'Italia alla Conferenza della Pace, Associazione nazionalista italiana, Roma

Istria oggi: Diritti dell'uomo e tutela unitaria della comunità italiana (1993), Dipartimento per l'informazione e l'editoria, Presidenza del Consiglio dei ministri, Roma

Ivanov, Tommaso (1986) *Il cimitero di Zara*, Edizioni del Moretto, Brescia

Ivetic, Egidio, ur. (2009) *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre s osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Talijanska unija Rijeka, Narodno sveučilište Trst, Rovinj

Jedlowski, Paolo (2002) *Memoria, esperienza e modernità. Memorie e società nel XX secolo*, Franco Angeli, Milano

Jones, Eric L. (2003) *Ekonomski rast u svjetskoj povijesti*, Politička kultura, Zagreb

Jović, Dejan (2007) *Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji*, Reč (75), 21, str. 61-98

Jović, Dejan (2010) *Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From transition from to Transition to*, *Politička misao*, n. 5., str. 44-68

Jović, Dejan (ur.) (2014) *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

Kardum, Livia (2006) *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

Kardum, Livia (2003) "Geneza Rapallskog ugovora i njegovi odjeci u Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1919-1922)", u: Grupa autora, *Međunarodni odnosi*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 9-51

Kasapović, Mirjana (2014) *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014. Parne komparacije Njemačke i Italije, Bugarske i Hrvatske*, Plejada, Zagreb

Kisić Kolanović, Nada (2001), *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak, zagreb

Klein, Kerwin Lee (2000) *On the Emergence of Memory in Historical Discourse*, u: *Representations*, Vol. 69, Winter 2000, pp. 127-150

Knapp, Steven (2006) *Kolektivno sjećanje i stvarna prošlost*, u Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.) (2006) *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 79.-109.

Kolodziej, Edward, A. (2011) *Sigurnost i međunarodni odnosi*, Politička kultura, Zagreb

Koonz, Claudia (2006) *Između pamćenja i zaborava. Koncentracijski logori u njemačkom sjećanju*, u: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.) (2006) *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 285.-311.

Koroman, Boris (2013), *Predodžba prostora u suvremenoj hrvatskoj prozi: prostori tranzicije kao mjesta postsocijalističke artikulacije*, u: Kolanović, Maša (ur.), *Komparativni postsocijalizam. Slavenska iskustva*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 125-146

Koselleck, Reinhart (1979) *Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden*, u: O. Marquard i K. Stierle (ur.) *Identität (Poetik und Hermeneutik VIII)*, München

Koselleck, Reinhart (2004) *Future Past. On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press, New York

Kovács, Ěva, Seewann, Gerhard (2004) *Der Kampf um das Gedächtnis*”, u: Monika Flacke (ur.), *Mythen der Nationen. 1945 - Arena der Erinnerungen*, Berlin

Kovačević, Marina, Badurina, Lada (2001) *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka

Kraljević, Drago (2009) *Italija – naš najveći i najmoćniji susjed*, Adamić, Rijeka

Krizman, Bogdan (1975) *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb

Krizman, Bogdan (1975) *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Školska knjiga, Zagreb

Kühnl, Reinhard (1978) *Oblici građanske vladavine: liberalizam-fašizam*, Izdavački centar Komunist, Beograd

Kunczik, Michael, Zipfel, Astrid (2006) *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert, Zagreb

Kuljić, Todor (2002) *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd

Kuljić Todor (2006) *Kultura sećanja*, Čigoja, Beograd

Kuljić, Todor (2011) *Sećanje na titoizam. Između diktata i otpora*, Čigoja, Beograd

Kundera, Milan (1981) *The Book of Laughter and Forgetting*, Knopf, New York

Kursar, Tonči (2008) *Smrt 'globalizacijske teorije' ili kraj još jedne revolucije?*, Politička misao, vol. XLV, br. 1, str. 3-28.

La Perna, Gaetano (1993) *Pola, Istria, Fiume 1943-1945. L'agonia di un lembo d'Italia e la tragedia delle foibe*, Mursia, Milano

La situazione giuridica dei beni italiani in Croazia e in Slovenia: Studio della Commissione di esperti istituita dalla Provincia di Trieste (2006), Provincia di Trieste

Legewie, Claus, Meyer, Erik (2005) *Geschichtspolitik in der Mediengesellschaft*, u : Günter Oesterle (ur), Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung, Göttingen, 663-676.

Lagrou, Pieter (2000) *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge University Press, Cambridge

Landa, Ishay (2018) *Šegrtov čarobnjak. Liberalna tradicija i fašizam*, Disput, Zagreb

Lenoci, Antonio, Levati, Aldo (1993) *L'odio degli slavi 1873-1993*, Editoriale Alpe Adria, Udine

Liberini, Franco, *Foibe ed esodo: L'eco del passato*, Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Brescia

Lorenzini, Sara (2007) *L'Italia e il trattato di pace del 1947*, Il Mulino, Bologna

Lovrovich, Giovanni Eleuterio (1986) *Zara dai bombardamenti all'esodo (1943-1947)*, Tipolito Santa Lucia, Roma

Luxardo De Franchi, Nicolò (1992) *Dietro gli scogli di Zara*, Editrice Goriziana, Gorizia

Luxardo De Franchi, Nicolò (2004), *I Luxardo del Maraschino*, Libreria Editrice Goriziana, Gorizia

Luxardo De Franchi, Nicolò (1988) *Storia del maraschino*, Padova

Maier, Charles, S. (2002) *Mémoire chaude, mémoire froide. Mémoire du fascisme, mémoire du communisme*, u : Le Débat no. 122, pp. 109-117

Mammarella, G., Cacace, P. (2006) *La politica estera dell' Italia, Dallo stato unitario ai giorni nostri*, Editori Laterza, Roma

Manin, Marino (2010) *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, Profil Multimedija, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Marx, Karl, Engels, Friedrich (1985) *Njemačka ideologija*, u: Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, str. 355-428

Matković, Hrvoje (2006) *Na vrelima hrvatske povijesti*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb

Mautner, Gerlinde (2008) *Analyzing Newspapers, Magazines and Other Print Media*, u: Wodak, Ruth, Krzyżanowski, Michał (ur), *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*, Palgrave MacMillan, New York, pp. 30-53

Mellace, Giuseppina (2014) *Una grande tragedia dimenticata. La vera storia delle foibe*, Newton Compton Editori, Roma

Meyer, Thomas (2003a) *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Meyer, Thomas (2003b) *Transformacija političkog*, Politička kultura, Zagreb

Micich, Marino (2004) *I Giuliano-Dalmati a Roma e nel Lazio. L'esodo tra cronaca e storia (1945-2001)*, Associazione per la cultura fiumana, istriana e dalmata nel Lazio

Micich, Marino (2015) *Incontro all'esilio. L'associazionismo degli esuli istriani, fiumani e dalmati durante la seconda guerra mondiale e nei primi anni del dopoguerra (1943-1949)*, u: Rivista di studi adriatici « Fiume », p. 19-50

Micich, Marino, De Angelini, Gianclaudio (2007) *Stradario giuliano dalmata di Roma. Personaggi, luoghi, memorie nelle vie e piazze della capitale*, Associazione per la Cultura Fiumana, Istriana e Dalmata, Roma

Mihovilović, Ive (1974) *Nema više zone B*, Mladost, Beograd

Milardović, A., Vukić, A. (1998) *Manjine u Europi: Dokumenti*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Montani, Carlo (1992) *Il trattato di Osimo (10 novembre 1975)*, Associazione nazionale Venezia-Giulia-Dalmazia, Roma

Montesperelli, Paolo (2011) *La Sociologia della memoria in Maurice Halbwachs*, Aurora, br. 11/2011, str. 66-85.

Monzali, Luciano (2007) *Antonio Tacconi e la comunità italiana di Spalato*, Società Dalmata di Storia Patria, Venezia

Monzali, Luciano (2004) *Italiani di Dalmazia: Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Le Lettere, Firenze

Motta, Giovanna (ur.) (2012a) *Il Risorgimento italiano. La costruzione di una nazione*, Passigli Editori, Firenze

Motta, Giovanna (ur.) (2012b) *Studi sull'Europa orientale. Un bilancio storiografico. Una nuova generazione di storici (1970-2010)*, Passigli Editori, Firenze

- Mueller C., Dennis (2008) *Javni izbor III*, Masmedia, Poslovni dnevnik, Zagreb
- Müller, Jan-Werner (2003) *A Dangerous Mind: Carl Schmitt in Post-War European Thought*, Yale University Press, New Haven/London
- Musabegović, Senadin (2009) *Mit o pobjedi kao mit o revoluciji*, u: Bosto, Sulejman, Cipek, Tihomir (ur.) (2009) *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, str. 37-57
- Namer, Gérard (1991) *Memoria sociale e memoria collettiva. Una rilettura di Halbwachs*, u : Jedlowski, P., Rampazzi, M. (ur.), *Il senso del passato*, Franco Angeli, Milano
- Neocleous, Mark (1997), *Fascism*, University of Minnesota Press, Minnesota
- Nolte, Ernst (1990) *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd
- Nora, Pierre (2006) *Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta*, u: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 21.-43.
- Oliva, Gianni (2002) *Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano
- Oliva, Gianni (2005) *Profughi. Dalle foibe all'esodo: La tragedia degli italiani d'Istria, Fiume e Dalmazia*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano
- Orecchia, Antonio Maria (2008) *La stampa e la memoria. Le foibe, l'esodo e il confine orientale nelle pagine dei giornali lombardi agli albori della Repubblica*, Insurbia University Press, Varese
- Ottolenghi, Gustavo (1995) *Dizionario del nazismo*, Sugarco Edizioni, Varese
- Ozouf, Mona (2006) *Panteon-Visoka škola mrtvih*, u: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 113.-136.
- Pansa, Giampaolo (2003) *Il sangue dei vinti*, Sperling&Kupfer Editori, Milano
- Pavićević, Đorđe (2009) *Zajednice pamćenja i režimi pamćenja: Ka odgovornom pamćenju*, u: Bosto, Sulejman, Cipek, Tihomir (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb
- Petacco, Arrigo (1999) *L'esodo. La tragedia negata degli italiani d'Istria, Dalmazia, e Venezia Giulia*, Mondadori, Milano
- Piraino, Marco, Gregor, James, A. (2013) *L'ideologia del fascismo. Il fondamento razionale del totalitarismo*, Lulu Press Inc., Raleigh (USA)
- Pirina, Marco, D'Antonio, Annamaria (1995) *Genocidio...*, Centro Studi e Ricerche Storiche «Silentes Loquimur, Pordenone

- Pirjevec, Joze (2009) *Foibe. Una storia d'Italia*, Einaudi, Torino
- Pisanò, Giorgio (1996) *Gli ultimi cinque secondi di Mussolini*, Saggiatore, Milano
- Popper, Karl (2003) *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, sv. 1., Kruzak, Zagreb
- Pribilović, Kažimir (1986) *Treći pomorski obalski sektor mornarice NOVJ 1943.-1945.*, Sekcija boraca III. Pomorskog obalskog sektora mornarice NOVJ, Zadar
- Przeworski, Adam, et.al. (2000) *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*, Cambridge University Press, Cambridge
- Pupo, Raoul (2005) *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Mondadori, Milano
- Radossi, Giovanni (2008), *La toponomastica di Rovigno d'Istria*, Unione italiana Fiume, Università popolare Trieste, Rovigno
- Ravlić, Slaven (2003) *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb
- Ricciardi, Elio (1999) *I bersaglieri in Dalmazia e il battaglione bersaglieri "Zara"*, Edizione ANVGD, Gorizia
- Riemen, Rob (2015) *Vječiti povratak fašizma*, TIM press, Zagreb
- Ricoeur, Paul (2000) L'écriture de l'histoire et la représentation du passé, u: *Annales - Histoire, Sciences Sociales*, 55 Année, n. 4 (2000), pp. 731-747
- Rihtman-Auguštin, Dunja (2000) *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, XX vek, Beograd
- Rocchi, Flaminio (1998) *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, Difesa Adriatica, Roma
- Rosenberg, Justin (2005) *Globalization Theory: A Post Mortem*, International Politics, vol. 42, pp. 2-74
- Sabatti, Pierluigi (2004) *Un ottobre a Trieste*, MGS Press, Trieste
- Said, Edward (2002) *Reflections on Exile and Other Essays*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- Said, Edward (2008) *Orijentalizam*, XX vek, Beograd
- Sardos Albertini, Gian Paolo (2006) *Restituzione o risarcimento dei beni espropriati e nazionalizzati dal regime jugoslavo agli esuli istriani, fiumani e dalmati. Problematiche di carattere tecnico e possibili azioni politiche e/o giudiziarie*, Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Roma

Sardos Albertini, Lino (1976) *Gli accordi di Osimo nella realtà e nel diritto. Un trattato da non ratificare*, Lega Nazionale, Trieste

Sartori, Giovanni (1973) *Democratic Theory*, Praeger, Westport

Schwarzmantel, John (2005) *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, AGM, Zagreb

Sciolla, Loredana (2005) *Memoria, identità e discorso pubblico*, u : Rampazzi, M., Tota A. L. (ur), *Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, massmedia e discorso pubblico*, Carocci, Roma

Scotti, Giacomo (2008) *Krik iz fojbe*, Adamić, Rijeka

Sessi, Frediano (2007) *Foibe rosse. Vita di Norma Cossetto uccisa in Istria nel '43*, Marsilio, Venezia

Selimović, Šenol (2014) *Esuli između politike, prava i diplomacije*, Plejada, Zagreb

Silone, Ignazio (2006) *Fašizam*, Durieux, Zagreb

Simoncelli, Paolo (2010) *Zara. Due e più facce di una medaglia*, Le Lettere, Firenze

Sindbæk Andersen, Tea (2016) *Memories and Absence of the Italian Community of Zadar*, u: Törnquist Plewa, Barbara (ur.) *Whose memory? Which future?: remembering ethnic cleansing and lost cultural diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe*, New York Oxford Berghahn, p. 143-169

Storia, cultura e attualità dell'Adriatico orientale (1999), Libero Comune di Zara in esilio, Pescara

Sundhaussen, Holm (2006) *Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija «sjećanja» i mitova*, u Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 239.-284.

Šakić, Sanja (2013) *Pisac u egzilu, egzil u romanu: ispisivanje egzila u prozi Bore Ćosića i Davida Albaharija*, u: Kolanović, Maša (ur.), *Komparativni postsocijalizam. Slavenska iskustva*, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 227-242

Šepić, Dragovan (1970) *Italija, saveznici i jadransko pitanje 1914.-1918.*, Školska knjiga, Zagreb

Tacchi, Francesca (2004) *Storia illustrata del fascismo*, Giunti Gruppo Editoriale, Firenze

Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943. (2001), Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.), Hrvatski institut za povijest, Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb

- Talpo, Oddone (1995) *Dalmazia: Una cronaca per la storia (1941)*, Stato Maggiore Esercito, Roma
- Talpo, Oddone (1990) *Dalmazia: Una cronaca per la storia (1942)*, Stato Maggiore Esercito, Roma
- Talpo, Oddone (1994) *Dalmazia: Una cronaca per la storia (1943-1944)*, Stato Maggiore Esercito, Roma
- Talpo, O., Brcic, S. (2000) *Vennero dal cielo*, Libero comune di Zara in esilio, Trieste
- Tenca Montini, Federico (2014) *Fenomenologia di un martirologio mediatico. Le foibe nella rappresentazione pubblica dagli anni Novanta ad oggi*, Kappa Vu, Udine
- Tenca Montini, Federico (2016) *Politika sjećanja za postideološka vremena: slučaj Italije*, Politička misao, god. 53, br. 3, str. 7-25
1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti* (2006), Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- Todorova, Marija (2006) *Imaginarni Balkan, XX vek*, Beograd
- Tomaz, Gigi (2006) *Dal 1866 al 1915: La resistenza dei giuliano-dalmati all'espansionismo slavo favorito dall'Imperial Regio Governo di Vienna*, Venezia
- Tomizza, Fulvio (1986) *Materada, Znanje*, Zagreb
- Toth, Lucio (2006) *Perchè le foibe: Gli eccidi in Venezia Giulia e in Dalmazia (1943-1950)*, Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Roma
- Toth, Lucio (2017) *Kuća u Ulici San Zorzi*, Edit, Rijeka
- Trattamento degli italiani da parte jugoslava dopo l'8 settembre 1943* (2009), Palladino editore
- Turcinovich Giuricin, Rosanna (2008) *La giustizia secondo Maria. Pola 1947: la donna che sparò al generale brigadiere Robert W. De Winton*, Del Bianco Editore
- Vallery, Tullio (2011) *La... "liberazione" di Zara 1944-1948*, Società Dalmata di Storia Patria, Venezia
- Van Dijk, Teun, A. (1997) *Critical Discourse Analysis*, u: Van Dijk, Teun, A. (ed) *Discourse as Social Interaction*, London, SAGE, p. 466-485
- Vansina, Jan (1985), *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press, Madison
- Varè, Daniele (1946) *The case for Zara*, Senato, Roma

- Verginella, Marta (2011) *Granica drugih – Pitanje Julijske krajine i slovensko pamćenje*, Srednja Europa, Zagreb
- Veršić, Sanja (2004) *Kultura kao semiotički problem u djelu Jurija Lotmana*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
- Vignoli, Giulio (2006) *Il sovrano sconosciuto: Tomislavo II. Re di Croazia*, Mursia, Milano
- Vivante, Angelo (2002) *Jadranski iredentizam*, Dom i svijet, Zagreb
- Volk, Sandi (2010) *Esuli a Trieste. Bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale*, Kappa Vu, Udine
- Vrtič, Ivana, Car, Viktorija (2016) *Mediji i javni interes*, Fakultet političkih znanosti i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb
- Vukadinović, Radovan (2004) *Međunarodni politički odnosi*, Politička kultura, Zagreb
- Vukas, Budislav (2007) *Osimski sporazumi i hrvatsko-talijanski odnosi*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
- Waldstein, Maxim (2008) *The Soviet empire of signs: a history of the Tartu school of semiotics*, Saabrücken
- Wodak, Ruth (2001 a) *What Critical Discourse Analysis is about – a summary of its history, important concepts and its developments*, u: Wodak, Ruth, Meyer, Michael (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications, London, str. 1.-13.
- Wodak, Ruth (2001 b) *The discourse-historical approach*, u: Wodak, Ruth, Meyer, Michael (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications, London, str. 63.-94.
- Wodak, Ruth (2002) *Aspects of Critical Discourse Analysis*, u: *Zeitschrift für Angewandte Linguistik*, vol. 36, pp. 5-31
- Wodak, Ruth (2009) *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology*, u: Wodak, Ruth, Meyer, Michael (ed), *Methods for Critical Discourse Analysis*, London, pp. 1-33
- Wodak, Ruth (2008) *Introduction: Discourse Studies – Important Concepts and Terms*, u: Wodak, Ruth, Krzyżanowski, Michał (ur), *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*, Palgrave MacMillan, New York, pp. 1-29
- Wolfgram, Mark A. (2014) *A Model for Comparative Collective Memory Studies: Regime Types, Cultural Traditions and Difficult Histories*, *Croatian Political Science Review*, vol. 51, no. 5, pp. 13-35
- Zakošek, Nenad (2002) *Politički sustav Hrvatske*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Zerboni, Marino (2006) *Pietro Doimo Munzani – Arcivescovo di Zara*, Edizioni Italo Svevo, Trieste

Zertal, Idith (2006) *Od Narodnog doma do Zida plača: studija o sjećanju, strahu i ratu*, u: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 337.-372.

Žerjavić, Vladimir (1989) *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb

Young, James (2006) *Tekstura sjećanja*, u: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, str. 197.-216.

Young, Stephen (2006) *Moralni kapitalizam. Mirenje privatnog interesa s javnim dobrom*, CROMA, Zagreb

Yin, Robert K. (2007) *Studija slučaja – dizajn i metode*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Medijski izvori (tiskani mediji)

Bernieri, Claudio (1993) *Ribaltone: e gli italiani si alleano con i serbi*, L'Europeo (n. 40) 4. 10. 1993., str. 50

Bobbio, Alberto (2001) *Quella medaglia d'oro a Zara fascista*, Famiglia cristiana, (n. 44), 4. 11. 2001

Černjul, Armando (1996) *Kome trebaju 'prekobrojni' Talijani?*, Večernji list, 220.5.1996., str. 6

De'Vidovich, Renzo (1993b) *Macché imperialismo italiano*, Messaggero Veneto, 28. 9. 1993.

Dorigo, Elettra, Degano, Cristiano (1996), *Medaglia d'oro a Zara, città martire di guerra*, Il Piccolo, 30. 9. 1996.

Duka, Zdenko (2018), *Stevo Đurašković. Hrvatska država je neuspješan politički projekt*, Novi list, prilog Pogled, 3. 2. 2018, str. 8.-9.

Fassino, Piero (1996) *Offensiva verso l'Est*, Il Piccolo, 6. 11. 1996. str. 1 i 3

Frlan, Irena (2007) *Pet tisuća ljudi u Hrvatskoj zatražilo talijansko državljanstvo*, Novi list, 24. 1. 2007. str. 3

Lakić, Tina, Jelić, Nikola (2007) *Prodi: Mesić me zgrozio*, Jutarnji list, 14. 2. 2007, str. 2-3

Manzin, Mauro (2002) *"Beni abbandonati, su Osimo non trattiamo"*, Il Piccolo, 28. 10. 2002.

- Maranzana, Silvio (2011), *Napolitano e Josipovic: la storia non divide più*, Il Piccolo, 4. 9. 2011. str. 2.
- Milak, Zlatko (2006) *Naivna Hrvatska pozdravila Prodijevu pobjedu*, Hrvatski list, 20. 4. 2006. str. 12-14
- Milak, Zlatko (2006) *Ljevičar D'Alema pozvao postfašista Finija da zajedno kroje vanjsku politiku prema Hrvatskoj*, Hrvatski list, 8. 6. 2006., str. 20-21
- Morelli, Roberto (1993) *Tudjman attacca Missoni*, Corriere della Sera, 28. 9. 1993.
- Opačić, Predrag (2002), *Giorgio Varisco: Mesić je znao da će Zadar dobiti medalju*, Slobodna Dalmacija, prilog Tjedan, 6. 4. 2002., str. 2-3
- Radossi, Alessio (1996) *Lubiana critica il trattato*, Il Piccolo, 7. 11. 1996.
- Sabatti, Pierluigi (2002) *Vertice sui beni, ottimismo e diffidenze*, Il Piccolo, 12. 9. 2002.
- Sabatti, Pierluigi (2002) *Menia insiste: "Osimo va superato"*, Il Piccolo, 19. 10. 2002.
- Sabatti, Pierluigi (2002) *Beni, retroscena del negoziato*, Il Piccolo, 28. 10. 2002.
- Sabatti, Pierluigi (2002) *L'intervista a Picula: gli esuli temono una "nuova Osimo"*, Il Piccolo, 29. 10. 2002.
- Selimović Šenol (1994) *Kako Srbi "vraćaju" imanja Talijanima?*, Narodni list, 15. 7. 1994., str. 11
- Selimović, Šenol (1994) *Berlusconi pozvao Mikelića?*, Narodni list (nečitak datum), str. 4
- Selimović, Šenol (1995) *Talijanska unija traži glavu ambasadora u Zagrebu*, Panorama, 26. 4. 1995. str. 14-15
- Selimović, Šenol (1995) *Zara, la storia fa paura*, Il Piccolo, 16. 5. 1995.
- Selimović, Šenol (1995) *Martić mi je ponudio "krajinsko" državljanstvo, ali ja sam lojalna Zadranka*, Panorama, 15. 11. 1995, str. 48-49
- Selimović Šenol (1995) *Nisam ozbiljno shvatila Srbe koji su mi "vratili" obiteljske posjede od Smokovića do Babinduba*, Narodni list, 8. 12. 1995, str. 7
- Selimović Šenol (1996) *Mirko Tremaglia: Tražimo reviziju Osimskih sporazuma i osnivanje transgranične regije sa specijalnim statusom da bi se sačuvalo jedinstvo talijanske manjine u Istri!*, Globus, 5. 4. 1996. str. 76-77
- Selimović, Šenol (1996) *Renzo de'Vidovich: Ne vjerujem u povratak 370 tisuća esula u Istru i Dalmaciju jer bi tamo ponovno počeli život od nule*, Nedjeljna Dalmacija, 21. 6. 1996., str. 39-40

Selimović, Šenol (1997) *Hrvati Bajlo, Kalmeta, Aras, Maršan – žrtve partizanskog terora i talijanskoga prisvajanja*, Nedjeljna Dalmacija, 21. 2. 1997., str. 36-37

Selimović, Šenol (2002), *Zadar podijelio Italiju*, Slobodna Dalmacija, 10. 1. 2002. str. 9

Selimović, Šenol (2002), *Guido Brazzoduro. Esuli mogu pomoći Hrvatskoj na putu u Europsku uniju*, Slobodna Dalmacija, prilog SD Magazin, 12. 10. 2002., str. 12-13

Selimović, Šenol (2007) *Esuli Mesiću: Razgovarajmo*, Slobodna Dalmacija, Uskrs 2007, str. 4

Selimović, Šenol (2010) *Paolo Mieli. Dobitnik esulskog priznanja: Zadar je domovina svih koji traže istinu*, Slobodna Dalmacija, 11. 10. 2010.

Mrežni izvori

Barone, Marco (2014) *Alcune delle menzogne sui „40 giorni“ di Trieste*, www.diecifebbraio.info (13. 6. 2014) (pristupljeno 1. 4. 2018.)

Binelli, Raffaello (2017.), *Foibe, Berlusconi: „Conservare il ricordo di una tragedia italiana“*, <http://www.ilgiornale.it/news/politica/foibe-berlusconi-conservare-ricordo-tragedia-italiana-1362209.html> (pristupljeno 11.12. 2017.)

Borri, Michelangelo (2016), *La memoria collettiva. Breve introduzione al pensiero di Maurice Halbwachs*, InStoria, br. 97, siječanj 2016, http://www.instoria.it/home/memoria_collettiva_halbwachs.htm (pristupljeno 14. 1. 2018.)

Cattunar, Alessandro (2009), *La liberazione di Gorizia: 1 maggio 1945. Identità di confine e memorie divise: le videointerviste di testimoni*

Chignola, Sandro (1990) *Storia concettuale e filosofia politica. Per una prima approssimazione*, u: Filosofia politica, 1/1990, str. 5-35. (http://www.unipd.it/concetti/ms/concepts_it/arguments/storia_concetti.htm)

Chignola, Sandro (2000), *Storia dei concetti*, u: http://www.unipd.it/concetti/ms/concepts_it/arguments/storia_concetti.htm, (pristupljeno 28. 2. 2015.

ESI report: Islamic Calvinists. Change and Conservatism in Central Anadolia (2005), <http://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=513>

Giarelli, Lorenzo (2016) *Che fine hanno fatto i comunisti? In Italia sono sparsi in sedici partiti*, www.linkiesta.it (4. 10. 2016), pristupljeno 14. 3. 2018.

Laggia, Alberto (2015), *Il negazionismo è un reato*, <http://www.famigliacristiana.it/articolo/il-negazionismo-e-un-reato.aspx> (pristupljeno, 11. 12. 2017.)

Matković, Blanka, Pažanin, Ivan, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e, Dokumenti*, Zagreb, 2011., www.znaci.net/00002/410.pdf

Ma., VI. (2018) *Gradonačelnica Rima u Puli: Talijani ne poznaju dovoljno povijest ovih prostora*, www.tportal.hr (13. 3. 2018.) pristupljeno 14. 3. 2018.

Menale, Martina (2017) *I manifesti pro duce di "Noi con Salvini": il commento di Mentana*, <https://www.lineapress.it/i-manifesti-pro-duce-di-noi-con-salvini-il-commento-di-mentana/> (pristupljeno 22. 2. 2018)

Mieli, Paolo (2010) *Il martirio di Zara e la medaglia che non c'è*, Corriere della Sera, 23. 3. 2010., <http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerArticolo.php?storyId=0000000202804>, pristupljeno 31. 3. 2018.

Rinaldi, Giuseppe (2013) *L'8 settembre e la "morte della patria"*, <http://www.eticapa.it/eticapa/wp-content/uploads/2013/10/prof-Giuseppe-RINALDI.pdf> (pristupljeno 9. 4. 2018)

Ronza, Robi (2015) *25 Aprile: non dimenticarne il significato, ma senza pretendere di farne ciò che non fu*, Il Giornale, 25. 4. 2015., <https://robironza.wordpress.com> (pristupljeno 31. 3. 2018.)

Ronza, Robi (2017) *Foibe: la tragedia, gli equivoci e il silenzio*, Il Giornale, 12. 2. 2017., <https://robironza.wordpress.com> (pristupljeno 31. 3. 2018.)

Selimović, Šenol (2003) *Reggio Emilia otjerala esule*, Slobodna Dalmacija, 12. 10. 1993., <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031012/zadnjevijesti02.asp> (pristupljeno 15. 3. 2018)

Strinati, Valerio (2016.), *La Giornata del Ricordo e la tormentata storia di un confine*, <http://www.patriaindipendente.it/persone-e-luoghi/servizi/la-giornata-del-ricordo-e-la-tormentata-storia-di-un-confine/> (pristupljeno 25. 12. 2017.)

Trkanjec, Željko (2018), *Poljski ambasador u Hrvatskoj Andrzej Jasionowsky: Svi govore poljski logori smrti, a nitko ne kaže – austrijski'*, Jutarnji list, 1. 3. 2018., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/poljski-ambasador-u-hrvatskoj-andrzej-jasionowski-za-jutarnji-svi-govore-poljski-logori-smrti-a-nitko-ne-kaze-austrijski/7082490/> (pristupljeno 3. 3. 2018.)

Urizio, Roberto (2013) *Dall' Olocausto alle Foibe negazionismo sarà un reato*, <http://ilpiccolo.gelocal.it/trieste/cronaca/2013/10/17/news/dall-olocausto-alle-foibe-il-negazionismo-sara-reato-1.7935620> (pristupljeno 11. 12. 2017.)

Ugovori i dokumenti:

Gazzetta Ufficiale n. 4 od 7. siječnja 1992.

Gazzetta Ufficiale n. 44 od 22. veljače 1989.
Gazzetta Ufficiale n. 111 od 20. rujna 2012.
Gazzetta ufficiale n. 38 od 15. veljače 1992.
Gazzetta Ufficiale n. 73 od 28. ožujka 2006.
Gazzetta Ufficiale n. 73 od 28. ožujka 2001.
Gazzetta Ufficiale n. 93 od 21. travnja 2001.
Gazzetta Ufficiale n. 149 od 28. lipnja 2016.
Gazzetta Ufficiale n. 250 od 23. listopada 1992.
Gazzetta Ufficiale n. 184 od 8. kolovoza 1939.
Gazzetta Ufficiale n. 245 od 18. listopada 1993.
Bollettino Ufficiale della Regione Veneto, n. 30/1994
Bollettino Ufficiale della Regione Friuli Venezia Giulia, n. 33/2000.

Londonski memorandum, 1954., u: *Istria oggi: Diritti dell'uomo e tutela unitaria della comunità italiana* (1993), Dipartimento per l'informazione e l'editoria, Presidenza del Consiglio dei ministri, Roma

Memorandum o razumijevanju između Republike Hrvatske i Talijanske Republike, 1992., <http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-bilateralnih-medunarodnih-ugovora/italija,53.html> (pristupljeno 12. 6. 2018.)

Sporazum između Republike Italije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Osimo, 1975., Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 1/1977.

Sporazum o definitivnom reguliranju svih uzajamnih obveza između Italije i SFRJ, Rim, 1983., <https://www.istra-istria.hr/index.php?id=2885> (pristupljeno 12. 6. 2018.)

Ugovor o miru između Italije i FNR Jugoslavije, 1947. Službeni list FNRJ br. 74/1947.

PRILOZI

1

2

Prilog 1. (Gore) Karta Kraljevine Italije između dva rata s Istrom, Kvarnerskim otočjem i Zadrom na istočnoj obali Jadrana; (Dolje) Područje Slobodnog Teritorija Trsta podijeljenog na Zonu A i Zonu B čija je konačna razdioba u međunarodnopravnom smislu okončana tek Osimskim sporazumom iz 1975. godine

Prilog 2. Prizori iseljavanja (*egzodusa*) esula iz istočnojadranskih krajeva koncem i nakon svršetka Drugog svjetskog rata

1

2

3

Prilog 3. Foibe kao mjesta stradanja Talijana, ali i kao središnji simboli političkog mita, prerasla su 1990-ih u monumentalizirana mjesta pamćenja (slika 2), a žrtve fojbi u važnu temu urbane naracije preko naziva ulica i trgova (slika 3)

Prilog 4. Memorijalna praksa tugovanja za izgubljenim zavičajem na istočnome Jadranu započela je u medijima neposredno nakon popisivanja Ugovora o miru u Parizu 10. veljače 1947. Tim povodom list *Corriere d'informazione* (gore) na naslovnoj stranici donosi naslove: „Spustila se sjena na oltar domovine - U 11.35 potpisana u Parizu teška kazna - Gorka tišina u cijeloj Italiji“. List *Corriere della Sera* (dolje) događaj je popratio naslovom: „Potpisali smo: tražimo pravdu za Italiju“

1

2

3

4

Prilog 5. Razni plakati posvećeni obilježavanju Dana sjećanja na egzodus i foibe 10. veljače: (1) Djevojčica-prognanica (esule) te crvenom bojom označeno područje Istre, Kvarnera i Zadra na karti; (2) Ilustracija foibe na plakatu; (3) Lik Norme Cossetto, ikone među partizanskim žrtvama; (4) Plakat s naslovom „Ja se sjećam. A ti?“ (Tekst u gornjem desnom kutu: „Nosim u sebi sjećanje na mučenike fojbi i na talijanski egzodus iz Istre, Rijeke i Dalmacije“

Prilog 6. Naslovna stranica knjige “*L’esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*”, franjevca Flaminija Rocchija, koja se smatra “biblijom esula”, ima status mjesta pamćenja. Desetljećima prije nego što su se u Italiji afirmirale ‘proesulske’ politike povijesti, ova je knjiga predstavljala oslonac očuvanja, njegovanja, i oblikovanja kolektivne memorije esula

2 kulturna filma na DVD-u

NOVI LIST

OSTERMANOV VIKEND

samo 39 kuna

HYPGROUP ALPE ADRIA

www.novilist.hr

NOVI LIST

ISSN 0350-4303

NOVI LIST JE UTEMELJENO FRANO ŠUPILO 2. SJEČNJA 1900.

RIJEKA, 24. SJEČNJA 2007. BROJ 19.163, GODINA LXI

CIJENA 6 KUNA
150 SIT/0,63 EUR, 1,50 EUR, 3,20 CHF, 1,50 KM

DANAS

SUTRA

PREKOSUTRA

Danas prilog

poslovni

Hrvatski izvoznici i dalje manji od makrova zrna

HSL i HSS USUGLASILI STAVOVE
HSS odustao od zabrane rada nedjeljom

IZBOR HRVATSKE PJSME ZA EUROSONG
Riječani najbrojniji na Dori

Stranica 7.

Stranica 38.

NOVI TALIJANSKI ZAKON O DRŽAVLJANSTVU U HRVATSKOJ IZAZVAO PUNO MANJI INTERES OD OČEKIVANOG

Pet tisuća građana želi talijansku putovnicu

Donošenje zakona prošle je godine izazvalo val negodovanja u Hrvatskoj i Sloveniji, gdje se govorilo o čak sto tisuća zahtjeva

Stranica 3.

UNIONE EUROPEA
REPUBBLICA ITALIANA
PASSAPORTO

OSTVAREN VIŠEGODIŠNJI SAN STANOVNICA DOBRINJSTINE NA KRKU

U Dobrinju otvorena nova škola

Novoizgrađena škola vrijedna je 13,6 milijuna kuna

Stranica 8.

NESREĆA U BRODOGRADILIŠTU »3. MAJ«

Radnik poginuo pri padu sa skele

Život je izgubio Izet Mujanović iz BiH

Stranica 2.

HRVATSKOG REPREZENTATIVCA ČEKA TRANSPLANTACIJA

Ivan Klasnić sutra dobiva majčin bubreg

Direktor škvera u Kraljevici »honorarac«

Stranica 5.

Stranica 33.

Prilog 7. Prva stranica *Novog lista* od 24. siječnja 2007. s najavom glavne teme broja pod naslovom: „Pet tisuća građana želi talijansku putovnicu“. Talijanski zakoni kojima se omogućava stjecanje državljanstva za pripadnike talijanske manjine u Hrvatskoj i Sloveniji (*rimasti*) koji na temelju Ugovora o miru iz 1947. nisu iskoristili pravo optiranja (zakon br. 92 iz 1992.) kao i za njihove potomke (zakon br. 73 iz 2006.), izazvali su oštre političke reakcije u Hrvatskoj, među ostalim i optužbe da je riječ o pokušaju 'retalijanizacije' dijela jadranske obale.

NARODNA REPUBLIKA HRVATSKA
MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA

Zagreb, dne 19.III. 1948.

Broj: 5335 - IV - 1948

VALLERY TULLIO

Predmet: općija za talijansko državljanstvo.

Na temelju člana 2 i 3. Zakona o državljanstvu osoba na području pripojenim Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji po ugovoru o miru s Italijom i čl. 6. Pravilnika o općiji osoba s područja pripojenog Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji po ugovoru o miru s Italijom, donosim sljedeće

RJEŠENJE:

VALLERY TULLIO rođen 21.IX.1923. u Zadru grad Zadar koj je:

a) na dan 10. lipnja 1940. g. imao prebivalište na području pripojenom FNRJ po ugovoru o miru s Italijom, i to u Zadru

b) na dan 15. rujna 1947. g. bio talijanski državljanin, a čiji je govorni jezik talijanski, smatra se da nije stekao državljanstvo Federativne Narodne Republike Jugoslavije po ugovoru o miru s Italijom, jer je dne 15.II. 1948. g. objavu o općiji za talijansko državljanstvo pred Izvrsnim Odborom Gradskog Narodnog odbora Zadar

Općija za talijansko državljanstvo proteže se i na maloljetn:

1. rođen dne u

2. rođen dne u

3. rođen dne u

4. rođen dne u

te se smatra da ni državljanstvo FNRJ.

U smislu toč. 1. čl. 5. Zakona o taksama oslobođeno od takse.

O tome obavijest:

1. **VALLERY TULLIO, Zadar**

2. **Gradski** Narodni odbor **Zadar**

3. **Otvajek** unutarnjih poslova pri **Gradskom** Izvrsinom Odboru **Zadar**

Za prepis jamči
Načelnik pravnog odjela:
Branko Grubić
/Grubić Branko/

SMRT FAŠIZMU I SLOBODA NARODU!

MINISTAR:
I. Krajačić, v.r.
(Krajačić Ivan)

REPUBLIKA HRVATSKA
MINISTARSTVO UNUTARNJIH POSLOVA
POLICIJSKA UPRAVA ZADAR
BROJ: 511-17-06. god.
Zadar, 1993. god.

Temeljem članka 1. Zakona o preuzimanju zakona o općem upravnom postupku u Republici Hrvatskoj ("Narodne novine" br. 53/91), a u svezi članka 175. Zakona o općem upravnom postupku, na zahtjev gospođe [redacted] iz Zadra,

izdaje se
Ivana Jucića 12

UVJERENJE

Da je gospođa [redacted] rođena [redacted] Lđi Matton i Marie rođene Krstich, rođj. [redacted] 1930. u Zadru imao-la dana 10.08.1940. godine prebivalište u Zadru, odnosno na području pripojenom bivšoj FNRJ po Ugovoru o miru s Italijom.

Dana 15.09.1947. godine gospođa [redacted] imao-la je talijansko državljanstvo za čije se očuvanje nije koristio-la pravom općije te je na osnovi čl. 1. st. 1. Zakona o državljanstvu osoba na području pripojenom bivšoj FNRJ po Ugovoru o miru s Italijom stekla državljanstvo bivše FNRJ.

Ovo uvjerenje se izdaje radi

Taksa po tbr. 1. i 4. Uredbe o administrativnim taksama u iznosu od 250 HRD je naplaćena i poništena.

Prilog 8. Povratak prošlosti na primjeru administracije: dvije isprave, jedna za zadarskog Talijana iz 1948., a druga za zadarsku Talijanku iz 1993. Obje se odnose na stjecanje talijanskog državljanstva. Zadrani iz 1948. optirao je za talijansko državljanstvo slijedom Ugovora o miru s Italijom iz 1947., a Zadranka iz 1993. nije poslije rata optirala nego je stekla pravo na povrat svog izvornog talijanskog državljanstva temeljem zakona br. 92 iz 1992. godine. Zadrani iz 1948. i Zadranka iz 1993. u svojim su ispravama, u razmaku od 45 godina, morali dokazati iste činjenice: da su na dan 10. lipnja 1940. boravili na području (tada talijanskog) Zadra te da su na dan 15. 9. 1947. (kada je Italija ratificirala Ugovor o miru) imali talijansko državljanstvo. Zadraniu je 1948. Rješenje izdalo Ministarstvo unutarnjih poslova Narodne Republike Hrvatske, a Zadranci 1993. MUP Republike Hrvatske, Policijska uprava Zadar.

Prilog 10. Talijanski tužitelj **Giuseppe Pititto** (snimljen u svome uredu 1996.) koji je vodio postupak protiv jugoslavenskih partizanskih rukovodilaca osumnjičenih za ratne zločine nad Talijanima u Istri, postao je sredinom 1990-ih godina političkim simbolom prijepora dviju oprečnih politika sjećanja koje su tada još uvijek snažno konkurirale na talijanskoj političkoj i intelektualnoj sceni (Snimio: Šenol Selimović)

O tome da li i kako obilježavati sjedinjenje Zadra s maticom Hrvatskom, ne bih polemizirao. No, pouzdano znam i tvrdim da partizani nisu »oslobodili« Zadar 31. 10. 1944. godine. Njihov ulazak u grad uslijedio je dan poslije, tj. 1. studenoga u 6.30 sati.

Do zuba naoružani došli su iz pravca Musapstana i spustili se do Jazina ne ulazeći tog dana na Poluotok.

Ulazak »oslobodioca« osobno sam kao četrnaestogodišnjak (a tu se nalazio još šezdesetak ljudi) promatrao na Botinama kod Bunara (između Musapstana i Bilog briga). Tog trenutka u Zadru nije bilo ni talijanske ni njemačke vojske, nikoga od okupatora, pa se postavlja pitanje od koga su nas to i za čiji račun »oslobodili« partizani? Naime, četiri i pol sata prije njihova ulaska Zadar je (1. 11. 1944. u 2 sata ujutro) napustio i posljednji njemački vojnik. Partizani su, dakle, ušli u grad kad u njemu nije bilo nikakve okupacijske vlasti: ni njemačke, ni talijanske!

A, kako su se partizani ponašali?

Odmah su počeli okupljati građane iz Ričine, Gaženice, Bilog briga, Bokanjca, Ploča te ih odvodili u sabirne logore: vojarnu Put Stanova, u današnje skladište »Lesnine« u Ulici Stjepana Radića, iza današnjeg Doma umirovljenika, u podrumu današnje Pomorske škole i drugdje. Pritom je masa ljudi odmah ubijena, a krvavi pir, suđenje bez svjedoka, obrane i dokazivanje krivice nastavljeno su do kraja 1945. godine i poslije. Po dokumentima koje posjedujem, tako je likvidirano oko 1200 mahom nekućinih građana. Najprije likvidacija pa osude i suđenja! Da se sve događalo upravo po tom scenariju postoje dokazi, a jedan od njih je i OGLAS tzv. vojnog suda Oblasti VIII. korpusa — Vijeća kod komande zadarskog područja, koji je (OGLAS) osvanuo na zidovima zadarskih ulica 10. studenoga 1944. godine.

U OGLASU, koji prilažem, stoji da je vojni sud Oblasti VIII. korpusa »na pretresu održanom dana 1. 11. 1944. godine donio presudu kojom se kao ratne zločince i narodne neprijatelje OSUDUJE na kaznu smrti strijeljanjem i konfiskaciju imovine« poimence 17 gra-

KRVAVI PIR »OSLOBODIOCA«

**JA TAKO
MISLIM**

Partizani u Zadar nisu ušli 31. listopada nego 1. studenoga 1944., kad u Zadru nije bilo nikakve okupacijske vlasti, niti jednog talijanskog i njemačkog vojnika. Kako su i za čiji račun »oslobodili« 1200 nevinih civila?

dana i to kao, citiram, »učesnike zvjerskog batinjanja, mučenja i strijeljanja velikog sina naše domovine Rade Končara i dvadeset pet drugih rodoljuba u Šibeniku maja mjeseca 1942. godine«.

Osobno znam da većina tako osuđenih i strijeljanih nevinih gra-

dana Zadra nikada nisu bili u Šibeniku pa ni »maja meseca 1942. godine«. Dakle, nisu mogli strijeljati »Radu Končara i dvadeset pet rodoljuba u Šibeniku«, kako to stoji u spomenutom OGLASU.

Inače, praksa partizana je bila najprije ubiti pa onda suditi i obje-

lodaniti. Krivotvorina ima bezbroj. Tako je, recimo, **Milan Bajlo** ubijen 1944. godine, a u osmrtnici koja se i danas nalazi u Povijesnom arhivu u Zadru piše da je nestao 1946. Nažalost, posjedujem i dokumente odnosno popis onih građana Zadra koji su, da bi sačuvali svoj život i imetak, potkazivali nevine sugrađane. Neki od tih potkazivača su još živi i o njima drugom prilikom.

Vratimo se sada ipak ključnom pitanju: zašto su komunističke vlasti kao nadnevak »oslobođenja Zadra« izabrali 31. 10., a ne 1. studenoga 1944. kad su partizani stvarno ušli u Zadar?

Razlog može biti samo u tome što su bezbožnici time željeli poništiti dan Svih svetih. To bi morali znati i drugovi iz zadarskog SDP-a, pa ako već svečano obilježavaju obljetnice ulaska partizana u Zadar odnosno »oslobođenje Zadra«, neka to ubuduće čine 1. studenoga, a ne 31. listopada. No, da se ne bismo krivo razumjeli, smisao mog javljanja nije samo ispravak rečenog datuma. Ne nijemam ni talijansku, ni njemačku okupaciju Zadra, ali s obzirom na sve raspoložive činjenice pa i ono što se dogodilo ujesen 1991. godine, kad je izvršena agresija na Zadar i Hrvatsku, tvrdim da je Zadar za svo vrijeme jugokomunističke vladavine bio okupiran i od jugoslavenske vojske.

**Mario MUSAP,
Benka Benkovića B1,
ZADAR**

OGLAS

Vojni sud Oblasti VIII Korpusa - Vijeće kod Komande Zadarskog Područja

na pretresu održanom dana 1. XI-1944 g. donio je presudu kojom se kao ratne zločince i narodne neprijatelje, u smislu čl. 14 i 15 Uredbe o vojnim sudovima

OSUDUJU

na kaznu smrti strijeljanjem i konfiskaciju imovine

a) učesnike zvjerskog batinjanja, mučenja i strijeljanja prvoborca velikog sina naše Domovine Rade Končara i dječasetpet drugih rodoljuba u Šibeniku maja mjeseca 1942. godine; učesnike mnogih pljački, paleža i racija vršenih u našoj zemlji:

- 1) Kosta Gjildo pk. Enrika, rođenog 105 g. u Zadru,
- 2) Balio Bruno Batin, rođen 1910 g. u Arbanasima,
- 3) Vukić Krste Tomić, rođen 1911 g. u Arbanasima,
- 4) Drletko Marino-Rino, rođen 1906 g. u Zadru,
- 5) Nikočaj Sime Pavlov, rođen 1907 g. u Arbanasima,
- 6) Stoić Stjepan Steli Matin, rođen g. 1899 u Šibeniku,
- 7) Vukoča Blaž, Krate, rođen g. 1909 u Zadru,
- 8) Balio Ivan-Nino, K. Bote zvanj Minjulin, rođ. 1911 g. u Arbanasima,
- 9) Musap Sime pok. Sime reč. Minj, rođ. 1910 god. u Arbanasima,
- 10) Nikočaj Džepić pok. Matin reč. Balj, rođ. 1914 god. u Arbanasima,
- 11) Matije Stjepan, rođ. 1908 g. u Arbanasima,
- 12) Petani Natal, rođ. 1908 g. u Arbanasima,
- 13) Matije Sime Jšin, rođ. 1912 god. u Arbanasima,
- 14) Krate Vičko pok. Pavia reč. Gusa, rođ. 1896 god. u Arbanasima,
- 15) Balio Ivan Božin Matin, rođ. 1909 god. u Arbanasima,
- 16) Markan Mile pok. Antonija, rođ. 1909 god. u Arbanasima,
- 17) Balio Jakov Pavlov reč. Miketa, rođ. 1908 u Arbanasima.

Prilog 11. Pismo čitatelja o ubojstvima koja su počinili partizani nakon ulaska u Zadar 1. studenoga 1944., objavljeno u *Narodnom listu* od 10. studenoga 1994. (str. 6.), primjer je proboja obiteljskih narativa u javni (medijski) diskurs nakon raspada jugoslavenskog političkog sustava 1990. godine. Građanin Zadra Mario Musap iznosi u novinama epizodu o strijeljanju grupe Zadrana (Zaratina) optuženih da su kao narodni neprijatelji, tj. poklonici talijanskog fašizma, sudjelovali u mučenju i strijeljanju Rade Končara, a koja se tijekom desetljeća jugoslavenske države, čuvala u alternativnom sjećanju isključivo putem obiteljskih narativa

Prilog 12. Primjer „suživota“ dvaju simbola konkurentskih politika pamćenja u gradiću Bellaria u Italiji: na trgu je spomen ploča s imenima žrtava nacifašizma sa zvijezdom petokrakom (gore), a u unutrašnjosti stolne crkve je spomen ploča posvećena trojici „umrlih za fašističku revoluciju“ (dolje)

Prilog 13. Institucionalizacija sjećanja na egzodus i foibe: primjerak odličja (gore) i diplome (dolje) koji se na temelju zakona o uvođenju Dana sjećanja (zakon br. 92 iz 2004.) dodjeljuju članovima obitelji žrtava fojbi

Prilog 14. Simbolička inscenacija politike: gradonačelnik Zadra u egzilu Ottavio Missoni (na slici desno), na skupu dalmatinskih esula održanom 2004. u Senigalliji, proglasio je potpredsjednika talijanske vlade, čelnika desničarske Alleanze nazionale, Gianfranca Finija počasnim građaninom Slobodne općine Zadar u egzilu. Tom prigodom uručio mu je priznanje *Niccolò Tommaseo* i zavezao oko vrata plavu maramu s tri leopardove glave koja simbolizira Dalmaciju (Snimio: Šenol Selimović)

Prilog 15: „Esulska razglednica“: sa svojih godišnjih okupljanja u različitim talijanskim gradovima, esuli svoj afektivni i bolni odnos prema prošlosti svoga izgubljenog zavičaja u nekadašnjim istočnim talijanskim provincijama, simbolički komuniciraju i slanjem razglednica na kojima je otisnuta ovakva ilustracija. (Prijevod teksta: „1947-2007. Rijeka, Pula, Zadar. U našem srcu oduvijek – zauvijek“)

SECONDA REPUBBLICA

PERIODICO DEI FASCISTI
E DEI PRODUTTORI PER LA
DEMOCRAZIA CORPORATIVA

ANNO I
NUMERO 1
20/6 - 15/7-1994
LIRE 3.000

DIRETTORE: GIORGIO PISANO' - REDAZIONE: VIA PERICLE 5, 20126 MILANO

FIGLI DI NESSUNO

Il "delfino" Gianfranco Fini se lo sono inventati Giuseppe Tatarella, Ugo Martinat, Ignazio La Russa, Maurizio Gasparri e pochi altri, i quali hanno deciso di puntare su Fini nella speranza di mettere alla testa del MSI un bravo giovane che faccia quello che vogliono loro: vale a dire la conquista dei posti chiave del partito per portare poi il MSI ad inserirsi nel sistema, con tanti saluti alle nostre radici, al nostro patrimonio ideologico, alle nostre tradizioni. E Gianfranco Fini, da quel eccezionale equilibrista che è, si è ben guardato dal prendere posizione con un preciso, chiaro, lineare documento politico (puoi negarlo, Gianfranco...?).

Il brano riportato fotograficamente qui a sinistra è tratto da un articolo che ho scritto sette anni or sono, sul "CANDIDO" n. 11 del 25 settembre 1987, quando il Movimento Sociale Italiano aveva ancora alla sua testa Giorgio Almirante e si annunciava il Congresso Nazionale del partito che poi si tenne a Sorrento nel dicembre successivo. Il Congresso che vide eleggere nuovo Segretario il "delfino" Gianfranco Fini e che si concluse con il canto di "Giovinezza" coralmente intonato a gole spiegate da tutti i presenti: Fini compreso. E Tatarella.

Sono trascorsi, da quei giorni, sette anni e Fini sta sepellendo il MSI nella fogna del sistema antifascista e della palude liberalecapitalista di "Alleanza Nazionale" con "tanti saluti alle nostre radici, al nostro patrimonio ideologico, alle nostre tradizioni" (come avevo scritto), mentre Giuseppe, detto "Pinuccio", Tatarella è diventato il Vice di Berlusconi.

Giorgio Pisano'
(segue a pag. 2)

AI LETTORI

Cari Amici, ancora una volta, e sia pure dopo una lunga pausa, eccomi a riprendere con voi un dialogo che ho iniziato trentuno anni or sono, nel 1963, con "SECOLO XX", e che ho proseguito poi con il "Candido" fino alla fine del 1992.

Ma intendo subito precisare che l'uscita di Seconda Repubblica non è la conseguenza di una mia autonoma decisione e di

un mio esclusivo desiderio di continuare a essere presente nella lotta politica. La pubblicazione di questo periodico, che inizialmente avrà cadenza mensile, è il frutto della volontà collettiva di numerosi iscritti e simpatizzanti del "Movimento Fascismo e Libertà", i quali si rendono conto che senza un giornale è molto difficile condurre

(continua a pag. 2)

MOVIMENTO FASCISMO E LIBERTÀ'

STATUTO
ART. 1

Il "Movimento Fascismo e Libertà" (MFL) è una organizzazione politica che ha il fine di garantire gli interessi e il divenire del popolo italiano, realizzando la democrazia delle categorie (democrazia corporativa) al di sopra della lotta di classe, nel quadro di istituzioni rappresentative della volontà popolare liberamente elette (Repubblica presidenziale, Parlamento), dove il cittadino-produttore (imprenditore, tecnico, lavoratore) possa diventare compartecipe della gestione dello Stato e della Produzione, e beneficiario degli utili che dalla Produzione derivano, senza dovere passare attraverso il filtro negativo e paralizzante dei partiti politici, diventati ormai egemoni e arbitri incontrollabili della vita dei singoli e della collettività nazionale.

**ALLE PAG. 19-22 - LE DISPOSIZIONI
PER IL RILANCIO ORGANIZZATIVO
E IL TESSERAMENTO DEL MFL**

SOPRA Il brano qui riprodotto fotograficamente è tratto da un articolo di Pisano pubblicato sette anni or sono sul CANDIDO N. 11 del 25 settembre 1987.

SOTTO Alcuni titoli di quotidiani apparsi recentemente, nel 1994, e che confermano come già sette anni prima l'osso intubabile il piano della "banda Fini" di rinnegare il Fascismo per puntare all'inserimento del MSI nel sistema antifascista.

L'intervento del capo di An al centro del dibattito per la fiducia, e Bossi ammette che la Lega ha due animi

Fini: fascisti? No, democratici

Il segretario missino annuncia lo "strappo" dalle radici storiche del partito e lancia la Grande destra

Fini si toglie la camicia nera

Il leader del msi pensa a un polo conservatore: «La morte di Mussolini ha chiuso un'era»

«Fascismo addio, è l'ora della Destra»

Intervista al leader di An: «Non esiste più il pericolo fascista»

**Fini: «Con Mussolini
niente a che vedere»**

Prilog 16. Naslovna stranica prvog broja lista *Seconda Repubblica* (Druga Republika) koji je 1994. pokrenula stranka *Fascismo e libertà* (Fašizam i sloboda), jedina politička organizacija u Italiji koja u svome nazivu ima riječ fašizam. Ova je stranka odigrala značajnu ulogu u ponovnom uvođenju fašističke mitologije u javni diskurs 90-ih godina 20. stoljeća

il Giornale

40419
9 771124 883008
SABATO 19 APRILE 2014

40 ANNI CONTRO IL CORO

Direttore Alessandro Sallusti

Anno XXI - Numero 93 - 1.30 euro*

ilgiornale.it

LE INIZIATIVE DEL GIORNALE

Oggi in regalo il 9° inserto «40 ANNI CON IL GIORNALE»

DECRETO SU IRPEF E TAGLI Arrivano gli 80 euro Ma solo schiaffi per partite Iva e poveri

Renzi vara le misure nel cosiddetto «decreto bonus». Arrivano gli 80 euro per 10 milioni di italiani, ma poveri e partite Iva rimangono a becco asciutto. Polemica sui tagli agli stipendi.

servizi alle pagine 2-3 e 4

IL VOTO DI SCAMBIO

di Alessandro Sallusti

La buona notizia è che il presidente Napolitano, in una lettera al Corriere della Sera, dice che il tempo delle sue dimissioni è vicino. «Sono vittima di faziosità», sostiene tra l'altro. Come dargli torto. Solo che le faziosità non sono, come sostiene, le critiche che ha ricevuto (quasi esclusivamente da noi), ma i suoi modi partigiani di fare l'arbitro. Napolitano è vittima solo della sua di faziosità, cioè della sua storia di comunista che ha tramato per ribaltare maggioranze parlamentari (casi Fini e Alfano) e insediato con giochi di palazzo (e non solo) tre governi non legittimati pur di fermare il centrodestra. Il che lo ha reso inaffidabile persino nella testa di chi lo aveva tanto amato. Tentare di preparare l'uscita di scena come vittima di una presunta macchina del fango è semplicemente triste. Sarebbe più onesto se ammettesse il fallimento di un disegno, condiviso con alcuni Stati esteri, che è nella sua testa, ma non in quella degli italiani.

L'annuncio del capo dello

Stato arriva nel giorno in cui Renzi vara il suo pacchetto economico. Tetto agli stipendi dei manager pubblici (240 mila euro), dei magistrati, tagli alla Difesa (meno caccia F-35), alla Rai e ad altre voci di spreco vero o presunto. Se il colpo riesce (non è detto, sapendo come vanno a finire le cose in Italia) non è male. Il fatto è che tutto questo servirà sì a finanziare l'aumento di circa 80 euro al mese per alcuni milioni di dipendenti, ma non a dare un minimo di rispetto né al popolo delle partite Iva, né ai cittadini indigenti per i quali non c'è alcun bonus in vista. Detto che un euro in più, a chiunque vada, è benedetto, il premier ha guardato all'elettorato a maggioranza di sinistra e ha lasciato a bocca asciutta quello di centrodestra, tartassato pure dall'aumento dell'aliquota per le transazioni di Borsa e considerato, appunto, alla stregua dei poveri, non degno di aiuto. In termini tecnici si tratta, in piena campagna elettorale, di voto di scambio. Basta saperlo, perché se questo è l'antipasto della politica economica e fiscale di Renzi, non possiamo e dobbiamo «stare sereni».

TRA PUBBLICO E PRIVATO

SMONTATE LA BUROCRAZIA E LASCIATE IN PACE GLI STATALI

di Vittorio Feltri

a pagina 5

LA RIVOLTA DEI SENATORI «SIAMO PATETICI» NCD SCARICA ALFANO

La lettera: gli elettori non ci seguono, i numeri ci bocciano. C'è aria di fuga Napolitano pronto a lasciare. Ci tocca Veltroni?

Adalberto Signore

A PREDAPPIO

Un museo del fascismo nella città del Duce

Il progetto del sindaco (renziano): riutilizzare l'ex Casa del Fascio

di Luigi Mascheroni

Chi era Benito, prima di diventare Mussolini? E com'era l'Italia, quando Mussolini era Duce? E cosa rimase, quando cadde il Duce Benito Mussolini? Soprattutto: quale città può, meglio di tutte, raccontare questa Storia?

A Predappio, città dove tutto nacque e dove tutto silenziosamente continua, ci (...)

segue alle pagine 10-11

«DANNO ERARIALE» IN SICILIA

La corte dei Conti batte cassa: 2 milioni da Ingroia & Crocetta

Mariateresa Conti

a pagina 12

IL PIANETA FOTOCOPIA

L'eterna e impossibile caccia al «gemello» della Terra

Vittorio Macioce

a pagina 17

segue a pagina 7

VELE AREE SOGGETTE AD ABBONAMENTI/VEDI GERENZA/RESCUO/ULTIMA PAGINA

SOLDINI
DONNA
SINCE 1945
MADE IN ITALY

Cucù

Il mistero della cozza con la perla

Ma Giorgia Meloni è una cozza o una perla? Non so se i Fratelli d'Italia faranno le primarie per pronunciarsi sul quesito che la stessa Meloni ha spiritosamente sollevato. Il dubbio sorge dai poster strafighi di Giorgia che cozzano, è il caso di dire, con l'immagine militante di vispa rancocchia della Garbatella. Come spiegare questa radicale ambiguità di Giorgia? La chiave potrebbe essere

gianti si notano le borse come parafanghi. Si può spiegare il mistero di Giorgia ricorrendo al fantasy. A lei, magari, piacerebbe sentirsi la Signora degli Anelli, fidanzata di Frodo, che non è un pescatore abusivo ma il hobbit di Tolkien. O la Bambina Imperatrice, sponsor di Ateju, protagonista de *La storia infinita* di Ende. Ma è più calzante per lei il paragone con Puffetta di cui condivide statura e biondez-

creare scompiglio tra i puffi. Poi, con l'aiuto di Grande Puffo, diventa carina e simpatica. È arduo pensare che Grande Puffo sia Crosetto o La Russa, ma la storia sembra calzare. La speranza è che non si tratti solo di un'opera di facciata ma qualcosa di sostanziale. Nel tempo di Matteo e di altri cartoni animati, Puffetta Meloni non sfigura, è grintosa come un chihuahua. Anche per Giorgia come

di Marcello Veneziani

Anche il tuo
Sogno
saprò trasformare
in **Realtà**
parola di Roberto Carino
Tel. 06.8549911
www.immobiliare.com
immobildream

Prilog 17. Dnevni list *Il Giornale* od 19. travnja 2014. donosi na naslovnoj stranici najavu osnivanja muzeja posvećenog Mussoliniju u njegovu rodnome gradu Predappio. Tekst o tome najavljen je pod naslovom „Muzej fašizma u Duceovu gradu“ (Un museo del fascismo nella città del Duce)

Prilog 18. Desničarski plakat koji se pojavio u pokrajini Salerno 2017.: primjer idilične slike pamćenja Ducea i fašizma (izvor: www.lineapress.it, 2017)
Uspoređujući Benita Mussolinija i bivšeg premijera Mattea Renzija (lijevi centar), odnosno fašizam i demokraciju, autori plakata su naveli kako je, „fašizam Italiju učinio velikom, a demokracija ju je rasprodala“, fašizam je ljudima „dao mirovine, socijalne stanove, zakone za zaštitu invalida te omogućio svima da rade jer nisu smjeli postojati paraziti“, a demokracija je „oduzela kuće Talijanima da bi ih dala imigrantima“...

Napolitano e Josipovic: la storia non divide più

In 6mila al concerto insieme ai Capi di Stato per celebrare i 150 anni dell'Unità d'Italia e due decenni dall'Indipendenza della Croazia

dall'invitato Silvio Maranzana
POLA

«Ci perdoniamo reciprocamente il male che ci siamo fatti». Lo hanno affermato ieri sera nell'Arena di Pola gremita da seimila persone il presidente della Repubblica italiana Giorgio Napolitano e quello della Repubblica croata Ivo Josipovic nella dichiarazione congiunta letta dopo l'esecuzione dei rispettivi inni nazionali. Una standing ovation, accompagnata anche dallo sventolio di alcuni tricolori, ha salutato l'ingresso nell'anfiteatro che è il simbolo della civiltà latina in Istria, in particolare del Capo dello Stato italiano. «La pagina è volata», aveva affermato Napolitano nel discorso ancora più incisivo tenuto nel pomeriggio nella sede della Comunità italiana di Pola che conta ben 4.800 soci, «c'è voluto del tempo, oltre 65 anni perché non è facile rimarginare le ferite della storia. Quest'anno noi celebriamo i 150 anni dell'unità d'Italia, voi i 20 della Croazia. Ve ne auguriamo altri 130 ancor più felici dei nostri». Una giornata lunga, ma tutta concentrata al pomeriggio e alla sera poiché una caduta accidentale dello stesso Napolitano ha provocato uno slittamento del programma. Il presidente è giunto in Istria solo nel pomeriggio («Ha rischiato anche di rompersi un braccio», ha confidato la moglie Clio) ed è apparso leggermente zoppicante, anche se comunque in buona forma.

E' però saltata la visita a Brioni, così come il lancio di mare di una corona a ricordo delle oltre ottanta vittime della strage di Vercarolla del 1946. «Come già visto a Trieste un anno fa - hanno affermato all'Arena Napolitano e Josipovic ognuno nella propria lingua - prevale ciò che ci unisce rispetto a ciò che ci ha diviso. Italia e Croazia abbracciano valori comuni di libertà, uguaglianza, libera im-

Giorgio Napolitano e Ivo Josipovic durante la dichiarazione congiunta ieri sera all'Arena di Pola, gremita da 6mila persone (foto Andrea Lasorte)

DICHIARAZIONE CONGIUNTA

«Ci perdoniamo reciprocamente il male che ci siamo fatti» hanno detto insieme i due Presidenti dopo gli inni nazionali

vic - in una convivenza di grande rispetto. L'antifascismo ha fatto cose basilari per lo Stato croato e per la multiculturalità, ma vogliamo di più. A casa mia le parole italiane che compaiono nel dialetto dalmata non sono mai state sentite come stra-

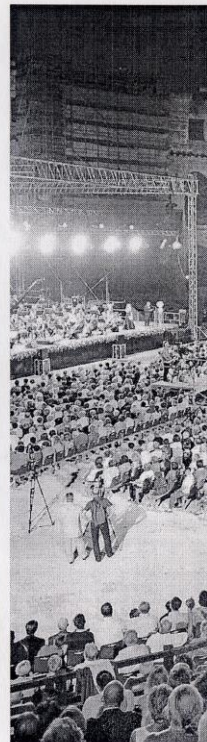
niere. E' la conferma che c'è sempre stata un'osmosi forte tra i due popoli. Senza gli italiani, la Croazia non sarebbe giunta al punto avanzato in cui è oggi».

Le parole di Lucio Toth, vicepresidente della Federazione degli esuli secondo cui «per quanto riguarda la questione dei beni, il trattato di Osimo va superato e la Croazia non può nascondersi dietro questi formalismi» e il fatto che l'Unione degli istriani con il suo presidente Massimiliano Lacota abbia avuto un incontro separato dopo il quale ha fatto ritorno a casa senza nemmeno voler assistere al concerto, dimostra che non tutti i problemi sono

NIENTE VISITA A BRIONI

Saltata la tappa sull'arcipelago a causa di un lieve infortunio alla caviglia. La moglie Clio: ha rischiato di rompersi un braccio

superati. Già il fatto che i due Capi di Stato abbiano incontrato assieme gli esuli per sentire le loro questioni costituisce però una novità rilevante. A testimonianza anche di un passato comune di queste terre il particolare che gli incontri con i pro-

fughi si siano svolti all'ex Circolo ufficiali della Marina austro-ungarica che trasferì il proprio Comando da Vienna a Pola nel 1913. I ritratti che troneggiano sono quelli di Massimiliano d'Austria, comandante della marina austriaca dal 1864 al 1866 e di Goffredo de Banfield, eroe dell'aviazione austriaca conosciuto come l'Aquila di Trieste.

«L'Istria è oggi una terra felice - ha affermato il presidente della Regione istriana Ivan Jakovcic all'Arena prima di lasciare spazio al Coro delle comunità italiane e all'Orchestra sinfonica della Radiotelevisione di Zagabria - viva l'Istria, viva l'Italia».

SIMBOLO DI PACE

Piantato l'ulivo davanti all'anfiteatro

■ Dopo un rinfresco offerto dalla Comunità degli italiani, davanti all'Arena i due Capi di Stato hanno piantato un ulivo a testimoniare la speranza di un futuro di pace fra i due Paesi mai così tanto vicini.

Il partigiano irriducibile: «Nessuno ha cacciato gli italiani»

POLA

«Vengano pure a incontrare il Presidente croato se vogliono, ma io non potrò mai abbracciarlo. Chi si esprime in questo modo nei confronti dei profughi italiani non è un croato, ma un italiano di Pola», Ferruccio Pastrovicchio.

«Non è vero che gli esuli siano stati costretti ad andarsene - afferma contrastando quella che è invece una verità storica sull'osolo quasi unitariamente riconosciuta - ma tutti loro hanno deciso di farlo spontaneamente. Noi dell'Unione socialista subito dopo la fine della guerra quando Pola era sotto l'amministrazione alleata, abbiamo girato casa per casa per chiedere agli italiani di restare. Non ci hanno ascoltato perché sognavano l'Am-

rica. Dopo, i più furbi effettivamente in America ci sono arrivati, quasi tutti gli altri si sono fermati ben prima, molti in via Baiaumont a Trieste».

Pastrovicchio ha 87 anni, è nato in via del Prato a Pola ed è stato a colloquio con i Presidenti Napolitano e Josipovic assieme a una delegazione dei combattenti antifascisti. «Sono l'unico superstite dei fondatori dell'Unione italiana di Pola», racconta Pastrovicchio - «eppure l'Unione italiana non mi ha nemmeno invitato a queste celebrazioni» («L'Unione italiana è sempre stata una costola del Partito comunista» dirà poi Massimiliano Lacota presidente dell'Unione degli istriani). In effetti le sue idee sono molto più radicali rispetto a quelle del suo stesso presidente. «I comu-

Ferruccio Pastrovicchio

nisti - afferma - non hanno mai fatto nulla di male agli italiani. Anche sulla strage di Vercarolla non esiste ancora una verità. C'erano anche gruppi segreti di italiani interessati a risolvere la questione di Pola con il terrorismo».

Ma Pastrovicchio ce l'ha anche con lo Stato croato e definisce Tudjman «peggiore di Mussolini. Oggi

hanno distrutto ciò che di buono aveva costruito la Jugoslavia di Tito. Noi dopo la seconda guerra mondiale siamo usciti dal bosco feriti, invalidi e ci siamo messi a fare lavoro volontario per costruire la nuova Jugoslavia, i combattenti per l'indipendenza della Croazia dopo quest'ultima guerra sono andati per le banche a cercare di rastrellare soldi. E oggi lo Stato ci ha dimezzato le pensioni, ci ha tolto i diritti sociali. E' quasi peggio del fascismo italiano». «Teoricamente - conclude - con i profughi italiani un nuovo capitolo di amicizia si potrebbe aprire, ma sono loro che non lo vogliono. Quotidianamente si presentano con arroganza e sanno soltanto pretendere. Ma qui siamo in un altro Stato, in Croazia e le leggi di uno Stato vanno rispettate». (s.m.)

Prilog 19. Susret dvojice predsjednika nakon višegodišnjeg razdoblja diplomatskih prijepora glede prošlosti, Giorgia Napolitana i Ive Josipovića u Puli 3. rujna 2011., održan je u znaku „pomirenja“ (*riconciliazione*) dviju politika povijesti. Tršćanski *Il Piccolo* je u broju od 4. 9. 2011. (na str. 2.) o tom susretu izvijestio pod naslovom „Napolitano i Josipović: prošlost više ne dijeli“ (Napolitano e Josipovic: la storia non divide più)

Popis tablica

Tablica 1. Primjeri različitih i oprečnih narativa o zajedničkoj prošlosti

Tablica 2. Forme i načini oblikovanja kolektivnog sjećanja esula

Tablica 3. Meyerova pravila medijskog prikazivanja: devet temeljnih modela

Tablica 4. Učinak medijskih faktora na izbor teme esula u regionalnim dnevnim listovima
„Il Piccolo“ i „Slobodna Dalmacija“ u razdoblju 2002.-2004. godine

Tablica 5. Sastavnice krovne organizacije esula u Italiji

Tablica 6. Koalicije desnog centra i desnice u vladama Silvija Berlusconija

Tablica 7. „Esulski zakoni“ u funkciji politike povijesti državnih i regionalnih vlasti

Tablica 8. Politička „borba za povjesničare“: predstavnici „desne“ i „lijeve“ fojbologije

Tablica 9. Pregled (neo)fašističkih stranaka i skupina u Italiji

Životopis autora

Mr.sc. Šenol Selimović rođen je 23. travnja 1963. u gradu Edirne (Republika Turska). Osnovnu i srednju školu završio je u Zadru, a diplomirao je 1991. godine na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu gdje je 2012. stekao i akademski stupanj magistra znanosti na poslijediplomskom znanstvenom studiju Međunarodni odnosi.

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu završio je 2016. godine preddiplomski dvopredmetni studij filozofije i turkologije, stekavši akademski naziv sveučilišnog prvostupnika filozofije i turkologije.

Godine 2003. završio je s najvišim uspjehom Jednogodišnji stručni studij Diplomatske akademije Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske.

Autor je knjige „*Esuli između politike, prava i diplomacije*“, objavljene 2015. godine (izdavač Plejada), a preveo je s talijanskog na hrvatski jezik (u suradnji s mr.sc. Nellom Popović) knjigu „*Povijest moderne Turske*“, autora Antonella Biaginija, koja je izišla 2012. godine (izdavač Srednja Europa).

Sudjelovao je i izlagao na više znanstvenih konferencija u Hrvatskoj te objavljivao članke u sklopu zbornika radova sa znanstvenih skupova.

Šenol Selimović je dugogodišnji hrvatski novinar i urednik. Tijekom 2002./03. godine radio je u Ministarstvu vanjskih poslova Republike Hrvatske. U razdoblju 2016./17. radio je u sektoru za odnose s javnošću KentBank d.d. Danas radi kao direktor izdavačke tvrtke RTD d.o.o. i glavni je urednik dnevnika „Zadarski list“.

Godine 2004. dobio je Godišnju nagradu Hrvatskog novinarskog društva, a 2007. odlikovan je državnim odličjem Talijanske Republike – Redom zvijezde talijanske solidarnosti.